Записки історично-філологічного відділу

Кн. IX (1926)

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. IX (1926)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1926

[061(47.7)1:9(47.7)]

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський.*

Київський Окрліт, № 232. 1926.
Зам. № 5374. Друк. 1200 прим.

ДЕ ЩО Є.

На спомин акад. М. Т. Біляшівського:

Стор.

Акад. Дмитро Багалій. Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського . . . . . 1—10

Андрій Винницький. Біляшівський, його життя та музейна робота . . . . . 11—23

Петро Курінний. Академик Микола Теодотович Біляшівський як археолог . . . . . 24—32

Василь Ляскоронський. М. Т. Біляшівський, як нумізмат. . 33—37

Данило Щербаківський. М. Т. Біляшівський і українське мистецтво . . . . . 38—53

Акад. Сергій Єфремов. М. Ф. Біляшівський на громадській роботі . . . . . 54—59

В. Адріянова-Перетц. Данило Корсунський, паломник XVI-го віку . . . . . 60—77

Михайло Марковський. „Енеїда“ Івана Петровича Котляревського. I—II. . . . . 78—155

Віктор Петров. Куліш-хуторянин, 1853—1854 . . . . . 156—184

Леонид Добровольський. Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії . . . . . 185—207

Михайло Могилянський. Процес творчости у М. М. Коцюбинського . . . . . 208—229

Наталя Коцюбинська. Пелікан в українському мистецтві. . . 230—245

Кость Німчинов. До проблеми про диспалаталізацію приголосних перед *е*, *и* в українській мові . . . . . 246—253

Іван Галюн. Як досліджувано українські дифтонги. I—II. . . . . 254—277

Наталя Василенкова-Полонська. З історії останніх часів Запорожжя (з мапою). . . . . 278—331

Олександер Оглоблін. Архів Київо-Межигірської фабрики . 332—342

МАТЕРІЯЛИ ТА ЗАМІТКИ.

Андроник Степович. Про слов'янські погляди М. П. Драгоманова. . . . . 343—344

Акад. Аг. Кримський. До історії українських кінематографічних фільм. 344

РЕЦЕНЗІЇ.

Стор.

Акад. Сергій Єфремов. Акад. Д. Багалій. Український мандрований філософ Г. С. Сковорода, 1926 . . . . . 345—347

Михайло Марковський. Акад. В. Перетц. Слово о полку Ігоревім. 1926 . . . . . 347—351

Андроник Степович. Ювилейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в пятьдесятиліття основання 1873—1923 351—354

Його-ж. Науковий ювилейний збірник українського університету в Празі. 1925. . . . . 354—356

Григор Омельченко. Котрі пам'ятки українські й котрі білоруські (з приводу праці Ластовського 1926). . . . . 356—360

Михайло Кравчук. Ф. Калинович. Словник математичної термінології, ч. 1. 1926. . . . . 360—361

Почёс. акад. О. Хвольсон. С. Ю. Семковский. Диалектический материализм и принцип относительности. 1926. . . . . 361—364

Петро Курінний. М. Ф. Болтенко. Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков, Одесса. 1925 . . . . 364—367

Віктор Петров. До питання про Потебню й Лотце. А. А. Потебня. Полн. собр. соч. Т. I. Мысль и язык. Изд. V. . . . . 367—368

Акад. Аг. Кримський. З приводу мови в «Будівельних матеріялах Київщини» акад. П. Тутківського 1925 . . . . . 369—370

Записка про наукові праці М. Т. Біляшівського [1]).

М. Т. Біляшівський у реєстрі своїх праць, що сам склав його, налічує їх аж 65, і далі каже: „окрім зазначених, мені належать усі дрібні замітки і бібліографії, підписані: Б., Н. Б., М. Княжевич, М. К., М. П. Горянський, і не підписані, які були вміщені в „Археол. Лѣтописи“ за рр. 1899, 1900, 1901, 1903, 1904 і 1905, числом приблизно до 300“. Його студії найбільше торкалися археології, що не мала відповідних катедр у російських університетах. Знов-же археологія і змістом своїм одрізняється од инших наукових дисциплін тим, що вимагає, щоб дослідник знав суміжні наукові дисципліни, навіть такі, як природознавство. І ось треба звернути увагу в біографії Миколи Тедотовича на те, що він у Київському Університеті рахувався офіційно на правничому факультеті, а одночасно слухав лекції і на історично-філологічному, і тоді-ж-таки „під керівництвом проф. В. Б. Антоновича практично займався археологією, беручи участь в дослідах проф. Антоновича“; себ-то археологічну школу він пройшов під доглядом великого знавця археології. Далі, вже скінчивши університета, він переїздить до Москви і слухає лекції у Московському Університеті на природничому факультеті, де переважно провадив студії під керівництвом проф. Д. М. Анучіна над доісторичною археологією і антропологією, себ-то виходить, що він студіював археологію у двох найвидатніших її представників. Тож не дивниця, що при такій підготовчій археологічній школі, його вже у 1902 р. було обрано на директора Київського Музею Старовини й Мистецтва. Музей цей став для нього неначе третьою археологічною школою, бо там скупчилася велика сила археологічних речей, що з ними йому треба було мати справу, як директорові цієї установи, працюючи разом із таким видатним археологом-практиком, як небіжчик Хвойка, що завідував у Київському музею спеціяльно археологічним відділом. Та й сам М. Т. теж став видатним фахівцем, практиком археології, бо свої археологічні досліди почав ще бувши студентом київського університету і протягом низки років що-літа провадив обслідування й розкопи на території України, що торкалися діб передісторичної і слов'янської (обслідування дюнних стоянок Дніпра, Західнього Буга та инших річок, розкопи могил на Київщині, Херсонщині, розкопи городища „Княжа Гора“ й инші).

[1]) Подав акад. Д. І. Багалій, роблячи внесення Історично-Філологічному Відділові обібрати М. Т. Біляшівського на академика (2 травня 1919 р.).

Але одночасно з тим М. Т. використував свою широку археологічну теоретичну підготовку і брав участь в археологічних з'їздах, що за них писав загальні огляди з оцінкою їх наукового значіння, містив свої статті археологічного змісту в журналі „Кіевская Старина", а з 1889 р. запровадив там і вів на протязі трьох років окремий відділ — „Археологическая Лѣтопись Южной Россіи", а від 1903 року почав видавати „Лѣтопись" окремо, як самостійне видання, що й виходило 1904 року та на початку 1905 року (вкорочено зазначаємо — АЛЮР).

Археологія — це найголовніший, але не єдиний фах М. Т. Археологію міцно звязано з мистецтвом, надто народнім українським, що їм цікавивсь М. Т. і присвятив цій галузі, що иноді простісінько навіть переходить в археологію (як і навпаки) свою найбільшу працю в музеї і написав про ню декілька розвідок. Те-ж треба сказати і про нумізматику, бо вона і взагалі увіходить до археології, а окрім того М. Т. писав про монетні скарби, які безпосередньо стосуються археології, і про музейознавство і про той відділ у реєстрі його праць, що він назвав — „огляди", бо відділ цей цілком присвячено оглядам діяльности археологічних з'їздів і археологічним знахідкам. М. Т. робив тут для української археології те, що Петербурзька Археологічна Комісія для Росії.

Як узяти археологічні праці М. Т., включаючи сюди й історичну старовину України і не включаючи народнього мистецтва, то їх вийде 46; з народнього мистецтва — 7, з етнографії — 4, з архівознавства — 6. Отже і числом своїм археологічні праці стоять на першому плані, й коли-б скласти їх докупи, то вийшло-б декілька томів.

Звертаюся до перегляду й оцінки цих праць. Вони стосуються всіх діб української археології — передісторичної, слов'янської, князівської та старої гетьманської (XVII—XVIII вв.). Деякі праці належать виключно до однієї доби, а є й такі, котрі стосуються різних діб.

До передісторичної доби належать 4 розвідки М. Т. Перша з них: „Первобытный человѣкъ на берегу р. Днѣпра вблизи г. Кіева" на 21 стор.— це власне дослід і опис так званих дюнних стоянок передісторичної людини на Дніпровому побережжі (коло Микол. Слобідки з її околицями на лівому березі Дніпра і на правому березі Дніпра — у самому Київі на Пріорці, коло с. Пирогова, коло м. Трипілля. Автор сам робив археологічні розкопи, зібрав силу речей і науково їх покласифікував, поділивши на знаряддя кам'яні, кістяні, металічні, ганчарні вироби, оздоби, описав їх і на цій підставі змалював побут тодішньої людности. Знахідкам авторовим на дюнних стоянках присвячено й другу розвідку: „Нѣсколько новыхъ стоянокъ каменнаго вѣка по Днѣпру и его притокамъ" (10 стор.). Дюнним-таки стоянкам на побережжі Західнього Буга — присвячено 3-ю розвідку: „Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ р. Западнаго Буга въ среднемъ его теченіи" на 40 стор. великого формату „Трудовъ Кіевскаго Археологическаго Съѣзда" 1899 року, т. 1-й, де вони були видані. Там ми знаходимо топографію неолітичних стоянок у межах середнього Буга на підставі власних розслідів М. Т. за дорученням

„Предвар. Ком. по устройству Кіевскаго Арх. Съѣзда“; для цього він зробив туди спеціяльну екскурсію. На підставі своїх знахідок і написав він цю розвідку, оброблену старанно і науково: в ній ми бачимо вказівки і на літературу про це питання, й на методу досліджувати, і на наслідки його, і на опис і топографію стоянок, уже докладно утворену (на ню автор звернув особливу увагу), і на характер стоянок, і на передісторичні майстерні, і на форми знаряддя та посуду, себ-то на все те, на підставі чого можна ставити питання про добу, до котрої вони належать. Щоб вирішити це питання, автор окрім того матеріялу, що він сам здобув, притягає й відповідну чужомовну літературу (Мортільє) і дає таблиці малюнків. Четверта розвідка М. Т. з передісторичної археології торкається так званої лятенської досить рідкої у нас, на Україні, культури — „Поле погребальныхъ урнъ эпохи la Tène въ Радомысльскомъ уѣздѣ Кіевской губерніи“ (на 6 стор.). Це невеличка наукова розвідка М. Т. про археологічні речі, що р. 1900 знайшов Якимович. М. Т. відніс ці знахідки до лятенської культури, порівнявши їх з иншими відомими у Західній Европі пам'ятками цієї культури. Виявилося, що Якимович знайшов так звані „поля погребальныхъ урнъ“, головні вказівки дали урни та фібули.

Слов'янській добі присвячено дві розвідки М. Т. Перша — „Могильникъ въ урочищѣ Остроня близъ г. Заславля Вол. губ.“ (4 стор.) і „Курганъ-могиканъ на территоріи Кіева“ (4 стор.); друга оповідає про розкопку могили у самому Київі, яка велася під доглядом М. Т. і дала декілька нових речей з слов'янської доби IX—X віку.

Особливо цінні розкопи й основані на них розвідки торкаються доби, котру М. Т. називає князівською, хоч вона теж близька і почасти ідентична з слов'янською: сюди належить найбільша частина праць М. Т. — 13. Про них узагалі треба сказати, що тут для цієї доби М. Т. зробив чимало і своїми власними розкопами, і своїми археологічними розвідками на підставі їх заснованими. За особливо цінні визнати треба його розкопи на городищі „Княжа Гора“ поблизу Київа; описові їх присвятив він 4 розвідки. Перша розвідка „Княжа Гора“ (9 стор.), друга — „Раскопки на Княжей Горѣ въ 1891 году“ (44 стор. з 2 таблицями), третя — „Раскопки на Княжей Горѣ въ 1892 году“ (8 стор.), четверта — „Случайныя находки на Княжей Горѣ въ 1893 году“ (19 стор.). Я зверну увагу тільки на звідомлення про розкопи р. 1891, бо вони найцікавіші, вони дали найцінніший матеріял. Автор, використавши цей матеріял, дав досить яскраву побутову картину давнього українського міста за князівської доби. Розвідка про розкопи року 1892 теж цікава, але вона здебільшого тільки доповнює звідомлення про розкопи р. 1891. Там теж знаходимо класифікацію пам'яток.

Що-до першої розвідки, то вона пояснює, чому почали розкопувати городище „Княжа Гора“ під с. Пекарі Канівського повіту на Київщині, за 8 верстов од міста Канева. Ця місцевість звернула на себе увагу археологів через те, що саме звідти стали з'являтися в антикварів різні

старовинні речі. Опис цих випадкових знахідок і дає М. Т. у своїй замітці. В ній М. Т. оповідає знов тільки про випадкові знаходи на Княжій Горі р. 1893, бо систематичні розкопи довелося припинити. Будь-що-будь, і серед цих випадкових речей траплялися цікаві, приміром, брондзовий ніж і фібула, ще й чимало датованих речей з великокняжої доби.

„Раскопки на Княжей Горѣ въ 1891 г." (К. 1892, 44 стор. з 2 табл. малюнків). Влітку р. 1891 М. Т. за дорученням од В. В. Тарновського робив розкопи на Княжій Горі. Роблено їх дуже старанно, за всіма правилами археологічної техніки, щоб жадного дріб'язку не знищити. З початку М. Т. дає додаток до топографії Княжої Гори, що її вже був описав у попередній розвідці. Для своїх розкопів користувавсь М. Т. і вказівками В. Б. Антоновича. Його опис техніки розкопів та їх здобутків дає яскраву картину, цілком завдовільну з наукового боку. Такі його описи своїх знахідок-площадок з руїнами пічок; це було передісторичне оселище з хатами-мазанками, а може, як гадає М. Т., і з дерев'яними хатками; кам'яних будівель не було. За літо здобув М. Т. на Княжій Горі близько $1^1/_2$ тисячі речей, належних до двох діб, невеличка частина до кам'яної, а найбільша — до великокняжої; випадково раніше в селян придбано скількись брондзових виробів. Вироби кам'яної доби складаються з кремінних, кам'яних, кістяних і керамічних, і М. Т. докладно їх описує, звертаючи увагу і на топографію, і на класифікацію, і на техніку виробів. Траплялося між иншим чимало і кам'яних шліфованих знаряддів. М. Т. порівнює їх до аналогічних з инших країн (Сибіру, то-що); нарешті, автор описує кухняні відкиди передісторичної людности з Княжої Гори (риби, ракушки — дніпрові unio pictorum, тварини). Речі великокняжої доби складаються здебільшого з цінних оздоб переважно в формі скарбів; прості речі трапляються випадково або в могилах, або в землі. Та з цього боку Княжа Гора являє собою видатну й одиноку місцевість: тут знайдено таку силу побутових речей-оздоб, що можна собі уявити всеньке життя, що їм жила була людність Княжої Гори за 7 віків перед нами (X—XIII вв.). Це мідяні, залізні і глиняні речі — коси, серпи, ножі, гаки, і, що має не аби-яку вагу, — не в одному, а в багатьох примірниках. Нарешті, знайдено теж 4 скарби з художніми оздобами. Дарма що подібні речі були вже відомі, проте вони мають вагу як їх доповнення і як їх варіянти. Знайдено один скарб з самісінькими залізними речами, мабуть чи не одного господарства — серп, наральник, долото, стамеска, залізні тонкі обручі од відра і ще деякі дрібниці. Далі автор старанно описує ці речі, починаючи з залізних і мідяних хрещиків і кінчаючи будівляним начинням — замками, ключами, кресалами, ножами (80 штук), ножицями, глиняним посудом, що його автор поділяє на місцевий і привізний (амфори), та мідяний посуд (є відра й казани з міди). Знайдено і тканини — полотно, парча з ґудзиками; є натільні хрещики. У скарбах знайдено золоті образки з Богородицею і Іваном Богословом. Є енколпіони. Є кам'яний образок з написом — Никула; сережки різних типів, включаючи і Київський; намисто, срібляні гривні — одягати на шию, пацьорки, браслети

(є й золотий), обручки (є й золоті), люстра, знайдені лишки від їжі, в тому числі жита, проса, гречки, вівса; жорна. Знайдено знаряддя, що характеризують рукомесла тодішньої людности — хліборобські, як рало з усіма його причандалами; коси, серпи, заступи. В місцевої людности були городи; були коні, бо знайдено їх кістки і збрую, бики; вівці; існувало рибальство, бо знайдено рибальське знаряддя; були лови (на кабанів, оленів). Є глиняний посуд з клеймами. Є приладдя ковальське: сокири, бруски, ваги, гроші — гривні київського типу з нарізками на них, стрілки (сила-силенна), списи. Далі автор докладно описує скарби, похоронний звичай ховати у землю мерців.

Ми навмисне так довго зупинилися на змісті цієї невеличкої книжечки М. Т., бо на цьому одному прикладі можна зрозуміти наукову вартість археологічних розвідок М. Т. Це опис власних розкопів самого М. Т., і ми бачимо, які поважні наслідки дали вони науці археології України і за передісторичну і особливо за історичну, великокняжу добу. Ці розкопи М. Т. мали такий самий наслідок для науки, як і розкопи Самоквасова сіверянських могил, або Антоновича і инших українських археологів в землях деревлян, радимичів, то-що. Вони в цілокупності своїй дали нам цілком новий і надзвичайно поважний матеріял, що характеризує собою побут і культуру Руси-Вкраїни за стародавньої Київської доби X—XIII вв., що звісток про неї в літописах обмаль. Розкопи М. Т. одкрили перед нами одне з оселищ стародавньої Київської землі — може місто Родню, а може й инше яке; це питання не можна вирішити, та цього можна й не робити, бо археологічний матеріял М. Т. дуже корисний не тільки для полянської, ба й для україно-слов'янської культури великокняжої доби взагалі.

Инші археологічні замітки М. Т. торкаються тієї-таки князівської доби, найбільше Києва—руїн стародавньої Десятинної церкви в Києві, гори Киселівки і слідів на ній князівської доби, скарбів великокнязівської доби, знайдених у Києві, церковних пам'яток Києва і Київщини. Тут і пояснінння і малюнки їх, і дбайливо складений опис відомої золотої діядеми з „переборчатою" емаллю, і багацько иншого, що виявляє ґрунтовну обізнаність М. Т. із цими пам'ятками.

Цінні замітки М. Т. як спеціяліста-музейознавця про археологічні пам'ятки наших музеїв — про Хвойківську колекцію у Київському музеї, його звідомлення за різні роки (від 1911 по 1916 рік) про Київський музей, про Городецький музей Штейнгеля на Волині (за 3 роки), про гарматний музей у Петербурзі, про пам'ятки козацької старовини в Одеському музеї. М. Т. склав, нарешті, археологічну частину для каталога української старовини В. В. Тарновського у Чернігові.

Велику вагу для археології України має і „Археологическая лѣтопись" України, що її М. Т. видавав протягом більш ніж п'ять років. Це видання було єдиний спеціяльний археологічний часопис за наших часів. М. Т. пощастило об'єднати коло того часопису всі археологічні наукові сили України, а окрім того велику участь брав у ньому і він

сам, як під своїм власним прізвищем, так і під різними ініціялами і псевдонімами. Нарешті, треба також звернути увагу і на археологічні огляди М. Т. Він уміщував їх у „Кіевской Старинѣ“ і „Археологической лѣтописи“. Це звідомлення про археологічні з'їзди у Вильні (25 стор.), Ризі (44 стор.), Київі, або археологічні огляди усього того, що зроблено для археології України рр. 1899, 1900 і 1903. Сюди-таки належать і його загальні начерки „Ближайшія задачи археологіи юга Россіи“ і „Какъ я раскапывалъ курганы“; другу статтю видано книжечкою.

Відділ української старовини, куди увійшло 6 розвідок М. Т., трактує і за мистецтво і за археологію — це звідомлення про екскурсію до Глухова (потир XVIII в., образи гетьмана Самойловича, про старовинний сволок і скло).

Наприкінці згадаємо і про найранішу працю М. Т. — про його монографію „Монетные клады Кіевской губ.“, К. 1889, 148 стор. Вона не втратила своєї ваги й досі, як фактична збірка матеріялів про всі скарби Київа та Київщини. Минаючи всі инші статті М. Т., котрі торкаються народнього мистецтва й етнографії та археографії, мушу тільки сказати скількись слів про його статтю (англ. мовою) в англійському збірнику „Peasant art in Russia“, під заголовком „The peasant art of Little Russia (The Ukraine)“ — „Народнє мистецтво ‚Малої Росії‘ (України)“.

В цій статті М. Т. короткими рисами характеризує український народ з боку його мистецької вдачі та дуже розвиненого художнього смаку, дає огляд тих важких умов, що в них доводилося жити народові і що гальмували розвиток його творчости, а тоді зупиняється на різних галузях народнього мистецтва, даючи характеристику кожної зокрема. Огляд пояснюють численні, дуже гарно виконані ілюстрації.

Дуже багато праці й енергії М. Т. поклав на музейну справу, розвиваючи й поширюючи Київський музей. Такий археолог-музейознавець потрібен і нашій Академії. Адже вона повинна заснувати в себе Археологічний кабінет. До Академії вже й тепер звертаються наукові дослідники-археологи з різними пропозиціями, і вона мусить одмовлятися, бо катедра української археології в нас досі вакувала.

Акад. Дмитро Багалій.

а) ЖИТТЄПИС М. Т. БІЛЯШІВСЬКОГО [1]).

Біляшівський Микола Теодотович народився р. 1867 в м. Гуманю на Київщині, де батько його був вчителем духовної школи. Перші дитячі роки пробув на селі, куди батько перейшов священиком. Середню освіту здобув у другій київській гімназії, де, підо впливом учителів Тумасова та Науменка, зацікавився історією рідної країни. Інтерес до збирання старовини прокинувсь у нього ще як він перебував у гімназії; а сприяв цьому гурток місцевих аматорів, переважно нумізматів, що до його складу ввійшов і Микола Теодотович. Вступивши на правничий факультет Київського Університету, М. Т. одночасно слухав лекції і на філологічному факультеті і тоді-ж, під керівництвом проф. В. Б. Антоновича, практично студіював археологію, беручи участь у дослідах проф. В. Антоновича.

Закінчивши Київський Університет, М. Т. переїхав до Москви і вступив, як вільний слухач, на природничий факультет московського університету, де переважно працював під керівництвом проф. Д. М. Анучіна над передісторичною археологією та антропологією, працюючи одночасно в Архіві Міністерства Юстиції.

На початку 90-их років обійняв посаду завідувача архівами кол. Фінансового Управління Царства Польського в Варшаві, де звернув увагу на величезний, так що й цілком не використаний матеріял що-до України. Пробуваючи в Варшаві, М. Т. разом з Ф. Р. Штейнгелем, що тамтаки мешкав, заходивсь організовувати обласний волинський музей, який і було закладено в с. Городку — маєтку Штейнгеля, біля Рівного. Переїхавши потім до Київа, М. Т. р. 1902 обраний на директора київського музею старовини й мистецтв, і цю посаду обіймає й досі.

Наукові досліди почав ще бувши студентом університету і потім протягом низки років що-літа провадив обслідування й розкопи на території України, що торкалися діб передісторичної і слов'янської (обслідування дюнних стацій Дніпра, Західнього Бугу і инш., розкопи курганів на Київщині, Херсонщині, розкопи городища „Княжа Гора" й инші).

Узявшися керувати київським музеєм, який тоді, крім невеличкого архівного відділу, містив у собі самі голі стіни, М. Т. поставив метою наповнити музей иншими пам'ятками української старовини й мистецтва. На будову музею М. Т. й поклав усі сили та енергію за останні 17 років.

---

[1]) Життєписа цього М. Т. подав був до Історично-Філологічного Відділу, саме як його обирано на дійсного члена Академії.

Працювати доводилося за дуже важких умов — брак засобів, брак людей — все це перешкоджало роботі. Щоб поповнити збірки музею, надто відділи етнографічний та історичний, що-року впоряджувано експедиції по Україні, влаштовувано вистави. Тепер музей має величезні колекції із різних галузів української старовини й мистецтва в кількості десятків тисяч окремих речей.

Наукові праці М. Т. присвячено археології, етнографії та мистецтву. Як наслідок ще гімназіяльного часу, вийшла в 1889 році книжка „Монетные клады Кіевской губерніи". З того-ж року М. Т. увійшов до складу редакції „Кіевской Старины", де й містив свої праці, беручи участь разом з тим в инших наукових виданнях, як „Труды" археологічних з'їздів, часописах, а також у газетах. З 1899 року в „Кіевской Старинѣ", за пропозицією М. Т., заведено окремий відділ — „Археологическая лѣтопись Южной Россіи", яку він і вів на протязі трьох років, а з 1903 року почав видавати „Лѣтопись" вже окремо, як самостійне видання, яке й виходило в 1904 і на початку 1905 рр., але мусіло із-за браку коштів припинитися.

З М. Т. Біляшівського є дійсний член Львівського Наукового Товариства імени Шевченка, Українського Наукового Товариства в Київі, „Общества Нестора Лѣтописца", Московського „Археологическаго Общества", Моск. „Общества Естествознанія, антропологіи и этнографіи", „Одесскаго Общества Исторіи и древностей" та инших; почесний член Української Академії Мистецтв.

б) РЕЄСТР НАУКОВИХ ПРАЦЬ М. Т. БІЛЯШІВСЬКОГО.

І. Передісторична археологія.

1) Первобытный человѣкъ по берегу р. Днѣпра вблизи г. Кіева — КС, 1890, IV, стор. 1—21.

2) Нѣсколько новыхъ стоянокъ каменнаго вѣка по Днѣпру и его притокамъ — КС, 1891, III, стор. 433—444.

3) Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ рѣки Западнаго Буга въ среднемъ его теченіи—Труды XI археологическаго съѣзда въ Кіевѣ, т. I, М. 1901.

4) Поле погребальныхъ урнъ эпохи la Tène въ Радомысльскомъ уѣздѣ Кіевской губ. — АЛЮР, 1904.

ІІ. Слов'янські стародавності.

5) Могильникъ въ урочищѣ Остроня, близъ г. Заславля, Волынской губ. — КС, 1888, X, стор. 31—35.

6) Курганъ-могиканъ на территоріи Кіева (з 2 табл.) — АЛЮР, 1903.

ІІІ. Князівська доба.

7) Десятинная церковь (з рисунками)—КС, 1888, VII, стор. 3—8; за підписом—Б. Н.

8) Два замѣчательные предмета Кіевскаго Церковно-археологическаго Музея — КС, 1888, VII, стор. 133—135.

9) Еще нѣсколько словъ о горѣ Киселевкѣ — КС, 1888, IX, стор. 77—78.

10) Клады великокняжеской эпохи, найденные въ Кіевѣ — КС. 1888, стор. 136–143.

11) Слѣды великокняжеской эпохи на горѣ Киселевкѣ — КС, VII, стор. 53—55.

12) Церковище возлѣ д. Монастырекъ, Каневскаго уѣзда Кіевской губ. — КС, 1889, I, стор. 210—213.

13) Княжа Гора — КС, 1890, XII, стор. 494—503.

14) Раскопки на Княжей Горѣ въ 1892 году — КС, 1893, IV, стор. 134—142.

15) Раскопки на Княжей Горѣ въ 1891 г. (з 2 табл. знимків) — КС, 1893, I, стор. 61—104.

16) Случайныя находки на Княжей Горѣ въ 1893 г. — КС, 1894, V, стор. 308—317.

17) Кресты и образки XI—XII в, найденные въ Кіевѣ и Кіевской губ. — АЛЮР, 1900; за підписом — Н. Б.

18) Замѣчательный кладъ великокняжеской эпохи (з таблицею) — АЛЮР, 1901.

19) Цѣнный кладъ великокняжеской эпохи (з 2 табл.) — АЛЮР, 1903.

IV. Українська старовина.

20) Отчетъ о поѣздкѣ въ Глуховъ — «Чтенія въ Истор. О-вѣ Нестора Лѣтописца» кн. 17, в. I, стор. 8—16.

21) Собираніе свѣдѣній о памятникахъ украинской старины — АЛЮР, 1900.

22) Иконы, сооруженныя гетманомъ Иваномъ Самойловичемъ — АЛЮР, 1903.

23) Оловянный потиръ XVIII ст. (з табл.) — АЛЮР, 1903.

24) Двѣ находки XVII вѣка (з 3 табл.) — АЛЮР, 1904.

25) Старинный сволокъ (з табл.) — АЛЮР, 1904.

26) Старе українське скло — «Сяйво», 1913, ч. 5—6.

V. Народнє мистецтво.

27) Нѣсколько словъ о переживаніяхъ въ области внѣшней культуры — КС, 1892, V, стор. 105—111.

28) Про український орнамент — ЗУНТ, т. III, стор. 40—63. (Переклад по-російськи — «Искусство и печатное дѣло», К. 1909, № 4—6).

29) Порівняння з сфери народнього мистецтва — «Літ.-Наук. Вісник». 1908, IX. (Переклад по-російськи — «Искусство и печатное дѣло», 1909, стор. 459—470).

30) The peasant art of little Russia (The Ukraine) By N. Bilachevski — в збірнику «Peasant art in Russia». London, 1912, ст. 15—31 + 25.

31) Дещо про українську орнаментику — «Сяйво», 1913, III, стор. 72—78.

32) Вистава «Народне мистецтво Буковини й Галичини» (передмова), К. 1917.

VI. Нумізматика.

33) Монетные клады Кіевской губерніи. К. 1889. 8°.

34) Цѣнная находка въ Кіево-Печерской Лаврѣ—КС, I, стор. 47—50; за підписом Б.

VII. Етнографія.

35) Медико-топографическая и этнографическая работа д-ра Де-Ла-Фліза — КС, 1889, VII, стор. 256—268; за підписом — Б. Н.

36) Сани въ похоронномъ обрядѣ (з рисунком) — КС, 1893, IV, стор. 143—148.

37) Разсказы крестьянъ с. Пекарей о Т. Г. Шевченко — КС, 1894, II, стор. 165–181.

38) Этнографическій музей въ Варшавѣ — КС, 1897, VII—VIII, стор. 1—7.

VIII. Архівні матеріяли.

39) Къ исторіи Кіевской Академіи. Кононъ Зотовъ въ Кіевской Академіи — КС, 1893, IX, стор. 438—439.

40) Вызовъ кіевскихъ монаховъ и спѣваковъ въ соборъ — КС, 1893, IX, стор. 438; X, стор. 167.

41) Взятіе и разореніе Запорожской Сѣчи въ маѣ 1709 г. — КС, 1896, V, стор. 36—39.

42) Расходы Рѣчи Посполитой на козацкихъ пословъ — КС, 1897, VI, стор. 85—95.

43) Матеріалы по исторіи Прибалтійскаго края, хранящіеся въ архивахъ бывш. Финансоваго Управленія Царства Польскаго — «Труды X археологическаго съѣзда въ Ригѣ», т. III. Москва 1900.

44) Донесеніе кн. Александра Полубенскаго — «Труды X археологическаго съѣзда въ Ригѣ», т. III. Москва 1900.

IX. Музеї.

45) Памятники козацкой старины въ музеѣ Ист. Одесскаго О-ва исторіи и древностей — КС. 1891, ст. 292—295; за підписом — Б. Н.

46) Собраніе древностей Ч. В. Хвойки въ Кіевѣ — КС, 1895, V, стор. 58—61.

47) Артиллерійскій музей въ Петербургѣ — КС, 1896, XII, стор. 76—78.

48) Отчетъ Городецкаго музея Волынской губерніи барона Ф. В. Штейнгеля за первый годъ — съ 25 ноября 1896 г. по 23 ноября 1897 г. Варшава, 1898, 4°. VII + 60 стор. + 1 табл. Те-ж за II рік і за III рік.

49) Общество изслѣдователей Волыни — КС, 1897, I, стор. 17—20.

50) Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В. В. Тарновскаго. К. 1898. (Б. склав археологічну частину).

51) Къ вопросу о программѣ Кіевскаго музея древностей и искусствъ—АЛЮР., 1900.

52) Отчетъ Кіевскаго Музея: за 1911, 1912, 1913, 1914 і 1915 роки.

53) Наші національні скарби — «Шлях», 1918.

X. Огляди.

54) Археологическій съѣздъ въ Вильнѣ — КС, 1893, X, стор. 55—79; за підписом — Н. Б.

55) Археологическій съѣздъ въ Ригѣ—КС, 1896, X, стор. 20—64; за підписом — Н. Б.

56) Къ археологическому съѣзду въ Кіевѣ — АЛЮР, 1899.

57) Археологическій съѣздъ въ Кіевѣ — АЛЮР, 1899.

58) 1899 г. въ археологическомъ отношеніи — АЛЮР, 190[illegible]; за підписом — Н. Б.

59) 1900-ый годъ въ археологическомъ отношеніи — АЛЮР, 1901.

60) Ближайшія задачи археологіи юга Россіи — АЛЮР, 1903.

61) 1903-ій годъ въ археологическомъ отношеніи — АЛЮР, 1904.

XI. Різні дрібні замітки і бібліографія.

62) Какъ я раскапывалъ курганы — «Сборникъ» під ред. Довнар-Запольського.

63) Вниманію фотографовъ-любителей — КС, 1896, VI, стор. 91—98.

64) Нѣсколько словъ къ фотографамъ-любителямъ — КС, 1901, V, стор. 88—91.

65) Творчість духа — «Нова Рада», 1917, ч. 103.

Окрім зазначених, М. Т. Біляшівському належать усі дрібні замітки і бібліографії підписані: Б., Н. Б., М. Княжевич, М. К., П. Горянський, і не підписані, які було вміщено в «Археол. Лѣтописи» за рр. 1899, 1900, 1901, 1903, 1904 і 1905, числом більше-менше 300.

Микола Теодотович Біляшівський.

Його життя та музейна робота [1]).

Микола Теодотович Біляшівський народився у м. Гуманю року 1867 жовтня 12-го за ст. ст. Рід Біляшівських походить, мабуть, з Буковини, де й тепер у Сучачі і Радівцях трапляються люди з цим прізвищем.

Батько М. Т. був вчитель духовної школи в Гуманю. Окрім Миколи, в нього було ще двоє молодших синів.

Близько 1869 року батько з усією родиною переїхав до с. Острійок біля Б. Церкви, де й священикував. Скоро після цього мати вмерла від сухіт. М. Т. тоді було чотири з половиною роки.

Ще до того як померла мати, М. Т. побував з батьком у Київі. Заїздили вони до своєї бабуні, що мала невеличкий дерев'яний будинок на Трисвятительській вулиці поруч церкви.

Ще зовсім малим хлопчиком 6—7 років М. Т. захопився збиранням різних мінералів. Саме тоді батько вирішив переїхати до Київа, і М. Т. перевіз з собою чималу торбину своєї першої збірки й ще довго старанно поповнював її далі.

В Київі батько М. Т. обійняв посаду священика в місцевій в'язниці на Лук'янівці. Тут біля в'язниці й зминули перші часи перебування його в Київі. З дітьми инших службовців М. Т. грався на дворі в'язниці, в садку та в ярах біля будинку.

Ще в минулому році ми з ним були в Музеї Революції й дивилися на так звану „карету смертників". М. Т. живо пригадав, як часто, граючи, ховався він у ню, коли ця карета стояла на подвір'ї в'язниці.

Не дуже подобалося батькові М. Т. служити в в'язниці. Отже дуже швидко він її й покинув та зробився священиком у Стрітенській церкві, що на Сінному базарі. Жити перебрався він тепер на Стрілецьку вулицю в маленький критий гонтом будиночок Брешко-Брешковської.

Року 1877, 11-літнім хлопчиком бувши, М. Т. вступив до підготовчої класи київської другої гімназії. Це був ще зовсім хлопчик-селюк, що на першій-таки лекції каліграфії своєю провінційністю звертає на себе увагу всенької класи, почавши писати гусячими перами, цілком

---

[1]) За матеріял для нашої доповіди, окрім спільної праці з покійним од р. 1922, стали отакі архіви: Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т. Шевченка, Кабінета Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка та особистий архів М. Т. Біляшівського. В цьому останньому є автобіографія М. Т., що закінчується 1904 роком.

тоді вже невживаними. В гімназії не аби-як впливали на учнів тоді ще зовсім молодий Науменко, Тумасів та Юркевич.

Коли М. Т. був у 4 класі (1881—82 р.), випадком побачив він у батьковому столі скриньку з різними монетами. Ці монети М. Т. випрохав собі й одтоді починається захоплена праця його над нумізматикою. В його пам'ятній книжці на 1881—82 шкільний рік вже є відділ, названий „нумізматика".

Книжок М. Т. читав тоді силу-силенну, та, як і сам визнає, без певної системи, що трапиться. Тоді-таки М. Т. починає збирати, окрім монет, ще й книжки та різні малюнки (лубки, олеографії, то-що). Що-неділі скількись років навідувавсь М. Т. на точок, куди сходилися всі нечисленні київські аматори. Цей точок містивсь тоді коло Братського м-ря на Подолі, де був Церковно-археологічний музей. Під той час музея одкрито було для публіки тільки в неділю від 12 до 2-х, й М. Т. невідмінно що-тижня заходив до музею. В пам'ятній книжці за 1881 рік є власноручний малюнок М. Т. з єгипетської мумії. Мабуть тоді-таки М. Т. познайомивсь із Миколою Івановичем Петровим, що раз-у-раз стояв біля конторки, бувши в музеї заразом за директора, скарбника та наглядача.

Небіжчик Микола Іванович, як свідчать усі, хто його знав, завсіди залюбки давав пояснінння тим, хто його прохав, та починав розмову, коли вона торкалася старовини. М. Т. теж дуже часто говорив з М. Ів. і відтоді надовго став прихильником музею та старанно допомагав Петрову збирати експонати. Перша вкладка М. Т. до музею Академії — то була ікона Христа з виноградною лозою, що виростає з його боку та цинова дарохранильниця. Ці речі М. Т. дістав з с. Острійок, куди їздив був із батьком на материну могилу.

Року 1883 М. Т. знайомиться з гуртком київських нумізматів. Цей гурток складавсь з Сави Вас. Боділевського, що згодом подарував був свою цінну збірку до Всеукр. Історичного музею, Олексія Фед. Новицького, М. О. Леопардова, М. М. Чудовського, К. В. Болсуновського, тоді ще юнака, Мик. Гавр. Захар'євича-Захар'євського та Мик. Павловича Черньова. З цього гуртка живе тепер один тільки Захар'євич-Захар'євський. Особливо впливав на М. Т. Черньов. Він науковіш, ніж инші працював був над нумізматикою та археологією. Отож і М. Т. його працею зацікавивсь більше. Він дуже часто ходив до Мик. Павловича. Розмови з ним давали дуже багато нових думок М. Т., як це він і сам визнає в своїй автобіографії.

У восьмій класі М. Т. залишивсь на другий рік. Це було р. 1885 коли помер батько.

Близько цього часу М. Т. із своїм двоюрідним братом Мих. Пахаревським зробив перші розкопи. Правду кажучи, це не можна назвати розкопами в науковому розумінні цього слова. Та, будь-що-будь, два молодих копачі взяли лопати й помандрували ранком до Китаївського могильника. Тут розкопали вони дві могилі.

Закінчивши гімназію, М. Т. вступає р. 1887 до київського університету на юридичний факультет. Вибирав факультет М. Т. цілком свідомо. Здавалося-б, усі інтереси М. Т. вели його на історично-філологічний факультет. Тільки-ж класицизм, що панував був у другій гімназії, заїдав усі науки цього факультету і в університеті.

Це не перешкоджало, проте, М. Т. систематично слухати лекції В. Б. Антоновича й А. В. Прахова. Лекції Антоновича справляли дуже велике враження на М. Т., настільки велике, що він перестає працювати над нумізматикою й цілком оддається археології. Отож, книжка про монетні скарби на Київщині, що її М. Т. закінчив р. 1888 і видав р. 1889, це остання данина його нумізматиці.

Діяльність М. Т., як археолога, почалася на І курсі університету. Перші невеличкі замітки з'явилися в київських часописах та були присвячені отаким темам: „Юріївська божниця біля Острa", „Музей Духовної Академії", „Про охорону пам'яток старовини". Цікаво, що в одній своїй статті в „Кіевскомъ Словѣ" року 1888 М. Т. присвячує два стовпці охороні архівів, що на них тоді, за невеликими вийнятками, не надто багато уваги звертали.

Року 1887 В. Б. Антонович запропонував М. Т. їхати на розкопи до с. Ягнятина на Сквирщині. Розкопували величезний деревлянський могильник. Ці розкопи й стали для М. Т. за ту школу археологічної практики, що одбувши її через два роки почав він самостійно копати.

Через рік М. Т. вже співробітник „Кіевской Старины", а згодом і член її редакції.

Влітку р. 1890 М. Т. пішки робить екскурсію Дніпровим берегом до гирла річки Рось. Тут у с. Пекарях у селян він знаходить багато речей князівської доби й таким чином одкриває славетну Княжу Гору, що так багато дала, через праці М. Т., українській археології. Відомості про дальші розкопи та археологічні досліди М. Т. подасть П. П. Курінний. Ми хтіли тільки одзначити, що всі свої знахідки М. Т. старанно оброблює й таким чином улаштовує та поповнює археологічну частину збірки В. В. Тарновського (що перед цим звертав небагато уваги на цю частину) та свою власну.

Р. 1891 М. Т. складає державні іспити в Одесі та здобуває диплома. Виникає питання, що робити далі? Служба в міністерстві юстиції зовсім не приваблювала до себе М. Т. Вибувши 6 місяців у Київі на посаді „кандидата на судебныя должности", М. Т. їде р. 1892 до Москви та вступає як вільний слухач на природничий факультет московського університету; тут слухав він курси переважно з остеології та геології. Окрім того, М. Т. спеціяльно працював з проф. Д. М. Анучіним.

Ще перед тим як їхати до Москви, М. Т. листувався із ним. В лютому р. 1892 Анучін пише до М. Т. листа, пропонуючи йому переїхати до Москви, та дає дозвіл зупинитися в музеї антропології. В цім-таки листі Анучін не радив М. Т. вступати на природничий факультет, бо цей факультет вимагає багато волі, особливо для М. Т., який вже „вкусилъ сладость самостоятельной научной работы".

Коли М. Т. приїхав до Москви, він одразу ввіходить у курс наукового столичного життя. В жовтні року 1892 М. Т. обирають за члена Московського товариства природознавства, антропології та етнографії при Московському ун-ті та за члена-кореспондента нумізматичного т-ва. Ще коли М. Т. був у Київі, його обрали в Московське Археологічне товариство. Та, окрім наукової й дослідчої роботи, треба було налагодити матеріяльний бік життя. Тому М. Т. вступає на роботу до архіву м-ва юстиції, що завідував їм Д. Я. Самоквасов. Ця робота відбирала дуже мало часу. Отож, М. Т. мав повнісіньку змогу працювати над тим, що йому було найлюбіше. М. Т. дуже близько приятелював з Анучіним та його дружиною, а надто вже з М. Янчуком, що теж належав був до Анучінового гуртка, де були ще О. О. Іванівський, Гондатті та инші.

З ініціятиви Анучіна в Москві впорядковувано тоді географічну виставу. М. Т. брав у ній найжвавішу участь.

В-осени року 1893 М. Т. вирішив переїхати до Варшави, де його знайомий Ів. Як. Рудченко пропонував йому місце завідувача Архівом Фінансового Управління кол. Царства Польського. Тому влітку р. 1894 М. Т. приїздить до Київа й живе скілька місяців на свойому хуторі на Княжій Горі. Потім М. Т. поїхав до В. В. Тарновського в Качанівку, а наприкінці літа виїздить до Варшави.

Архів, що ним довелося М. Т. завідувати, був тоді мертвою установою. Дорогоцінні матеріяли до історії України лежали без жадного руху, невідомі дослідникам. М. Т. жваво взявсь вивчати цю частину архіву. Ця його робота мала дуже велику вагу для студій над історією України. Ціла низка вчених з М. С. Грушевським на чолі через М. Т. користувалися матеріялами для наукових робіт. За три роки, поки М. Т. жив у Варшаві, одержав він силу-силенну листів-проханнів чи розшукати будь-які матеріяли чи поробити з них копії. Самісіньких листів М. С. Грушевського в цій справі є з півсотні.

У Варшаві М. Т. близько, на всеньке своє життя, познайомивсь із Федором Рудольф. Штейнгелем, відомим згодом власником городецького музею на Волині. Ця приязнь нам дуже цікава тому, що відтоді з М. Т. робиться справжній музейний діяч та добрий організатор. Штейнгель був людина дуже багата й одрізнявсь од инших капіталістів тим, що не витрачав кошти на закордонні мандрівки-гулянки, а будував та запомагав грішми сільські лікарні, школи, чайні, лазні, то-що.

М. Т. запропонував йому організувати музей, присвячений вивченню Волини, де тоді було тільки два невеличкі музеї так званої „церковно-археологічної“ старовини в Житомирі й Володимирі-Волинському. Штейнгель залюбки на це пристав, і М. Т. склав широкого плана, як зорганізувати музей. Цей музей, окрім природничого відділу, повинен був мати й культурно-історичний, що розподілявсь на підвідділи: антропології, археології, історії та етнографії. Опріч того, за планом при музею мала бути бібліотека, архів та фототека. Цей план набирає величезної ваги тоді, коли ми оглянемося на тодішній стан музейної справи на Вкраїні.

Умови музейної роботи на Україні не сприяли справді науковій праці над українськими матеріялами. Та й самих музеїв було обмаль. Опріч музеїв при київському університеті та при Духовній Академії, були ще музеї при харківському та при одеському університеті. Коли додати сюди ще найзначніші приватні збірки А. Н. Поля в Катеринославі та В. В. Тарновського у Київі, то це трохи чи не всі збірки старовини, що їх можна назвати музеями. Ці музеї збирано без повних науково розроблених планів. Особливу вагу мали в них різні раритети та уники; збирали все, що траплялося під руку, хоч-би з якої території на земній кулі експонат походив. Етнографічна робота в широкому розумінні цього слова ще не починалася, а досліди над передісторією України, що провадив В. Б. Антонович, позначалися здебільшого на київському тільки університетському музеї. На вибір експонатів впливав найбільше смак, чи навпаки (надто коли збирати старовину зробилося модою) брак його у завідувачів чи власників збірок. Не помилившись, можна сказати, що, романтик українського минулого, В. В. Тарновський зацікавився археологією тільки завдяки М. Т.: до розкопів на Княжій Горі у Тарновського не було археології.

Мало не всі музеї існували не самостійно, а при різних навчальних закладах. Це робило з музеїв закриті кабінети, а що в них є, знала невеличка тільки група люду. Принципу публічности музеїв не було так що й зовсім. Оглянути їх спеціялісти-археологи, навіть археологічний з'їзд, могли тільки з великими труднощами за дозволом університетських правлінь.

Тепер звернімося знов до городецького музею.

Робота почалася в Варшаві, де М. Т. ходив по букіністах та скуповував книжки про Волинь. Влітку р. 1895 М. Т. їздив до Городка, де для музея призначено було частину будинку. Тоді-таки М. Т. мандрував по Волині, збирав етнографічний матеріял, робив розкопи та фотографії. Цим покладено початок музеєві. „Відтоді, — пише М. Т., — протягом кількох років я що-літа, а то й узимку бував у Городку й працював у музеї". Справді, як свідчать Штейнгелеві листи, це безпосереднє керування музеєм продовжувалося, аж поки почалася імперіялістична війна, коли музей евакуовано й, нарешті, спалено. Організація музею пішла дуже жваво, скоро М. Т. пощастило притягти до неї кількох людей-аматорів. Що-року роблено екскурсії, експедиції, що-року музей збільшувався, слава його зростала. „В Варшаві життя моє було пройняте постійною думкою про городецький музей, архів пішов на бік", — пише М. Т.

Наближавсь Археологічний з'їзд, й М. Т. вирішив покинути Варшаву. Влітку р. 1897 він вже у Київі. Тут тоді почав працювати Політехнічний Інститут, і М. Т. здобуває при ньому посаду бібліотекаря.

Ще на-весні правління товариства „древностей и искусствъ" постановило будувати в Київі музей. Перед М. Т. розгорнулося величезне поле діяльности. Дуже швидко М. Т. знайомиться з низкою київських багатирів, що від них залежало тоді збудувати музей. Допомагав у цій справі найбільше О. М. Терещенко. „Б. І. Ханенко, — пише М. Т., — байдуже

ставивсь до справи музею. Ще коли музей будовано — бажав він довести будування його до краю, сподіваючися за це ‚великих милостей'". Р. 1899 музей начорно збудовано і для XI археологічного з'їзду там організовано в п'ятьох нижніх залях археологічну виставу.

27 травня р. 1899 М. Т. обрано за члена Правління т-ва, що керувало музеєм. За консерватора музею був тоді Вікентій В'ячеславович Хвойка, що працював над самісінькою тільки археологією й ніколи не втручавсь в організаційні справи.

28 травня р. 1899 граф. Уварова, голова московського археологічного товариства, пише отакого листа до Б. І. Ханенка: „вернувшись изъ Кіева, много и часто думаю о немъ, о всѣхъ васъ, о вашемъ музеѣ, о нашемъ будущемъ съѣздѣ и о выставкѣ. Думаю о музеѣ и, весьма интересуясь его будущимъ ростомъ и устройствомъ, мнѣ приходитъ на мысль рекомендовать вамъ въ директора музея Николая Ѳедотовича Бѣляшевскаго, члена нашего археологическаго общества, человѣка молодого, подвижного, знающаго и уже поработавшаго для археологіи. Мнѣ думается, что онъ былъ бы вамъ сподрученъ и пригоденъ и, находясь постоянно при дѣлѣ и археологическихъ коллекціяхъ, еще болѣе сталъ бы заниматься наукой вообще и археологіей въ частности". Здавалося-бъ, що таку рекомендацію від Уварової могла-б здобути людина тільки дуже правих поглядів. Та це цілком не так. М. Т. ще від 1887 року, коли став ближче до „Кіевск. Старины", почав розбиратися не тільки в національних питаннях, ба й у політиці. Та сама Уварова в листі до нього р. 1906, коли М. Т. обрано за члена „Державної Думи" писала: „разумѣется, я не могу одобрить тѣхъ вѣяній, которыя заставили Васъ... итти въ кадетскую думу отдѣлять Малороссію отъ Россіи"...

19 лютого р. 1902 правління обрало М. Т. за директора музею.

1903—4 та на початку 1905 років М. Т. своїм власним коштом випускає дуже цінну „Археологическую Лѣтопись Южной Россіи", що й досі править за настільну книгу для вкраїнських археологів. Ще з р. 1898 Археологічний літопис виходив за редагуванням М. Т., як додаток до „Кіевской Старины".

Зробившись господарем музею, офіційно ще не відкритого, М. Т. одразу взявсь його організувати.

У своїй цікавій статті про програму музея в АЛЮР'і за 1900 рік М. Т. накреслює досить повний його план. На перше місце він ставить відділ антропології. Вже тоді антропології присвячувано спеціяльні музеї були антропологічні школи. Аж ніяк не можна було поставити цей відділ у цілому обсязі, надавши йому самостійного значіння, бо тоді треба було-б уключити в нього всеньку передісторичну археологію та етнографію. Отож, експонатам з первісної культури як минулої, так і сучасної М. Т. дає місце в відділах археологічному та етнографічному, залишаючи в антропологічному тільки ті речі, котрі характеризують фізичний бік людности. Найчільніше місце в музеї має зайняти відділ історичний (ст. 33—34), що його М. Т. починає з палеоліта та закінчує сучасністю.

Що протягом багатьох віків людина вдосконалює обробну техніку та утворює з своїх виробів художні речі, природній єсть перехід до даль-

шого відділу—художнього. „Важко, звісно, визначити, що ввійде до цього відділу, — пише М. Т., — та, будь-що-будь, цей відділ повинен мати все, що хоч трохи художнє, все, що впливатиме на розвиток смаку. Цей відділ матиме не аби-яку вагу для місцевих майстрів.

В тісному звязкові з двома попередніми відділами стоїть далі відділ художньо-промисловий. Частина експонатів цього відділу входить до історичного й частиною до художнього відділу. Дужий розвиток фабричного виробництва, що випускає останніми роками на ринок мільйони шаблонових предметів, прокинув у широких колах бажання мати речі хатнього вжитку, зроблені смаковито та в певному стилі. Тому цей відділ треба поставити як-найповніше, щоб він справді міг тісно звязатися з життям.

Останній відділ — відділ етнографічний — це неминуче потрібний додаток до всіх попередніх. Особливу увагу треба звернути на ту частину експонатів, котрі характеризують собою матеріяльний бік народнього життя, що підо впливом дешевих сучасних фабрикатів починає забувати розкішні зразки минулого.

Опріч цих відділів, при музеї має бути спеціяльна бібліотека та археологічний архів.

Далі М. Т. загальними рисами накреслює план невеличкого відділу, присвяченого діячам України, назвавши його „пам'ятковим".

Характерна риса цього плану — то його єдність та повна ув'язка стиків поміж окремими відділами. Звязок такого музею з економікою України, з усім життям та потребами краю, цікавий та сучасний зміст плану з наукового боку, приневолюють нас сконстатувати, що й за сучасних умов музейного будівництва цей план ще надовго буде для нас, певною мірою, за ідеал. Ідеї цього плану були в тодішній Росії цілком нові. Російський музей у Ленінграді, що спочатку мав був показувати самісіньке тільки „чисте" так зване мистецтво, допіру починав силами українських вчених організовувати етнографічний відділ.

Щоб здійснити отакий план, річ зрозуміла, треба було чималих коштів, а надто людей. Ані того, ані другого тоді не було, як не рахувати В. В. Хвойка, що працював виключно над археологією.

Крім „Кіевской Старины", багато часу М. Т. витрачав на силу різних дрібних, так зате-ж дуже для молодої установи важливих питань. З різних подарунків, здебільша цілком випадкових, у музеї покладено основу історичному, етнографічному, художньо-промисловому й почасти художньому відділам. Року 1904 30 грудня музей у такому вигляді відкрито для привселюдного огляду.

Наставали лихі часи для музею. Мільйонери, збудувавши музея, зовсім його покинули, а громадські установи давали таку мізерну допомогу, що коштів ледві ставало на ремонт будинку. Та М. Т. не журився. Саме тоді всі почали цікавитися так званими кустарними виробами. 5 квітня р. 1905 М. Т. робить на засіданні правління товариства „древностей и искусствъ" доповідь про потребу впорядкувати в музеї виставу

„прикладного искусства и кустарныхъ издѣлій". Правління погодилося, й робота почалася.

Від цієї роботи залишилася в архіві музею та М. Т. сила матеріялів; вони свідчать про величезний маштаб підготовчої праці. Сотні приватних листів писав М. Т. по всенькій Україні. Не було в М. Т. жадного знайомого, що його-б він не запрохав-би був до роботи. Жадної можливости М. Т. не обминув своєю увагою. Понад тисячу листів з різних сіл, міст та маєтків свідчать нам про організаторський хист творця вистави. Опріч тріумфу для українського селянського мистецтва, вистава повинна була дати ще й величезний матеріял для етнографічного відділу. Плана для вистави, розісланого в тисячах примірників по Україні, склав був М. Т. здебільшого за принципом матеріялу. В цьому плані ми бачимо отакі ділянки: ганчарство, плетіння, тканння, вишивання, набойка, шкуряні вироби, хатнє малювання та писанки, різьбарство по дереву, вироби з рогу та кістки, каміння, фаянс, скло, металеві вироби. Ця програма давала виразне уявління про мету вистави. Кожну ділянку було теж поділено на окремі розділи, так що кожен селянин знав, що́ треба для вистави.

Виставу відкрито першого лютого р. 1905 та закрито першого травня 1906-го. Щось із сотню статтів та заміток надруковано по місцевих і закордонних часописах та виданнях. Прибуток од вистави становив чималеньку суму 8 358 крб. 77 коп.; з них понад половину пішло на користь музею. Опріч того, мало не ввесь відділ селянського мистецтва після вистави залишивсь у музеї. З нього стала основа для етнографічного відділу.

Вагу цієї вистави для України ще й досі як слід не оцінено. Ця оцінка може бути за тему для спеціяльного досліду. Після вистави на ринкові значно збільшивсь попит на селянські вироби. Окрім того, різні майстерні кустарних виробів зараз-таки використали музейні експонати.

Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка має тепер усесвітню колекцію народнього мистецтва України. Склалася вона як наслідок вистав, цієї й аналогічної р. 1911 [1]). Це велика заслуга М. Т. Та й цього ще мало. М. Т. Біляшівський зумів зацікавити селянським мистецтвом і молодих музейних діячів. Вони ретельно заходилися збирати експонати і для нашого, і для провінційних музеїв України. Величезну збірку селянських вишивок, ганчарних виробів, килимів, то-що, для полтавського музею, зібрав К. В. Мощенко теж підо впливом М. Т.

Року 1909 музей перейшов до міністерства торгу та промисловости. Становище його трохи покращало.

Року 1910 М. Т. на превелику силу пощастило упорядкувати виставу, присвячену М. О. Врубелеві. На цій виставі було 108 робіт сла-

[1]) Вистава р. 1905 відрізнялася од вистави р. 1911 тим, що коли перша мала поставити питання про те, чи існує та чи має наукову вартість українське селянське мистецтво, — друга ставила його в площину загального мистецтва Росії та Европи. Територія вистави р. 1905 — Україна; вистави р. 1911 — окрім України, Росія, Европа та почасти Схід.

ветного українського маляра. Тут уперше підбито підсумок київському періодові його творчости. З листування з удовою Врубеля можна бачити, що М. Т. хтів упорядкувати при музеї спеціяльний відділ, присвячений Врубелеві. Будь-що-будь, найбільша заслуга М. Т. в тому, що найкращі роботи Врубелеві залишилися на Вкраїні.

Року 1911 влаштовано виставу Шевченкових творів. Про силу цілком нових та нікому невідомих творів Кобзаревих свідчать десятки листів од Олексія Петровича Новицького, що тоді саме працював був над Шевченком. Ця вистава вперше зареєструвала для науки ці дуже цінні пам'ятки українського мистецтва. Багато з малюнків знов-таки залишилися при музеї та поклали основу для майбутнього Шевченкового відділу.

Року 1912 М. Т. робить у музейному комітеті доповідь про організацію при музеї відділу „Старого Київа". Вага цього відділу далеко виходить поза межі звичайного муніципального музею. Київ—столиця України—був свідок найголовніших історичних подій з яскравими українськими рисами. Тож експонати цього відділу дуже важко відокремити від історичного відділу, а його теж не можна собі уявити без історії Київа.

Цього-ж-таки року комітет вистави доручив М. Т-чеві на 1913 рік організувати секцію художнього та прикладного мистецтва.

Року 1913 М. Т-ча призначено на інспектора київських худ.-промислових шкіл. Міністерство не могло-б знайти кращого од М. Т. знавця художньої промисловости. Він справді був керував школами, раз-у-раз притягав їх до музею та примушував користуватися з прекрасних зразків народнього мистецтва.

Року 1914 у Москві гадали скликати загально-російську нараду музейних діячів. Секретар підготовчого комітету П. О. Неупалов надсилає до М. Т. список питань, що торкалися провінційних музеїв, з проханням „безжалостно перемарать и перечеркать ихъ". М. Т. залюбки вдовольняє це прохання та додає цілий рядок питань, справді відповідних інтересам провінційних музеїв. Передусім М. Т. ставить питання про організацію національних („племенныхъ") музеїв. Далі мова про те, щоб доповнювати провінційні музеї коштом столичних. Ще далі М. Т. розвиває думку, що годилося-б об'єднати різні музеї в одному місті в одинтаки музей та скоординувати їхню діяльність, коли-б об'єднати їх не пощастило. Звісно, не аби-яку ролю в цій-о думці відгравав був паралелізм у роботі київського міського музею та церковно-археологічного. На жаль, цей з'їзд відкладено, та й ніколи вже не скликувано, бо почалася війна.

Скоро почалася війна, М. Т. вступає на службу до земства. Його прикомандировано до війська, що стояло в Буковині. Тут, надзвичайно обтяжений працею, М. Т. все-таки знаходить час, щоб щось здобути для музею.

Особливо багато зробив М. Т., як призначено його на уповноваженого для охорони культурних вартостів од Російської Академії Наук у районі Буковини та південної Галичини. На жаль, матеріялів про цю діяльність нам здобути не пощастило.

З самісінького початку революції тимчасовий уряд Росії призначає М. Т. на комісара для охорони пам'яток старовини у Київі. З листування, котре збереглося досі, видно, що М. Т. енергійно допоминавсь, щоб під музей передано царський палац [1]). Коли це не пощастило, М. Т. забирає до музею всі цікаві речі, та їх, на жаль, було там занадто мало.

Тоді-таки, як і згодом, М. Т. усіх засобів уживає, щоб уратувати Андріївську церкву, що їй загрожувала небезпека сповзти на Поділ, та ратує спільно з иншими численні київські пам'ятки.

Далі почалася руїна. Од 1918 року в музеї не було парового огріття. Речі гнили, робітники голодували... Всі сили йшли на те, щоб здобути собі шматок хліба.

31 травня року 1919, менш од року, відколи засновано Українську Академію Наук, М. Т. обрано разом із В. М. Перетцом на дійсного члена Академії. Ще 26 квітня року 1918 М. Т. обрано на почесного академика Української Академії Мистецтв.

За різних урядів М. Т. працює на відповідальних посадах в установах народньої освіти. Та й жадної хвилини не забуває він про музей [2]).

Року 1923 економічний стан держави почав відроджуватися. На самому початкові року М. Т. удавсь до наросвіти, прохаючи одзволити його од директорування, щоб хоч на схилі свого віку працювати над наукою вже цілком спокійно. Наприкінці цього-таки року прохання його завдоволено. Збувшись директорських обов'язків, М. Т. завзято заходивсь коло суто музейної роботи, працюючи по відділах, що ними він завідував.

Останній уже здобуток М. Т. у музеї — це організація вистави Межигірських виробів. М. Т. перший на Україні почав збирати межигірські вироби в музеї, запровадив навіть своєрідну моду збирати їх. Це забезпечило межигірські вироби од загину й заразом дало всім спромогу милуватися на їх та вивчати виробництво цієї грандіозної національної української фабрики. Пам'ятаємо, як зранку до вечора М. Т. працював над фаянсом, бігав по сходах як молодий, навіть тягав сам із підвалів посуд. Раптом зібрався до Межигір'я та привіз звідтіля сучасні вироби для порівнювання.

Повсякчасне слабування дуже перешкоджало небіжчикові працювати, а надто низька оплата праці (50 крб. на місяць) не давала спромоги як слід лікуватися. Ще за день перед смертю М. Т. працював у музеї. О 3 годині ранку 21 квітня б. р. його не стало, і Україна втратила одного з найкращих своїх синів та діячів.

---

[1]) Коли-б палаца й справді передали були Всеукр. Іст. Музеєві, то це мало-б тепер надзвичайно велику вагу для нього. Адже будинок музею збудовано тільки на $^1/_3$ того, що передбачали були на початку будування. І от тепер, коли кількість експонатів за революції побільшилася в скількись разів, Музей не може впоратися з покладеним на нього завданням — показати широким колам усі зібрані пам'ятки матеріяльної культури України.

[2]) На жаль, я не мав спромоги за недовгий час використати повно матеріял, що-б висвітлив був ролю М. Т. за революції: цей матеріял почасти розкидано по різних установах, а почасти розійшовсь він по руках. Зібрати цей матеріял до купи та розробити його випадає найближчими-таки часами.

Коли зважити всю творчу роботу М. Т. над музейознавством, протягом всенького життя проваджену, й здобутки цієї праці, то в ясному побачимо його постать світлі, як великого реформатора музейної справи на Україні. Незмірна заслуга небіжчикова — це в основі правильно складений план поповняти музея. Розгортаючи роботу за цим планом, музей одразу зробився живим: його поповнювано не різними „раритетами", що мало дають матеріялу для історика й дослідника мистецтва, — до нього систематично вливали, так-би, мовити середній матеріял, здебільша українського походження. На основі бо тільки такого матеріялу можливі наукові досліди над Україною. Що-року численні екскурсії, експедиції, то-що, крім експонатів, давали музеєві багато друзів та дописувачів. Мало не в кожному повіті, де бували музейські експедиції, з'являлися вчителі, селяни, то-що, що залюбки допомагали музеєві в його важкій праці над збиранням пам'яток минулого України. Зацікавлення до цього минулого, отже, поглиблювалося, і музей робився справді народнім, масовим.

Імперіялістична війна та революція, що захитали соціяльні підвалини та економіку України, затримали розвиток музею в цьому напрямкові. Багато друзів музею безповоротно зникли. Та й тепер, після 1920 року, до музею часто з'являються сільські вчителі та селяни з загорнутими в хустку черепками й монетами та питають директора Біляшівського. Він завсіди вмів підійти до простої людини, вмів зацікавити її старовиною, вмів простими словами пояснити, в чім вага отієї старовини. Коли ми бачили та чули такі розмови, ставало легко працювати... Це вміння говорити, з людьми вміння зацікавити пам'ятками минулого мало дуже велику вагу для музейної справи. Всі знають, як М. Т. за давніх часів умів випрохати в Ханенків, Терещенків, то-що то гроші на музей, то Врубеля, то Шевченка. Тільки-ж М. Т. не спирався цілком на цих меценатах, а вмів та завсіди притягав до справи тодішні громадські об'єднання та інституції (земство, міську думу та художні об'єднання). М. Т. вмів зацікавити й молодь, прив'язати її до музею так, що потім ніякими силами, ніякими грошима не можна було одірвати її від нього.

Друга прикметна риса М. Т. було старання у всяку справу внести систему. Це видко з усіх друкованих робіт М. Т. та планів, що він їх розробив був для київського музею, провінційних музеїв та українського національного музею (1918 р.). Ці плани свідчать про те, що всі головні здобутки та досвід музейної роботи в Європі М. Т. систематично використовував, пристосовуючи його до українських умов. Зберігсь один зшиток, що теж підкреслює цю, нечасту в українців, особливість вдачі. У цей зшиток М. Т. регулярно протягом скількох років уліплював був аркушики з блок-нотів, вирізки з часописів, фотографії, то-що з відомостями про різні приватні музейні речі. Де-не-де поставлено знак поклику, на инших написано „треба списатись", ще на инших — „виконано". Останнє визначало, що річ придбано для музею.

Вплив М. Т. на музейну роботу переходив далеко поза межі музею. Ми вже згадували були про його вплив на К. В. Мощенка та через нього

на справи полтавського музею. Листування з Мощенком обіймає близько 100 листів і їх поспіль без жадного вийнятку наповнено музейними питаннями.

Листування ізо львівським Музеєм та Науковим Товариством у Львові свідчать, як багато зробив М. Т. для музеїв Західньої України.

Ще одна прикмета вдачі М. Т. — це розуміння, що наука й мистецтво інтернаціональні, а також широта поглядів на музейну справу. Ми вже згадували, що М. Т. як міг допомагав зорганізувати український підвідділ у Російському музеї. Окрім того, багато сил М. Т. віддав на організацію в музеї вистав польських, чеських, моравських та инших національних малярів. М. Т. не боявсь, коли це було треба, надіслати цінні українські експонати й до Москви, як це було р. 1912 на виставі в Історичному Музеї. Листування М. Т. з російськими вченими, малярами, то-що яскраво підкреслюють цюрису.

Мало кому відомо, що ціла низка жидівських малярів зробилися майстрами, завдяки тому-таки М. Т. Назву, наприклад, Маневича. Більшину його картин з крайовидами Київа, Бердичева та инших міст України зроблено підо впливом М. Т. Ось лист, що його писав М. Т. за тяжкого 1918 року до жидівських багатирів у Київі: „М. Г., считаю своимъ долгомъ, какъ человѣкъ любящій искусство, обратиться къ Вамъ съ просьбой помочь молодымъ еврейскимъ талантамъ. Я принимаю горячее участіе въ судьбѣ развитія этихъ талантовъ и надѣюсь, что Вы, М. Г., проникнетесь тѣмъ же горячимъ сочувствіемъ къ своимъ единовѣрцамъ, которые, по моему глубокому убѣжденію, если имъ притти на помощь, явятся въ будущемъ красой и гордостью своего народа Не оказать въ данный моментъ помощи было бы, по моему, преступленіемъ со стороны всѣхъ, кому дорого развитіе національныхъ талантовъ и національнаго искусства...“

М. Т. завсіди дуже цінував вчених, що працювали в близьких йому галузях науки. Він ніколи не цурався ніяких порад і дуже уважно до цих порад прислуховувався. Ця риса М. Т. була характерна для нього до самісінької смерти. Одзначімо приміром, листування М. Т. з Хв. Вовком, як той жив був за кордоном на еміграції. Листування збереглося в архіві М. Т. та Вовка в Кабінеті Антропології та Етнології при Українській Академії Наук. Року 1899 М. Т. пише до нього листа, висловлюючи бажання „користувати з Вашої свідомости“. Взагалі Хв. Вовк мав великий вплив на М. Т. В листі 1903 р. він пише: „завсігди дуже був радий вислухати Вас, що Ви кажете — і не забуваю“. І справді, коли ми прочитаємо статтю М. Т. в АЛЮР'і за 1900 р. (ст. 148) про його розкопи поблизу с. Колодистого на Звиногородщині, то побачимо, що всі вказівки Хв. Вовка в справі розкопів М. Т. цілком використовує вкупі з О. О. Спіциним. Коли Вовк повернувсь р. 1906 з-за кордону, листування ще жвавішає. Вовк заходивсь організовувати етнографічний відділ Рос. Музею, трохи раніш, р. 1902, М. Т. теж узявсь до цього в Київському Музеєві. Вони радяться один одного; М. Т. постачає Вовкові українські експонати, а Вовк надсилає різні поради та сам радиться М. Т.-ча.

Всебічно оцінити працю небіжчика М. Т. як музейного діяча не сила в межах невеликої статті.

Цілковито вивчити життя та музейну діяльність М. Т. матиме вагу не тільки для сучасности, а й для майбутнього. Праця всенького його життя вчить нас, що музейну справу треба спирати на тих принципах, котрих додержувавсь М. Т.:

1. Музейну справу треба будувати на широкому европейському розумінні та досвіді.

2. Треба до музейної справи, як справи загальнокультурної, затягти широкі кола українського громадянства.

3. Музейна справа — на те, щоб зберегати та науково вивчати всі культурні здобутки народу, щоб були вони за живе та вічне джерело для майбутньої його творчости, а не лежали-б як мертвий музейний інвентар по державних сховищах.

Андрій Винницький.

3/13 червня р. 1926.
У Київі.

Академик Микола Теодотович Біляшівський як археолог.

Наукове археологічне спостереження на Україні почалося десь у XVII в. Там ми маємо вже перші спроби спостерегати пам'ятки матеріяльної культури, зрозуміти їх, витлумачити і, навіть, подати їх у друкові до уваги широкого кола громадянства.

Найтиповіші пам'ятки цього роду є: 1) Тератургіма Аф. Кальнофойського (1638), 2) Альбом малюнків Вестерфельда 1651 року, 3) Гербініуса „Religiosae Kijowensis Criptae seu Kiowia Subterranea" 1675 року, 4) „Сказание" об обретении част. мощей кн. Иуліании 1705, то-що.

В них пам'ятки старовини, по-за безпосереднім завданням авторовим, притягають до себе вже більшу увагу, ніж це потрібно для отих його завдань. У коло інтересів увіходять здебільшого пам'ятки архітектури, малярства, надгробки і пам'ятки різьбарства, цілі комплекси пам'яток, печери. Автори силкуються докладно описати могильний інвентар. В альбомі малюнків р. 1651 почувається вже вміння бачити пам'ятку, планово її замальовувати. А втім пам'ятка все-таки лишається по-за прямою увагою дослідниковою.

Дослідницька робота археологова розпочинається згодом, допіру на початку XIX в. Ця робота протягом XIX в. розвивається одразу кількома напрямками: зростає кількість робітників, праць, поширюється територія досліду, кращають методи інтерпретувати й компонувати матеріяли, їх репродукувати, дослід поглиблюється, а разом із тим міняються напрямки роботи, та лінія — ті передпосилки, що зроджують і скеровують дослід, міняється місце археології в системі наук.

Археологія, почавшись із класичної філології, за не що й довгий час розвивається не просто рівнобіжно з иншими науками, а якось траєкторіяльно через них, через історію мистецтв, історію, етнологію, геологію, природничі науки і технологію, шукаючи собі самостійної течії й метод. У процесі цього розвитку й руху вона вбирає в себе елементи инших наук, набуває різних відтінків. Останні особливо рельєфно виступають, коли за основу аналізи взяти ті провідні інтереси, що об'єднували були наукових робітників, ту сферу знання, що їй служила археологія.

Перший етап української дослідчої археологічної роботи припадає на самий кінець XVIII та початок XIX вв. Це доба великого зацікавлення класичним світом. За осередок цього зацікавлення були Надчорноморські

степи та Крим. Науково-керівничий і організаційний осередки — Керченський та Одеський Музеї. Зацікавлення класичним світом на Україні було сильне й глибоке. Його підготувала наша освітня система XVII—XVIII вв., підсилювали й стимулували повсякчасні, невпинні стосунки з Заходом. Тільки-ж справді науково досліджувати Надчорноморські степи почали не ми. Перший наш дослідник був француз Павло Дюбрюкс і згодом його наступники серб Ашик А. Б., Бларамберг й ин. Їм належить честь зорганізувати науковий осередок української класичної археології — Одеське Товариство Історії і Старовини. А що досліди в Одесі зорганізували були ті люди, котрі зросли й зацікавлення до археології здобули на Заході, в умовах розвинутого вже й диференційованого археологічного досліду, — робота Одеського центру за короткий час дуже підносить окремі галузі археології: класичну нумізматику, епіграфіку, мистецтво та блискучу археологічну інтерпретацію класичних літературних джерел про Україну. Саме тут зродився плановий археологічний дослід України, археологічна критика історичних джерел, вийшли перші праці порівняльного характеру, почато вплітати здобутки української археології в загальну течію европейської археологічної науки. Тут загорівсь вогник колекціонерства речей розкопової старовини, антикварство і, як наслідок їх, фальшування старовини.

Нитки ідеологічних впливів од одеських археологів потяглися по правобережній Україні, по панських палацах, ліцеях, зустрілися там з розвинутими геральдично-нумізматичними інтересами польського громадянства і кинули запал нумізматичного колекціонерства в школу, а через ню і в широкі кола шляхетного громадянства і в самий Київ.

У Київі тимчасом розвивавсь одмінний процес археологічного самопізнання, що офарбував собою ввесь другий період української археології.

Цей процес виходив у Київі з того глибокого й органічного заінтересування історичним минулим київської околиці, що загорілося після того, як вийшла в світ Шлецерівська критика Нестора. Поглиблення інтерпретації Несторового літопису тут у Київі, де кожен байрак, шпиль, Дніпрова лука ілюстрували його кольористі описи, а славнозвісні будівлі — були за вихідні точки, щоб перевіряти топографічні його дані, — сприяло стихійному розвиткові історично-топографічних студій, спертих на археологічне корегування їх. Цьому саме заінтересуванню історично-топографічному належить організація дослідів над Десятинною церквою, Золотою Брамою, Яриниською церквою, шукання Дирової Могили, розкопи у садибі Софії, Кирилівського м-ря, організація в Київі рр. 1824—1887 „Временнаго Комитета для изысканія древностей". Воно направляло науково-археологічну діяльність „Комітету", Максимовича, мітр. Євгенія, Берлінського, Іванішева, Фундуклея, Закревського й ин. Рішенню цих завдань служила лопата Конрада Лохвицького.

Історично-топографічні студії і звязані з ними археологічні розвідки протягом 1824—1871 рр. еволюціонують: поширюється територія

досліду, хронологічне і типологічне охоплення пам'яток, з'являються навіяні класикою моменти нумізматичних, мистецьких, скитських заінтересуваннів, але археологічне джерело використовують тільки, як історичний факт і спеціяльній аналізі воно не підлягає.

Третій період у розвиткові української археології починається від р. 1871, коли вийшов на поле археологічної роботи проф. В. Б. Антонович.

Цей період, що найкраще характеризує його постать самого-таки В. Б. Антоновича, підносить археологічні досліди над Україною до надзвичайної височини. Особлива уґрунтованість цих дослідів зразу поставила українську археологію на почесне місце серед слов'янської й европейської археології.

Вихований в оточенні класичної археології (Одеський ліцей, де викладав був Бларамберг), добре обізнаний з польською історичною й археологічною літературою, перероджений серед піднесеної етнографічної, історично-топографічної та археологічної праці М. О. Максимовича, Іванішева, зроду селянин, медик і історик освітою, геніяльний дослідник і архівіст — проф. В. Б. Антонович у собі, мов у фокусі, об'єднав усі розпорошені галузки археології, освітлив їх висновками природничих наук, етнографії, приклав до них витриманість і методи праці, запозичені в французької школи передісторичної археології Мортільє, тримаючись у своїх дослідах навіть тих хронологічних меж, що їх накреслювала ця школа.

Колосальну ерудицію, методичну вихованість, надзвичайну впертість, працездатність, свою і своєї великої навдивовижу добірної школи, проф. В. Б. Антонович обернув на дослідження України та її районів, планово вирішуючи передісторичні та історичні проблеми. З археології стала поважна частина історичного досліду і зайняла в ньому цілком певне місце. Треба завважити, що в Київі, коли проф. В. Б. Антонович став працювати над археологією, вона вже мала три осередки: Комитетъ для изысканія древностей, Нумізматичний гурток (неофіційний), Музей церковно-археологічний (центр синодальної археології). Ці осередки відбивали собою різні розуміння археології, як науки в 70-х роках м. в.

От саме в цей третій період розвитку української археології, час коли ще існували всі попередні види археології, коли на тлі української археологічної дослідчої роботи вже з'явилася постать В. Б. Антоновича, коли в його руках педагога і вченого-організатора почали з'єднуватися і не аби-як розвиватися нитки попередніх археологічних шукань і захоплень, нумізматики, історично-топографічних студій, коли в нормальний розвиток української археології вплітається прудка течія московської археології в двох варіянтах розуміння її (Імп. Арх. К. та Моск. Арх. Т-во), — саме тоді формується, зростає, стає на археологічну працю М. Т. Біляшівський.

В персональному архіві М. Т. Біляшівського зберігся дуже цікавий документ про початковий період його археологічного заінтересування. Це невеличка школярська записна книжечка з року 1881, де дитячою рукою записано назви і ціну старовинних монет, що їх покупив був він

на точку. Вже на шкільній лаві він виявив певний інтерес і запал до колекціонування. Колекціонування наблизило М. Т. Біляшівського до гуртка київських нумізматів (Бодилевського С. В., Чернева М. П., О. Ф. Новицького, Леопардова М. Г., Болсуновського К. В. та Н. Г. Захар'євича-Захар'євського). Знайомство з цим гуртком було для М. Т. Біляшівського безперечно корисне. Через нумізматів він мав змогу практично вивчити нумізматику на першорядної вартости примірниках з їх збірок, у них-таки і через їх керівництво М. Т. знайомиться з літературою, з 5—6 гімназіяльної класи цілком ясно окреслює свої симпатії до історії України, її старовини та мистецтва. Під їх керівництвом М. Т. навчається збирати старовину і починає працювати над першою своєю працею „Монетные клады".

Збираючи монети й потрібуючи їх визначати, познайомивсь М. Т. із проф. М. І. Петровим. Вплив М. І. Петрова на М. Т., коли він одвідував був Церковно-Археологічний Музей, залишив значний слід на всенькій діяльності Біляшівського. Це познайомившись із М. І. Петровим став М. Т. розуміти вагу й неминучу потребу збирати пам'ятки церковної старовини, необхідність їх охороняти, ширше став розуміти археологію. Він включив в обсяг археології пам'ятки мови й письма, мистецтва і малярства, старовини як світової, так і російської церковної, поширивши це розуміння і на пам'ятки нецерковні, оскільки це робив і сам М. І. Петров, усупереч статутові Церковно-Археологічного Музею підо впливом і натиском життя та нового напрямку в археологічних студіях проф. В. Б. Антоновича. Що саме М. І. Петров і Церковно-Археологічний Музей вплинули були на розвиток Біляшівського в цьому напрямкові, можна бачити з тих вкладок, що поробив М. Т. Біляшівський до Церковно-Археологічного Музею. З-поміж них бачимо: монети, тканини, цинову дарохранильницю, старообрядські хрести, статуї янголів, образок од вериг, шиферні намиста та кімлицький прапор.

Підо впливом М. І. Петрова М. Т. розпочав і свої перші археологічні екскурсії для огляду церков. Принаймні тії речі, що передавав він музеєві, походять з Липовецького, Васильківського та Остерського повітів.

Такий був М. Т. Біляшівський перед тим, як вступив до вищої школи — університету. Новий університетський статут, що найчільніше місце відводив на історично-філологічному ф-ті класичній літературі, приневолив М. Т. вступити на юридичний ф-т. Мав він на думці, перебуваючи на юридичному ф-ті, прослухати на філологічному ті курси, котрі були любі М. Т. і котрі торкалися історії, археології й мистецтва України. Передусім, це були, звісно, ті курси, котрі читав В. Б. Антонович.

От що каже сам М. Т. Біляшівський про той вплив, що на нього зробили лекції В. Б. Антоновича:

„В. Б. Антонович читав тоді курс ‚русскихъ древностей'. Ніколи не забуду того враження, яке зробила на мене перша його лекція... І ось, коли я вперше почув Волод. Боніф., то його голос, мова, манера викладати, а особливо — зміст лекції остільки притягали до себе, що не можна

було ні хвилю одірватися... Можу сказати, що ця перша лекція В. Б. відкрила для мене шлях, з якого я вже ніколи не звертав"...

Року 1887 за пропозицією В. Б. Антоновича бере М. Т. участь у розкопах Вол. Бон. деревлянського могильника коло с. Ягнятина на Сквирщині Підчас цих розкопів, коли Вол. Бон. найбільше впливав на М. Т., в дальших студіях М. Т. сталися деякі зміни. Нумізматика одійшла на другий план, притягла до себе археологія, позначалася тая галузь її, що найбільш М. Т. цікавила, — передісторична археологія. „Бачучи перед собою безліч цікавих питань, — каже М. Т. в своїх спогадах про В. Б. Антоновича, — в сфері збирання, видавання, то-що, якось мимохіть доводилося розкидатися. У різних справах удававсь я до В. Б. Антоновича і ніколи не виходив од нього без поради".

Отож, М. Т. Біляшівський виступає на самостійні досліди, розпочавши їх з року 1888 першою своєю працею „Монетные клады Кіевской губ.", даниною першому своєму нумізматичному захопленню. Од р. 1888 бере М. Т. постійну участь у журналі: „Кіевская Старина". До цього року належать і розкопи його „Могильникъ въ ур. Остроня близъ г. Заславля Волынской губ." (Кіев. Ст. 1888, 10 Древности т. XIII, 197—200). Чотири розвідки: „Слѣды великокняжеской эпохи на горѣ Киселевкѣ" (К. Ст. 1888, 8, 1888, 7), „Десятинная церковь" (К. Ст. 1888, 7), „Два замѣчательные предмета Ц. А. Музея" (К. Ст. 1888, 7), „Клады великокняжеской эпохи, найденные въ Кіевѣ" (К. Ст. 1888, 7). Стаття, що містить у собі відомості про 5 скарбів куфічних монет, 1 скарб Володимирових срібняків та 6 речових скарбів (Харщевський, Августиновича, Десятинний, Лісковський, Сікорський, Михайлівський).

Року 1889 М. Т. провадить невелику розвідку з розкопами коло с. Манастирок (Кіев. Ст. 1889, 210—213) і цього-таки року починає систематично досліджувати дюнні стації по Дніпровому узбережжі, як матеріял для доповіди на Московському Археологічному З'їзді (Древн. XIII, 10, 2, 65).

Року 1890 М. Т. Біляшівський написав працю „Слѣды первобытнаго человѣка на берегахъ р. Днѣпра вблизи Кіева", вміщену в К. С. 1890 та Працях VIII Арх. З'їзду в Москві.

Роки 1891—1893 треба вважати за час, коли праця його над розкопами була найжвавіша. Це час великих розкопів на Городищу Княжа Гора під Каневом. Саме тоді написав він ще кілька розвідок про Княжу Гору (К. С. 1890, 12; Древности. Труды М. Арх. О-ва т. XVI, ст 81—87) й випадкові знахідки на ній. З розкопами на Княжій Горі звязано за ініціятивою проф. Антоновича випадок, що поставив був перед М. Т. Біляшівським питання про національно-політичну орієнтацію. Це питання вирішив М. Т. остаточно. Од року 1892 М. Т. Біляшівський, щоб учитися далі, переїздить до Москви, відвідує як вільний слухач природничий ф-тет ун-ту і безпосередньо працює над антропологією і етнологією під керуванням Д. Н. Анучіна, бере як-найдіяльнішу участь у праці Московського Археологічного Т-ва, в Антропологічному, Зоологічному і Географічному музеях у Москві.

Період, коли М. Теодотович вчився у Москві і коли впливав на нього Д. Н. Анучін, вносить скількись нових рис у його працю. Він остаточно закріплює М. Т. на позиціях передісторичних студій, поширивши їх тільки у бік етнологічного підходу до матеріялу, навчивши надзвичайно обережно робити висновки, критично ставитися до кожнісінького нового факту та розуміти неминучу потребу пильно призбірувати наукові факти.

Крім дослідів М. Т. на берегах Західнього Бугу року 1898, він-таки за дорученням од Археологічної Комісії дослідив Люшинський могильник під Варшавою. Цей могильник дав виразні сліди культури лятенського типу в басейні Висли.

Дослідом Люшинського могильника закінчується перший період археологічної діяльности М. Т. Період цей одзначається енергійною працею над розкопами, повсякчасною участю в праці Московського Археологічного Т-ва і Археологічних З'їздах (VIII — в Москві; IX — в Вильні; X — в Ризі; XI — в Київі), великою і впертою роботою над самим собою.

Другий період — від року 1898. Тепер М. Т. організовує планові археологічні досліди над Україною, дослідчі сили її, налагоджує окремий науковий орган, де-б археологія України (в розумінні М. Т. охоплювала вона всеньку матеріяльну культуру України від передісторичних часів аж до XIX в.) мала була змогу сконцентрувати всі свої сили, здобутки їх праці, розпорошені по різних виданнях, налагодити плановий їх перегляд, критичну оцінку здобутого, роблячи все це не між иншим, а поступово вирішуючи чергові археологічні проблеми не Росії, а самої-таки України.

Реально праця в цьому напрямкові виявилася в організації при журналі „Кіевская Старина" од року 1899 окремого відділу, додатка під назвою „Археологическая лѣтопись Южной Россіи". Під редагуванням М. Т. її видавано протягом 1899—1900—1901 рр. і згодом перетворено зазначений відділ в окремий археологічний журнал: „Археологическая Лѣтопись Южной Россіи" в 1903, 1904 та 1905 роках.

Сторонній читач не бачить тепер тієї величезної організаційної праці М. Т. Біляшівського над першим на Україні археологічним періодичним виданням. До видання треба було втягнути наукові сили, і це він робить. Року 1899 в журналі бере участь, пишучи замітки, — 9 авторів, 1900—6, 1901 — 11, 1903 — 18, 1905 — 41, крім самого Біляшівського, що написав десятки більших і сотні дрібних інформаційних повідомлень та критичних заміток.

Щоб докладно облічити всі численні знахідки, що провадили випадкові люди, треба було охопити Україну дописувачами. І от наслідки цієї його роботи. Археологічна хроніка року 1899 охопила тільки 10 пунктів знахідок. Хроніка знахідок року 1900 охоплює вже 270 пунктів, з них у Київі — 37, в Харкові, де мав бути черговий археологічний з'їзд — 15. Року 1901 — охоплює понад 300 місцевостів; з них у Київі — 21, але в Харкові — 28 [1]). Коротких звідомленнів про планові розкопи вміщено

[1]) Археологічна Комісія в Петербурзі, що мала великі кошти на переведення дослідів у Росії та на купівлю речей, за 1901 рік зареєструвала тільки 185 пунктів знахідок на Україні.

до 100. Пильну увагу віддавав М. Т. плановому освітленню життя і діяльности наукових т-в на Україні, реферуючи їхні археологічні доповіді.

Так, хроніки т-в уміщено р. 1899 — 5; в 1900 — 23; в 1901 — 20; в 1903 — 28.

Всі потрібні для хроніки відомості, зносини з авторами вимагали величезного листування, одбирали надзвичайно багато енергії, далеко більше, ніж на саме видавання, для пітримання звязків, одержання необхідного матеріялу. Особовий Архів М. Т. — найкращий на це довід.

Особливу вартість мають щорічні огляди археологічного дослідницького життя України 1899, 1900, 1901, 1903 років і надто стаття М. Т. „Очередныя задачи Юга Россіи", що дає цілу програму дослідів на найближчий час, виразно і читко ставить низку питань, у попередній археологічній роботі відсутніх (про потребу розробляти стоянкові матеріяли, щоб пізнати культуру переходового часу від палеоліту до неоліту, про потребу зводити до купи відомості здобуті з дослідів над неолітом, необхідність антропологічного обслідування неолітичної людности, про потребу збирати матеріяли про похорон зігнутих небіжчиків, про потребу хімічно аналізувати металеві приладдя з їх інвентаря, про необхідність негайно типологічно й хімічно вивчати брондзове знаряддя). М. Т. висловив побажання покласти край копанню скитських могил та заявив про потребу досліджувати добу переходову від брондзового віку до скитів, зазначив необхідність студіювати речі не мистецького значіння з розкопів; необхідність вивчати матеріяльну культуру України безперервно по сьогоднішній день; необхідність зібрати відомості про всі скарби з великокнязівської доби.

Силу питаннів не вирішено й досі. Окремі питання з нашого передісторичного минулого намагавсь М. Т. розробити на сторінках Археологічного Літопису. Для цього порушено дискусію на сторінках літопису про давнину Кирилівської палеолітичної стоянки, конструкцію й призначення трипільських точків, методи розкопів, дискусію, що навіть вивела диспутантів на поле для нових спостережень. Видавати Археологічний Літопис, через незалежні від його причини мусів був М. Т. припинити р. 1905. У працях археологічних з'їздів після XIII Катеринославського з'їзду він перестав брати участь, бо з'їзди виявили явну тенденцію ігнорувати українську мову і до українських наукових робітників поставилися як російські чорносотенці.

Тимчасом, нова велика справа — утворення Українського Національного Музею втягла М. Т. і прудко понесла його у бік од археологічних студій.

Правда, час від часу робить він розкопи. Так у роках 1904—1905 провадить розвідки коло с. Борисівки на Липовеччині. Тут знаходить він рештки від людських жител з керамікою трипільського типу, а по горішніх шарах Борисівського городища констатує ранню слов'янську його належність.

Року 1913 провадить він розкопи на місці храма Зарубського манастиря. Хоч які ефектні конкретні наслідки цих розкопів, проте свідчать вони, що археологічні інтереси поступилися в М. Т. на друге місце.

Досліди залишилися в чернетках не видані, дарма що для науки важать вони дуже багато.

Нарешті, останній період наукової археологічної роботи М. Т. була праця в Українській Академії Наук, як академика на катедрі археології, дійсного члена Археологічного Комітету. Розгорнулося нове величезне поле для організаційної роботи, роботи близької, знайомої. Але, підломлений довгою недугою і нужденним животінням, організм відмовився служити, а постійні турботи за внутрішні процеси в музейних колекціях руйнували останні нерви. Та скоро лиш М. Т. хоч трохи ставало легше, як він знову виконує операційний план Археологічного К-ту. Року 1925 він вже в Борисівці від 6 год. ранку до 8 години вечора працює на розкопах, поспішає доробити те, що чекало 20 років, знову на дюнах коло Дніпра, як і 1899 року, публікує короткі звідомлення про них у виданнях Комітету, готує велику розвідку про культуру Борисівського городища для спеціяльного ілюстрованого видання Української Академії Наук. Він знову археолог, він заклопотаний тим, щоб закінчити попередній розкоповий сезон, розпочати великий, важливий новий. У день смерти він позначає хату, де спиняться дослідники на цей раз, за дві години перед смертю закінчує описувати останню р. 1925 розкопану землянку на Борисівському городищі.

М. Т. Біляшівський перед самою смертю знов цілком повернувсь до археології.

Нам залишається спинитися ще на значінні здобутків М. Т. Біляшівського на тлі минулого і сучасного досліду.

В процесі своєї роботи, як дослідник, М. Т. Біляшівський торкнувсь таких питань: студій над дюнними стаціями, стаціями неолітичними, вивчення трипільської культури, доби „лятен", ранньої слов'янської старовини, дослідів над городищами великокнязівської доби.

Питання про досліди над дюнними стаціями поставив уперше проф. В. Б. Антонович. Він-таки розпочав разом з К. М. Мелник систематично досліджувати й обраховувати їх, причому для Волини 1899 р. їх число занотовано 41, описано щось із 20. Київщину, що-до стацій, було і є обслідувано значно гірше. На археологічній мапі Антоновича їх нараховано 12, з них науково досліджено і індивідуально описано 4. Щоб заповнити цю прогалину, Біляшівський дослідив обидва Дніпрові береги на протязі від Гомеля до Кременчука. Тут знайдено 27 стацій, в північній частині Київщини за його вказівками М. Якимович дослідив 13 стацій. Описи їх дано з відповідними планами та ілюстраціями, чого не має жадна стація Волини та Київщини.

Опріч дюнних стацій над Дніпром М. Т. Біляшівський розпочав досліджувати район Західнього Буга в районі між Берестям та Влодавою. Там систематично вивчено місцевість подовж Буга на 65 верстов і вширш на 10 верстов.

У питанні про розкопові досліди над стаціями за доби гладженого та свердленого приладдя М. Т. Біляшівський перший і єдиний.

У питаннях, звязаних з дослідами над Трипільською культурою М. Т. був перший, виступивши в опозиції проти думки, наче-б точки мали ритуальне призначення. Одного точка він зразково розкрив тією методою, що радив проф. Хв. Вовк (у с. Колодистому). Дуже часто виступав у літературі, доводячи, що передчасно етнологічно визначати комплекси культури. Висловив думку (з нею згодилося тепер дуже багато закордонних дослідників), що точки призначені були на житло. Майбутні досліди безперечно знайдуть ті точки, що мають бути визнані за житлові, та в цілому вважати всі точки за житло це так само помилково, як і нав'язувати їм усім ритуальне призначення. М. Т. Біляшівському у царині дослідів над Трипіллям належить честь одкриття окремого, цілком досі невідомого варіянта трипільської різьбленої кераміки. Дослідча праця над цим варіянтом—справа майбутнього, та, будь-що-будь, з нього безперечно буде одна з найкращих сторінок у вивченні нашого передісторичного минулого.

М. Т. належить честь освітлити першу пам'ятку на Україні з доби Лятенської культури.

В дільниці ранньої слов'янської старовини М. Т. дослідив тільки два невеликі могильники (Заслав, Богданів), розкопав останній курганного типу насип на території Київа і знайшов раннє слов'янське городище коло Борисівки.

Та найбільші здобутки М. Т. у дослідах над старовиною великокнязівською. Він був один із перших археологів, що переніс увагу з могильників на дослідження самих-таки городищ. Він перший звернув увагу на місце давнього Зарубського манастиря і дослідив його. Він відкрив, що на Киселівці в Київі були великокняжі будівлі. Він той єдиний з археологів, котрий розкопав був князівське городище на Княжій Горі, ходив по його вулиці і поміж хат княжогірських осадників, бачив їхнє господарство у цілком непорушному вигляді і дав науці вичерпливий матеріял, щоб повно схарактеризувати культуру княжогірського люду.

По праву М. Т. вибрав Княжу Гору для своєї могили. Бо городища Княжої Гори будуть чудовим могутнім над ним пам'ятником.

Петро Курінний.

М. Т. Біляшівський, як нумізмат.

Нумізматичні праці М. Т. не стоять окремо, одірвані від инших у його науковому надбанні, а перебувають у тісному звязку з усіма науковими інтересами небіжчика, — археологічними, історичними, етнографічними і т. ин. Всі вони свідчать про те, що в автора їх була широко освічена людина, яка добре зрозуміла завдання й мету науки і твердо додержувала її вимог. Микола Теодотович, торкнувшись рано наукових питаннів, усвідомив собі, що для певного зрозуміння цих питаннів конче потрібно буває як-найширше всесторонньо освітлити науковий матеріял як історично-філологічними засобами, так і природознавчими. Отож М. Т., вступивши на правничий факультет університету св. Володимира, слухав також багато дисциплін і на історично-філологічному факультеті, особливу звертаючи увагу на ті галузі його, де працював тоді незабутній в історії та археології проф. В. Б. Антонович, — видатний вплив його й відчувається своєю позитивною стороною в творах М. Т. Крім того, він переконавсь, що чимало наукових питаннів вимагають, щоб їх розвязати, допомоги наук природничих. Тим-то М. Т. не обмежився правничим факультетом, а, скінчивши його, виїздить до Москви, записується там слухачем природничого факультету в Московському університеті й студіює ті його дисципліни, що ними керував відомий у науці проф. етнограф-антрополог Д. Н. Анучін, який так само сильно впливав на науковий розвиток М. Т. Усе це й сприяло тому, що коли М. Т. почав науково працювати, то роботи його мали відбиток серйозної обґрунтованости, продуманости й реальної тверезости.

Треба завважити, що величезне багатство різноманітного історичного, археологічного, географічного, етнографічного та народньо-побутового матеріялу на Україні, надто-ж суто-археологічного на території Київа та його околиць, давно звертало на себе увагу дослідників, що й сами розроблювали той матеріял й инших людей до того заохочували. Велика сила старовинних монет, знаходжуваних на Україні вже з давніх-давен, іще з часів відомого Боплана (перша половина XVII стол.), який каже, що на Україні за його знаходили цілі льохи, повні старовинних монет (грецьких та візантійських), — ця сила звернула на себе увагу людей освічених, що зацікавилися їми й почали їх збирати. До Київського університету, який із самого свого початку мав дуже цікаву колекцію старовинних монет та медалів, що-року надходило багато звісток про монетні знахідки; присилано иноді цілі скарби монет. Після наукового їх розгляду

частину з них вибирали й залишали на поповнення університетського мюнц-кабінету. Надто багато зробив на цьому полі покійний професор В. Б. Антонович, що пильно стежив за всіма знахідками старовинних монет у Київі та по його околицях і своєчасно повідомляв київських громадян про їх наукову вартість. Те-ж саме провадилося і в Київській Духовній Академії, де проф. М. І. Петров енергійно збирав цікаві старовинні монети, знайдені, головним чином, на території України. Крім того, треба сказати, що в Київі, через оте саме багатство його на знахідки старовинних монет, виникають гуртки дослідників та колекціонерів монет. Зацікавлені нумізматичними питаннями, вони частенько збиралися, ділилися один з одним новими придбаннями нумізматичного матеріялу, обмірковували його всіма сторонами, а иноді робили доповіді про них у наукових установах та друкували повідомлення в журналах. М. Т., захоплений живим інтересом до наукової праці в обсягу нумізматики, рано познайомивсь із відомими нумізматами та колекціонерами Київа, а саме: — з Черньовим, Леопардовим, Бодилевським, Новицьким, Болсуновським, Хвойкою та иншими й дуже зацікавивсь був старовинними монетами. Відомо, що ще з шкільної лави, з 6-ої либонь класи гімназії, М. Т. почав складати власну збірку старовинних монет, а їх тоді в Київі, на Подолі, можна було надибати дуже багато: їх приносили і селяни, і городяни з київських передмість і продавали на рундуки перекупням та крамарям-залізнякам. М. Т. зібрав був дуже цікаву колекцію старовинних монет і передав її до музею Київської Духовної Академії. До цього, як і взагалі до нумізматичної праці заохочував М. Т-ча згаданий вже проф. М. І. Петров, що керував на той час академічним музеєм. Таким чином, і В. Б. Антонович, і М. І. Петров мали великий вплив що-до захоплення нумізматикою на М. Т. Наслідком того впливу й була нумізматична праця М. Т. „Монетные клады Киевской губерніи", що вийшла 1889 р. Невелика обсягом, робота ця виконана дуже добре. Автор зібрав увесь по змозі матеріял, що торкався монетних знахідок як друкованих, так і рукописних, а иноді то й усних, розложив його по повітах Київщини альфабетним способом та строго науково описав і визначив його. Він докладно визначає й занотовує кожну місцевість— місто, село, хутір, поле, ліс, садибу, город, сад і т. и. — де знайдено монети; намагається по змозі додати також відомості про обставини, серед яких виявлено монетні скарби, подає число монет у повному скарбі та їх збереженність, докладно й стисло описує *Av і Rv* монет, вказує при оказії на сполучення монетних знахідок із старовинними речами, що там саме, або де поблизу були знайдені. Якщо джерела дозволяють, то не проминає автор жадної особливої рисочки тих монетних скарбів і додає вичерпливий їх науковий опис. У книзі М. Т. зібрано звістки про старовинні монети з усіх країн, котрі мали безпосередні або самостійні зносини з нашим краєм, або перевозили свій крам через українську територію: з античного світу, з сходу, з західньої Европи, Польщі, Литви, Швеції і т. и.

Вказівки на літературу та джерела, з яких брав М. Т. звістки про монети, скрізь подано так само повно й нічого не минаючи. М. Т. був пе-

реконаний, що тільки так оброблюючи нумізматичний матеріял, можна буде потім науково його використовувати. Він дививсь на монетні знахідки, як на великої ваги історичні пам'ятки, що подають нам найцікавіші незбиті та різноманітні дані історичного, політично-економічного, побутового, палеографічного й мистецького характеру, не кажучи вже про історично-географічний. Взагалі, працю М. Т. про монети на київській території складено і обґрунтовано цілком науково, так що й по сей день не втратила вона свого наукового значіння. Правда, ця праця являє собою тільки науково оброблений матеріял і не дає тих або инших висновків або підсумків, але це саме й надає їй цінности з наукового погляду, бо робити висновки та підсумки на основі тільки частини, до того-ж далеко не повної, даних — неможливо.

Здавалося-б, що після роботи про київські скарби, так гарно вконаної, можна було-б сподіватися такої-ж праці й про инші місцевості на Україні: Волинь, Поділля, Чернігівщину, Полтавщину і т. п., але так, на жаль, не сталося. Причина була цьому та, що М. Т., захоплений великою працею — збиранням та упорядковуванням для заснованого незабаром „Кіевскаго Музея Древностей и Искусствъ" маси найрізноманітнішого матеріялу, — археологічного, етнографічного, історичного, мистецького, козацької доби і т. и., — не мав часу на те, щоб далі свою роботу провадити в царині нумізматики спеціяльно. Але він усе-ж ніколи не переставав цікавитися монетними знахідками й містив про них докладні й добре обґрунтовані звістки в „Кіевскій Старині", особливо-ж у тому збірнику, або журналі, який має назву: „Археологическая лѣтопись Южной Россіи". Тут зібрано дуже багато з наукового боку цінного й різноманітного матеріялу, серед його немало і з нумізматики; але матеріял цей не зведено до купи, він у сировому, розкиданому ще стані. Треба одзначити, проте, дуже любовне відношення М. Т. до цього нумізматичного матеріялу; за ним він пильно стежив і намагавсь його по змозі найповніш та всесторонньо описувати й визначати.

В 1888-му році в „Кіевскій Старині", за липень, М. Т. помістив дві свої праці про монетні знахідки; одну під назвою: „Два замѣчательные предмета Кіевского церковно-археологическаго Музея", та другу, під назвою: „Клады великокняжеской эпохи, найденные въ Кіевѣ". В першій праці М. Т. робить докладний опис та визначення срібної монети кн. Володимира Св., знайденої в 1876 р., в скарбі на Вознесенському взвозі, в садибі Кушнірова. Далі він розбирає та визначає наукову вартість цинової візантійської, так званої вислої печатки від документів, знайденої в Переяславі на Полтавщині й малюнок цієї печатки він подає в статті. В другій праці, про скарби великокнязівської доби в Київі М. Т. дає детальний опис, головним чином, скарбів з арабськими монетами та срібними гривнями, знайденими в різних районах як верхнього, так і нижнього Київа, иноді в сполученні з цікавими золотими або срібними речами штучного, чужоземного, переважно візантійського або східнього виробу. Роблячи висновки з приводу багатьох знахідок

скарбів із східніми монетами на території Київа, М. Т. вносить важливий корективъ до того наукового погляду, що доводив, ніби східня торговля пролягала головним чином у басейні Волги й мало зачіпала середню Наддніпрянщину.

Видання „Археологической Лѣтописи", одбираючи багато у М. Т. часу, не давало йому можливости провадити далі спеціяльну нумізматичну роботу що-до сумежних українських губерень, але інтерес до нумізматики все-ж не кидав М. Т-ча і він не переставав на ці теми озиватися, коли приходив на те слушний час і оказія. Так, із Москви, де М. Т. перебував якийсь час, він надсилає по різних губернях анкетні картки, які торкалися звісток про знахідки монетних скарбів, додавши при цьому коротеньку, але гарну передмову про вартість для науки таких питаннів, а саме: „О топографическомъ описаніи монетныхъ кладовъ, найденныхъ въ Россіи". Москва, 1893 года. В тому-ж-таки 1903 р. в статті під заголовком „Цѣнный кладъ великокняжеской эпохи" („Київ. Стар.", 1893 р.) М. Т. дав цікаві звістки про знахідки срібних монетних гривень та брондзового медальйону з гравірованими на ньому виображеннями. Далі, коли на хорах Великої Лаврської Церкви знайдено великий і дуже цікавий монетний скарб у кінці минулого століття (1899 р.), то М. Т. дав попереду коротеньку нотатку в „Кіев. Старинѣ" (1899 р.), а потім гарний науково обставлений опис його, під назвою: „Цѣнная находка въ Кіево-Печерской лаврѣ", Кіевская Старина, январь 1899 г. Археол. лѣтопись, стр. 47—56. Ми не будемо широко говорити про цю працю М. Т-ча, скажемо тільки, що вона з наукового боку так само цінна і цікава, як і згадані вже попередні праці М. Т-ча. Особливу увагу треба тут звернути на те, що М. Т., визначивши велику вартість зазначеної допіру знахідки з наукового погляду, висловлює своє щире побажання, щоб скарб цей, або його найбільш цікаві й важливі для науки речі не були вивезені по-за межі Київа, а зосталися-б у йому і стали об'єктом широкого наукового використовування.

Не можна також не згадати й того, що М. Т., упорядковуючи на Волині в „Городку" археологічний музей баронові Штейнгелеві, зробив два друкованих звідомлення про колекції та діяльність цього музею; тут теж знайдемо чимало звісток про знахідки монет з наокружної місцевости. Коли-ж, нарешті, настав був час для впорядкування нумізматичного матеріялу, зібраного в Київському міському музеї, що тепер зветься історичним музеєм імени Т. Г. Шевченка, то заколот од світової війни та її наслідків не дав М. Т. можливости довести цю роботу до краю, і вона зостається ще в початку, — треба сказати, добре налагодженому. Окрім усього вищезазначеного, треба сказати, що М. Т. дав кілька рецензій на статті та книги суто нумізматичного характеру. Так, маємо рецензії на нумізматичні праці В. Е. Данилевича, В. І. Гошкевича й ин. В оцих своїх оцінках він висловлював вірні з наукового боку погляди на завдання та мету нумізматики.

Підводячи підсумки науковій діяльності М. Т. в сфері нумізматики, треба насамперед зазначити, що вона провадилася цілком науковим шляхом. М. Т-ч дивився на нумізматику не як колекціонер, котрий цікавиться та збирає дуже рідкі примірники монет і знаходить у тому для себе задоволення, але як науково освічений діяч, котрому монета не для забави служить, а для розвязання багатьох питаннів, що торкаються давно-минулих часів нашої країни й допомагають їх спізнати. Цілу низку питаннів поставлено і висвітлено в звязку з монетним матеріялом, а саме: огнища давньої осілости в краю, те чи инше групування його людности, його торговельно-промислові, воєнно-стратегічні та колонізаційні шляхи, його зносини з далекими та близькими культурними країнами, обсяг і групування матеріяльного та культурного рівня серед людности краю за давніх часів, а також і історично політичні умови громадського життя, так чудово ілюстрованого иноді як-раз скарбами давніх монет та їх поодинокими знахідками.

Таким чином, нумізматичні праці М. Т-ча мають важливий з наукового боку характер і заслуговують такої-ж пошани в науці як і инші праці М. Т. в багатьох галузях наукових дисциплін.

Проф. В. Ляскоронський й.

М. Т. Біляшівський і українське мистецтво.

Українським вченим, українським робітникам на ниві культурній часто дорікають, що в кожного з них не один фах, а скількись, що вчений український заразом і поет, і художник або музика, а в своїй науковій роботі працює не в одній якійсь галузі науки, а в декількох одночасно.

Отакі докори не раз доводилося чути й М. Т. Біляшівському.

Наукові інтереси його, так само як і наукова спадщина, були таки різноманітні: серед розвідок його бачимо праці над нумізматикою, архівною справою, історією, археологією, етнографією, українським мистецтвом, музейознавством, то-що. Докори в тому, що він розмінюється, що він не може зосередитися на якійсь одній галузі наукової роботи, скупчити на ній всенькі свої сили й оддатися їй цілком,—ніби мали підставу.

Що-до цих дорікань, то треба сказати, що працював М. Т. у тій добі культурного, а між иншим, і музейного будівництва на Україні, розробляючи звязані з отим будівництвом наукові дисципліни (ця доба почасти ще й тепер не закінчилася), коли праця в широкому маштабі допіру-но розпочиналася, фахівців у цих галузях було аж надто мало,—одній людині доводилося стояти на тому місці, де за нормальних умов повинно було-б стояти десятеро. Справа була нова, вимагала колосальної енергії й ініціятиви, вимагала організовувати досліди одразу в різних галузях знання. Треба було одночасно ставити нові завдання, розроблятп плани, накреслювати шляхи до їх здійснення, завойовувати прихильність громадських і наукових кіл і, нарешті, переводити все це в життя, здійснювати задумане, виконуючи до цього всього, принаймні спочатку, трохи чи не всю чорну роботу.

Саме така роля припала на долю М. Т.—„розмінятися“ тут було не важко. Та коли ми ближче придивимося до тих галузів науки, у котрих працював М. Т., то побачимо, що вони, хоч які різноманітні, все-таки мають певну єдність,—не виходять по-за межі археологічних дисциплін, правда, в тому широкому й досить розпливчастому обсязі, як це розуміла колишня Археологічна комісія й організатори Археологічних з'їздів, що в них довший час таку жваву участь брав був М. Т.

У цій різноманітності питаннів, що розробляв був М. Т. протягом за малим не сорок років своєї наукової діяльности, виявилася не розкиданість, а певна зміна наукових інтересів, певна еволюція їх, що мала свої глибокі причини. Це стане досить зрозуміле, коли придивитися до того місця, що його займало українське мистецтво серед наукових інте-

ресів М. Т. Адже мистецтво, що-до черги,—останнє серед тих дисциплін, котрі розробляв був М. Т. Над українським мистецтвом він почав працювати тільки на 15-му році своєї наукової діяльности, вже як повиходило з друку скількись десятків його розвідок, присвячених різним иншим галузям матеріяльної культури, коли він своїми працями завоював був собі поважне місце в археології, досить довгий час видавав спеціяльний археологічний журнал і коли наукова фізіономія М. Т. ніби остаточно була визначилася саме як археолога.

І от після всього цього, на початку 900-их років М. Т. починає працювати над українською старовиною останніх віків, над українським мистецтвом. Де-далі більше захоплюється ним; археологія й инші дисципліни помалу одходять на другий план. М. Т. цілком оддається новій справі, і кінець-кінцем утворює цілу добу в збиранні, а почасти й в опрацюванні матеріялів до історії українського мистецтва.

Чом сталася така зміна?

Перш за все, треба зазначити, що ця остання зміна наукових інтересів у М. Т-ча відбулася саме тоді, коли інтерес до українського мистецтва й наукова праця над ним стає знаком часу, його потребою. На кінець XIX й початок XX в. припадає як-раз початок широкого руху в напрямі всебічної праці над історією українського мистецтва, прокидається до нього інтерес не тільки серед наукових кіл, ба й серед широкого громадянства. Од 1899 по 1908 рр. один по одному відбуваються на території України чотири Археологічні З'їзди (у Київі, Харкові, Катеринославі, Чернігові). Щось із десять років увагу не тільки українських, а й російських вчених прикуто було до української археології та всіх тих дисциплін, що їх під стягом археології опрацьовували й дискутували учасники археологічних з'їздів. Надто велику ролю ці з'їзди відограли були в історії дослідів над українським мистецтвом. Од 1900 р. почато організовувати цілу низку екскурсій для студій над пам'ятками українського будівництва, малювання, шиття, золотарства, то-що. Відповідні наукові сили були пекуче потрібні. За браком фахівців-мистецтвознавців запрохано до справи чимало істориків. І от з-поміж цілої низки учасників отих екскурсій (М. П. Істоміна, Е. І. Сіцінського, Г. Г. Павлуцького, В. І. Щербини, В. Н. Доманицького, О. І. Левицького, І. М. Каманіна, В. М. Щербаківського) ми бачимо й М. Т. Біляшівського. Ця хвиля захопила й його. Цікавить його тут не архітектура, як більшину екскурсантів, а прикладне мистецтво та іконопись — саме ті види мистецьких творів, котрі можуть бути за об'єкт для музейного колекціонування. Тимчасом як Доманицький, Каманін, Левицький, Щербина після цих екскурсій вертаються працювати над головним своїм фахом, М. Т. цілком оддається мистецтву. В цьому його заслуга. Свою енергію скерував він туди, де потреба була найбільша, де він міг бути найкорисніший [1]).

[1]) Як яскраво й рішуче цей зворот од археології до українського мистецтва визначився тоді в М. Т., довелося на собі відчути й авторові цих рядків. Р. 1904 за пропозицією В. Б. Антоновича, відряджено мене на розкопи на узграниччі Київщини

Друга причина, що зміцнила в М. Т. цей зворот до українського мистецтва, була музейна праця М. Т., краще сказати, той ухил, який ця праця мусіла прийняти.

Річ у тім, що в Київському Музеї (на чолі його саме тоді став М. Т.) було скількись відділів. Археологію офіційно репрезентував В. В. Хвойка, що стояв на чолі археологічного відділу, — видатна наукова сила, дослідник працьовитий, цілком відданий справі, а до всього ще дуже удачливий. Решта відділів не мала окремих керівників, отож, усі вони спали на руки М. Т. Здебільшого мали вони характер мистецький — відділи художній, художньо-промисловий, етнографічний, що йому М. Т. одразу-таки надав художнього змісту, а почасти й історичний відділ, бо до нього увійшли, між иншим, зразки старовинного малярства, шиття, золотарства й иншого давнього художнього виробництва. Отже ясно, що інтереси Музею вимагали од М. Т-ча, щоб він усі сили свої присвячував не археології, а як-раз праці над цими відділами, над мистецтвом. Цій праці М. Т. і оддавсь.

Третя причина, що через неї став М. Т. працювати над мистецтвом, а краще сказати передумова до двох перших причин, були художні здібності його. Що правда, спеціяльного наукового підготування для роботи над мистецтвознавством М. Т. не мав. Малював М. Т. тільки як аматор та й не любив малювати [1]), та здібності він мав безперечно чималі; у нього був великий прирожденний смак, він тонко безпосередньо почував пластично-прекрасне й розумів його. Художній смак М. Т-ча яскраво позначився у тому, як він розбирався у художній якості картини, образу, килима, або якогось иншого художнього твору, що приносили до музею, в тому, як він експонував колекції, як улаштовував вистави, наприклад, прекрасну виставу української художньої промисловости 1911 р.

Особливо треба підкреслити цю безпосередність художнього чуття, не забиту тупими вузькими шаблонами офіційної художньої школи. Саме ця свіжість художнього почуття дала йому спромогу відчути красу народнього мистецтва, захопитися ним і широко поставити справу збирання його творів.

Праця М. Т. в галузі мистецтва йшла трьома шляхами: він збирав для музею сами пам'ятки мистецтва, надто зразки українського народнього мистецтва; експонував зібрані колекції й організовував художні вистави; нарешті, науково опрацьовував зібраний матеріял та студіював українське мистецтво.

й Херсонщини. М. Т. зацікавивсь наслідками цієї праці, взяв до друку в „Археологической Лѣтописи“ щоденник моїх розкопів (надруковано його трохи згодом — 1905 р.), тільки-ж одразу заходивсь мене вмовляти, щоб покинув археологію та й став працювати над народнім мистецтвом, над тією науковою ділянкою, де „дѣлателей мало“. Отож, за його вказівками я тоді-ж-таки 1904 р. і вирушив був у першу свою екскурсію — збирати зразки українського побуту й мистецтва для Київського Музею.

[1]) Я пригадую тільки його в українському стилі програмки до кустарної вистави р. 1906 й деякі малюнки, що він робив був жартома.

Щоб оцінити цю працю як слід, треба розглядати її в певній історичній перспективі. Не можна забувати, що тоді, коли розпочинав працю М. Т., і погляди на українське мистецтво, і зацікавлення до нього були не ті як тепер. Українського мистецтва як такого, тим більше українського народнього мистецтва сливе ніхто в науці ще не визнавав. Коли в археології М. Т. ішов битими шляхами й мав за собою скількись поколінь видатних вчених-археологів,—у галузі українського мистецтва, надто народнього, праця допіру-но тільки починалася. М. Т-чу й тому невеличкому гурткові вчених та художників, що до нього він належав, доводилося самотужки протоптувати перші стежки. Археологія давненько-таки зажила собі серед загалу не саме-но право громадянства, ба й певної популярности: стародавня річ, викопана з землі, тим самим викликала до себе інтерес і повагу не тільки в інтелігента, але часто-густо й у селянина. Що-ж до збирання до музею тих речей, котрі й тепер не вийшли з селянського вжитку — всіх цих вишивок, килимів, дерев'яних виробів, глиняних мисок, утвору якогось там сільського ганчаря, або й простої-сільської баби, збирання, як творів справжнього мистецтва, — то з цього сміялися, ба навіть глузували не тільки прості люди або інтелігенція, а й видатні музейні робітники [1]).

Збирав М. Т. як-найрізноманітніші речі. Йому доводилося дбати про поповнення художнього, художньо-промислового відділу, а першими роками й відділу народнього мистецтва (етнографічного). Отож і збирав він всякі художні утвори, починаючи з картин українських та російських майстрів, зразків художньої промисловости, фаянсу, порцеляни, брондзи й кінчаючи творами народнього мистецтва.

Вибираючи мистецькі твори, керувавсь М. Т. трьома провідними ідеями, трьома, так-би мовити, штанд-пунктами, що з них він раз-у-раз виходив був у своїй праці: 1) збирати мало не самісінькі тільки українські твори; 2) скупчити головну енергію на збиранні не картин, а зразків художньої промисловости й 3) широко організувати відділ народнього мистецтва, поставивши твори народнього мистецтва врівень з творами вищих клас.

Що-до першої ідеї, то вона органічно випливала з головної мети М. Т-ча зробити Київський музей національним українським музеєм, як це задумали були В. Б. Антонович, О. Лазаревський і гурток українців ще в 80-их роках минулого віку. Про це, звісно, офіційно в музею не говорили, як не вживали й терміну „український". „Кіевскій Художественно-Промышленный и Научный Музей Императора Николая Александровича" (так тоді був звавсь Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка)

---

[1]) Пригадаймо хоча-б Б. І. Ханенка. Він, як голова правління музею, довго не міг помиритися з тим, щоб зразки селянського мистецтва стояли в музеї поруч творів „справжнього" мистецтва; глузував з В. Н. Ханенкової, що захопилася народнім мистецтвом, заснувала у себе в маєтку, в Оленівці ткацьку майстерню й запросила художника В. Г. Кричевського керувати виробництвом у ній килимів.

офіційно мав збирати „древности Приднѣпровья“ й твори мистецтва та етнографії [1]).

Збирано в Музеї переважно твори художньої промисловости, та це викликали не ідеологічні міркування, а практичні: картини коштували дорого, грошей було обмаль, а щоб збирати предмети художньої промисловости, здобував Музей певну фінансову допомогу од міністерства торгу та промисловости, якому він і підлягав був. Тим-то ми й бачимо, що для художнього відділу придбав М. Т., порівнюючи, менше речей, ніж для художньо-промислового. Будь-що-будь, М. Т-чеві пощастило зібрати прекрасні колекції картин і офортів Т. Г. Шевченка, М. М. Ге, М. О. Врубеля — по кількадесять творів кожного, не кажучи вже за окремі твори різних українських майстрів — Д. Г. Левицького, В. Л. Боровиковського, І. Ріпина, І. Крамського, Г. Васька, Г. Нарбута, О. Мурашка, В. й Ф. Кричевських, М. Бурачека, О. Рокачевського, Світославського, Маневича, то-що. Цією збіркою М. Т. заклав міцні підвалини для майбутньої української національної галереї.

Зразків художньої української промисловости зібрав М. Т., порівнюючи, більше, надто що-до кераміки. Фаянсових і порцелянових фабрик на Україні було не так багато, і М. Т. зібрав прекрасні колекції виробів з усіх найвидатніших українських фабрик: Межигір'я, Волокитино (Миклашевського), Корця, Баранівки, Городниці, то-що. Особливо повно, зразками надзвичайно різноманітними й високо художніми зілюстрував він виробництво Київської Межигірської фабрики, що своїми фаянсовими виробами довший час славилася була на всеньку Росію. Висока теж своєю вартістю колекція М. Т. старовинних тканин, вживаних на Україні здебільшого на церковні шати. Значно менші зібрав він колекції бісеру, брондзи, меблів.

Надто велика заслуга М. Т-ча перед українським мистецтвом у тому, що він зорганізував у Музеї відділ народнього мистецтва. Що-правда, звавсь цей відділ „етнографічним“, а не відділом „народнього мистецтва“, під такою бо тільки назвою можна було його тоді зорганізувати. Та М. Т. одразу надав йому художній зміст, виразне художнє завдання, й фактично, за дрібними тільки вийнятками відділ поповнювано самісінькими художніми народніми творами. Цьому відділові вибором різних типів художнього виробництва М. Т. одразу надав сливе вичерпливої широти й повноти. Не тільки всі розбори вишивок різної техніки й художніх народніх тканин — килими, плахти, запаски, попередниці, пояси, різні типи одежі, головні вбори, рушники, різноманітні вироби керамічні, що на їх така багата Україна і колись і тепер, чудове гутне скло, різні типи дерев'яної різьби, виробів з заліза, міди, срібла, ба й витинянки з паперу, соломи, вироби з бісеру, не кажучи вже за народні картинки, ікони,

[1]) Небіжчик В. В. Хвойка розказував, що коли засновували музей, то з обережности одмовилися навіть од думки повдягати музейних служників у давньо-вкраїнську одежу, як де (за прикладом В. В. Тарновського, що одягав служників свого музею в козацьку одежу) з початку думали були зробити В. Антонович і М. Драгоміров, людина прихильна до українців.

писанки, то-що. Цей широкий підхід до самої справи, всеукраїнський маштаб збирання творів народнього мистецтва й цілком стале, яскраво одразу визначене художнє завдання — різко відрізняють роботу М. Т. і од попередніх аналогічних спроб, і од подібної роботи, що її тоді-таки провадили М. Сумцов у Харкові, Д. Яворницький у Катеринославі, О. Олеховський у Полтаві та Хв. Вовк у Петербурзі.

За перших років своєї праці в Музеї мусів М. Т. збирати речі самотужки без помічників, мусів був сам виконувати ті широкі програми й плани, що намітив. Тут М. Т. як збирач творів народнього мистецтва виявив надзвичайний хист. Праця над збиранням творів мистецтва по селах у всеукраїнському маштабі потрібувала спеціяльних метод і особливих здібностей. Перші екскурсії мали були, звісно, характер тільки розвідів: треба було за короткий час об'їхати широку територію, оглянути десятки сіл і протягом декількох годин перебування в селі серед чужих цілком несвідомих людей, не тільки знайти потрібні речі, а й умовити їхнього власника — простого селянина або сільського інтелігента чи священика, щоб продав або подарував їх Музеєві. М. Т. умів це робити як-найкраще. У цій роботі він виявив, що не тільки на мистецтві розуміється, а й село глибоко знає, сільський побут, сільські умови життя; виявив, що прекрасно розуміє психологію селянина, психологію дрібного сільського інтелігента, одне слово, чудово знає тії верстви громадянства, що з ними йому доводилося мати справу на селі. Перебуваючи на селі всього скількись годин, М. Т. умів не тільки знайти потрібні речі та придбати їх для Музею, але вмілою розмовою, палким словом потрапляв прокинути в селянинові зацікавлення до культурної справи, з сільського інтелігента зробити часом певного й постійного дописувача для музею. Ніхто не вмів збирати музейні речі так, як М. Т. Навіть такий знавець цієї справи, як Д. І. Яворницький пасував перед ним[1]). Звісно не міг М. Т. сам-один поповняти речами декілька відділів. За браком коштів Музей не міг наймати відповідних постійних службовців, і от М. Т. мусів спочатку запрохувати собі тимчасових дописувачів Музею. З них дехто згодом зробився постійним співробітником Музею. М. Т. і тут мав великий хист знайти

[1]) Як приклад, можна навести випадок, що трапився підчас XIII Археологічного З'їзду в Катеринославі. Д. І. Яворницький, директор Катеринославського Музею, так-би мовити, хазяїн, як з'їзд закінчився, повіз гостей-членів З'їзду показати м. Нікопіль — предковічне запорозьке гніздо з старовинною в українському стилі церквою. Тут була між иншим знаменита січова ікона Покрови, а на ній намальовано товариство запорозьке з кошовим отаманом Калнишевським на чолі. Було в цій церкві багато прекрасних старовинних речей, та парафіяни — козаки і нащадки колишніх запорозців дуже їх шанували,— Яворницький, хоч як добивався, нічого не міг добути від них для Музею. Показавши членам З'їзду Нікопільську старовину й ще раз суворо наказавши церковному старості добре берегти ції речі та й нікому їх не оддавати, Яворницький з екскурсантами пішов на пароплав. Коли через півгодини вчені екскурсанти рушили пароплавом далі, М. Т. вийняв з саквояжа чудову старовинну, шовками, сріблом і золотом гаптовану вишивку, що нею допіру милувалися були в Нікопільській церкві члени З'їзду, та й од імення Київського Музея подарував її Катеринославському Музеєві.

таких людей, зацікавити їх українським мистецтвом, згуртувати коло Музею, запалити своїм ентузіязмом до збирання речей й заохотити до постійної праці в цьому напрямі. Серед цього гуртка можна було бачити і студента, і сільського вчителя, і вчителя гімназії, і лікаря, і мирового суддю, і поміщика, і священика. Цілий рік десятки люду екскурсували в різні місця України, кожен об'їздив певний район і збирав речі за вказівками М. Т-ча. Кожен поворот із такої мандрівки, вкупі з свіжим транспортом мистецьких речей був у Музею як маленьке свято. Оглядати речі сходилися місцеві аматори, збирачі, колекціонери, обмінювалися думками, ділилися враженнями, захоплювалися красою речей, і поволі, підо впливом прикладу кидали традиційне колекціонування творів російського й европейського мистецтва, та й ставали збирати українські килими, українське скло, вишивки, метал, кераміку, то-що.

Саме тут у Музею виховувався широкий інтерес до української побутової старовини, до українського прикладного мистецтва, і коли захоплення українським архітектурним стилем та спроби його відродити, такі характерні для початку XX в., йдуть од дослідів, що організувало товариство ім. Нестора Літописця, й од архітектурних проєктів В. Кричевського (будинок Полтавського Земства), то бажання відродити український стиль у хатньому побуті, у внутрішній обстанові будинку, замінити „фабричну гидоту" домашньої обихідки чудовими виробами сільських майстрів — пішло від праці музеїв над широким збиранням творів народнього мистецтва. Звичайно, багато в цій справі зробили земства, надто Полтавське, а також Київське кустарне товариство, дбаючи за те, щоб піднести художне кустарне виробництво. Тільки-ж ці організації здебільша практично лише використовували музейні зразки, тимчасом як ідеологію творили переважно музеї й музейні робітники. Справжня любов до народнього мистецтва, його розуміння, захоплення ним, справжня повага до художньої творчости мозолястих селянських рук виховувалася не в кустарних складах, де часто-густо траплялися невдалі сурогати художніх народніх творів, а тут, у Музею серед самих цих прекрасних творів, серед цього царства невмирущої краси. Виховувалася підо впливом невеличкого гуртка ентузіястів-фанатиків цієї справи, центром якого, душею, ідеологом був М. Т., завсіди лагідний, завсіди м'який, привабливий, завсіди повний палкої любови до українського мистецтва; вогнем цієї любови він так умів запалювати серця инших.

У перші два десятки років, одколи став існувати Музей, окрім останніх трьох років, що-року відбувалося по декілька вистав картин російських, українських і закордонних майстрів. Ці вистави, власне, не входили у план музейної роботи: вони були потрібні тому, що Музей, не маючи коштів, використовував їх тільки, як прибуткове джерело. В умілих руках М. Т-ча Музей, завдяки цим виставам, зробився цієї доби для Київа, певною мірою, за художній осередок. До музею часто заходили не самі колекціонери та аматори, але й художники, щоб організувати виставу,

умовитися, зорганізуватися самим, довідатися про останні художні новини, увійти в контакт з художниками петербурзькими або московськими, то-що.

З цих вистав тільки декотрі мали вагу і для вкраїнського мистецтва, приміром, вистави різних угрупувань українських художників, або художників-киян, а також вистави картин окремих майстрів, так або инакше звязаних з Україною — Маневича, Г. Лукомського, Северина. Між иншим, на цих музейних виставах широка публіка уперше теж побачила в великій кількості твори виключно талановитого, але так рано втраченого для мистецтва П. Мартиновича.

З вистав, що організовував М. Т. у плані музейної роботи, треба занотувати перш за все чудову посмертну виставу Врубелевих творів, значну кількістю виставлених речей (107 номерів) і прекрасну своєю якістю, а також несподівано багату для Київа виставу Шевченкових творів з нагоди 50 роковин з дня його смерти. Обидві вони мали великий успіх і велике значіння, і в результаті значно поповнили Музейні колекції творами цих майстрів.

Що-до творів українського народнього мистецтва, то особливу вагу для популяризації їх і дальшого ширшого збирання мали три вистави — кустарні 1906 і 1909 рр. і вистава української художньої промисловости р. 1911.

„Первую Южно-русскую кустарную выставку" впоряджено було на те, щоб допомогти селянам-кустарям, зорганізувавши кустарні промисли їхні, поліпшивши якість кустарних виробів та й спопуляризувавши їх. Впорядковувати виставу доручено спеціяльно зорганізованому комітетові. За секретаря того комітету став М. Т., як знавець українського народнього мистецтва. За його планом, треба було зібрати й виставити зразки старовинного художнього українського виробництва і заразом демонструвати зразки сьогочасної художньої кустарної промисловости. Оці двоє завдань виконуючи і почав М. Т. працювати; та перевага залишилася таки за давнім мистецтвом. На виставу брано ті лише вироби, на котрих позначилася народня художня творчість. Зорганізовано цілу низку екскурсій у різні місця України, зібрано силу давніх художніх виробів, що перед ними на виставі поблідли твори сьогочасних кустарів. Це була перша в цьому роді всеукраїнська вистава, перша широка демонстрація українського народнього мистецтва й перша велика моральна його перемога.

Як виставу закрито, всі колекції, що зібрала комісія для організації вистави, передано Музеєві. Вони надзвичайно збагатили відділ народнього мистецтва. Цей відділ доти був такий мізерний, що р. 1902, приміром, геть-усі колекції його вміщалися в двох невеличких вітринах.

Великий успіх, що його зазнала вистава сприяв організації в Київі спеціяльного кустарного товариства, знов-же й упорядженню через три роки після першої — другої кустарної вистави, теж у Музею. М. Т. і тут знов виступав в ролі секретаря-організатора.

Ця друга вистава мала инакший характер, ніж перша. Коли в першій переважали старовинні вироби, то значну більшість експонатів другої

вистави становили як-раз твори сьогочасних кустарів. Ці кустарі, між иншим, тут-таки на виставі сами й демонстрували виробничі процеси — ткали, виробляли килими, кераміку, вишивали, то-що.

Через два роки після цього р. 1911, саме як приїхав був до Київа Микола II, М. Т. упоряджає в Музею виставу української художньої промисловости. Жадного звязку в цій справі з кустарними підприємствами він не мав, використавши для вистави самісінькі лише музейні колекції, що тоді вже значно були розрослися.

Виставу розташовано було на горішньому поверсі Музею; проти двох перших вистав мала вона інтимніший характер, та художньою своєю вартістю була незрівняно од їх вища. Художні вироби різного матеріялу й різної техніки були на їй поєднані надзвичайно вміло й гармонійно. Широкі площі килимів, закриваючи верхні частини стін по чисто-всіх залях, своєю сильною й глибокою, проте спокійною красою давали головний тон виставі; чітка лінія таблиць з писанками, прикрашеними тонко-ювелірною шляхетною орнаментикою, вузьким пасом оперізувала залі й одрізняла стягу килимів од вишивок. Саме шитво, гармонійно підібране, ніжне й дрібне супроти широких плям килимової орнаментики мінилося золотом і сріблом серед барвистих м'яких шовків, або пишалося графічною чіткістю орнаментики з чорних і червоних тонів на подільських вишивках. Нижче по столах, підставках і вітринах м'якими купками стояли глиняні й скляні барани, леви, Самсони на левах, коні, різний посуд і глиняні цяцьки, такі любі своєю наївною красою. А попід стінами стояли меблі, мисники, скрині, завершуючи собою всеньку композицію. Кожна заля мала своє опрічне обличчя, по-инакшому, своєрідно розвязуючи композиційні завдання.

Вистава справляла надзвичайно сильне, справді чарівне враження.

Коли дві перші кустарні вистави спопуляризували українське мистецтво здебільша серед киян і серед людности недалеких од Київа губерень України, то вистава р. 1911 блискуче продемонструвала українське народне мистецтво перед вищими урядовими колами давньої Росії, добилася, щоб його визнано, визнано його високу якість і цим самим, окрім усього иншого, поліпшила й полегшила працю тим, хто брався далі збирати зразки українського мистецтва.

Наукові досліди над пам'ятками мистецтва у М. Т. не встигали йти врівень з швидким темпом збирання. Спочатку наче-б боязко було робити висновки чи широкі узагальнення на підставі невеликої кількости матеріялу, та не так легко було й орієнтуватися в масі матеріялу, коли його призбирувалося багато, бракувало, можливо, спочатку й метод. Тим-то, мабуть, особливо за перших часів, М. Т. обмежується невеличкими статтями інформаційного або описового характеру, публікуючи той або инший пам'ятник мистецтва. До цієї групи належать такі замітки, напр., як „Икона, сооруженная гетманомъ Иваномъ Самойловичемъ“ [1]); „Оловянный потир

[1]) Археологическая Лѣтопись Южной Россіи 1903 № 5.

XVIII в.“ [1]) „Старинный сволокъ“ [2]), „Двѣ находки XVIII в.“ [3]), „Побутовий малюнок 1843 р.“ [4]). Мета таких невеличких статтів — опублікувати матеріял, поширити відомості про пам'ятки мистецтва, пропагувати збирання мистецьких творів. Аналізи даного твору, докладної його характеристики, як пам'ятки мистецтва, або широких узагальнень, звичайно, в них ми не знайдемо, проте є в них цінні спостереження й думки. Такий самий характер мають і „Отчетъ о поѣздкѣ въ г. Глуховъ“ [5]). У способі підходу до пам'ятника тут ще яскраво видко в М. Т-чі історика-архівіста: він докладно описує й друкує довгі вірші й різні написи на євангеліях, потирі, проте, так що й не характеризує їх з художнього боку й нехтує пам'ятками архітектури (напр. його характеристика Троїцької церкви в Глухові). Зате в кожній з цих маленьких статтів висловлюється жаль та вболівання, що нищаться й гинуть пам'ятки старовини та мистецтва, й закликається громадянство охороняти та збирати їх. Тут одразу помітно, що автор не сухий кабінетний вчений, а музейний робітник-збирач, якого думки ввесь час зайняті як дослідженням пам'яток мистецтва, так і охороною та збиранням їх

Головні роботи М. Т-ча над українським народнім мистецтвом, над українською народньою орнаментикою здебільша з'явилися значно пізніше— в добу між 1908 і 1913 рр., коли не тільки вже значні колекції призбирано, а й було досить часу, щоб орієнтуватися в зібраному, поробити певні зближення, спостереження, висновки. Ці розвідки такі: 1) Про український орнамент [6]); 2) Нѣсколько параллелей изъ области народнаго искусства“ [7]); 2) L'art rustique en petite Russie (Oukraine) [8]); 4) Дещо про українську орнаментику [9]). До цієї групи можна також приєднати і вступну статтю М. Т-ча у виданні „Народнє мистецтво Галичини й Буковини“, що вийшла пізніше— р. 1917. У цих роботах М. Т. торкається переважно питаннів порівнюючого характеру, що найбільш відповідали його манері розробляти теми — манері швидше синтетичній, ніж аналітичній. Цей інтерес до порівняльних тем помічаємо в М. Т-ча й раніш, хоча-б у такій, наприклад, його роботі по етнографії, як „Нѣсколько словъ о переживаньяхъ въ области культуры“ [10]). Спинімося спочатку на цій останній розвідці, бо вона торкається також питаннів близьких до мистецтва.

На підставі археологічного матеріялу, добутого на відомій „Княжій Горі“ нижче од Канева, М. Т. порівнює побут князівської доби з сучасним селянським. Спочатку М. Т. підкреслює неподібність окрас князівської

[1]) Археол. Лѣт. Юж. Россіи. 1903 № 5. [2]) Ibidem 1904 № 3. [3]) Ibidem 1904 № 6. [4]) Сяйво 1913 р. [5]) Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца (XVIII в. I. 1903 г.); подорож ця припадає на перші роки праці М. Т-ча над українським мистецтвом. [6]) Записки Українського Наукового Товариства в Київі т. Ш, 1908 р. й російською мовою в „Искусствѣ“ вид. В. Кульженка у Київі 1909 р. [7]) „Искусство“ 1910 № 11. [8]) В випуску „L'art rustique en Russie“ в серії—Numero special du „Studio“ automne 1912. [9]) Сяйво 1913 № 5—6. [10]) Кіев. Старина 1892 IV.

доби до сучасних: усі ці головні пов'язки, шийні гривні, сережки, браслети, каблучки, пацьорки, нарешті, хрести й образки XI—XII в. за малими вийнятками не мають нічого спільного з сучасними, дарма що художньою стороною вони вищі од сучасних. Цю одміну, на думку М. Т-ча, можна пояснити швидкою зміною моди, що найбільше відбивається саме на окрасах. Далі, переглядаючи одно за одним — будову житла, форму печи, хатнє приладдя, вироби з заліза, глиняний посуд, землеробські й ковальські приладдя, М. Т. констатує трохи чи не повну тотожність їх із тими, що й тепер вироблюють сільські майстрі; незначна лиш кількість їх має відміни, наприклад, сокири й, особливо, наральники [1]).

Ця схожість, на думку М. Т-ча, свідчить про те, що, як життьові умови даного народу змінилися мало, то культура, піднявшись на певний щабель, спинилася і далі довгий час не розвивалася; виробилися сталі й довготривалі форми побуту. Згодом, коли розвинулося фабричне виробництво, шляхи сполучення, коли розвинулися зносини, — предмети, що були в місцевому побуті сотні років, поступилися місцем перед творами новітньої культури. З цих зовнішніх форм—додає М. Т. — звичайно й починаються завоювання вищої культури; цей процес триває дуже довго,— й дуже довго цілком культурне з зовнішнього боку життя заховує в собі ще зовсім некультурний зміст. Такі глибокі пережитки, такі архаїзми існують не тільки в селян, ба й у середніх та вищих верстов людности.

У цій розвідці порівняння йде, так-би мовити, по вертикалі — М. Т. порівнює межи собою речі одного народу, одної території протягом різних діб його тисячолітнього існування від давно минулих часів і до нині. В инших працях М. Т. порівнює мистецькі явища різних територій одного народу (українського), або різних народів поміж собою—отже порівняння робиться по горизонталі. Це ми бачимо, між иншим, у першій його розвідці „Про український орнамент" [2]).

У цій розвідці М. Т. дає спочатку побіжний нарис історії збирання матеріялу до української орнаментики, починаючи із спроб Рум'янцівського Музею й кінчаючи роботою українських музеїв на початку XX в., стисло, проте змістовно оглядає студії про український орнамент далеко не всіх, правда, своїх попередників — Х. Вовка, О. П. Косач, Литвинової, Зайкевича, Кулжинського й, нарешті, дає власну характеристику українського орнаменту, його художньої якости й топографічних відмін. Що-до якости української орнаментики, то М. Т. констатує три риси, характерні для українського орнаменту: 1) Завдяки артистичному почуттю, що його має український народ, його орнамент виконано в прекрасній гармонії з формою речи; помітно почуття міри, якась свідома обережність як у формі, так і в кольорах,— риса, що так відрізняє український орнамент од російського й инших слов'янських орнаментів; 2) уміння пристосувати

[1]) Додам від себе, що в Галичині й сокири уживають такої самої форми, як і в князівську добу.

[2]) Зап. Україн. Наук. Товар. у Київі, III.

орнамент до матеріялу, уміння перенести його з одного матеріялу на другий; 3) нарешті, що-до пристосування орнаменту до самого призначення речи, то український народ виявляє прирожденне йому, високої якости розуміння краси.

Характеристику топографічних відмін в українській орнаментиці М. Т. базує тільки на орнаментиці вишивок і розвиває далі ті думки, що були в свій час висловлені в прекрасних роботах Хв. Вовка й О. Косач.

М. Т. одкидає новітні взори, вишиті хрещиками, що ведуть своє походження з московських альбомів „малороссійскихъ узоровъ" які, звичайно, нічого спільного з народніми взорами не мають, і базується в своїх висновках тільки на вишивках, виконаних давніми способами. Топографічно орнаментика розподіляється, на його думку: 1) на Півночі в вишиванні панує техніка настилування, або занизування, що наслідує ткацтво; орнамент виключно геометричний складається з різних комбінацій простої або ламаної лінії — хрестів, квадратів і найчастіше з різного типу ромбів. Звичайний колір північних вишивок — червоний. За Хв. Вовком М. Т. зазначає місцевість, де поширений цей тип орнаментики — це північні частини Чернігівщини, Київщини, Волини, та подає від себе що це як-раз територія північно-української мови. 2) На великому просторі полудневої України, де панує полудневo-українська мова, існує инший орнамент — на думку М. Т-ча — справжній український орнамент. Техніка—гладь, а також мережка й вирізування; орнамент—геометричний, подібний до північного й значно змінений, а втім спільно з геометричним розповсюджений і рослинний. Аналіза походження цієї орнаментики встановлює як геометризацію рослинних форм, так і перетворення геометричних форм у форми рослинні. Колір у цій орнаментиці переважно білий, иноді з домішкою червоного або чорного. Звязок геометричних мотивів з рослинними, дотепне трактування речи, відповідність орнаментики призначенню речи, артистичне виконання—характерні риси взорів з середньої України. 3) Нарешті, далі на Південь як колір, так і малюнок узорів стають інтенсивніші і хоча білий тон зостається, проте поруч його вживається значно більшою мірою чорний, червоний, а часом жовтий та синій. Це — в південній Україні: в південній частині Чернігівщини, Київщини, Волини, та на Полтавщині, Поділлі, Харківщині й Катеринославщині.

Цікавий остаточний висновок робить М. Т. — висновок загальний і широкий: „колись геометричні мотиви орнаментики були в загальнім уживанню у того люду, що жив на території теперішньої України і навіть далеко по-за кордонами її, були спільними, загальними, як була одною і давнїшня праслов'янська мова. З протягом часу, завдяки иншим обставинам, сї первісні форми орнаменту приняли спеціяльні, осібні риси, що, як і мова, характерізують український народ, і в їх, як і в мові, заховують ся старі елєменти" [1]).

[1]) Зап. Укр. Наук. Тов. у Київі, III, стор. 52.

Другого року ця стаття в перекладі на російську мову вийшла в журналі „Искусство и печатное дѣло“ 1909 р. ч. 4—6 з невеличким додатком відповідно до характеру журналу й 17 знімками з українських вишивок, килима (в фарбах), кераміки й дерева.

Цього-ж-таки р. 1909 опубліковано було невеличку, проте цінну його розвідку під назвою „Порівнання зі сфери народнього мистецтва“. Її Кульженко через рік також випускає російською мовою в своїому журналі „Искусство и печатное дѣло“ [1]).

Тут порівняння виходять вже по-за межі України — М. Т. порівнює твори українського народу з виробами инших народів Европи; окрім того, тут він не обмежується цариною вишивок, а порівнює форму й орнамент виробів глиняних, дерев'яних, з скла, то-що. Спостереження його дуже цікаві. Виявилося, що, наприклад, українські полив'яні миски цілком подібні до швайцарських — ті-ж самі три основні кольори для тла—жовтий, рудий та білий, однаковісінький спосіб накладати орнамент, і самий орнамент різниться від українського не більш, ніж на Україні взори одного повіту від другого. Різниця тільки в тому, що швайцарські миски вироблювано в XVIII в., а наші й тепер роблять. Форми українських горщиків, ринок, глечиків дуже подібні до італійських та німецьких виробів XIV—XVI в. Українське скло в формі звірів, людей, барилець і формою й нескладним орнаментом подібне до давньо-німецького та італійського скла. На подібність українських плахот з їх кватирчастим орнаментом до т. зв. шотландських тканин звернули вже увагу англійці; в орнаменті швайцарських дерев'яних виробів XIV—XV в. вживається та сама шестикутна розетка, що й на сучасних українських; українські вишивки своїм загальним характером, що трактують рослинні форми, теж „прилучаються“ до західньо-европейських. Ця подібність, на думку М. Т-ча не випадкова, а свідчить, що орнаментальні мотиви так само, як і мотиви народньої словесности, спільні для мистецтва різних народів (ст. 509). Цікаві остаточні висновки М. Т-ча: 1) порівнюючи народнє мистецтво різних країн, виявляємо спільність його головніших рис та мотивів; 2) це мистецтво обіймає східню, середню та північну частини Европи; 3) широкій площі розповсюдження відповідає й досить довгий час існування народнього мистецтва — від середньовіччя аж до наших днів, себ-то протягом приблизно останніх десятьох віків (510).

Інтересні також деякі його думки в статті в журналі „Сяйво“ „Дещо про українську орнаментику“ [2]).

Встановлюючи, звідки з'явився наш орнамент, М. Т., прототипи деяких ганчарських виробів—миски, глека відносить до перших віків після Христа й бачить їх у виробах, що виникли підо впливом римської культури; а більшість посуду глиняного, як формою, так і орнаментикою походить, на думку М. Т-ча, з поганської, переважно князівської, доби.

---

[1]) Н. Бѣляшевскій, Нѣсколько параллелей изъ области народнаго искусства, Искусство и печатное дѣло 1910, № 11.

[2]) Сяйво 1913, ч. 3.

Вищу артистичну вартість орнамент має там, де він більше розповсюджений; але не раз-у-раз там, де найбільш поширене дане виробництво. Так, наприклад, найкраща орнаментика дерев'яних виробів існує не на Поліссі, де багато дерева, а в степовій Полтавщині, де його мало. Причина цього—більша культурність Полтавщини в порівнянні з Поліссям.

Уживання рослинних форм і доповнення або заміна ними форм геометричних становить одну з головніших рис українського орнаменту й наближає його до Заходу. Проте, український орнамент з художнього погляду вищий од західнього, що в своїй еволюції дійшов до простого копіювання природи.

Року 1912 вийшла в закордонному виданні найзначніша робота М. Т-ча про українське мистецтво. Під цей час в Европі інтерес до народнього мистецтва так поширився, що відомий англійський мистецтвознавчий журнал „The Studio" видав один за одним чотири томи спеціяльних додатків, присвячених народньому мистецтву різних народів Европи й між иншим кол. Росії. У томі присвяченому Росії нарис народнього мистецтва України написав М. Т. Тут дано стислий, проте змістовний нарис художнього селянського виробництва України в різному матеріялі, починаючи з хатньої оздоби й кінчаючи одежею, усякими речами сільського вжитку. Роботу прекрасно ілюстровано численними (155) знімками й цінна вона тим, що на широкому тлі політичної й національної боротьби України з'ясовує соціяльний момент в народньому мистецтві України, де після денаціоналізації соціяльних верхів як-раз селянство продовжувало творити національне мистецтво. Праця М. Т-ча в порівнянні з нарисами російського, польського й литовського мистецтва, що складають зміст цього випуску „The Studio", вигідно відрізняється від них своєю науковістю, повнотою й докладністю.

Матеріялу з народнього мистецтва було зібрано так багато, що можна було вже взятися до студій, присвячених окремим галузям народнього мистецтва. Стаття про давнє українське скло („Сяйво") і повинна була розпочати цілу серію подібних невеличких розвідок, що мали міститися в „Сяйві". М. Т. починає свій нарис згадками про знахідки скла грецького, римського, східнього в могилах на території України, починаючи од скитської доби, й допіру тоді вже розглядає та характеризує скло місцевого виробництва від князівської доби, доби розквіту його в XVII—XVIII в. й кінчаючи занепадом виробництва маленьких українських „гут" і заміни його формованими шаблоновими виробами великих скляних заводів з пізніших часів.

На жаль, світова війна припинила й журнал „Сяйво" й видавничі наміри й можливості їх здійснення—ця серія й припинилася на першому таки нарисові. З публікацій пізнішої доби треба занотувати передмову М. Т-ча до видання „Народне мистецтво Галичини й Буковини" [1]), що доповнює перші його роботи над українською орнаментикою; правда,

[1]) Київ, 1919.

орнамент цих двох українських країн тут схарактеризовано занадто коротко й побіжно. Ми не спинятимемося на дрібних журнальних замітках М. Т-ча, що торкаються мистецьких тем, не будемо торкатися його рецензій на різні видання з мистецтва, його нарисів під назвою: „З поля українського мистецтва“ в „Сяйві“ [1]), що в них він подавав влучні характеристики різних галузів тогочасного мистецького життя на Україні. М'який і лагідний у поводженні з людьми, він і в цих оглядах і рецензіях не ставивсь гостро до слабких сторін рецензованих праць або явищ, що їх торкавсь. Це не перешкоджало М. Т-чу робити иноді сміливі й сильні виступи, коли того вимагала справа. Нагадаймо хоча-б його невеличку статтю „Сталося“ в Шевченківському номері „Сяйва“ [2]) з приводу того, що Київський Комітет для збудування пам'ятника Т. Шевченкові вибрав банальний і солодкий, розрахований на міщанський смак проєкт Шортіно. З усіх протестів різних художніх груп та окремих статтів, що тоді оголошено з приводу цієї постанови Комітету, замітка М. Т-ча була найрізкіша, найрішучіша й найяскравіша.

Наприкінці не можна також не згадати праці М. Т-ча над охороною пам'яток старовини й мистецтва: нею він завсіди цікавивсь й завсіди її проводив і в своїй науковій, і в музейній, журнальній та громадянській роботі. У кожнім числі „Археологической лѣтописи“, що видавав М. Т. на початку XX в., був навіть спеціяльний розділ, присвячений охороні пам'яток старовини. Згодом, коли революція дала спромогу розпочати організацію життя на нових підвалинах, і на Україні для керування мистецькими справами був організований спеціяльний департамент,—М. Т-чові доручено було керувати відділом музеїв та охороною пам'яток старовини й мистецтва, і саме М-лі Т-чу належить перший проєкт закону про охорону пам'яток старовини й мистецтва на Україні [3]).

Коли підбити підсумок тому, що зробив М. Т. Біляшівський для українського мистецтва, то треба визнати, що його заслуги перед українською наукою в цій галузі значніші, ніж в археології.

М. Т. цілковито зрозумів потреби свого часу, головні завдання тієї доби, в якій, жив і, зрозумівши, скерував свої сили саме туди, де їх найбільш бракувало. Ставши в самому осередкові руху, що яскраво виявився на початку XX в. на Україні і мав за своє завдання розробляти українське мистецтво, М. Т. і присвятив головну частину свого життя цій праці—праці над музейним збиранням творів українського мистецтва, над його студіюванням, його розробкою й пропагандою.

Що надає особливої ваги роботі М. Т-ча — це маштаб, в якому він організував це збирання. Цей маштаб всеукраїнський—саме такий, якого потрібував і той культурний центр України — Київ, де працював він, і інтереси самої справи.

---

[1]) Сяйво 1913, березень, 1914, січень.

[2]) Сяйво 1914, Лютий.

[3]) М. Біляшівський. Справа українського мистецтва. Шлях 1918, ч. I, січень.

Своїми науковими працями М. Т. значно посунув наперед наукову розробку історії українського народнього мистецтва. Можливо, що методист-мистецтвознавець був би незавдоволений з тієї методи, що нею користувався М. Т., розробляючи мистецькі теми, проте, невеличкі, та важливі його розвідки про українську орнаментику, коли не рахувати відомих Кольбенгауерових та Габерляндових праць, що стосуються до орнаментики закордонної України, — це найцінніше з усього, що було написане про українську орнаментику за перші десятиріччя XX віку

Данило Щербаківський.

М. Ф. Біляшівський на громадській роботі.

Смерть М. Ф. Біляшівського викликала ріжносторонню оцінку небіжчика — його наукової діяльности, його заслуг на полі збирання й обробки матеріялу до історії, побуту й мистецтва українського народу. Але на чисто науковій роботі діяльність покійного академика не обмежувалась, і мені доведеться спинитись саме на такій стороні цієї широкої натури, що з нового боку покаже перед нами особу небіжчика.

Є учені — і учені. Одні цілий вік свій працюють запопадливо коло наукових проблем, старанно добирають факт до факта, вкладають їх у систему й будують часто грандіозні будівлі наукових теорій. Але роблять це вони в затишку своїх кабінетів, немов тільки для себе, не цікавлючись тим, як прийме їхні будування світ та як і чим вони можуть спричинитися до тієї вічної боротьби, що кипить навкруги в живому житті. Слідом за давнім поетом вони могли-б проказати й своє: „odi profanum vulgus — ненáвиджу невигласную чéрнядь", принаймні за-для її інтересів і пучкою не кивну, не пожертвую й години з свого часу, й краплини з своєї уваги... Та є й инші вчені. Вони так само невсипуще працюють на своїй ділянці, збираючи наукові фонди, — але зараз-же й пускають їх на виміну за життьові вартості, справедливо гадаючи, що вернуться вони до їх оновлені й удесятеро збільшені. Мало того — в критичні моменти громадського життя такі вчені й зовсім одкладають на бік свій мікроскоп чи скальпель чи перо й кидаються в самий шум боротьби, немов там на практиці вивіряючи та випробовуючи і самих себе, свої власні сили, і цінність тих теорій, що на них досі силу свою покладали. Це про них говорив ще старчик наш Сковорода, коли писав оці слова: „знаніе не должно узить своего изліянія на однихъ жрецовъ науки, которые жрутъ и пресыщаются, но должно переходить на весь народъ, войти въ народъ и водвориться въ сердцѣ человѣка и душѣ всѣхъ тѣхъ, кто имѣетъ право сказать: и я человѣкъ, и мнѣ, что человѣческое, то не чуждо". І оцей лозунг — „і я людина, і мені що людське — не чуже" — присвічує без упину цим ученим на їхній життьовій путі і науковій роботі їхній надає ще однієї риси — тієї вищої людяности, того дбання за людину, що буває найкращою окрасою й вінцем у всякій науковій роботі.

До цього власне другого типу вчених, що не „узять свого изліянія", а пускають його в широкий розмін поміж люди й освітлюють світлом людяности, належав і наш небіжчик. Археологія, нумізматика, етногра-

фія, мистецтво — все-ж не заполоняли до країв його душі. В ній раз-у-раз лишавсь вільним той куточок, у який вривалися життьові бурі, і бували моменти, коли куточок той розростався коштом чисто наукових інтересів і забирав собі цілу людину, горував над иншими інтересами. Навіть у своїй чисто науковій діяльності Біляшівський часто попускав як-раз оцій людяній, громадській жилці і нею кермувався, вибираючи собі поле наукового досліду. „Въ то время, — з жалем писав він в одній із перших своїх праць,—какъ тщательно собираются произведенія народа, въ которыхъ можно отыскать хотя малѣйшую черту, характеризующую прошлую его жизнь — произведенія, выражающія взглядъ народа на факты современной жизни, оставляются безъ вниманія. А между тѣмъ, — додає він, — жизнь идетъ своимъ путемъ, новые факты наслаиваются на старые, свѣжесть ихъ утрачивается“ [1]). Оцей жаль, кинутий між иншим, по дорозі, з приводу занедбання фактів близької нам сучасности та затрати ними через те свіжости, барвистости й безпосередности — цей, кажу, жаль надто характерний був для молодого Біляшівського. Вже на світанку своєї наукової роботи він твердо засвоїв, що „для уясненія процесса образованія народныхъ произведеній, касающихся общественной или политической жизни“ у великій може пригоді стати як-раз „изученіе тѣхъ изъ нихъ, которыя сложились среди народа по поводу событій и лицъ современныхъ или близкихъ намъ по времени, имѣвшихъ общественный характеръ и такъ или иначе соприкасавшихся съ народной жизнью“ [2]). Цей погляд, що пояснює багато дечого з наукових інтересів Біляшівського, він захопив із собою, беручись у свою наукову путь, і наведені слова показують, що саме волів він з багатющого матеріялу народнього життя брати для досліду і з якою до того матеріялу заходив міркою.

Але прийшло це, звісно, не зразу. Як справжній син свого часу, отих темрявих 80-х років, Біляшівський спершу стояв був таки далеченько від політики та громадських змагань, — так далеко, що цілком байдуже навіть ставився до ріжних течій у громадському житті, не вибирав свідомо між ними. Один випадок цілком перевернув його світовідчування і примусив загадатися над тим, що діється кругом його. Але дамо слово самому небіжчикові. Ось який факт наводить сам Біляшівський у рукописних споминах про В. Б. Антоновича, переданих 1923 р. на використання П. П. Курінному. „Зазначу наприкінці, — писав тоді Біляшівський, — один факт, що для мене особисто зостався дуже пам'ятним... Дитинні роки на селі, вплив у гімназії таких людей, як Тумасов. Науменко, Юркевич — усе це поклало основу що-до відношення до українства, але тільки основу. Ця сторона мого ‚я‘ ще не виявляла себе. З В. Б. Антоновичем на цю тему ми ніколи не балакали і обмежувались тільки спеціяльними питаннями. На протязі 1889 — 1890 рр.

---

[1]) Бѣляшевскій Ник. — Разсказы крестьянъ с. Пекарей о Т. Г. Шевченкѣ. „Кіевск. Старина“, 1894, кн. II, стор. 166.

[2]) Там само, стор. 165.

я ближче став до наукової праці — робив розкопи, обслідував становища кам'яної доби, почав брати участь у ‚Київській Старині'. Розкопки городища „Княжа Гора", що мали досить цікаві результати, і дали привід для факта, якого я хочу згадати. Як я вже завважив, питання національно-політичні мене не цікавили, не інтересувавсь я й відношеннями, які існували між ріжними верствами й гуртками місцевого громадянства, і тому я з ‚легким серцем' і охоче пішов на запросини ‚Кієвлянина' — дати нарис моїх розкопок на ‚Княжій Горі'. Скоро після того, як він був надрукований, я зайшов до В. Б. і він, у розмові, залишивши свою звичайну стриманість, завважив: ‚тільки з-за вашої статті я пустив до хати ‚Кієвлянина'. Ця коротенька фраза зробила на мене надзвичайне враження: зразу відкрилися очі на стан річей і моє ‚я' стало для мене ясним"... Звичайно, бувають випадки, коли Савл на Павла перевертається. Але цим разом справа була простіша і — органічніша. Одним-одна фраза, що ніби перевернула світогляд Біляшівського, просто потрапила на підхожий ґрунт і зачепила струни в душі, які вже там існували, а не витворила їх цілком на-ново. Основа у Біляшівського дійсно була, і треба було тільки оказії, щоб помогла їй виявитися й розгорнутися, торкнувши співзвучні струни в душі, на потенціяльний настрій подіявши. Думаю, що чарівлива особа Антоновича не мало заважила в цьому доходжуванні свідомости не самою отією ніби випадком кинутою фразою...

В усякому разі отой потенціяльний настрій Біляшівського відбився насамперед на тому, який гурт вибрав собі він із самого початку своєї наукової діяльности. Він, що свою фахову освіту заглиблював і завершував по столичних наукових огнищах, все-ж не опинився там на прив'язі біля багатющих скарбів своєї спеціяльности, що приманливо перед ним розгорталися. Ми знов бачимо його на Україні, в Київі. А в Київі — епізод з „Кієвлянином" був скороминущий: Біляшівський твердо оташувався в тому науковому гуртку, що стояв на діяметрально протилежній позиції. Це був гурток, що в 90-х роках минулого віку скупчивсь біля редакції „Кіевской Старины" й мав своєрідне громадське обличчя, і досі ще гаразд не висвітлене й не оцінене по заслузі. Серед широкої публіки репутація за „Кіевскою Стариною" твердо була встановилася така, що, мовляв, це видання архівного, чи навіть антикварного типу, — і справді зміст журналу в загальних рисах ніби давав підвалину і стверджував таку репутацію. Але це була облуда — це тільки данина лютому часові, тим цензурним і всяким иншим лещатам, у яких тоді лежало скручене міцним сповивачем, закнебльоване, як сказав-би Франко, українське слово та молода українська думка, — і повільна еволюція нехай і антикварного журналу до сучасности це найкраще доводить. „Кіевская Старина" пробила той самий шлях, що ним простувало і взагалі українство в Росії в 90-х роках. З попусканням цензурних віжок, ми бачимо, журнал потроху і де-далі все сміливіше заповнюється — спершу українською белетристикою, а потім і публіцистикою на українські теми, і вже на початку 900-х років набуває обличчя цілком сучасного. І це не було випадком.

Боротьба за пристосування „Кіевской Старины“ до вимог сучасности провадиться планово і цілком свідомо; використовується тут кожна оказія за-для поширення програми та освіження змісту в журналі; антикварні інтереси, що мали захисний характер, усе далі відходять назад і журнал робиться органом української думки того часу, — звичайно дуже обмеженим і неповним, що міг говорити лиш пошепки і на нечисленні легальні теми, але то була вже не вина, а нещастя, — наслідок політичного становища українства в умовах царської Росії до 1905 р. Гурток вчених, що стояв тоді біля журналу, в переважній більшості своїй, менш усього належав до типу кабінетних діячів. Він ставив перед собою й чисто громадські завдання та й саму науку українознавства клав лиш за підвалину до всебічного визволення українського народу. Отже Біляшівський мав у тому гуртку добру не тільки наукову, але й громадську школу, і поділяючи його загальну позицію, загартовувався як-раз у тому потягу до „народныхъ произведеній, ѣасающихся общественной или политической жизни“, який він знайшов був у собі ще попереду. І навіть та „Археологическая Лѣтопись“, що її небіжчик регулярно провадив на сторінках „Кіевской Старины“ з кінця 90-х років, не вважаючи на свій формально антикварний зміст і спеціяльний характер, все-ж самим виконанням, об'єднуючи поточний матеріял, озиваючись на життя в одному куточку науки, говорила про завдання сучасности, звязана була бодай з краєчком її.

Та незабаром краєчок цей значно поширюється.

Надійшла революція 1905 р., вся країна поріжнилася-розбилась на два непримиренні табори — оборонців гнилого режиму та його ворогів. Нічого й говорити, що Микола Федотович опинився в другому таборі. В археологові не тільки прокинувся, але вже й заговорив політик, і він бере — свідомо вже — участь у політичному житті. Вибори до першої Державної Думи дали Біляшівському мандат від Київщини і він заняв у Думі місце серед членів конституційно-демократичної партії, але не правовірним, як зараз побачимо, „кадетом“. Що-до його політичного тоді credo, то про його дає дещо вирозуміти очевидно за його інформацією написана замітка, надрукована в газеті „Громадська Думка“. Подавши відомості про наукову працю Біляшівського, замітка кінчає таким висновком-характеристикою: „Як бачимо, наукова і громадська діяльність М. Ф. була присвячена рідному краєві. Будучи свідомим і з роду українцем, М. Ф. буде обстоювати в Думі українську школу, суд, автономію України, сходячись у цьому думками із своїм товаришем і близьким приятелем Ф. Р. Штейнгелем“ [1]). Це була тодішня програма-мінімум українства, що вимагала політичних і національних вольностей, і Біляшівський, на тій програмі стоючи, пристав у Думі до української громади та разом увійшов і до ширшої фракції автономістів-федералістів. У парламентській українській Громаді він займав одне з значущих місць, бувши

[1]) „Громадська Думка“, 1906, ч. 92.

секретарем на перших організаційних зборах[1]) та увійшовши опісля до президії Громади разом з Шрагом, Шеметом та Чижевським.

Як розігнано першу Думу, Біляшівський вертається до своєї звичайної роботи — в музеї, на мистецьких та етнографічних експедиціях, на археологічних розкопках, то-що, але від громадського життя він вже не відходить, не ухиляється. Ширше оця його участь виявилась аж під час того лихоліття, що спіткало Україну за світової війни. Як відомо, громадські організації спробували тоді були взяти на себе те, що абсолютно не під силу було урядові — себ-то усякі форми допомоги людності, що несла перші і найтяжчі жертви лютому богові війни. Земський і міський союзи розгорнули були тоді широку громадську діяльність на цьому полі, і серед уповноважених союзу міст ми бачимо і М. Ф. Біляшівського. Саме йому, якщо не помиляюсь, і було доручено разом з охороною пам'яток давнього мистецтва організувати захист і охорону й живого мистецтва, себ-то допомогу людності в окупованих частинах Галичини та Буковини. І там, на місці, Біляшівський багато праці положив на те, щоб полегшити долю тим, кого війна позбавила звичних умов праці, ба й самого існування. Пам'яткою його роботи лишилося між иншим видання — „Народнє мистецтво Галичини й Буковини" (Київ, 1919), що зафіксувало той цікавий епізод із світової війни. Розпочинається воно статтею Біляшівського про організацію допомоги людності в окупованих місцевостях та використання тієї допомоги на збирання матеріялу й досліди в сфері народнього мистецтва. Inter arma, серед запеклої боротьби й ворожнечі, під грім гармат дійсно культурні діячі все-ж умудрилися робити своє ніби неголосне діло, яке кінець-кінцем виявило себе дужчим за голосні гармати, бо дало цінності ваги непропащої.

За цією роботою захопила Біляшівського революція 1917 р. — і знов цей підтоптаний вже, недугами битий, обважнілий на літах чоловік озивається на заклик нового часу й з юнацькою сквапливістю кидається в саму гущу політичної роботи. Бачимо його і в партійному осередку, і в політичному тих часів представництві, і в органах місцевого самоврядування... Остудила той запал тільки громадянська війна, якої небіжчик органічно не міг ні зрозуміти, ні прияти, ні оправдати, — і під впливом розчарування він одходить од активної роботи на політичному полі, але все-ж зберегав живий інтерес до політичного життя. Таким живим та жадним на всяку нову потребу власне й пам'ятають його товариші на академічній роботі, і цей живий інтерес до громадської справи кохав у собі небіжчик до останнього свого зідхання.

Взагалі була це досить цікава з громадського погляду постать. Стоючи ніби далеченько своїми науковими інтересами від поточного життя і не бувши навіть надто в йому активним, він все-ж і в свої археологічні досліди та нумізматичні екскурси вносив живчик життя, клав місток між

[1]) Доманицький В.—Перші збори українського парламентського клубу. „Громадська Думка", 1906 р., ч. 102.

їми та сучасністю. Цим містком було для його мистецтво: наукові досліди закрашав він мистецькими інтересами, а ці останні у тісний становив звязок з громадським життям та потребами. Виходив у результаті досить стрункий та міцно злютований ланцюг інтересів, що й породив ту цільну постать ученого-громадянина, який справді не „вузив свого ізліянія“ якимсь вузеньким кругом, тісно обмеженою сферою впливу, а завжди силкувався розсунути її рамці, забарвити її ріжносторонніми інтересами життя й навіть у потребі їм підпорядкувати свої спеціяльні нахили. Перефразувавши відомий вираз, він міг до себе прикласти оте — „ученымъ можешь ты не быть, а гражданиномъ быть обязанъ“. І він завжди йшов за голосом громадянина, який у йому иноді так сильно озивався, що перемагав инші всі інтереси. Та навіть і за звичайних моментів він чесно і сумлінно виконував свої громадянські обов'язки, являючи собою зразок ученого-громадянина і такого-ж чесного працьовника на громадській ниві, яким був у своїй науковій спеціяльності.

Акад. Сергій Єфремов.

ЧАСТИНА НАУКОВА.

Данило Корсунський — паломник XVI-го віку.

I.

У стародавньому письменстві, де не було ще поняття про літературну в нашому розумінні власність, історія окремих пам'яток набувала иноді своєрідної форми: з певного моменту свого існування вони ніби починали нове життя з ім'ям нового автора, що використовував працю свого попередника, не раз-у-раз про це навіть згадуючи, тією або иншою мірою перейнакшував її форму й зміст, відповідно до своєї уподоби й настроїв, та випускав у світ вже як плід власної творчости. В цьому оновленому вигляді давня пам'ятка перебувала свою еволюцію. Нові її одміни утворювали зовсім незалежний ланцюг, що існував собі рівнобіжно й одночасно з різними типами первотвору. Таку своєрідну еволюцію постерегаємо в ділянці давньоруських хожденій до Св. Землі; перебула її поміж инших і одна з найпопулярніших пам'яток давньоруського письменства— хожденіе ігумена Данила XII в. до Св. Землі. Популярність цього твору позначилася не в тому тільки, що його читали, переписували та переробляли безименні письменники до XVIII віку включно; він утворив надзвичайно тривкий стиль нашого паломницького письменства передпетровської доби, його завсіди цитують паломники-письменники, а наприкінці XVI в. він увіходить у нову фазу свого існування: якийсь Данило, архімандрит Корсунський з „Білої Руси", що поміж рр. 1590—94 подорожував був у Палестині, цілком використав хожденіе свого однойменника XII в., поробивши в ньому деякі зміни, та й випустив під своїм ім'ям у світ ніби новий опис Святої Землі. Його працю теж перероблено, і утворилися, так-би мовити, другорядові редакції пам'ятки XII-го віку.

Схарактеризувати такого, дарма що не надто оригінального, проте часом таки цікавого паломника-письменника і є завдання оцієї статті.

II.

Короткі та не завсіди навіть докладні в науковій літературі зауваження про Данила Корсунського починаються з Бібліологічного Словника Строєва (стор. 76), що пише за нього таке: „Р. 1747 якийсь вигадник переробив Данилову подорож по-свойому: оновив обставини й стиль, прикинув і одкинув. Автентичний первопис — у бібліотеці Троїце-Сергієвої Лаври". „Значить, — каже він далі, — старосвітська пристрасть пере-

робляти була ще й у XVIII віці". Помилку Строєва можна пояснити так: прочитавши останній рядок рукопису — „окончихом сей путник 1747 года 11 генваря", він не прочитав цілої останньої сторінки, де докладно сказано, що подорожував автор у 1590—1594 рр., й тому приписку переписувачеву уважав він за автограф Данила Корсунського.

Уривок з цього самого списку — апокриф про єврейство Ісуса Христа — видав Н. Тіхонравов [1]); він правильно датує хожденіє 1590 роком.

Докладніші відомості за рукопис 1747 р. ще й витяги з тексту подав Веневітінов [2]), згадавши й про инший список р. 1709 Народнього Дому у Львові.

Р. 1906 В. Щурат видав список хожденія з рукопису XVII в. з Архіву Перемиського греко-католицького Капітулу, здобутого з Улюча з-під Санока („Перегринация или путь до Іерусалиму Даниила архимандриты Коръсуньского въ Бѣлой Россіи". Жовква. 1906).

Користуючись отже з шістьох українських списків цієї переробки та з одного великоруського її перекладу, ми можемо познайомитися і з самою пам'яткою, і з літературною її історією. Перелічую ці списки:

1. Список Народнього Дому у Львові (збір каноника А. Петрушевича (38 № 172), збірка півустав. р. 1695) [3]) № 172. Заголовок: „Книга бесѣды о пути Іерусалимскомъ и о всѣх мѣстах святыхъ, по которыхъ Ис Хс Сн̃ъ Бжий Избавитель наш походити рачил и о гробѣ Гни"... Подібне в № 111. Без передмови. Хожденіє обіймає стор. 137—199. На стор. 138—140 угорі над вицвілим письмом чиясь рука наново пообводила всі літери; через це трапляються видимо помилкові читання (повели — замість по всей, Кланполя — зам. Калиполя, то-що). На дальших аркушах пообводжувані літери трапляються рідко, переважно в кутках. Останні аркуші дуже бліді, насилу можна прочитати. Заголовки вміщено в рядок, проте більшими літерами. Рукопис без палітурок, аркуші випадають (А).

2. Список Народнього Дому у Львові (збір Петрушевича № 111, збірка українських скорописів XVIII віку) [4]), на аркушах 112 звор. — 124 звор. вміщено хожденіє. Заголовків до окремих частин — мало, деколи їх винесено на береги.

3. Список Народнього Дому у Львові (збір Петрушевича) 20 (№ 131) збірка великим півустав. XVIII в., що від аркуша 67 переходить у півустав того самого типу, тільки дуже дрібний, особливо на аркушах 72—72 звор. Хожденіє обіймає аркуші 60—74. Заголовки скрізь більшими літерами, иноді циноброю; трапляються й початкові літери циноброві. Перед заголовком (на аркуші 60) вміщено заставку в стилі пізнього renaissance'у, так само міньятюру, що малює двох ченців, поміж ними літера С (Се аз...). На берегах часто трапляються руки, иноді з квіткою;

[1]) Памятники отреченной лит. II, стор. 172—3.

[2]) Замѣтки къ исторіи хожденія игумена Даніила. I—II. Ж. М. Н. П. 1883, май, стр. 1—13.

[3]) Свенціцкий. Опис рукописів Народнього Дому. З колекції Ант. Петрушевича ч. II, стор. 262—263.

[4]) Там-таки, ч. I, стор. 181—182.

на аркуші 72 звор. внизу під рукою намальовано трибанну церкву; той самий малюнок, тільки не скінчений, на аркуші 73, тут і рука з 8-кутним хрестом. Наприкінці статті невеликий визерунок (В) [1]).

4. Рукопис Народнього дому у Львові № 132 (105) [2]), український скоропис XVIII в. 1709 р. Хожденіе обіймає стор. 21—97. Заголовки відзначаються більшими літерами, проти невідзначених розділів — коротко помічаються на берегах [3]). В розділі „о пути к Іерусалиму“ на берегах окремо повиписувано цифри, що визначають одлеглість. Заголовок: „Списание рожных вещей з книжкы путныка пречеснаго Іеромонаха Даниил Архимандрита Чернѣговского о градѣ святомъ Іерусалимѣ и иншыхъ мѣсцах святых, по которых Христос ходилъ и рожніи чуда чинил“ (Д).

5. Список збірки П. І. Щукіна (Москов. Істор. Музей), № 410, 1673 р., з заголовком: „Сія кніжка зовемая путнікъ до святого града Іерусалиму“ (Щ).

6. Список XVII віку архіву Перемиського греко-католицького Капітулу, з заголовком: „Бесѣда о пути Іерусалимском и о мѣстцехъ, по которых Христосъ ходил и страдалъ спасенія ради нашего. Смиренный Даниил Архимандрита монастыря Корсуньскаго въ Бѣлой Россіи“ (П).

7. Список Тр.-Серг. Лаври, № 734, 17[illegible] р., чітким великоруським скорописом, трьома руками; під заголовком: „Путникъ Іерусалимский“ (Т).

Усі списки ясно поділяються на дві редакції, що походять од одного оригіналу: шість списків (А, В, С, Щ, П, Т) складають одну групу, копіюючи то більш, то менш докладно спільний текст; список 1709 р. (Д)— умисне вкорочення, вибір матеріялу, що видавсь переписувачеві з тих або инших міркувань відповіднішим, та в основі його лежить повний текст, дуже близький до першої редакції; отож треба і цей список брати на увагу, відновлюючи первісний вигляд пам'ятки.

Нарешті, коли відновлюємо складові частини основного тексту й вибираємо окремі читання, треба мати на увазі й оригінал Данила Корсунського — хожденіе XII віку, що, як покаже порівняння, становило головну частину його праці. Вважаючи на ці міркування, я коротенько схарактеризую редакції, перше ніж аналізувати зміст хожденія Данила Корсунського.

Першу редакцію, як зазначено, репрезентують шість списків. Тексти рр. 1673 та 1695 (А, Щ) складом своїм найповніші. Найкраще відбиває склад оригіналу текст А; у ньому випадком тільки випущено двоє оповіданнів, що є в усіх инших списках і в головному їх джерелі — хожденії XII віку, — а власне: „о доме Соломонове“ та „о Гефсимании“. Усього в спискові А 75 розділів, передне й кінцеве слово. Список Щ випускає оповідання „о царице Елене“ й кінцеве слово. Список В кінчається 35-м розділом опису. Список XVIII віку (С) складом своїм дуже близький до

[1]) Свѣнцицкій, там-таки, ч. II, стор. 178—179.

[2]) Свѣнцицкій. Ц.-слав. и рус. рукоп. Публ. библ. Нар. Дома во Львовѣ. СПБ. 1904, стор. 42—43.

[3]) Хмарка, роса, паша Іерусалимский і т. ин.

списків Щ, А, — випускає тільки передмову, розд. 58, „о Елене царици", частину розділу 75 і розділ 76 „о кресте Господа нашего Иисуса Христа", себ-то апокриф про єрейство Ісуса Христа; поміж 12 та 13 розділами міститься та сама вставка, що і в списковi В; опріч того, в розділі 63 „о граде Самарии" читаємо опис в'язниці Івана Хрестителя, запозичений з хожденія XII віку. Найближче споріднений із списком С великоруський переклад 1747 р. (Т): ріднить їх спільний пропуск розділу 58 уривку з розділу 75 та ціла низка окремих читань; тільки-ж, з другого боку, список Т повніший, ніж список С, наближаючись своїм складом до списків А, Щ; він має передне й кінцеве слово та апокриф про єрейство, повипущувані в спискові С. Індивідуальна особливість списку Т — в розділі 59 пропуск апокрифа „Сон Богородиці".

Комбінуючи склад окремих списків та перевіряючи його оригіналом Данила Корсунського — хожденієм ігумена Данила XII в., ми приходимо до висновку, що оригінал усіх списків 1-ої редакції мав такий обсяг: він містив усі розділи списку 1695 р. Трохи непевний розділ „о царице Елене". У списках Щ, С і Т його нема. Тут натомість стоїть речення, що його бракує в спискові А, проте воно спирається на текст хожденія ігумена Данила: „токмо святая царица Елена путем тим с вои ходила, а ин никто же можеть". Може бути, що й у Данила Корсунського з його первотвору переписано самісіньке тільки це речення, а вже пізніший переписувач 1695 р. замість нього вставив ціле оповідання про подорож цариці Єлени до Палестини. Видима річ, це витяг з якогось хронографу. А коли припустити, що цей розділ був і в Данила Корсунського, тоді список А треба доповнити тим реченням, котре збереглося в списках С, Т і Щ, бо-ж про стародавність його й мови не може бути; не міг пізніший переписувач випадком уставити слова з пам'ятки XII-го віку. Отже-ж, питання про те, чи Данило Корсунський, чи пізніший його переписувач уставив розділ „о царице Елене" — лишаю нерозвязане.

Оригінал усіх списків 1-ої редакції, окрім того, поміж розділами 12 та 13 містив оповідання „о дому Соломонове" та „о Гефсимании", а в розділі 63 — опис в'язниці Івана Хрестителя.

Розпочинаючи вибирати окремі читання, котрі-б, і трохи не сумніваючись, можна було вважати за оригінальні, ми повинні йти тим самим шляхом — свідоцтва списків, що збереглися, перевіряти текстами хожденія ігумена Данила.

Така праця дає часом цікаві висновки, приневолюючи давати перевагу читанню, що на перший погляд здається попсованим; наведу приклад:

в сп. А	читаємо:	„высѣчено ест на лакот еденъ	
„ сп. В	„	„	яко квашня на лакот еденъ
„ сп. С	„	„	яко оу вишъ на лакот еденъ
„ сп. Т	„	„	в высоту яко „ „

Котре з цих читань найближче до основного? Відповідь дає хожденіе ігумена Данила, де читаємо: „высѣчена есть скважня", отже-ж, най-

важче читання з списку В: „яко квашня“, виходить, найближче до оригіналу; у спискові С маємо пізнішу невдалу спробу надати инакше розуміння цьому місцю: „яко оу вишъ“, і в спискові Т великоруський переклад цього вислову.

Аналізуючи такою методою увесь текст хожденія Данила Корсунського, ми бачимо, що найповніший список А дає дуже часто найгірші читання, а списки р. 1673 та XVIII в. їх виправляють. Що останні варіянти давніші, доводить найчастіше їхній збіг із читанням хожденія ігумена Данила.

Ця морочлива праця заразом дає матеріял, щоб вирішити дуже важливе питання про мову Данила Корсунського, а це питання підсуває нам инше, теж важливе — яке місце обіймає наш паломник-письменник серед літературних діячів у Південно-Західній Русі наприкінці XVI в.

На той час місцева літературна мова була вже цілком зформувалася, тільки-ж, з другого боку, за приводом оборонців старовини й православія відновилися студії над церковно-слов'янською мовою в братських школах, і ця остання почасти заступає в письменстві живу місцеву мову. До котрого-ж гурту письменників прилучивсь Данило Корсунський?

Українські списки першої редакції (великоруського списка братп на увагу не можна: це, як побачимо, свідомий переклад мовою слов'яно-російською) мовою своєю далеко не однакові. У мові старших списків А, Щ, П місцеве джерело одбилося дуже мало: в звичайній слов'яно-руській мові кінця XVI в., що її трохи згодом уґрунтує своєю граматикою Мелетій Смотрицький, врядигоди в однаковій більше-менше кількості трапляються українізми й полонізми. Подаю всі приклади місцевих особливостей, котрі трапляються в більшому тексті А: мает, мѣла, споминает, изверху, хвѣючимся, міна съ из, въ оу, прикро, кождого, плывает, двох, нѣчого, бо, розный, наміты, вільне вживання ся, знову, як, зозришася, хмарка, жадный, знайти, до нея, українське м'якшення: приголосна + йот: сумнене, веселе, камѣне, то-що; поруч полонізми: мѣлем, зебраня, еден, оконца, мешкала, коштовная, албо, шкодливу, але, видѣлам, карность, млоденцем, гды, же (=що), моглъ.

У списках В і С місцевий елемент мовний багато дужчий, до того він слов'яно-руські звороти мови часом заступає, часом тільки пояснює, приміром (список В): „исписана мусиею, то есть фарбами змаліованна“, то-що. Та в тих-таки самих списках врядигоди ми подибуємо вислови слов'яно-руські там, де списки XVII-го віку вживають місцевих зворотів мовних.

Як зорієнтуватися в цьому перістому мовному матеріялі? Знов у помочі нам стає текст хожденія ігумена Данила; він одразу виявляє, що в мові Данила Корсунського місцевий елемент репрезентовано ще менше, ніж у списку А. У тих випадках, де списки В і С до місцевих зворотів списка А подають слов'яно-руські одміни, останні цілком відповідають текстові давнього хожденія. Звідси ясний висновок, що вони ближчі до оригіналу, ніж відповідні місця із списку А.

Подам приклад:

Список А	Список В	Текст Данила XII віку
что мѣлем	имѣх в руку	имѣя в руку моею
зебраня своего	добытка	худого моего добытка

Порівнюючи отак дані всіх українських списків хожденія Данила Корсунського з його перводжерелом, бачимо, що автор свідомо не перейнакшував був його мови, зберегаючи стародавню церковно-слов'янщину. Коли врядигоди позначалися в нього риси його місцевої говірки, то робив він це без усякого намислу, не бажаючи надати стародавній пам'ятці сучасної мовної закраски, що раз-у-раз траплялося в письменстві Південно-Західньої Руси XVI в. Помітно, що польсько-українські звороти частіше трапляються в нього в останній частині — апокрифі про єрейство Ісуса Христа, що його, як він каже, самостійно переклав з грецької мови, та взагалі в його особистих додатках. Проте й тут виявляє він непогане, як на той час, знання слов'янської мови.

Видимо, Данило Корсунський, як письменник, пристав до того гурту літературних діячів, що наприкінці XVI в. виступив був із пропагандою слов'янської мови. Іван Вишенський писав тоді: „Словенский язык пред Богом честнейший есть и от еллинского и латинского"; з початку XVII в. лунають панегірики слов'янській мові: „Язык славянский правдою Божією основанъ, збудованъ и огороженъ есть". Захарія Копистенський навіть оповідає фантастичну історію про походження слов'янської мови: „Зъ вѣку заисте той славенский язык есть знаменитъ котораго Иафет и его поколѣніе уживало: далеко ся ростяглъ и славный был, для чего от славы славенским названный есть" [1]).

Та життя, як бачимо, брало своє, і ці палкі оборонці слов'янщини в своїй літературній праці не могли перебутися без живої мови. Проступає вона й у Данила Корсунського, дарма що основна його тенденція — заховати стародавню мову — не підлягає сумніву.

Дальша історія хожденія Данила Корсунського в тій редакції, що ми оце схарактеризували, полягала в зміні мови. У трьох українських списках вона виявилася у тім, що зміцнивсь місцевий елемент, проте давня слов'яно-руська закраска мови збереглася дуже добре, надто що-до лексики. Та один із списків цієї редакції (а їх було багато більше, бо студії над взаємовідносинами чотирьох, котрі збереглися, списків виразно свідчать про втрату проміжних ланок) мав инакшу долю: він опинивсь у великоруському оточенні, і тут його переклали, себ-то усе, що встигли замінити в ньому на місцеві вислови, навідворіт перекладено було мовою слов'яно-російською.

Що в списку року 1747 маємо власне такий переклад, а не копію з давнього тексту, це видко з небагатьох українізмів та полонізмів, котрі заховалися та котрих переписувач, очевидячки, не втяв бодай приблизно перекласти, а також з уступів, перекладених з помилками наприклад

[1]) Житецкій. Очеркъ литературной исторіи малор. нарѣчія, 4.

„прикростны“ він переклав „прекрасный“; „до верху особного“ — „до верху особенно“. Не розуміючи, що то визначає слово „веселе“ в оповіданні про шлюб у Кані Галилейській, він раз-у-раз каже „бѣ веселіе“, не вживаючи ніколи слова шлюб. Так само „млоденец“ він перекладає словом „младенец“ і цим перекручує значіння. Як бачимо, не завсіди вміло впорався перекладач із своїм завданням, та загалом зробив він текст зовсім для нового оточення зрозумілим, за вийнятком кількох окремих слів.

Видима річ, читачі до тексту хожденія ставилися иноді критично: так у списку С на берегах проти оповідання про перше Благовіщення (за Первоєвангелією Якова) рукою XVIII в. приписано: „от тут брехня, благовещение одно було в Назарети“. Та поруч отакого скептицизму, фактичний бік, самий опис святощів палестинських, як „реч душеполезная“, так дуже зацікавлює, що священик Поморянської церкви св. Трійці, Тимофій Зборовський, робить з повного тексту хожденія витяг, уписує його в поминальницю своєї церкви і, скінчивши працю, так пояснює нам свою мету: „видячи речь душеполезную и в тутеиших краях небывалую, до уведомленя потребную, понудихся юж во старости моей не все, что в той книжищи написано, тилко речи потребнейшие рукою моею списати, аби речь таковая, которая до ведомости моей пришла, не была утаенна“. Тут позначено й дату, коли складено цю вкорочену редакцію — р. 1709.

Порівнявши цього текста (Д) з списками першої редакції, побачимо, що в основі його лежить повний список тієї самої редакції, котра нічого нового проти відомих чотирьох не дає. Визначаючи ближче оригінал тексту Д, ми бачимо, що він належав до галузи С—Т; про це свідчить також однакове в них скорочення двох розділів (15, 75), рясний збіг окремих варіянтів, особливої ваги набуває повторення в них одної й тої самої помилки — „невежество людей“ замість „множество“.

Чим керувавсь, вибираючи статті, Тимофій Зборовський, визначити важкенько: то він випускає біблійні та євангельські оповідання, обмежуючись короткою тільки згадкою за подію (розділи 26, 28, 39, 43), то ніби ставить собі завдання викинути особисті Данилові спогади (розділи 57, 75), проте тут саме залишає оповідання про князя та його дружину. Уважніш поставивсь наш єрей до описів свята Водохрещів (розділ 19) та як сходить на Господній Гріб св. огонь. Ці розділи, надто другий, переписав він ретельно, нічого з свого оригіналу не одкидаючи. Простору передмову й післяслово, а так само вдавання до читача він викинув, цікавлячись, либонь, більш фактичною частиною викладу. Разом він цілком випустив 25 розділів та 14 розділів сильно вкоротив.

Тимофій Зборовський не механічно тільки вкорочував був текст: він вільно переказував його, заміняючи давню слов'янщину на живу, народню вкраїнську мову. Подаю на приклад рівнобіжні тексти.

Список А	Список Д
на том мѣстѣ никто же может опочинути, а ни вселитися... (арк. 37).	на том мѣсцу нѣхто не може мешкати, а нѣ спочивати...

Список В (розділ, випущений у сп. А)	Список Д
Ветхая же церковъ Святая Святых то есть стародавная, разоренна есть от поган, не есть ничтоже ветхаго здания Соломонова (арк. 42).	Старая церков збурена, котрую Соломон будовал.

У мові сп. Д трапляються, нехай і нечасто, полонізми: барзо, найперше, чловек, офѣровал, розмаити, обецал, то-що.

Як бачимо, цю одміну хожденія Данила Корсунського треба розглядати в звязку з 1-ою редакцією, один з списків якої лежить в основі її. Отож, підсумовуючи огляд усіх тих списків хожденія, котрі досі дохувалися, ми можемо казати про їх спільний архетип. Та чи склад його цілком дорівнював обсягові хожденія, коли воно доніру вийшло було з-під пера Данила Корсунського, — це питання ще буде далі, до нього я повернуся, як оглядатиму джерела нашого автора. Тимчасом зроблю підсумок тим висновкам про зовнішню історію тексту хожденія, котрі можна вивести на підставі розглянутих списків. Еволюцію тексту уявляємо ми так. Поодинокі переписувачі вкорочували текст, викидаючи той чи инший розділ, найчастіше переднє й останнє слово та, не доповнюючи новим матеріялом, відмінювали мову, підсилюючи в ній місцевий український елемент. Тут-таки в Південно-Західній Русі з'явилася переробка тексту хожденія — вкорочений переказ його приступнішою мовою з виразним наміром зробити його зрозумілим, як „речъ душеполезную, до увѣдомленя потребную". Те саме бажання зробити текст хожденія зрозумілим у своїму оточенні, напевне, викликало великоруський переклад р. 1747.

Така зовнішня історія нашої пам'ятки по її утворенні. Тепер занализуймо її зміст, щоб висвітлити процес творчости Данила Корсунського.

III.

„Смиренный Даниил архимандрит монастыря града Корсуня[1]) в Белой России", як зве себе в передмові наш автор, вирушив „из дому своего в путь к святому граду року Божия 1590 в проводный понеделок. Приспехом же до святого града Иерусалима", — каже він далі, — „на святого Филиппа, тамо забавихомся три лета по святых местах, приспех же до своего монастыря силою Вышняго храним року Божия тисяща пятьсот девятьдесят четвертого" — звідси він ще вирядивсь до Київо-Печерського манастиря й тоді списав усю свою подорож, назвавши своє оповідання так: „благого читаня и уважного избавеной науки душеполезная повесть о православной христианской вере и всем прочитающим на спасение и утверждение". Данило, як самовидець, обіцяє розповісти „о ме-

[1]) Корсуни — село Кобринського повіту на Гродненщині сусіднього з Берестейським, видимо недалеко од ст. Городець, на схід од Кобрина. Порівн. Słownik geograficzny, IV, стор. 423: „Korsuny, wś., pow. Kobryński. Była tu kaplica b. parafii katol. Horodec.

стах святых иже в Иерусалиме, по которых мне многогрешному Господь Бог по благодати своей дал походити". Не раз повторює він, що усе списане він бачив „очима своими грешными", що він написав „вся по истинне, ничто же сългах", „не мудростию написах, но по истинне и без лжи, яко же видех", то-що. Ці та подібні зауваження Данило почасти цілком переписав у свого однойменника в передмові, їх повторює теж не раз у самому тексті. На віщо призначено його працю, висловив він знов-таки чужими словами, повторивши слідом за ігуменом Данилом, що він пише „яко бы не в забытие было", щоб не вподобитися рабові лінивому, який заховав талант свій; та поміж цих загальних безбарвних фраз він уставляє свої додатки, що для кінця XVI віку в Південно-Західній Русі дуже характерні. Цілком переписуючи передмову ігумена Данила, наш автор уставив до неї дві фрази, а саме: він пише „в воспоминание истины невежам и хвѣючимся о православной христианской вере", „дабы кто слышал потщал бы ся теплым сердцем в вере святой христианской непоколебым быти, но утвержден". В останньому слові він знову каже, що писав „для увереня некоторых маловерных, мнози бо знайдуются иже Евангелию святому не верят глупства ради". Ці зауваження вкупі з приконечною молитвою: „Его же въздаяния да сподобит Бог всех в благочестии живущих истинных сынов Церкви Святой восточной по достоянию в день онъ второго пришествия его въсприяти. Аминь", — нагадують нам про ту напружену атмосферу, що панувала була в Південно-Західній Русі перед Берестейським собором та що ще дужче згусла після того, як запроваджено унію.

Тих хистких у вірі, до кого вдається Данило Корсунський з напутінням, досить було і до і після унії, й коли його писання характеру не полемічного, то все-таки воно мало на увазі певним способом впливати на сучасників, остерегаючи їх, щоб не захоплювалися новими течіями. Може бути, що в звязку з цим заміром своє оповідання, наскрізь перейняте євангельськими та біблійними споминами, автор свідомо переказував давньою слов'янщиною, обминаючи, як ми зазначили, сучасну літературну мову.

Данило Корсунський, мабуть, надавав своїй праці не аби-якої ваги і, переписуючи слідом за своїм лагідним попередником його повні смиренства та недовір'я до власних сил слова, сам він аж ніяк отакою тихістю не визначається. Свідомістю власних заслуг перейнято його останнє до хожденія слово: „блажен человек, иже прочитает или препишет сия святая писмена, человек и дом той, в котором пребывают сия писмена. Горе же недоумеющим и не чтущим писма святого, горе не мыслящим о небесных", то-що—далі перелік грішників. „Аз недостойный Даниил",— пише він далі,—„написах и подах любви вашей врученный мне (sic!) от Бога талант. Аще бо по словеси Господни напоивый чашею студеныя воды в имя пророче и праведниче не погубят мзды своея, колми паче самому Владыце и Богу в чистоте и истинне и преподобно послуживый и в оправдании его непорочно пребывая в вся дни живота своего и угод-

ная творяи той живот вечный в крове [небесном] с всеми святыми в веселии и радости наследит".

Отож, виходить, Данило Корсунський починає зарисовуватися перед нами зовсім не як „якийся вигадник, що переробив подорож Данила по-своїому", мовляв Строєв, а як людина з певним світоглядом, що належала до певного гурту літературних діячів на Південно-Західній Русі в кінці XVI в.

З якими засобами розпочав він виконувати своє завдання — описувати свою подорож? Не раз уже доводилося згадувати, що за головне джерело його було хожденіе ігумена Данила XII віку; його наш автор використав більше ніж сумлінно, запозичивши звідти опис не того тільки, що він справді міг і сам бачити, ба й такі епізоди, котрі напевне не могли точнісінько повторитися 500 років згодом.

Данило Корсунський, не відступаючи ані на ступінь, іде за своїм попередником. Він повторює повну побожних та покірливих розмислів паломникову передмову, роблячи до неї зазначені вище додатки. Ідучи за оповіданням ігумена Данила, він пише, що й його сподобав і йому показав усі святі місця „муж свят, честен и многолетен" з лаври святого Сави, — так навдивовижу точно повторилася історія! Зазначивши від себе, як далеко од Корсуня до Царгорода, Данило Корсунський далі описує за маршрутом Данила ігумена і вже ані на ступінь не сходить з його шляху. В тому самому порядку він оглядає ті самі святощі, йому навертаються на думку ті самі євангельські оповідання, і все це переказує він тими самісінькими словами, що й ігумен Данило. Та, коли навіть припустити, що паломник Данило був Данилові Корсунському ніби за провідника в його подорожі і що останній слідом за першим справді бачив „очима своима" все, що був описав, то зостануться й такі епізоди, котрі ніяким побитом не могли повторитися з нашим мандрівником.

Коли повірити йому, то вийде, що й за його часів у Єрусалимі був князь Балдуїн, що так само цей князь по дорозі до Дамаску для безпечности надводив нашого паломника, вподобав його й на Великдень з того самого місця в церкві допоміг йому побачити чудо, як сходить св. вогонь. Всенька одміна в оповіданнях про ції зустрічі з князем та його дружиною у двох паломників полягає в тому тільки, що до одного князь удається: „игумене", а до другого „иноче". В обох навіть сопутник той самий — Здеслав Іванкович, що його не так, як инших товаришів, вони заводять із собою у стовп Давидів. Як ігумен Данило, він порівнює Йордань із річкою Снов'ю, що її він, у Білій Русі живучи, може бути, й не бачив (пізніші переписувачі, видимо, цієї назви зовсім не розуміли й слова „яко Сновь" перекрутили на „косно"). З однаковою любов'ю ставиться до першого й другого Данила економ і ключар Гробу Господнього, дає обом їм на спомин уламок каменя од гробу. Певна річ, повторилися такі подробиці не через те, що повторилися події, а через те, що сталося літературне запозичення.

Ані найменшої згадки про пізніші історичні умови палестинського життя в Данила Корсунського немає. Досить порівняти тее оточення, що

серед нього одправляли тоді в Єрусалимі великодну службу божу — його докладно описав Трифон Коробейніков і трохи раніш В. Позняков — з тихомирною картиною, що її за словами ігумена Данила змалював Данило Корсунський, щоб пересвідчитися, як його особисті враження поступилися місцем перед авторитетним оповіданням нашого старшого паломника. Нема й мови про турків, що збирали з християн податки за право вклонитися святощам, за право одімкнути церкву Господнього Гробу в великодну ніч — усе свято описано в спокійному оточенні XII-го віку. Додав він одну тільки малесеньку, що її нема в його попередника подробицю: лічучи, які народи зібралися коло церкви, він згадує подорожніх „от Москви". Звісно, тут Данило Корсунський списав не „вся по истине", як обіцяв, а підпав впливові свого головного джерела.

Та й справді, ми можемо досить точно визначити ту одміну хожденія ігумена Данила, що її використав Данило Корсунський. Це був один із списків тої трохи скороченої редакції, котра відома була в чималому числі списків і увійшла до Четьїх-Міней мітрополіта Макарія. Було в ньому дві характерні прикмети тої редакції: проминуто розділ про гору Армафем та коротко переказано оповідання про молитву Авраама за Содом.

Ставлячи хожденіе Данила Корсунського поруч із списками цієї редакції, ми можемо визначити навіть особливу близькість його до списку Флорищевого манастиря, спорідненого з ним у низці окремих читань. Оригінал Данила Корсунського та цей список належать, либонь, до одної галузи.

Порівнюючи постатійно хожденіе Данила Корсунського в тому його вигляді, який можна відновити на підставі наявних списків, із списками мінейної редакції паломника ігумена Данила, ми виявимо в ній, з одного боку, цілу низку пропусків, з другого — додатків — почасти особистих спогадів, почасти запозичень з літературних джерел. Передусім, відзначу тії пропуски, що виявляємо, порівнюючи з текстами хожденія ігумена Данила.

В описові дороги до Єрусалиму випущено оповідання про Едесу і шлях од неї до острова Патмоса, а так само шлях од Кіпра до церкви св. Юрія. Поміж єрусалимськими святощами (розд. 10) не згадано про в'язницю ап. Петра, вкорочено оповідання про Віфанію (розд. 12), у Віфлеємі (розд. 30) коротше описано церкву Різдва Христового; кажучи про Йопію (розд. 52), автор викидає оповідання про ап. Петра; в дальшому розділі — про св. Мартина; в розд. 68 він вміло випускає опис Йордана, що в Данила повторюється двічі в різних місцях. В розділі 69 починається великий пропуск, що його важко пояснити: оповідання уривається на описові вершини Йордана, зразу йде розділ „о Гробе Иосифове" та опис святощів Назарету, а саме ім'я цього міста зовсім не згадується. У всіх відомих мені списках хожденія ігумена Данила цього пропуска немає: од Йордана через Тиверіядське та Генісаретське озера йде

ігумен Данило до Назарета, і розділ „о гробе Иосифове“ міститься в нього в описові цього міста. То яким-же чином міг Данило Корсунський зробити оцей пропуск? Або в руках у нього був здефектований примірник хожденія ігумена Данила, і він чи не завважив прогалини, чи не потрапив її поповнити; або — і, здається мені, що це ймовірніше — у самого Данила Корсунського цієї прогалини не було, і вона з'явилася в архетипі усіх наявних списків.

Вище вже зазначено, що всі списки становлять по суті одну редакцію і мають спільний архетип. Та власне з огляду на помічену прогалину, я лишила під сумнівом питання про те, чи цей архетип своїм обсягом дорівнює тому текстові, котрий вийшов з-під пера самого Данила Корсунського.

Цей сумнів зростає, що ближче придивляєшся, як працював Данило Корсунський. Дуже уважно ставиться він до зовнішнього боку свого оригіналу й, коли помічає в ньому повторення, зручно їх усуває. Так зробив він у передостанньому розділі, де ігумен Данило, нехай і коротше, а таки вдруге описав був дорогу од Кани Галилейської до Єрусалима. Наш автор обмежившись короткою вказівкою — „идохом путем своим... им же первее идох“. Як бачимо, він не повторює знайомого вже опису Йордана, викидає иноді одноманітні в ігумена Данила описи родючих місцевостей. Він дуже уважливий; отож важко припустити, щоб оту чималеньку таки прогалину він не помітив та щоб тим або иншим способом її не заповнив. Ось чому можна гадати, що ця прогалина з'явилася вже в пізнішій історії хожденія.

Коротше трохи переказав Данило Корсунський розділ про те, як сходить св. огонь, та вкороченнє цее торкнулося кількох лиш ліричних уступів, а всенька фактична частина лишилася цілком. Цей розділ зберігсь у тому вигляді, як його читали ще в ігумена Данила. Це, здається мені, дуже важливо, щоб схарактеризувати нашого автора. З передмови ми бачили, що він свою працю призначає „хвѣючимся в вере православной“, він хоче покрепити їх, тільки-ж для цього не береться до того засобу, що його так улюбили і православні і католицькі полеміcти наприкінці XVI — початку XVII в. — він не принижує свого супротивника. Данило Корсунський лагідно каже за „латинських попів“, що разом із православними „поют своим обычаем“ біля Гробу Господнього, і тільки слідом за ігуменом Данилом повторює, що світло од їхнього кадила, що засвітилося од святого вогню, не таке яскраве, як світло од кадил православних. Та жадної зумисної тенденційности в його оповіданні немає. Тимчасом власне в період, коли стосунки між православними й католиками на Україні були так загострені, оповіданням про чудо, як зіходить св. огонь, користувалися, щоб довести першенство грецької православної церкви перед латинською. В такому власне дусі складено й видрукувано аркуш, що вийшов у світ р. 1625 з Межигірського манастиря під назвою: „О чудесном на гроб Господень сходящем огню“, де од імення патріярха Єрусалимського Теофана розповідається про те, як

св. огонь не сходив протягом 100 років, доки Гріб Господній був під владою латинською, і чудо відновилося допіру тоді, коли його повернули православним християнам. Про це саме каже й другий аркуш, що його випустив у світ р. 1635 той самий манастир. Та Данило Корсунський обминав будь-які полемічні натяки.

Замість останнього слова ігумена Данила наш автор написав своє, докладніше й перейняте, як я зазначала, свідомістю того, яка важлива його праця.

Отож, ми бачимо, що хожденіе ігумена Данила мало не цілком увійшло до нового опису Св. Землі. Здебільшого автор дослівно переписує з свого джерела, часом тільки викидаючи якусь незначну подробицю. Для характеристики Данила Корсунського, як письменника, найважливіше власне те, що він цілком підлягає літературній манері ігумена Данила. Ніде він не міняє його стиля й навіть у власних додатках повторює його літературні підхідки. Отож, з погляду форми його хожденіе цілком належить до минулого, не віщуючи про ту еволюцію цього genr'у, що відбудеться в пізніших українських паломників.

Матеріялом, позиченим в ігумена Данила, не вичерпується проте хожденіе Данила Корсунського. Ми знайдемо в нього низку додатків, що їх можна розподілити на три рубрики.

До першої групи увійдуть особисті спостереження й місцеві перекази, що їх він чув, либонь, у Палестині. Розкидано їх зрідка по всьому тексті.

В церкві Воскресіння Христового у Єрусалимі він показує напис на образі Христа: „Азъ есмь міру всему свѣтъ: Написано лѣтерами златыми“ (ст. 24). Розповівши про в'язницю Єрусалимську, що до неї посадовлено, перед тим як розіп'яти, Христа, Данило Корсунський додає: „ныне же в тую темницу вметают тех, иже злословят отца и матерь и братию, иже оскорбит или кто кленет кого диаволом и споминает беса, таковая карность бывает в святом граде Иерусалиме, да сѣдить там целый рок таковому, дондеже покается злословия“ (стор. 29).

Поблизу місця, де сталося розпяття, Данило Корсунський показує „обитель Пресвятыя Богородицы, в ней же пребысть с Иоанном Богословом по глаголу: Се Мати твоя. Матери же рече Господь: Се сын твой“ (с. 32).

Цей самий епізод переказують В. Позняков і Т. Коробейніков: „В той же горе в дому Иоанна Богослова жила Пречистая Богородица по распятии Господни, егда Христос, стоя на кресте, глагола Матери Своей: Жено, се сын твой. Потом глагола ученику: се Мати твоя. И от того часа поят ю ученик в дом той“. У пізнішому хожденії Макарія й Сильвестра з Новгород-Сіверського манастиря (р. 1740) є коротка згадка: „В сем же дому мешкала Пресвятая Богородица по распятии Господа нашего Иисуса Христа“.

Трохи инакше описує Данило Корсунський дім Давидів: „ту убо престолом поставленным и тамо судятся все племена земная и языци

и написано есть: в том дому страшная совершается". У Познякова й Коробейнікова читаємо: „В дому Давыдове страх велик, ту бо престолом поставленным, судятца всяка племена земная и языцы... егда будет пришествие Сына Человеческого судити живым и мертвым, тогда в том дому все Божественное писание совершится".

Докладно описано стіни Єрусалимські: „Стены его окованы медью позлащенною, на стенах же всюды корунъки прекрасны от злата блищащися" (с. 48).

В оповіданні про лавру св. Сави автор додає: „толко суть по деврех древца различного овощия без числа, маслины, финики красны. С тых же древес исходит сок на землю и с того соку сладкого рождается вода сладкая, идеже есть кладязь" (с. 67).

„На море Содомском", оповідає Данило Корсунський: „суть таковыи птахи, иже некако поветря заносят от того моря на грады, идеже прогневается Бог" (с. 68).

Низку незначних подробиць додано до опису дуба Мамврійського. Навкруги його „яко ясный лед, албо скло", „листвие же его есть блищащееся, яко злато и яко сребро двоякое", „не пойти человеку обувенну на том мармуре под той дуб, но босыма ногама и чистыми со страхом велием ити, дабы ся не послизнути". Цьому дубові „ни старостю, ни ветром шкодливу быти и на так высокой горе стоячи ни лѣствию отпасти, но даст ся зрети оким людским, яко ныне уросло тое древо (сс. 82—83).

На тому місці, де „западеся Содом и Гомор мрак злый по воздусе под облаки и спадает на места, на люди, прогневавших Бога мраком тым, и бывает мор" (с. 92).

У рові Йосипа, пише Данило Корсунський, „светло, яко от злата и яко от солнца, вода чиста бежит в нем. Братня же ненависть анафематисася, сиречь прокляти суть" (с. 114).

З гроба Йосипового миро „благовонно течет, яко река по каменю дробном, яко млеко" (с. 120).

В оцих уривках, як бачимо, відгуки особистих вражінь перемішано з тими повір'ями, які Данило Корсунський міг чути в Палестині.

В розділ про Кану Галилейську Данило вставляє таке оповідання: „тогда бо ту веселе бысть, будучи младенцем святый Иоанн Богослов (у списку Т:. Симон Зилот) и хотя тогда посагнути, но егда первое чудо сътвори Иисус Христос в Кане Галлилеи, на том веселю позна Иоан, яко то есть Иисус Христос Сын Божий, внезапу остави веселе и жену, и страх всех об'ят, и рождеже его Дух Святый ити за Христом" (арк. 185). Звідки взялася ця легенда, мені неясно — в євангелії згадано про те тільки, як Івана покликали на весілля разом з матір'ю Ісусовою. Можливо, що й тут перед нами місцева легенда палестинська.

До другої рубрики належать легенди, що з ними Данило Корсунський познайомився швидше на батьківщині та й повносив у відповідні місця свого опису. Так, місцеве українське походження позначилося на своєрідному пояснінні, чом священиків звуть попами. „Буди ведомо неве-

жам о попех, иже суть священници попами прозваны того ради, иже есть в святем граде Иерусалиме пуп земный, о котором прежде сказахом, который пуп есть той посреде света, в котором пупе водружен есть крест Христов, и для того священников от того часу прозвано попами, понеже они носят на себе крест и вся страсти Христовы иже их Господь Бог на той степень възва" (у списку В замість „пуп" пишеться „поп"). Ця своєрідна етимологія могла повстати тільки на ґрунті тих українських говірок, котрі „поп" вимовляють, як „пуп", тоб-то найшвидше десь у країні північно-українського наріччя.

Може бути, що українська народня легенда спонукала Данила Корсунського вставити відомий апокриф „Сон Богородиці", якого співають на Україні, як духовного канта та який існує і в коротшому прозовому переказі. У Данила його переказано так: „ту в той обители (біля Віфлеєма) спала Пресвятая Богородица и сон виде таков: пришедши до нея Иисус Христос и рече ей: ‚Мати моя възлюбленная, спиши?'. Она же ему рече: ‚Сплю, сыну мой, виделам святое твое тело на горе Голгофе поворохами вязано, руки и ноги и ребра твоя святая копием пробито, из них же изыде кровь и вода'. Он же к ней рече: ‚Мати моя възлюбленная, кто сей сон будет часто споминати, в греху смертном не погибнет'" (арк. 180).

Духовна пісня на мотив цього апокрифа переказує Сон Богородиці далеко докладніше, та на Україні, як і в сусідній Польщі, була й дуже коротка версія цієї легенди. В польській редакції 1546 р. вона має такий вигляд: „Zasnęła była przenajświętsza Panna Bogarodzica w Bytanii na górze Oliwnej i przyszedł do niej Pan Chrystus Jezus Syn onéj najmiliszy i mówi: ‚Matka moja najmilsza, spisz li albo li słyszysz?'. I mówi: ‚Spałam, alem się ocznęła i snił mi się dziwny sen o Tobie: widziałam cię w ogrojcu pojmanego i związanego, przed Annasza, Kaijasza, Piłata, Heroda przywedzionego, u słupa przywiązanego, z twej świętej głowy krew strumieniami płynęła, a twoje przenajświętsze ciało jak skorupa się padało'".

Далі Спаситель пояснює, що той, хто цей аркуш носить, матиме вічне спасіння (запис читаємо в літопису Єрліча під 1660 р. — Сумцовъ. Очерки ист. южнорусск. апокриф. сказаній и пѣсенъ. 75). Дуже близький український текст цієї легенди, тільки в сучаснім запису видав Драгоманов (Малор. народные преданія и разсказы, 167): „Коли їдного часу заснула була Пресвятая Діва Богородиця на горі Оливні, прийшов до неї Ісус Христос і сказав: ‚матінко моя милая, чи ти спиш, чи ти чуєш?' І мовила до нёго Пресвята Богородиця: спала, сину мій миліший, та збудилась, і снився міні страшний та дивний сон о тобі. Виділа я, що ти у саду молився Богу отцеві, що Іуда жидам продав тебе, і тебе спіймано, і до Кайафи приведено, і до стовпа привъязано, і збито, і сплювано, і терновим вінком короновано, і твоє пречистоє тіло, як кора від дерева відпадало, і із твоєї святої голови кров ріками плинула. А потому на христі на горі Голгофті гвіздями тіло твоє прибили і копієм ребро твоє пробили, і усі без милосердя над тобою були'. І сказав до неї

Ісус Христос: ‚Матінко моя милая, правдивий сон ти виділа о мні, бо так і маю я терпіти за рід чоловічий'. І сказав Христос: ‚Як хто мою муку припоминати буде, то при смерті у того я буду сам со своїми ангелами, і візьму душу его, і запроваджу до царства небесного на віки. Амінь".

У Данила Корсунського взагалі дуже близький переказ цього варіянту.

Нарешті, до третьої рубрики треба зачислити тії додатки, котрі запозичено з літературних джерел. Данило Корсунський, видимо, був людина як на той час досить освічена; він знав не саму-но слов'янську, ба й грецьку мову. В останньому слові він розповідає про те, як ігумен манастиря св. Сави на прощанні подарував йому „книжицу, в которой написано пассию, сирѣчъ вся страсти Господа Бога нашего Иисуса Христа поистинне и еще житие патриарха Авраама, Исаака и Иакова и святого пророка царя Давида в той книжици списано грецким языком любезно и душеполезно утешение; аз же то преложих на свой язык росский". Той самий ігумен дав йому „книгу велику читати, еже есть кройника", і звідси він виписав апокриф про єврейство Ісуса Христа. Мабуть, і цю книжку написано було грецькою мовою, і Данило переклав апокрифа, уживши порівнюючи чимало місцевих зворотів.

Апокриф про єврейство Ісуса Христа відомий у двох редакціях, що сильно одна від одної одрізняються. Грецький текст першої, поширенішої редакції цього апокрифу вмістив Свіда в своїому Лексиконі [1]). Близький переклад цієї редакції становить сербський список XV віку, що його видав Н. Тіхонравов [2]) — „Написание Иисусово во иерейство", і російський список із збірника Соловецької бібліотеки № 811, що його видав Й. Порфір'єв [3]).

Друга редакція трапляється і окремо, і вкупі з иншими писаннями. Читаємо її в „Слове Иоанна Эвбейского на благовещение Иоакима и Анны" [4]) і в компіляції апокрифів болгарського попа Єремії [5]). Третя редакція — про західньо-руське хожденіе до Св. Землі єромонаха Данила Корсунського 1590—1594 рр. За рукописом Тр.-Серг. Лаври № 734 р. 1747 уривок хожденія, що містить у собі апокриф, видрукував Н. Тіхонравов [6]). Старовинний текст того самого хожденія з апокрифом про єврейство читаємо в рукопису збірки П. І. Щукіна № 410.

---

[1]) Suidae Lexicon, recens. G. Bernhardy, t. Ia 1853, col. 967.

[2]) Памятники отреченной литературы, т. II, стор. 164.

[3]) Апокриф. сказанія о новоз. лицахъ и событіяхъ, стор. 235.

[4]) Вид. в Великих Четьїх-Мінеях мітр. Макарія за 9 вересня. Уривок, що містить апокриф про єврейство, видав М. Соколов. „Матеріалы и замѣтки по старо-слав. литер.", в. I, стор. 182. Грецький текст слова див. у Fabricii, Bibl. graeca, lib. 5, c. 32, §. 20, vol. IX.

[5]) М. Соколов, opus cit., стор. 102. Ягич, Novi prilozi za literaturu bibliskih apocryfa. Starine V, 79—95.

[6]) Памятники отреченной лит., т. II, стор. 172.

В деякі слов'янські списки жития Пресвятої Богородиці, що його написав Єпіфаній, єромонах манастиря Калістратового, теж уставляють цього апокрифа, тільки-ж, видимо, в 1-й повній редакції, бо назване й ім'я автора — Йосип Євреянин [1]).

Текст апокрифа про єврейство Ісуса Христа, що міститься в списку 1573 р., цікавий, як єдиний до цього часу свідок існування цього апокрифа в українському письменстві. Тимчасом Сумцов, знаючи самісіньку тільки великоруську копію 1747 р., гадав, що колядки, котрі малюють Христа священиком, — це відгук отої легенди (Сумцовъ. Очерки исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ, 81—3).

Для історії самого апокрифа наш текст має теж не аби-яку вагу. Взагалі він ближчий до 2-ої редакції, бо називає те саме число священиків — 40 (у першій — їх 22) та вкорочує вступну частину, проте він ґрунтовно й різниться від неї усією другою половиною, де мова про те, як Христа зненавиділи „благолепоты его ради“ і „наказания ради“; як у храмині, де спав він, невидимо щось співало та як, зрештою, євреї одпустили його від себе. Наприкінці є вказівка, що Христа висвятили на єрея 30-тьох років.

Видимо, з якогось Хронографа вставлено й нове оповідання про царицю Олену: „Егда Константин, сын св. Елены, царствоваше в Риме и воеваше на него Максентий, и виде на небеси в полудне знамение крестное, звездами украшенное, и почудися потом аггел хартию написану в нощи подасть ему, сим обычаем написану: царю Константине, сим знамением, еже видел, поразиши Максентия и вся враги твоя. Тогда Константин повеле сделати крест от злата и нести пред вои своими и победи вся враги своя: и посла матерь свою Елену в святый град Иерусалим с вои многими еже обрести крест Господень, на нем же распят бысть Иисус Христос, и уведевши новый свет Гроба Господня и вся святая места земле святой обетованной Аврааму и семени его от Господа, яко же бысть святая Елена тым путем ходила, и в Вифании под святым градом Иерусалимом мешкала многа лета, потом пришедши в Рим възвести сыну своему Константину вся; увери ей и бывши верен добре, пренесе свою столицу на восток до Византии, где ныне зовется Царьград, си есть Константинополь, там же град велик сътвори в имя свое“ (арк. 179).

Підсумовуючи наші спостереження над літературною манерою Данила Корсунського, ми приходимо до висновку, що автор належав до типу компіляторів, проте в своїому хожденії виявив досить рис, які характеризують його і як українця кінця XVI віку, і як письменника. Начитана „книжна“ людина, з літературною освітою, він, проте, не був остільки самостійним, щоб не попасти в цілковиту залежність од свого оригіналу і в своїому захопленні хожденієм XII в. не догледів тих його боків, що,

[1]) Православный Палестинскій Сборникъ, т. IV, в. 2. Див. рукопис Соловецького манастиря XVI в. № 811, арк. 223—6, вересень. Мінея Тр.-Серг. Лаври XVI в. № 663. Проти цього апокрифа писав Максим Грек (див. рукопис Солов. бібл. № 494, арк. 765, № 307, арк. 765): „Сказание противу глаголющих Христа во священство поставили“.

одбиваючи сучасність, для XVI в. звучали, як анахронізм. А тимчасом, читачі на ці прогріхи, либонь, не звернули уваги і до опису поставилися з великою цікавістю, потроху пристосовуючи його до своєї звичайної мови — в такому вигляді він і дожив до XVIII-го віку, коли якийсь його текст перейшов за межі України й тут серед нового оточення зазнав тої самої долі — його переклали мовою великоруською.

В. Адріянова-Перетц.

„Енеїда“ Івана Петровича Котляревського.

I.

Найдавніший список „Енеїди“ й деякі думки про генезу цього твору.

Р. 1900 вийшла відома книжка П. Г. Житецького „Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в.“ [1]). В цій роботі, окрім докладного розгляду цього першого видатного твору нового українського письменства в звязку з попередніми явищами нашої літератури, надруковано також і список „Енеїди“, зроблений, на думку П. Житецького, р. 1799, себ-то за рік по тому, як „Енеїда“ вийшла з друку в виданню Парпури 1798 р. Р. 1900 це був єдиний відомий нам список. За рік після цього проф. київського університету М. Дашкевич оповістив у „Чтеніяхъ“ Історичного Товариства Нестора літописця [2]) про новий список „Енеїди“, що зберігсь серед паперів відомого мітрополіта Євгена Болховітінова і потрапив у бібліотеку Київського Софійського собору [3]). Цей список, — назвім його Болховітіновським списком [4]), — будь-що-будь, старший од списку Житецького на 5 років, бо на його титульнім аркуші стоїть такий напис: „Перецыганенная

---

[1]) Про цю працю див. рецензію д-ра Франка, Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, т. 38.

[2]) Чтенія 1901 р., кн. XV, в. 1.

[3]) Див. Петровъ, Описаніе рукописныхъ собраній, в. III, № 707, 1. С. І. Маслов у своїй рецензії на цей опис каже, що цей рукопис опубліковано в Чт. Общ. Нестора лѣтоп. кн. XV. (Див. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Львів, т. 72, стор. 134), тільки-ж це не так, бо там опубліковано 14 лиш строф.

[4]) З 1789 по 1800 р. м. Євген Болховітінов проживав у Вороніжі, — в цей час, мабуть, для нього й зроблено цей список „Енеїди“. Знаходиться він у великому зшитку in folio синього паперу з водяними знаками (філігрань) 1796 р. і займає в ньому перше місце; потім на тому-таки папері написано Державінську оду на народження Олександра I і, нарешті на білому папері XIX в. іде адреса від Воронізької семінарії м. Євгенові Болховітінову, як „неусыпному надзирателю и оборонителю Музъ“ „при отъѣздѣ“ його „въ Санкт-петер-бургъ“ р. 1800 січня 25 дня (фотографічний знімок цієї адреси ми подаємо тут — знімок № 1). З 1800 р. по 1804 Болховітінов був у Петербурзі, з 1804 по 1806 у Новгороді, з 1808—1813 у Вологді, з 1813—1816 у Калузі, з 1816—1822 у Пскові, і тільки з 1822 р. призначено його на мітрополіта Київського. Помер він р. 1837. Серед його паперів є формулярний список про службу Миколи Петровича Осипова і виписка з формулярного списку Івана Петровича Котляревського. (Див. Сборникъ статей Отдѣленія рус. яз. и словес., т. X, в. 1, СПБ. 1867 р., а в його праці „Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей“, 2 ч, М. 1845 р. є ціла стаття, присвячена Котляревському.

Енеида съ рускаго языка на малороссійскій 1794-го года октября 11 дня“ (кліше № 2). І проф. Дашкевич [1]), і І. Стешенко, у своїй рецензії на Дашкевичеве подання [2]), казали, що список Болховітіновський має дуже велику вагу, щоб з'ясувати генезу цього першого художнього в нашому письменстві твору і взагалі, щоб встановити точний критичний текст „Енеїди“. Проте, ніхто й досі не звернув на цей список жаднісінької уваги, хоч-би на те тільки, щоб надрукувати його і тим запобігти всяким небезпекам, що їм підлягають рукописи „unici“. Ми й поставили собі завдання надрукувати цей важливий список нашої „Енеїди“, бо Дашкевич видав із нього тільки 14 строф, та й то не дуже справно [3]). Опріч того, ми зробимо про цей рукопис та й узагалі про історію тексту „Енеїди“ деякі свої висновки, що спали були нам на думку, коли ми порівнювали різні тексти й видання „Енеїди“.

Імени Котляревського в цьому рукопису ніде нема, і без сумніву, це не автограф авторів, а перепис і не з автографу поетового, хоч на арк. 20 проти вірша „не дуже лаявъ словомъ грѣшнымъ“ тою самою рукою написано: „въ оригиналѣ написано противъ сего. Ошибка“, але під оригіналом переписувач, очевидячки, розумів той рукопис, що він мав перед собою, а не оригінал авторів, бо важко припустити, щоб автор тільки помітив, що в віршу є помилка, і не виправив її. Крім того, в нашому рукопису пропущено ще вірші в строфах 9, 35, 38 першої пісні, і в строфах 55, 57, 88 другої, причому скрізь на берегах показано: „нѣтъ стиха“, або „стихъ пропущенъ“. Цікаво, що в строфі 88 пропущено перший вірш (рук. 23 зв.) і теж показано, що „стихъ пропущенъ“, хоч без нього і важко зрозуміти, про кого каже автор, і сам автор так починати строфи не міг. Окрім того, наш рукопис містить у собі тільки дві пісні, але друга його пісня відповідає третій друкованих видань, і тут пропущено цілу пісню. Чом це сталося, важко сказати напевно. Що II пісню пропущено, а не загублено, це видко з того, що на 11 арк. рукопису кінчається перша пісня і там-таки починається II (кліше № 4), що відповідає третій друкованих видань. Може той текст, що його переписував був переписувач Болховітінова, розбито на три зшитки, та другий зшиток загубився, і переписувач переписав тільки I й III пісню. Будь-щобудь, взагалі наш рукопис відповідає друкованим виданням, хоч і має, як побачимо, важливі і цікаві варіянти. Отож, не можна сказати, як це говорить проф. Дашкевич, що він дає первісну редакцію з двох пісень „Енеїди“: Дашкевич просто не додивився, що в ньому не дві пісні, відповідні пізнішим трьом, а три, тільки з пропуском II пісні. Опріч

[1]) Чтенія, там-таки.

[2]) Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Львів, в. XLV, стор. 21, Бібліографія.

[3]) Дашкевич друкує: „темьи“, в оригіналі „тѣмьи“ (строфа 9), „слїозми“ (10) — треба „слїозмы“. Окрім того, в рукопису часто трапляються заголовні букви замість малих; Дашкевич не скрізь цього додержує, дарма що хтів був надрукувати рукописа точно.

цього великого пропуску ми в нашій редакції знаходимо ще й другий, правда, невеличкий, проте характерний: на арк. 26 є пропуск $2^1/_2$ строф супроти друкованих видань і проти тексту Ж (див. у нього строфа 107—110), причому переписувач зробив так: він проминув останні чотири вірші 107 строфи і взяв останні чотири 110, тільки-ж скомпонував їх зовсім механічно, так що вийшла нісенітниця:

Эней з Сивиллою попхався Въ пекельную по-далѣ глушъ; Якъ на дорозѣ повстрѣчався — Съ громадою знакомыхъ душъ: Тутъ всѣ съ Энеемъ обнималися, Чоломкалпсь и цѣловалпсь, Побачивши князька свого; Тутъ всякъ смѣявся, реготався, Эней до всѣхъ ихъ доглядався, Знайшовъ зъ Троянцивъ ось-кого:	Еней съ Сивиллою попхався, Въ пекельную ходылы глушъ, Якъ на дорозѣ повстрѣчався Зъ громадою знакомыхъ душъ. Тутъ всѣ зъ Енеемъ обнималысь, Чоломкалысь и цѣловалысь,
(Далі перелічено тих троянців, що їх зустрів Еней у пеклі. Це забирає цілісіньку строфу. У дальшій строфі говориться про те, що Еней довго з товаришами балакав і дуже забарився)	
Сивиллѣ се не показалось, Що такъ пахоликъ застоявсь, Що дитятко так розбрехалось, Уже и о свѣтѣ не знавсь; На іого гризно закричала, Залаяла, запорощала, Що ажъ Эней весь затрусивсь, Троянци также всѣ здригнули, И въ ростычъ, хто куды, махнули, Эней за бабою пустивсь.	Що ажъ Еней ввесь затрудывсь. Троянци тож (sic) всѣ стреконулы, Куда хто запопав махнулы, Еней за бабою пустывсь.
(Котляревський 1809 р., так і у Ж. і у П. з деякими одмінами)[1]).	

Проминув наш переписувач строфу 109, а за нею й 110 чи не тому що вважав їх за непотрібні: в 109 строфі перелічено тих троянців, котрих зустрів Еней у пеклі, а в 110 говориться про те, як вони балакали.

Як ми вже були казали, на титульному аркуші стоїть дата „1794 р. 11 октября", а водяні знаки на папері вказують на 1796 р., про що не сказав М. Дашкевич. Отож, цей рукопис не міг з'явитися раніш як 1796 р. Дашкевич гадає, що дата 1794 р. зазначає час, коли Котляревський закінчив свій твір, хоч з таким самим правом можна думати, що ця дата вказує на час, коли зроблено оригінал нашого рукопису. З цим ми й самі більше згоджуємося, а чому, покажемо далі. Будь-що-будь, одно можна напевне сказати, що дата „11 октября 1794 р." не говорить про час, коли переписано цього рукописа, призначеного для Болховітінова.

[1]) Вкорочуючи, ми зазначатимем видання Котляревського 1809 р. — К, видання Парпури — П, Житецького — Ж, видання 1842 р. — 1842 р., список Болховітінова — Б.

бо зроблено його на папері з знаками 1796 р., і значить він не міг з'явитися раніше як цього 1796 року.

Рукопис наш переписано дуже старанно, поправок сливе зовсім немає, де-не-де тільки знаходимо поправки правопису, напр.: сѣла замість сила (2 зв.), обѣцянки — обѣщанки (3), весѣльля — веселльля (3), Енеѣвъ поправлено ѣ, але трудно сказати замість *е* чи *и* (3 зв.), мѣтелку — метелку (3 зв.), сывуху — сивуху (4), завѣзгрывшись — завызгрывшись (4), перемѣну поправлено ѣ після м, тільки-ж знову неясно замість *е* чи *и* (6), розходывся — розходився (6), пѣчь — печь (6 зв.), весѣлля — веселля (7 зв.), свій — свой (7 зв.), ремѣнцями неясно (8 зв.), курячѣй — курячей (12 зв.), нѣй — ней (17 зв.), на свѣтѣ — на свити (18), зарѣвѣвшы — зарѣвевшы (20), сѣй — сей (21), потѣпахы — потепахы (23 зв.), ѣлы — илы (27 зв.), вѣйскови — войскови (28 зв.), заплѣтали — заплетали (29 зв.), — от мало не всі поправки. Як бачимо, торкаються вони здебільшого букви ѣ. З того, що в слові войскови — переписувач замість *о* ставить *ъ*, ясно видно, що це ѣ він читав, як це вже давно встановилося в українському письменстві, за *і*. Правопис, що-до вкраїнської мови, можна сказати, гарний, навіть кращий, ніж у виданню самого Котляревського, або Парпури, не кажучи вже за список Житецького, де вже надто багато уваги звернуто на ѣ, що й затемняло несвідомому читачеві чистоту української мови цього списку. За правопис нашого рукопису ми не казатимем, бо тут нічого цікавого немає. Це звичайнісінький собі правопис українських рукописів кінця XVIII і початку XIX в. Зазначимо тільки всі найцікавіші написання слів і літер: часом букви в слові винесено нагору, напр.: избалова͡ныхъ (2), Пути͡лю (2 зв.), осужде͡ны (24 зв.), ока͡ныхъ (18), во͡ны (22 зв.), ша͡рчалы (24), перегы͡ну (27 зв.); замість *я* раз написано ꙗ — ꙗгою (18 зв.), замість *у* раз написано ꙋ — полꙋныци (27 зв.). Дуже виразно текст ніде не попсовано.

Тепер скажемо те, що спало нам на думку, коли ми розглядали були приступні нам рукописні тексти „Енеїди“, а також друковані видання — Парпури 1798 р. і самого-таки Котляревського 1809 р.

Розглядаючи видання самого Котляревського 1809 р., перш за все ми бачимо, що в ньому є такі варіянти і навіть додатки, котрих ми не знаходимо ні в рукописних текстах Болховітінова і Житецького, ні в Парпурівському виданню 1798 р. Деякі варіянти і додатки, либонь, написав Котляревський спеціяльно для свого власного видання, якщо вони не були в якій-небудь ще нам невідомій редакції. Опріч тих додатків, котрі вже позазначав Житецький [1]), ми можемо навести такі варіянти, що трапляються тільки в виданню Котляревського [2]): I пісня 6 строфа — Чіихсь

[1]) В його книжці „Энеида Котляревскаго“ і т. д.

[2]) Після строфи 59 тексту Ж, а також Б. і П. в виданню К. додано 4 строфи, щоб краще намалювати горе Дідони, як її покинув Еней, і зробити зрозумілим, чому вона себе спалила; в пісні III пісні 83 строфи тексту Ж, а також і Б. і П. у Котляревського вставлено строфу про мацапуру.

багацько выльe слизъ (скрізь багацько він наробить бід) [1]); 1—9 — Якъ разъ на морѣ и гора! Все море заразъ спузырило. Водою мовъ въ ключи забило, Эней тутъ крикнувъ, якъ на пупъ (скрізь — якраз на морі і гора! а далі потім яр глибокий. Еней стояв в воді по боки, злякався, крикнув, як на пуп), 1—30 — Сестру Дидона мала Ганну, навспряжки дѣвку хоть куди, проворну, чепурну і гарну, приходила й ся сюды (на бенькет Дідони з Енеєм); скрізь — Сестра була в Дідони Ганна моторна дівка хоч куди, проворна, чепурная панна, приходила й вона сюди); 1—31 — Эней и самъ такъ росходився, якъ на арканѣ жеребець; що трохи не увередився, пишовши съ Гандзею въ танець. Въ обохъ пидкивки забряжчали, жижки отъ танцивъ задрижали, выстрыбовавши гоцака. Эней матню въ кулакъ прибравши и не до соли примовлявши; садивъ крутенько гайдука (скрізь — починаючи з третього вірша, ми находимо: з Дідоною за руки взявся, пішов із нею у танець. Підківки в неї забряжчали, жижки від танців аж дрижали, як вибивала гоцака! а пан Еней так розходився, що трохи не увередився, кружком садивши гайдука [2]); I—55 — Дідона каже Енеєві: Мавъ безъ матни одни холоши и тилько слава, що въ штанахъ. Тай те порвалось и побилось, ажъ глянуть соромъ—такъ свѣтилось, свитина вся була въ латкахъ (скрізь—матня подралась і холоші, рубець був на рубці в штанах, і все порвалось і побилось, аж тіло у дірки світилось, свитина вся була в латках). I—62. Стоявъ у неи (Дідони) на городѣ въ кострѣ на зиму очеретъ; хоть се не по царскій породѣ, та где жъ взять дровъ, коли все степ (скрізь — Стояв в Дідони у загоні з кізяку складений кирпич; його придбали воли, коні; зимою ним топили піч).

Важко сказати, коли з'явилися ці варіянти: якщо ті, котрі вказав був Житецький, Котляревський міг написати тоді, коли він готував своє видання р. 1809, то всі варіянти наведені в мене, опріч хіба останнього, могли бути і в якомусь рукопису, нам ще невідомому. Що-ж до останнього наведеного варіянту, то його міг Котляревський скласти для свого видання р. 1809, щоб надати йому пристойнішого характеру, як він не силкувавсь зробити і в инших випадках, а може ще й з иншої причини (про це ми довідаємося далі, коли буде мова про генезу „Енеїди" Котляревського). Навпаки в одному місці (III пісня після 51 строфи), як це зазначив і Житецький, є в Котляревського прогалина — не став двох строф: їх опустив Котляревський, щоб не було суперечки в його словах, бо в строфі 51 сказано, що Еней дуже злякавсь пекельних страховищ, а в 53, що він „хотів тут показатись, що будто він не зна боятись, трощить було задумав чуд" [3]).

---

[1]) Там, де вірші одрізняються в різних списках і виданнях тільки правописом, ми наводитимем їх сучасним правописом.

[2]) У Житецького тільки вказано, що тут із давнього матеріялу, що його Котляревський знайшов у Парпури, „создана новая пластическая подробность танца" (стор. 169).

[3]) Є ще невеличкі варіянти, що їх ми тут зазначимо; удавсь на всеє зле (1), тогдѣ набрались всѣ сто лихъ (1—10), абы на морѣ пиурмъ утихъ (ibid.).

Далі ми можемо сказати, що в виданню Котляревського є такі варіянти, котрі трапляються тільки в якому-небудь одному списку—або Б., або Ж., або у П. Наведемо ці варіянти, порівнюючи їх до видання К.

А)	Б.	К.
I	Венера не послѣдня пліоха [1])	Венера, не послѣдня шліоха
	Як на все швидкая (П. Ж.) (I—14).	
II	Зевес тогдѣ кружавъ сывуху И оселедцем заѣдавъ, Винъ сему выпывши осьмуху, Послѣдки зъ кварты долывавъ.	Зевесъ тогда кружавъ сивуху И оселедцем заѣдавъ; Винъ сему випивши осьмуху, Послѣдки съ кварты выливавъ.
	Зевесъ тогди лыгавъ вишнивку, Маковныками заѣдавъ; И пьятую еще кондійку Отъ Гебы зъ ліоху дожидавъ. (П., Ж. з деякими одмінами в правопису (1—15).	
III	Дидону мавъ винъ, мовъ якъ жинку, Убывши добру в неи гринку (I—41)	Дидону мавъ винъ, мовъ за жинку, Убивши добру въ неи гринку.
	Прочумавъ де зимують раки, И доброй натрусив кабаки (П. і новий текст Ж.) [2]).	
IV.	И пекло въ голову ввійшло (II—10)	И пекло въ голову ввійшло
	И пекло съ головы не шло (П. Ж.)	
V.	Впрягла у биндюги павичку, Сховала пидъ кибалку мычку Щобъ не свитылася коса, Взяла спидныцю и шнуровку И хлѣба съ силью на тарѣлку, Къ Еолу мчалась, якъ оса (I—4).	Впрягла въ гринджолята павичку, Сховала пидъ кибалку мычку, Щобъ не свѣтилася коса. Взяла спидницю и шнуривку И хлѣба зъ силью на тарилку, Къ Еолу мчалась, якъ оса.
	Кужилку кинула пидъ лаву, Впрягла у тарадайку паву, И килимомъ сѣнце заславъ, Взяла спидницю и шнуривку И бублыкивъ за шагъ въ тарѣлку, Стругнула, где Эолъ живавъ (П. Ж.)	
VI.	Пошлы на ныхъ ты лыхо злее Щобъ люде всѣ, що при Енее, Послызлы и щобъ винъ самъ (I—6).	Пошли на іого лихо злее, Щобъ люди всѣ, що при Энеѣ Послизли, и щобъ винъ и самъ.
	Пошлы ты въ море злую тучу, Щобъ всю Енейску челядь сучу Пустить на дно изъ нимъ къ чортамъ (П. Ж.).	

Можна навіть гадати, що Котляревський, друкуючи свою „Енеїду“ в Петербурзі р. 1809, віддав до друку такий рукопис, що коли не сам (про це ми вже казали), то список з нього став за оригінал для руко-

[1]) Помилка замість ш л і о х а.

[2]) У Ж. є такі місця, де було спершу написано одно, а тоді витерто й написано инший варіянт.

пису Б. Річ у тому, що в виданню Котляревського р. 1809 є один не зовсім зрозумілий вірш:

Одна дѣвча була гостренька
И саме ухо при хихе (?).
Швидка, гнучка, хвистка, порскенька,
Було зъ діявола лихе (видання 1809 р. 45 стор.).

В виданню П. цього місця зовсім нема, у Ж. тут наведено так:

Одна дівча була гостренька
И сама уже пресуха,
Швидка, гнучка, хвѣстка, простенька,
Була зъ діявола лиха.

В рукопису Б. ми знаходимо мало не той самий вірш, що й у К.:

Дѣвчина тутъ була гостренька,
И сама що вже прехихе,
Швидка, гнучка, хвистка, простенька.
Було се съ дьявола лыхе.

Оригінал, що з нього списувано рукопис Б., як ми знаємо, був з пропусками і, очевидячки, неясно написаний. Отож переписувач Б. міг зробити тут невеличкі помилки, бо в додатку до українського словника в виданню К. р. 1809 цей вірш пояснено так: ухе — прехихе, неупот. означающее остроту и проворство [1]).

Б)	Ж.	К.
1)	Эней бувъ тяжко не по сердцу Юнонѣ, все еи гнѣвивъ, Здававсь гѣрчайшій ей отъ перцу, Ни въ чем Юноны не просывъ.	Эней бувъ тяжко не по сердцу Юнонѣ, все еи гнѣвивъ; Здававсь гирчійшій ей отъ перцю, Ни въ чимъ Юноны не просивъ.
	Еней болячка бувъ Юноны, Якъ жорна сердце ѣй давивъ, Тугѣйшій був бо отъ супони, Ни въ чимъ Юноны не просывъ (Б., П. з деякими відмінами правопису) (I—3).	
2)	Дидона выгадала грище, Эней щобъ веселѣйшій бувъ, ... Коло Дидоны терся, мьявся, Ии щобъ тѣлко вдоволнить (I—37).	Дидона выгадала грище, Эней щобъ веселишій бувъ, ... Коло Дидоны терся, мявся, Еѣ щобъ тилько вдоволнить.
	У П. і Б тут одміна проти того, що ми бачимо в К. і Ж.	
3)	Жѣнощинъ (III—110)	Жинощинъ.
	У П. і Б. жинокъ, жиночокъ.	
4)	Уже о свѣтѣ вѣнъ не знавсь (III—110)	Уже и о свѣтѣ не знавсь.
	И по пустому забавлялось (П.; у Б. нема цієї строфи).	
5)	Ни гичь, ни гарыля пилынки (III—116).	Ни гичь, ни гариля пилынки.
	У П. і Б. різниця.	
6)	рѣзунъ (I—50).	рѣзунъ (у П. бурлакъ, у Б. курваль).

[1]) В виданню р. 1842 цей вірш наведено так: И саме ухо прехихе, в виданню р. 1862 — И саме ухе—при-хихе. Цей не зовсім зрозумілий вірш ввійшов і в нове видання С. Єфремова — І саме ухо прехихе (?), дивись твори І. Котляревського, р. 1918, стор. 33.

Потім у багатьох місцях, витертих у списку Житецького, проступають такі варіянти, що відповідають тільки текстові Котляревського:

У Житецького витерто:	У П. і Б і наново у Ж. написано:
1) Чіихсь багацько выльеть слизъ (1—6) і далі три вірші, як у К.	Багацько винъ наробить бѣдъ— далі різниця, у Б=К.
2) горлорѣзъ (1—6)	Коновѣдъ
3) поденьщики (I—7)	винныки.
4) Якъ вернется панъ ханъ до Крыму (I—16)	Або якъ ханъ долѣзе Крыму.
5) Нептун уже давно драпічка,	Нептунъ дочувсь въ скляныхъ будинкахъ,
Почув Энеев голосок,	Що пробу закричавъ Эней;
Шатнувся зараз із-запічка,	Винъ въ жинчиныхъ метнувсь патынкахъ,
Півкопи для іого кусок (знімок 4а і б).	Мовъ китъ отъ сала до дверей (П.).
	Нептунъ же давній бувъ драпика,
	Почув Энеевъ голосок;
	Рощухавши іого, що клика,
	Пивкопы для іого кусок (варіянт П.).
	Нептунъ уже давно драпѣчка,
	Почувъ Енеѣвъ голосокъ,
	Прыщулывъ уха, такъ якъ тѣчка,
	Пивкопы для іого кусокъ (Б.).
6) И брагу кухликом тягли	Хватались бражкой запивать.
7) Охляли, ніби в дощ щеня.	И нужи повна очкурня.
8) гадив.	бѣсивъ.

З текстом П. ми знаходимо виразну схожість у К. тільки в II пісні, що її, як ми знаємо, нема в Б. У цім разі в списку Ж. ми бачимо його власні варіянти.

В)	П.	К.
1) Отъ-це Нептунъ замудрував (II—4)	Чи ще нихто зъ васъ не пропавъ (Ж).	Отъ-це Нептунъ замудровавъ.
2) Якъ більше ще понатягнуся (II-33).	Якъ з неба до іого спущуся (Ж).	Якъ билшъ сивухи натягнуся.
3) Чи то и въ мене розходились (II—35).	И іонъ же якъ закомезились (Ж).	Так і у К.
4) Развивъ изъ пять перевернувсь (II—37).	Ажъ на ногахъ поколихнувся (Ж).	Так і у К.
5) Рубай, туши, гаси, лій, куйте (III-50).	Гасѣть и швидче воду лийте (Ж).	Так і у К.

Відкіля взяв переписувач Ж. свої власні варіянти для II пісні? Можна думати, що він їх брав з тої або подібної редакції, якою користувавсь і переписувач Б., бо як побачимо далі, текст Ж. найближче стоїть до тексту Б. Такою редакцією міг бути й той текст, котрий став за основу для списка р. 1839; про це ми скажемо далі. Чому К. в II пісні свого видання найбільше нагадує текст П., а не текст Ж., з яким у нього в I і III пісні найбільше споріднення, напевне сказати не можна [1]).

[1]) Може друкуючи свою „Енеїду“ в 1809 р., Котляревський, не вдоволений з видання Парпуриного, в I і III пісні користувавсь з давнішого тексту, що зберігся в Б. і К., а друга після цього тексту, як це ми бачили з списку Болховітінського, десь загубилася, і тому довелося Котляревському друкувати за текстом, близьким до П.

Та є в К. схожість з П. і в третій пісні, що правда, не надто велика, напр.:

К. і П.	Ж. і Б.
1) Въ ночи жъ було не безъ гостей;	Родыли жъ мертвыхъ все дѣтей
2) Нема ни мѣсяца, ни звѣздъ	Зеленого нычого нѣтъ.
3) И мышакомъ ихъ накормили.	И ихъ живитъ укоротылы.
4) Проте лишъ знали до дверей.	Про те то знае ихъ лакей.
5) Що добре знавъ панивъ дурить.	Що винъ по смерть не убогъ.

Отож, ми бачимо, що Котляревський, видаючи свою „Енеїду" р. 1809, користувавсь принаймні з трьох текстів, відповідних текстам Б., П. і Ж., або одним якимсь, зладженим із цих трьох текстів, бо у нього є такі варіянти, котрі трапляються тільки в якому-небудь одному списку. Та найбільше текст К. — наближається до текстів Ж. і Б.: строфи 10, 11, 13, 14, 19, 38, 48, 61, 65, 79, 87, 90, 96, 102, 103, 104, 105, 116, 127, 128 — третьої пісні К. відповідають мало не цілком текстові II (III) пісні Б. і третьої Ж. Що-до першої пісні Ж., то вона в своїому теперішньому вигляді більш відповідає текстові П., проте в ній є досить поправлених місць, і коли ми добре додивимося до того, що було на них раніше написано, то побачимо, що повитирані місця їх можна досить добре вчитати), найбільше відповідають згідному текстові Б. і К.: напр. строфи 4, 6, 9, 11, 15, 20, 41, тільки з деякими часом одмінами, то згідно з Б, то згідно з К. Якщо полічити всі схожі місця, то можна сказати, що текст К. все-таки найближче стоїть до тексту Ж, тільки не в справному його вигляді, а в тому, котрий написано раніш і потім виправлено.

Із текстів Б., Ж. і П. найближче один до одного стоять тексти Б. і Ж. Од них ще навіть чути аромат первісної редакції: це почувається в тім натуралізмі, що ми в них знаходимо, і що, очевидячки, відповідав був тоді поглядам самого Котляревського, бо в свойому виданню р. 1809 він дещо з нього зберіг. Особливо таким натуралізмом віє від тексту Б. Так ми в ньому знаходимо такі речення: Нептун... прищулив уха так як тѣчка— в примітці сказано — сучка в разходѣ; цього варіянту нема ні в П., ні в К., ні в Ж., хоч у Ж. спочатку тут була инша редакція, близька до К., а потім її витерто, і на ній написано редакцію II. (I-11), Еней ѣи щобъ пидщупнув (I-36), Єней щоб веселіший був (Ж. і К.), Єней їй там би підмигнув (П.). Далі в Б. кальна (III-44), у Ж. кална, у П. і К. грязна (пор. III-67—у всіх кальною); була ватага мандрохъ, куровъ... в пояснінні сказано — блядей; у Ж.—мандріохъ, куровъ (III-49), у П. мандріох, фиглярокъ притаманныхъ, у К.—моргух, мандріохъ; Єнею в батька загвоздила— в пояснінні сказано — матерщину, у Ж. і К. теж залишився цей вірш; у П.—Енея къ батьку потащила (III-61); се дѣвы честни, непорочни, которымъ пупа не дуло (III-125, так і у Ж.), у П. — замість пупа — горба, у К. — спидници; щоб (попи) не качались съ попадьями (III-76) (теж і у Ж., у П. і К. — возились).

Уже з цього ми бачимо, що текст Ж. своїми варіянтами і взагалі своєю давністю стоїть найближче до Б. Цьому є й инші доводи. Тільки

в Б. і Ж. ми знаходимо вірш про Дідониного чоловіка — „Сіхея“,[1]) де сказано, що Еней у пеклі дивився-б на Дідону доти, Сихей покиль би привязався (II-106), у Ж.—Сихѣй по нѣмъ бы привязався (113 стор.), у П.—Що тамъ и до свѣтку дождався, у К. — И може той поры дождався; і в иншому місці Дідона каже, щоб Еней на неї більше не поквaплявся, бо „Сихей“ тобѣ росквасыть нисъ (II-105); так і у Ж. з деякими відмінами правопису, у П. — Лишъ сунсь, тобѣ росквашу нисъ; у К.—Не лѣзъ! бо розибью и нисъ. Про жінок-ханжів говориться, що вони вдень були богомільні, а вночі „родыли жъ мертвыхъ все дѣтей (Б. II-48); так і у Ж. (стор. 87); у П. і К.—в ночі-ж було не без гостей; у Б. і Ж. оборонять сѣдую фыгу (II-40), у П. і К. — личину; у Б. і Ж. ноги святої постола (II-140), у П.—ноги якоись, у К. — ноги чиеись; в пеклі — зеленого нычого нѣтъ (Б. і Ж. 70), у П. і К. — нема ни мѣсяца, ни звѣздъ; и ихъ живитъ укоротили (Б. і Ж. 88), и мышаком ихъ покормили П., поморили К.; вычыкы (Б. III-100), у Ж. вичики, у П. і К. фертики; в II-9 Б. і Ж., де говориться, що Троянці гуляли в карти, двічі згадано про гру в візок, у П. і К. перший раз стоїть — носок, другий — візок. На повитираних місцях списку Ж. стояли такі варіянти (їх ми знаходимо тільки в Б): впрягли у биндюги (1—4), в гринджолята (К.), у П. зовсім инше; заразъ Б. (1—8), у П. разомъ, у К. митью; жовали (Б. 1—13), у К. і П. лыгалы; в строфі 40 першої пісні у Ж. витерто маршировать, як у Б., і написано мандровать, як скрізь, в 43—1 на слові у машинѣ, як у Б., написано у болотѣ, як скрізь. Проте список Б. треба визнати за давніший од Ж., бо тільки в Б. підземну пекельну річку названо двічі Ахероном (II, 54-57) [2]), тимчасом як скрізь стоїть Стикс. Далі більш в ньому грубости—курваль (1—50, у Ж. рѣзунъ); часто тільки в нашому списку ми бачимо доладні варіянти, тимчасом як у Ж. і П., навіть у К. стоять якісь переплутані, напр.: Крый Боже, щоб та догадалысь братъ брата въ чимъ покепковать (там, де блаженствують праведні—Б. II-116), у П., Ж. і К. — Крий Боже, щоб не догадались...; на їх (Плутонових будинках) ни гари, ни пылынкы (Б. 11-113); у П.—було не видно ни пилинки, у Ж. і К. ни гичь, ни гарыля пилинки; в пеклі мучилися ті крамарі, що їздили по ярмарках і на „аршыны лишъ пидборны поганый продавали крамъ“ (II-80), у П., К. і Ж. на аршинець не підборний (підборний—фальшивий); смола клокотѣла, игралася (11-71), у П., К. і Ж. клокотѣла, грѣлася. Є в цьому списку і свої власні варіянти, що не знаходимо в инших: И пидтягавшы, оковиту (11-7), такого тут шукав бенкету (П., К. і Ж.), такъ якъ у пекли и родывся (II-24)—дак так у пеклі розходився (П. К. Ж.); прыщуливъ уха такъ якъ тѣчка (1-11); рощухавши іого що клика (П.), шатнувся заразъ изъ запичка (К.); заиграла (29), затинала (П. К. Ж.), або козакъ якъ скаче прудко (43), скрізь — або як сказку скажеш прудко;

[1]) Про Сіхея говориться у Віргілія (VI—472-474), у Блумауера (II-114), у Скарона (III-38) і у Осипова (VI-84)—дуже близько до Котляревського).

[2]) Так зветься ця річка в Віргілія (V-225, хоч є й Стикс—322) і у Осипова (V-59, 43, 74), у Скарона—теж Ахерон (III-221), у Блумауера просто Kloake (II-95).

докиль ты пытымешъ сывуху? (49). А що ти робиш? п'єш сивуху? (П. К. Ж); карсетъ надѣла табенковый (1-14), у П, К., і Ж. — инакше.

Що-до списку Ж., то він своїх власних варіянтів, таких, які-б не траплялися ніде, окрім його, не має, опріч II пісні (її немає в Б.); про це ми вже зазначали; та що в нього ми инколи знаходимо неначе зведення двох варіянтів, то можна сказати, що його скомпоновано з двох текстів, одного близького до Б., і другого — близького до К., і зроблено це дуже вдало: напр., у строфі 11 першої пісні переписувач бере один вірш редакції Б.—уже давно драпѣчка, а другий з редакції К.—шатнувся заразъ изъ—запичка; в строфі 13 — слово жовалы взято з редакції Б, а речення — брагу кухликомъ тягли з К.

Залишається сказати ще кілька слів про текст П. Він, як ми вже бачили, одрізняється од инших: в ньому є такі варіянти, яких немає в инших текстах, прим.: галанці (1—31), скрізь — штани; скрізь сказано, що зілля, яке варила відьма в пеклі збиралось на Костянтина (111—137), у П. на Йванивъ вечеръ; у пісні III — в строфі 132 у П. подано окремий варіянт — У жмурки грали, в ладки били, тоді як у инших — По спині лещатами били; строфа 130 — И самъ не знавъ, що и начать, у Б. і Ж. — мертвця бо нѣльзя цѣловать; у К. — не смѣвъ мерцьвя поцѣловать; III — 117 — Еней на радощах скакавъ; у Б., Ж. і К — Еней то цмокавъ, то свиставъ. Проте в одному випадку, як ми вже бачили, текст П. виразно відповідає текстові Б.: це перші чотири вірші у третій строфі з першої пісні — тут текст Ж відповідає К. Потім, ми вже знаємо, що II пісня П. найбільше схожа з текстом К.

Нарешті треба ще зазначити один дуже цікавий варіянт, що знаходимо його в П. Еол, розказуючи Юноні, куди порозліталися його вітри, кінець-кінцем каже:

Якъ хочешъ, такъ собѣ смякай.

Це відповідає тому, що ми бачимо в білоруському тексті „Енеїди“: Якъ хочешь, ты сябѣ смекай (в инших варіянтах рахуй [1]). Напевне можна сказати, що це слово потрапило до „Енеїди“ Котляревського з білоруської „Енеїди“. А все-таки виникає питання, як-же воно опинилося в одній із ранніх редакцій (Парпури) української поеми.

На основі того, що в усіх відомих списках білоруської „Енеїди“ ми знаходимо таке місце:

Дамовки стали убиратца,
Як от Кургузова Липарт,

причому в списку білоруської „Енеїди“ 1851 р. в примітці до цих віршів сказано: „Кутузова Бонапарт“, Карський думає, що „Это мѣсто, а вѣроятно, и вся ‚Энеида‘ могла явиться не раньше 1812 года“ [2]). Проте в різних списках білоруської „Енеїди“ ми помічаємо різні запозичення

[1]) Карскій. Бѣлорусская Энеида наизнанку, Харків, 1908 р., стор. 23. Цей варіянт є і в рукопису 1817 р. (див. далі).

[2]) Ibid. 11.

з „Енеїди“ Котляревського: то більші, то менші. Так у списку Бориса Заліського 1851 р. ми знаходимо такі вірші:

Панёву швыдко нахапила,
Кашель сашнями налажила,
В калёсы сѣла, пакацилась,
Як раз в Яола очуцилась.

В инших списках (Мисловського, Бодянського й Маяка 1845 р.), замість цих віршів ми бачимо инші:

Скарей (швыдчей—Маяк) насовку дай мнѣ, Геба,
Да в торбу ты налож мнѣ хлѣба.
Виряги павлина в тарадзѣйку,
Спячи яешню да индзѣйку [1]).

В списку Б. Заліського, як і в „Енеїді“ Котляревського за рукописом Болховітінова і Житецького, ми знаходимо Нотъ (у П — Нодъ), тимчасом як у списках Бодянського, Мисловського і Маяка цей вітер називається Норд, як і у виданню Котляревського 1809 р. Виходить, різні списки білоруської „Енеїди“ складалися підо впливом різних текстів „Енеїди“ Котляревського, і може справді треба повірити Підберезькому, який каже в статті, надрукованій р. 1844 [2]), що білоруська „Енеїда“ була „napisana przed 50 laty i nigdy nie drukowana“. Місце про Кутузова і Бонапарта могло потрапити до білоруської „Енеїди“ й згодом, а основний її текст слідом за „Енеїдою“ Котляревського міг витворитися багато раніше, може справді в 90—95 рр. XVIII в., як думає Підберезький. Такий ранній текст білоруської „Енеїди“ міг ходити по Чернігівщині, міг бути відомий і Парпурі, що був родом з Чернігівщини (Конотіпського повіту), міг навіть попасти до рук і самого Котляревського, що в пізнішій редакції і міг вставити це білоруське „смякай“, бо в найстарішому списку „Енеїди“ Котляревського (1794) тут стоїть размишляй (в виданню К 1809 р. и помишляй, у Ж було раніше „и помишляй“ або „размишляй“ — важко напевне розібрати), тільки-ж витерто і потім написано, як і в Парпури, смякай (в рук. 1839 р. и помишляй).

Більше якихось білоруських виразів ми в жадному списку „Енеїди“ Котляревського не помітили; проте, будь-що-будь, цее білоруське смякай в списку „Енеїди“, який був у руках Парпуриних, може свідчити, що твір Котляревського повстав рано [3]).

Що автор білоруської „Енеїди“ користувавсь „Енеїдою“ Котляревського, це, окрім тих не дуже виразних прикладів, котрі подає Карський (13—15), можна довести ще й тим, що в білоруській „Енеїді“ трапляються такі епізоди, котрі є тільки у Котляревського — ні у Оси-

[1]) Карскій, Бѣлорусская Энеида, стор. 20.

[2]) Підберезький. Krytyczny rzut oka na literaturę Białoruską в передмові до „Szlachcic Zawalnia“ Барщевського, СПБ, 1844, I—XLI.

[3]) Ми добре розуміємо, що на основі одного слова говорити про білоруські впливи на пізніші списки „Енеїди“ Котляревського важко, але все-таки зазначаємо цей цікавий факт.

пова, ні в инших джерелах їх немає, напр.: у Осипова, як і скрізь, Еней пристає до Лівії зараз-таки після бурі, а в Котляревського він ще довго плаває, і це так йому надокучило, що він почав скаржитися:

Плив, плив, плив, що аж обридло,
І море так йому огидло,
Що бісом на його дивився:
„Коли-б, сказав, я вмер у Трої,
То вже-б не пив цієї гіркої,
І марне так не волочився“ (1—9).

Плыв, плыв, аж в воках взелянѣлось,
И моря горши талакна пріѣлось:
Ён вѣдзьмуй на яго глядзѣв.
А там начав уже здзикатца,
И так ни к чому став ругатца,
Што я й писаць тут не пасмѣв.
Казав, штоб лѣпши на пагосьци
Схавтурили-б мои там косьци,
Дарма чим с Трои пакруцився (28).

Далі тільки в Котляревського і в білоруській „Енеїді“ ми зустрічаємо першу промову Дідони до троянців:

Відкіль такі ви голтяпаки?
Чи рибу з Дону везете? і т. д.

Глядзи, яки ж то обадраны.
Чи смоль вы с Щутча визицё? і т. д.

Тоді знати, що первісну редакцію білоруської „Енеїди“ складено на основі знайомства з найдавнішими списками „Енеїди“ Котляревського, бо в ній є той грубий натуралізм, який ми бачимо в цих списках і в Котляревського: Еол називає Енея „выблидком“ (23), як Дідона у Котляревського курвалем, і т. д.

Та автор білоруської „Енеїди“ користувався і Осиповим, як це доводить і Карський (16—17). Чи користувався автор білоруської „Енеїди“ Скароном і Блумауером, на це з певністю важко сказати. Здається, що такий її вираз, як Юнона „воблак отпихнула, Да з нёба на моря взглянула“ (20) — нагадує Junon par la trappe des cieux par malheur vint jeter les yeux (Скарон 1—7). Далі в своїй промові до троянців Дідона в білоруській „Енеїді“ каже, що вона

Й так дзисяцкого прибила,
Што ён расправщины ни знаиць,
И без рашпортув всих пускаиць (29);

це відповідає тому, що ми бачимо у Скарона: троянців, коли вони пристали до Лівії, заарештовано і тільки згодом їх одзволила Дідона (1—49), сказавши, що вона в новій землі повинна бути обережна проти чужоземців (56).

Яких-небудь виразів, які-б нагадували поему Блумауера, ми в білоруській „Енеїді“ не знайшли.

Але й П мав перед собою найменше два списки, бо в кінці свого видання подав варіянти, очевидячки, з якоїсь иншої редакції, ніж та, яку він друкував. Обидва ці варіянти значно відрізняються від тих, котрі нам відомі за иншими списками. Наведемо ці варіянти й порівняємо їх з иншими:

I. Нептунъ уже давній бувъ драпика,
Почувъ Енеевъ голосокъ,
Рощухавши іого, що клика,
Пивкопы для іого кусокъ (П).

Нептунъ уже давно драпѣчка,
Почувъ Енеевъ голосокъ,
Прыщулывъ уха такъ якъ тѣчка,
Пивкопы для іого кусокъ (Б).

Нептунъ издавна бувъ драпичка,
Почувъ Енеевъ голосокъ:
Шатнувся заразъ изъ запичка,
Пивкопы для іого кусокъ (К).

Нептунъ же давнѣй бувъ драпѣка,
Почувъ Енеевъ голосокъ,
Рошчухавши іого що клика,
Пивкопы для іого кусокъ (варіянт П, що його навів і Заградський в списку Ж)[1]).

Другий варіянт, що ми знаходимо у П—„то тутъ якъ зъ неба и вродилось“ (111—122), відповідає К; у Б і Ж стоїть згідно: то тут мов з неба і вродилось; у П-ж в самому виданню: то тутъ изъ неба народилось.

Ми мали спромогу познайомитися ще з одним списком „Енеїди“ Котляревського, що на ньому стоять водяні знаки 1839 р.[2]). Список цей дуже пізній, проте для історії „Енеїдиного“ тексту він дуже цінний. Передусім, не вважаючи на те, що тоді (після 1839 р.) було вже трое друкованих виданнів „Енеїди“ Котляревського (1798, 1808 і 1809 самого Котляревського), цей список зроблено не за друкованими виданнями: в ньому є такі варіянти, що їх немає в жадному з них, а так само немає в ньому навіть і тих великих додатків, що поробив Котляревський у своїому власному виданню 1809 р. (напр., чотирьох строф у першій пісні, де Дідона скаржиться своїй сестрі Ганні на те, що Еней її покинув, немає строфи про мацапуру в третій пісні, то-що). На підставі стилю цього списку, а також і деяких його варіянтів можна сказати, що в основі його лежить якийсь давній текст, близький до списків Б і Ж, і надто до останнього. І від цього, як і від списків Б і Ж, віє грубим реалізмом, напр.: ми в ньому зустрічаємо такі вирази, як куров (III, строфа 49), (дівкам) пупа не дуло (III — 125), щоб (попи) не качались з попадями (III—76), що ми бачимо тільки у Б і Ж; тільки в ньому, як і у Б, і у Ж, є про чоловіка Дідони—Сіхея (III—105). Цікаво зазначити, не торкаючись инших збігів цього списку з списком Б, що в ньому пекельна річка так само, як і у Б, називається Ахероном, тимчасом як скрізь, навіть у Ж, вона має назвисько Стикс. Цяя риса вказує на те, що список 1839 р. іде від давньої редакції, хоч з другого боку, в ньому є вже й новіші риси, бо грубий реалізм, порівнюючи до списку Б, в ньому вже деякою мірою згладжено: у Б Дідона називає Енея курвалем (I—56), а в списку 1839 р. різуном, що відповідає Ж, та й узагалі цей список стоїть дуже близько до списку Ж, і що особливо цікаво, так це те, що на повитираних місцях у Ж стояли такі варіянти, котрі відповідають спискові 1839 р.: а то сказала сука Геба (I—4), за сев ж (I—6), порвався (I—9), тепер на морі плавлеть він (I—5), велів піднятися погоді (I—9), панянство (I—17), Еней збудує римське царство (I—17), сопілка косарів играла (I—28), не знав ти, що за звір і гроші (I—54), онучі драні і колоші (I—54), бо пропадуть всі от коша (II—75) і инш. Є збіг між текстом Ж і списком 1839 р. і на невитертих місцях, напр.: на лихо все надавсь проворний (I—1), хоч чоловіки не онее, так коли бач жінки вже тее, так треба уго-

[1]) Протодиякон Софійського собору, що мав у себе наприкінці XVIII в. цей рукопис Ж.

[2]) Список з архіву В. Науменка, що перебуває тепер у Всенародній Бібліотеці при Українській Академії Наук.

дити їм (III—85). Цікаво, що в одному виразі переписувач цього списку 1839 р. одне чуже слово написав так, як це ми бачимо й у списку Ж: у Ганны медова пуздерка (II—37—у Ж у Ганны—медова)[1]) Ганимедова пуздерка.

Та в цьому списку 1839 р. є й такі вирази, котрі трапляються тільки або у Б, або у К. Текстові Б відповідають, напр., такі вирази: впрягла у біндюги павичку (I—4), тут з салом галушки жовали (I—13) і инші; з текстом-же К ми бачимо такі збіги: Норд (I—7), як вернеться пан хан до Криму (I—16), охляли ніби в дощ щеня (I—24), одна дівчина була гостренька (III—135). Хоч трохи значних варіянтів, що відповідали-б текстові П, ми не знайшли.

Є в цьому списку і його власні варіянти, що вказують на дуже ранні часи, коли повстала тая редакція, котра лягла в його основу; що правда, їх обмаль, та вони дуже виразні, напр.: Еол каже Юноні, щоб вона за його працю виконала те, що обіцяла, бо як цього не станеться, то хоть будеш (вдруге) плакать і валяться, а він уже їй нічого не зробить (I—8), — погроза могутній богині неможлива, і її ми не знаходимо в инших редакціях; далі в цьому списку Зевс каже Венері, що Еней збудує „Рымське царство“ [2]) (так було і в списку Ж, але потім слово Рымське витерто і написано „сильне“, що ми зустрічаємо скрізь — і у Б і в друкованих — цей вираз теж міг з'явитися тільки в дуже ранній редакції; потім Котляревський, щоб згладити як-найбільше чужоземний кольорит, римське — замінив сильним); і всім богам, що пеклом правять і грішних з праведними давлять (так і у Ж), у Б — і грішних душ по правді давлять (III—34), у П і К — і грішних тормошать і давлять і ин.

Аналізуючи раніше список Ж, ми бачили, що в основі його лежить кілька редакцій: одна близька до Б, друга близька до К, і третя, що мала свої окремі варіянти. Такою редакцією або близькою до неї й могла бути та, якою користувавсь переписувач списку 1839 р., бо мало не всі окремі варіянти II пісні списку Ж (цієї пісні, як ми знаємо, у Б немає), що їх зазначили ми раніше, як-раз відповідають спискові 1839 року (див. №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6). Та є в цьому списку й свої власні варіянти (див. вище). Отож повинні ми сказати, що в основу списку Ж ліг не цілком текст редакції 1839 р., а якийсь инший, трохи змінений, пізніший, бо в списку Ж ми вже зустрічаємо замість Ахерон — Стикс і инше.

Отож ми бачимо, що була редакція перших трьох пісень „Енеїди“ ще давніша, ніж текст 1794 р.: риси цієї редакції збереглися в списку р. 1839, хоч взагалі він подає текст пізніший, ніж 1794 р. Таке явище ми бачимо і в инших списках „Енеїди“: в списку Ж поруч давніх рис (Сіхей і инше), особливо коли брати на увагу вишкреблені місця, є вже й нові

[1]) Причому раніше було написано медовы, а потім поправлено на медова і Ганны з'єднано двома рисками (=) з медова (підо впливом Парпуриного видання).

[2]) У Віргілія тут просто moenia ponet (I — 265), а далі Tertia dum Latio regnantem viderit aestas, у Скарона bâtir muraille (I—24), у Блумауера цього немає, але багато говориться про римлян; у Осипова Латинське царство (I—27).

варіянти (Стикс, то-що). Коли до них приєднати ще ті нові варіянти, котрі переписувач цього списку потім уніс з видання Парпури, то виходить новий список, що в ньому поруч давніх рис є вже новіші варіянти. Це дає нам змогу сказати, що раніше від списку 1794 р. був іще давніший текст перших трьох пісень „Енеїди“; сліди його збереглися в списку р. 1839. Значить, ці пісні повстали раніше, як 1794 р.

Опріч зазначених вище списків, що містять у собі перші три пісні „Енеїди“, поки-що відомий тільки один список, що має 4 перші пісні. Цей список — у збірнику Полтавського музею [1]). Крім Енеїди у цьому збірнику є ще й инші статті [2]). На обгортці збірника є напис, що він належав сту-

---

[1]) В. Перетцъ, Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Полтаву и Екатеринославъ 1—9 іюня 1910, К. 1910 р., стор. 48, № 33 (968).

[2]) Ось зміст тих статтів, що тут уміщено (1, 2, 5 аркуші не збереглися—Примітка в рукопису.

а) Ода на случай временнаго окончанія.
б) Ода на случай выигранной Бенигсеномъ надъ французами побѣды 1807, 27 января (Збереглися тільки останні $4^1/_2$ строфи—3. Примітка рукопису).
в) Вирши Кошовому на Рождество Христово 3.
г) Вирши на Воскресеніе. Окончаніе утеряно 4.
д) Замыслъ на попа. Начало утеряно (видала „Кіевск. Стар.“ 1885, III з пропусками).
е) Стихи на погребеніе Черниговскаго Преосвященнаго Виктора 1813. — 7 зв.
ж) Эпитафія Черниговскому Архіепископу Виктору 25 зв.
з) Отвѣтъ на эпитафію отъ Виктора съ того свѣта 16 зв.
и) Пѣснь на новый 1805 г. князю Куракину 11 зв.
к) Ѳоминъ обѣдъ 12 зв.
л) Лекарство болѣзнующимъ напившись горѣлки 13.
м) Прошеніе Іоакима Корбилицкаго 13 зв.
н) Императорская резолюція на это прошеніе 13 зв.
о) В(ыписки) изъ Совѣздрала: изъ Копенгагена, изъ Трентау, изъ Гамбурга, оттуда же, изъ Гишпаніи, изъ Лондона, оттуда же, изъ Персіи 14.
п) Письмо, которое ежели читать по строчкамъ, показываетъ отказъ, а ежели черезъ строчку, то показываетъ любовъ 14 зв.
р) Небылица написанная Совѣстдраломъ 15.
с) Вояжъ по Малой Россіи Беклемишова 17 зв.
т) Воскресенскіе стихи 21.
у) Астрологическіе заданія (тоже сонник) 30 зв.
ф) Угадать, какъ кого-нибудь зовутъ по имени 36.
х) Астрологическіе предсказанія 37.
ц) Мода 39 зв.
ч) Чортъ и смерть.
ш) 1-ая Антипу виртуозу эпиграмма.
щ) Поддячему.
ю) Кутейкину.
я) Виргиліева Энеида ч. 1—4 (Вторая половина 4-ой части не сохранилась) 40.
Главнѣйшіе молитвы на латинскомъ и греческомъ языкахъ.
Греческо-латинско-русскіе слова.
Политическій театр.
Замѣтки изъ книги: Мысли Жан-Жака.

Фрагменты ученическихъ тетрадокъ, оказавшіеся въ расклеенной папкѣ переплета, тамъ же часть оглавленія зборника и часть надписи, кому принадлежитъ сборникъ, на послѣдней изъ составлявших переднюю папку страницѣ.

дентові реторики і стоять роки 1813 і 1817. В опису збірника є вказівка, що він дістався до музею з Лубенського повіту. Всі перераховані статті писано одною рукою, і на тій підставі, що в ньому є вірші „На погребеніе черниговскаго преосвященнаго Виктора 1813 р.“, треба сказати, що його не могло бути складено раніше як 1813 р., принаймні в тій частині, яка починається цим віршем. Таким чином, цей список „Енеїди“ не ранній; окрім того, на жаль, у ньому ми знаходимо тільки частину 4-ої пісні,— вона уривається на початку 97-ої строфи віршами:

О музо, панночко парнаська!
Спустись до мене на часок;
Нехай твоя научить ласка,
Нехай твій шепчет голосок,
Латинь к війні як снаряжалась...

і значить у ньому не стає 39 строф, їх загублено (ясно, що кінець цієї пісні видерто з збірника). Цей список (назвім його списком 1817 р.) зроблено не за друкованим виданням 1809 р., бо в ньому чимало (найбільше в IV пісні) пропущених слів і навіть цілих віршів, що для них у тексті позалишувано порожні місця. Очевидячки, оригінал, особливо для IV пісні (перші три так що й справно переписано), був не читкий, і переписувач залишив порожні місця, щоб потім їх записати [1]). Так, напр., строфи від 11—15 четвертої пісні так виглядають:

11. Ляхъ цвенькаты уже не буде,
Загубитъ чуйку и жупанъ.
(порожнє місце) [2]).
А забліе так як баранъ.
Москаль бодай бы не козою
Замекекекавъ зъ бородою,
А прусъ хвостомъ не завелявъ.
А [3]) (?) знаешъ мишъ [4]) хвостомъ выляе,
Якъ дуже дай да [5]) нелягае [6]),
Якъ чухрай гоньку [7]) давъ.
12. Цесари [8]) ходятъ журавлями,
Цирцей [9]) служатъ за гусаръ
У вострове тимъ сторожами
(порожнє місце) [10]).
Исхватнѣйшій [11]) на всяки штуки,
Спѣвакъ, танцюра на всѣ руки,
Уміе (пропущено слово) [12]) ловить.
Сей переряженъ въ обезяну.
Ошійникъ носить изъ сапяну,
И осужденъ людей смѣшитъ
13. Французи жъ давный [13]) чипаки [14]),
Головорѣзы рѣзники,
Си перевернуты въ собаки,
Чужи щоб гризли маслаки
(порожнє місце) [15]).
За горло всякого хватаютъ,
Гризутся про мижъ себе.
У нихъ хто хитрый, то й старшій,
И знай всѣмъ наминае парши,
Чуприну всякому скубе.
Ползутъ швейцарци червяками,
Голандци квакаютъ въ багнѣ,
Чухонци лазятъ муравьями,
Познаешъ жида тамъ въ свинѣ.
Индикомъ ходитъ тамъ Гишпанецъ,
Кротомъ же лазить португалецъ,
Звѣркуе Швединъ вовкомъ тамъ.
Датчанынъ добре жеребцюе,
Ведмедемъ турчинъ тамъ танцюе,
Побачите, що будетъ намъ.

---

[1]) В третій пісні в строфі 137 пропущено два вірші і залишено для них порожнє місце. —У Котляревського — Покиль не будутъ цѣловати (ноги чиеись постола). Ці вірші з одмінами є у всіх відомих нам списках.

[2]) У Котляревського — И не позвалямъ тамъ забуде. [3]) Якъ. [4]) Лисъ. [5]) Дойда — назвисько якоїсь відомої Котляревському собаки. [6]) Налягае. [7]) угонку. [8]) Цесарци. [9]) Цирцеи. [10]) Италіянецъ же маляръ. [11]) Исквапнѣйшій. [12]) Далі у Котляревського — И чижовъ. [13]) Давніе. [14]) Сѣпаки. [15]) Вони и на Владику лаютъ.

Та текстом IV пісня взагалі відповідає друкованому виданню 1809 р., крім незначних помилок (зразки їх уже можна бачити в наведених вище строфах) і деяких незначних відмін. Так замість Піярською граматку у рукопису стоїть латинську; в промові посланця до Латина всі латинські слова написано латинськими літерами, — і напр., замість „інноміне“ — стоїть innomine. Отож, можна сказати, що в цьому рукопису ми маємо IV пісню вже в закінченій редакції; друкуючи її р. 1809., Котляревський не зробив сливе ніяких виправок.

Що-до перших трьох пісень, то текст їх не відповідає цілком ні одному з відомих нам списків і друкованих видань. Це й не список Б., бо в ньому є такі варіянти, що їх нема в списку Б., напр., білоруське слово смякай (7 строфа першої пісні, є у П., і у Ж. на витертому), прочумавъ, де зимуютъ раки и доброй натрусив кабаки, стор. 40, є у П. і у Ж.), А що ти робишъ? Пьешъ сивуху (48, є у П., К., Ж., 39 р.) Моргухъ, мандріохъ, ярыжниць, пьяницъ (49 третьої — є в Котляревського), Нема ни мѣсяця, ни звѣздъ (70, є у П., К.), сидѣли тамъ скучны піиты (83, є у П., К., Ж., 39), жинокъ любовью не моривъ (100, є у К), замість Ахерон, як у Б. (54—57 третьої пісні) Стыкс (як скрізь), нема Сіхея, імення Дідониного чоловіка, у Б. і Ж. є (106—Ш) й инші. Це й не список Ж., бо в ньому нема таких варіянтів, котрі є в рукопису 1817 р., напр., у рукопису 1817 р. читаємо: Еней болячка був Юноны, як жорна серце їй давив, тугійший був бо от супоні, ні в чім Юнони не просив (І-3, як у Б., П; у К., Ж., 39 р.: Еней був тяжко не по серцю Юноні, все її гнівив, здававсь гірчійший їй од перцю, ні в чім Юнони не просив — з деякими відмінами в правопису). Із Ганнимедова пуздерка (II, 36, як у П., К. — у Ж і 39 р. У Ганны медова пуздерка), рубай, туши, гаси, лій, куйте (II-50, як у П., К. — у Ж. і 39 р. Гасіть і швидче воду лийте), Кумська земля (III-5, як у Б., 39 р., К.,—у Ж. і П.—Нумеля й инші.

Це й не список 1839 р. У списку 1817 читаємо сильне царство, як скрізь; у списку 1839 р. — Римське (1-17), сопілка зуба заиграла (як скрізь з незначними відмінами, у списку 1839 р.—Сопілка косарів іграла (1-28) й инші. Це й не видання Парпури: у Парпури читаємо — тогда дівки обман познали, да ба! Уже товстенькі стали (Ш-79), в рукопису 1817 р., як і у Б., Ж, К., 1839—поки дівки од перечосу до самого товстіли носу. Все жарти їм були да сміх (Ш-90), в рукопису 1817 р., як і у Б., Ж., К., 39—в которих не було грудей; Еней на радощах скакав (Ш-114), в ред. 1817 р., як і у Б., Ж., К., 39 р. — Еней то цмокав, то свистав; на Йванів вечір (Ш-134), в рукоп. 1817 р., як і у Б., Ж., К., 39 р.—на Константина й инші.

Є в списку 1817 р. й такі вирази, що не відповідають текстові перших трьох пісень, надрукованих у виданні Котляревського 1809 р.: напр., у рукопису 1817 р. читаємо: поставили столи дубові, багацько з стравою мисок, за стіл всі сіли і без мови в голодний пхали все куток (І-13, як і у Б., Ж., П., 39 р.) — у К. Поклали шаліовки соснові, кругом наставили мисок, і страву всякую без мови в голодний пхали все куток; Сестра була в Дідони Ганна моторна дівка, хоть куди, проворна, чепур-

ная панна, приходила й вони сюди (1-29, як П. Ж. 39—з деякими незначними відмінами),—у К.: Сестру Дідона мала Ганну, навспряжки дівку хоть куди, проворну, чепурну і гарну...; Стояв в Дідони у загоні з кизяку складений кирпич; його придбали воли, коні; Зімою ним топили піч (І-61, як у П., Ж., 39),—у Котляр.—Стояв у неї у загоні в кострі на зіму очерет; хоть се не по царській породі, так де-ж взять дров, коли все степ.

Визначних варіянтів, щоб траплялися тільки в рукопису 1817 р. і Б. або Ж.—ми не знайшли; те-ж можна сказати і про рукопис 1839—в ньому і в рукопису 1817 ми знайшли тільки один незначний схожий вираз — або осінній лихорадці (І-38, у Б. і П. лихоманці, у К. — лихій осінній трясці).

Що-ж до тексту Котляревського, то иноді ми зустрічаємо в нього такі вирази, котрі знаходимо тільки в рукопису 1817 р., напр.: моргух, мандріох, ярижниць, пьяниць, (Ш-49), у Б.—мандрох, куров, ярижниць, пьяниць (так і у Ж. і 39 р. з деякими незначними відмінами), у П. — мандріох, фиглярок притаманних); яким спідниці не дуло (Ш-122), у Б., Ж., 1839— котрим пупа не дуло, у П. — горба не дуло. Тільки у К. назвиська тих троянців, що їх зустрів Еней у пеклі, сливе зовсім відповідають тим котрі ми знаходимо в рукопису 1817 р., опріч одного — у Котляревського Свирид, у 1817 р. Пархом.

Окрім того, в рукопису 1817 р. нема строф 52, 53 третьої пісні [1]) (про чужі дива, що побачив Еней у пеклі), які опущено й у виданню Котляревського (ці строфи є у П., Ж., 39 р.), зате є строфи 130, 131, 132 і 133 в третій пісні про моторну дівчину, що ворожила Енеєві в пеклі, які є у К., Ж. 39 р. і які опущено у П., і нарешті є строфа в Ш пісні про мацапуру (Ш-17), що трапляється тільки в друкованому виданню Котляревського. Проте нема в рукопису 1817 р. трьох строф про розмову Дідони з Ганною, після того як її покинув Еней, що є в виданню К (стор. 27) — їх ніде нема. Сцену Енеєвого танцю 30 — (І-П.) змальовано в цьому списку теж не так, як у К., а близько до инших списків (див. текст „Енеїди“ з варіянтами).

Оригінальних будь-яких варіянтів, що їх ніде нема, ми в рукопису 1817 р. сливе не знаходимо; є тільки незначні відміни, напр.:

1817 р.	Б і К.	П і Ж.
Зевесъ лигавъ тогдѣ сивуху	Зевесъ тогдѣ кружавъ сывуху	Зевесъ тогди лигавъ вишнивку,
И оселедцемъ заидавъ,	И оселедцемъ заѣдавъ;	Маковниками заѣдавъ;
Седмую винъ кончав осьмуху,	Винъ, сему выпывши осьмуху,	И пьятую еще кондійку
Послѣдки съ кварты виливавъ.	Послидки зъ кварти доливавъ.	Отъ Гебы з ліоху дожидавъ,
(1—15)	(У К.—тогди, сивуху, выпивши, послѣдки, съ, выливавъ).	(у Ж — тогда, лигав, вышнивку, маковниками, заидавъ, пятую, кондѣйку; у Ж цей варіянт замість витертого, як у Б. і К.).

[1]) Для цих строф у рукопису не залишено порожнього місця, як для инших пропущених, очевидячки, їх не було і в оригіналі. Теж треба сказати і про строфи, де Дідона скаржиться Ганні на те, що Еней її покинув.

Але цікаво, що в рукопису 1817 року ми знаходимо варіянт, зазначений у примітках до видання Парпури. Подавши в тексті — Нептун дочувсь в скляних будинках, що пробу закричав Еней, він в жінчиних метнувсь патинках, мов кіт од сала до дверей (I-11), — Парпура в додатках наводить до цього місця й такий варіянт — Нептун же давній був драпіка, почув Енеєв голосок, росчухавши його що клика, півкопи для його кусок, — який ми читаємо і в рукопису 1817 р. (тільки замість росщухавши—послухавши). У Ж. такий варіянт, як у П., тільки-ж він стоїть замість витертого, такого, як у Котляревського — Нептун издавна був драпіка, почув Енеєв голосок, шатнувся зараз із запіка, півкопи для його кусок. В рукоп. 1839 р. такий варіянт, як витерто у Ж. і який стоїть у К., тільки замість зараз—митью. Що-до грубости стилю, що ми зазначили були в давніх рукописах Б., Ж., 39, то він у рукопису 1817 р. трохи згладжений, хоч і не так, як у П. і особливо у самого Котляревського: замість курваль (Б. 1-56)— бурлака (бурлак П., різун Ж. К.); Енеї її щоб підщипнув—(Б. 1-30), підмигнув (П.), веселійший був (К. Ж.), підморгнув (1817); куров (Б., Ж., 39 р. Ш-49), фиглярок притаманих (П.), мандріох (К. і 1817); которым пупа не дуло (Б., Ж., 39—Ш-122), яким горба не дуло (П.), сподниці не дуло (К. і 1817). Але у рукопису 1817 р. залишилися і сліди первісної грубости: про кізяки, що на них спалила себе Дідона (Б., Ж., П., 39), про дівок, що од перечосу до самого товстіли носу (Б., Ж., 39 і навіть К.).

На основі всього того, що ми досі наводили про список 1817 р., ми бачимо, що він неначе дає передостанню редакцію перших трьох пісень, яку Котляревському треба було тільки обробити, вигладити, трохи зменшити первісний натуралізм, щоб вийшла тая редакція, яку він надрукував р. 1809. В редакції р. 1817 уже проминуто 52 і 53 строфи третьої пісні, бо вони порушували національний характер поеми, вставлено 17 строфу III-ої пісні про мацапуру, яку написано про Парпуру або певніше про Осипова (див. про це нижче), але не ставало ще строф про Дідонину скаргу сестрі Ганні на Енея, що її зрадив, строф, у яких уже почувається повний розквіт таланту Котляревського.

Отож, список 1817 р. пізніший своїм стилем, ніж Б. і Ж. і навіть П. (деякими пропусками й додатками, хоч давніший за П. — своїм стилем). Очевидячки, Котляревський у якомусь списку згладив стиль, і список цієї редакції дістався Парпурі, а в другому списку дещо повикидав, а дещо повставляв, хоч ще не остаточно обробив його — нема Дідониної скарги сестрі на Енея, — але не звернув уваги на стиль. Цю працю, очевидячки, пророблено до 1798 р., до Парпуриного видання, бо робити в давньому з грубим стилем тексті ті пропуски й додатки, про які ми говорили, коли вже вийшло видання Парпурине, не було ніякої рації. Доводить це й те, що в списку 1817 р. ми знаходимо такі риси й варіянти, котрі трапляються тільки в виданні Парпуриному—смякай, инший варіянт про Нептуна, то-що. В цьому-таки в основі своїй давньому списку (до 1798 р.) ми знаходимо й IV пісню. Правда, можна сказати, що її до цього списку

додано пізніше, але, як побачимо далі, всі дані за те, що й IV пісня повстала до 1798 р. (див. далі), і тому не диво, що вона опинилася поруч трьох пісень давнього тексту. Тільки переписано її з якогось не дуже розбірного рукопису: очевидячки в ті часи, до 1798 р., IV пісня була ще новиною, останній твір нашого автора, може ще на-швидку переписаний з авторового автографа бо перші пісні переписано з оригінала справного.

Тепер на основі всього того, що ми досі казали про різні списки Енеїди, ми можемо зробити деякі підсумки. Перш за все, ми повинні зазначити, що, студіюючи тексти „Енеїди", треба надавати великої ваги навіть невеличким різницям, які трапляються в різних її списках. Ці різниці виникли не з сваволі переписувачів (за очевидні помилки ми не кажемо), а йдуть вони від самого автора, і є результат його невтомної праці. Коли, напр., Парпура надає, як ми бачили, ваги такому варіянтові, в якому ми знаходимо тільки невеличку відміну в словах, то це показує, що люди, переписуючи „Енеїду", бережно ставилися до її тексту, і коли його псували, то тільки несвідомо. Це стверджують і ті виправки, що поробив Заградський у списку Ж. Цей список (Ж) зроблено за писаним текстом, але коли Заградський одержав друковане видання Парпури, то він, думаючи, що друкований текст найправдивіший, почав за ним виправляти свій список, причому переправляв навіть поодинокі слова (хоч і не всі), напр., замість — гадив — писав бѣсивъ, замість — мандрувати — маршировати й инше. І спираючись на все те, що ми досі казали про різні списки „Енеїди", ми можемо сказати, що до видання Котляревського 1809 р. було без сумніву найменш як 8 редакцій „Енеїди": одна Б, дві, що мав Парпура, три, що ввійшли в склад тексту Ж, причому одна з них наближалася до Б, друга до К і третя до списку 1839 р. (це могла бути звичайно й одна яка-небудь зведена редакція, та це справи не міняє), потім та редакція, котра ввійшла в список 1839 р., нарешті редакція 1817 р., що мала вже 4 пісні. Список-же 1839 р. цікавий і сам по собі, бо він показує, як довго жила давня традиція тексту „Енеїди", коли і по 1809 р., як уже було три друкованих видання, аматори українського слова переписували ще давні, старі тексти цього твору.

Ця наша робота показує, що Котляревський дуже старанно попрацював над своєю поемою, коли стільки було її редакцій, а їх було ще більше, тільки вони поки нам невідомі. (Під редакцією ми розуміємо всякий список, що в ньому є більше-менше серйозні виправки самого автора). Це теж показує, що робота нашого поета була цілком свідома; він керувався у ній не якоюсь стихійною силою, а справжнім розумінням, надто тоді, коли побачив, яке його поема справляє враження на земляків [1]).

[1]) Крім тих списків Енеїди, що їх ми розглянули, треба ще сказати про один її список, хоч він і не має великої ваги. Цей рукопис знаходиться в бібліотеці Наукового Товариства імени Шевченка в Київі під № 64 і, як видно з титульного аркушу, його списано з першого Парпуриного видання „Енеїди" 1798 р. Це невеличка книжечка, цілком подібна до тої, у котрій знаходиться список і Житецького, і котра нагадує, як каже Житецький, своїм форматом давні зшитки перехожих дяків та пиворізів. На пер-

II.

Порівняння мотивів „Енеїди“ Котляревського з „Енеїдами“ Віргілія, Блумауера, Скарона і Осипова.

Тепер подамо тії міркування, що спали нам на думку, як вивчали ми різні списки „Енеїди“ Котляревського що-до її генези. В літературі тепер усталивсь погляд, що Котляревський, пишучи свою „Енеїду“, користувавсь із „Енеїди“ Осипова. На цьому стоїть Стешенко; порівнявши ‚Енеїду‘ Котляревського з „Енеїдою“ Осипова і знайшовши в них багато схожих місць, він робить такий висновок, що Котляревський „держался фабулы или канвы разсказа Осипова, перерабатывая однако эпизоды его ‚Энеиды‘ совершенно оригинально, самостоятельно“ [1]). Стешенко навіть указує приблизно, коли написано різні пісні „Енеїди“ Котляревського: 1 пісню, на його думку, написано р. 1794, 2—1795 р., 3-ю — 1796 р. і 4—1797 р. [2]). Ми вже знаємо, що з цими датами погодитися не випадає, бо

шому порожньому аркуші є напис: Сія книга прынадлежитъ Александрѣ Михайловнѣ (навіть двічі), а на звороті ще додано: Рознятовской, а на останньому аркуші (74) — Сія книга принадлѣжитъ тому, чья она — И. Котляревскій (знімок 5), але, наскільки ми могли з'ясувати, цей напис зроблено не власною рукою Котляревського, бо почерк його не скидається на автографи Івана Петровича [1]); а на звороті останнього аркушу є така примітка: Сія книжица принадлежитъ Господина помѣщика Михаила Ларія Слободи о жытной, а нижче иншою рукою „Василію Бережецкому“, а ще трохи нижче „Здѣлана Василіемъ Козловскимъ и подарена 1813 года Марта 27 дня“; а на аркуші, наліпленому на оправі, сказано: „въ ней листовъ обрѣтаится 87“; але, як порахувати всі аркуші — передній — порожній, другий за ним з заголовком „Енеїди“ і т. д. і останній теж порожній, то буде всього 74 аркуші; самий-же текст твору обіймає 71 аркуш. На другому аркуші перед твором ми знаходимо такий заголовок: „Энеида на малоросійский языкъ перелиціованная И. Котляревскимъ. Ч. І. съ дозволенія Санктпетербургской цензуры. Иждивеніемъ М. Парпуры. Въ Санк. петербургѣ 1798 года“. Цей заголовок ясно показує, що це перепис Парпуриного видання, що його зробив якийсь аматор українського письменства, що доводить також і детальне порівнювання рукопису з виданням 1798 р. Перед другою і третьою піснею ми знаходимо такий самий заголовок, як і перед першою, з одміною тільки назви пісні, так само, як це ми бачимо і в Парпуриному виданню. Як уже ми були казали, в книжечці заховалися не всі аркуші, і третя пісня уривається на 12 строфі; можна думати за рахунком аркушів, що в цій книжечці було переписано всі три пісні „Енеїди“, але потім дещо з неї було загублено. Окрім того, в ній бракує ще 3-ої строфи першої пісні; її не вирвано, а просто проминуто. Далі в першій пісні немає 58 і 59 строфи, і не можна з певністю сказати, чи їх пропущено переписуючи, чи загублено потім, як і решту аркушів книжки. У другій пісні немає 13—14, 15—16 строф, і теж не можна з певністю сказати, чи їх не було і в цілій книжці, чи їх загублено потім. В третій пісні пропущено 11—12 строфу [2]).

Як уже сказано, цей перепис дає копію друкованого Парпуриного видання 1798 р., тільки-ж у ньому трапляються деякі варіянти, що їх випадає зазначити: но греки як спалили Трою (I—1), скрізь читається як спаливши; поронах (4) — скрізь — поромахъ; брѣхеньки (III—2) — скрізь — бреденьки, навіть шляпу (I—34), замість бриль, що вже вказує на псування тексту.

[1]) Поэзія Котляревскаго, К. 1898 р., стор. 79. [2]) Там-таки, стор. 78.

[2]) Автографи Котляревського див. в виданню творів І. П. Котляревського за редакцією С. Єфремова, К. 1918 р., 152 стор.

[3]) Папір і рука в цій книжечці не однакові. До 20 аркушу йде нумерація по аркушах, тільки-ж важко сказати, хто її зробив, бо давніший папір кінчається 8 аркушем.

і трохи не вагаючись можна сказати, що р. 1794—11-го жовтня перші три пісні „Енеїди“ Котляревського було вже написано і навіть зовсім уже оброблено. Частина-ж „Енеїди“ Осипова виходили в такому порядку: 2 перших частини, що відповідають двом першим пісням Котляревського, вийшли р. 1791 [1]), 3 частина, що відповідає 3 пісні Котляревського, скінченій уже 11 жовтня 1794р., вийшла того-таки 1794 р. [2]), і 4 частина, що відповідає IV пісні Котляревського, вийшла в 1796 р. [3]).

Ми бачимо, що третя частина „Енеїди“ Осипова, яка відповідає III пісні Котляревського, скінченій без ніякого сумніву уже 11 жовтня р. 1794, вийшла з друку тільки р. 1794. Важко собі уявити, щоб Котляревський за короткий час — і року не має—міг написати цілу третю чималеньку собі пісню. До р. 1794 у нього, виходить, виготувано було дві пісні (обіймають вони в його виданню 48 сторінок), писано їх років за три (з 1791 по 1794 р.); р. 1794 вийшла III частина Осипова. Користуючись із неї, Котляревський за якихось півроку написав цілу пісню, що теж забирає в його виданню близько 48 сторінок. Треба мати на увазі, що Котляревський під цей час учителював був по глухих кутках України і не міг так швидко дістати „Енеїду“ Осипова з Петербургу, щоб зараз таки з неї і скористуватися для свого твору. Отож ми гадаємо, що не Осипов був за взірець Котляревському, а Котляревський подав думку Осипову перелицювати Віргілієву „Енеїду“, і що Котляревський задовго перед 1794 р., може й за семінарських справді часів, почав свою поему. Але, певна річ, тії факти, котрі ми оце подали, ще не дають нам права категорично про це говорити. Отож ми, щоб підсилити свою думку, повинні дати інші твердіші підстави. І це ми зараз зробимо.

Перш за все, коли ми придивимося тому образові Енея, що намалював Котляревський, то ми повинні сказати: образ цей цільний, яскравий— це завзятий козак, що і випити може гаразд, і воювати вміє, і до жінок залицятися потрапить—одне слово—парубок моторний. Що-до цього Котляревський і разу не схибив: характер Енеїв видержано дуже добре. Що-ж до Осипова, то в нього характер Енеїв якось двоїться. Відомо, що,

---

[1]) Один примірник їх знаходиться в бібліотеці колишньої Київської Духовної Академії під № BXXXI 6/135.

[2]) Один примірник її знаходиться в колишній Київській Публічній бібліотеці.

[3]) Там-таки Пор.: Соболевський. Библіографъ 1889 р. № 10—11. Друге видання цих чотирьох частин „Енеїди“ Осипова вийшло р. 1800, а не 1881, як каже ак. Соболевський (див. там-таки). Примірник цього видання знаходиться теж в бібліотеці колишньої Київської Духовної Академії під № Муз. Д., 129), хоч воно й не зветься друге видання; те саме видання, що про нього говорить Соболевський, насправжки зветься другим, та за чергою воно було вже третє й вийшло з дозволу московської цензури в Петербурзі р. 1801. Стешенко, за вказівкою Венгерова (Русская поэзія, стор. 807, примітка 3), помилково каже, що III і IV пісні „Енеїди“ Осипова надруковано р. 1795 (див. Кіевская Старина 1898 р. № 7, стор. 73, 78). У передмові до „Енеїди“ Блумауерової Grisebach каже, що „ins Russische wurde Blumauer's Aeneide von Ossipof (St. Petersburg 1791-1793 ?) übersetzt (Bibliothek der Deutschen Nationalliteratur, Virgil's Aeneis travestirt von A. Blumauer, Leipzig, 1872 р., стор. XXV).

Осипов дуже багато скористався з німецької „Енеїди“ Блумауера. У Блумауера Енея змальовано, як героя, що вміє як слід поводитися, що втікає з Трої, захопивши з собою

Den Unterrock der Helena,
Den Schmuck der alten Hekuba,
Nebst ihren Augengläsern (I.35) [1]).

Венера наказала своїм граціям позавивати йому кучері і дала йому зовнішню „огладу“; він був тим, що зветься „франт“—фертик (I, 33). Коли троянці приїхали до Дідони і вона покликала їх до себе, то вони вміли стискати паннам ручки і казати компліменти (I, 34), а Еней подарував Дідоні тії речі, що привіз із собою з Трої. Таким самим фертиком малює Енея й Осипов, напр.:

1) Его на тотъ разъ нарядила
Сама Венера наподрядъ,
Прихолила и пріумыла,
И щегольской дала нарядъ,
Напрыскала его духами,
Мазьми, помадами, водами,
И показала удальцомъ (1-38).

2) Тотчас пошли у всѣхъ поклоны,
И шарканья наперерывъ;
Пошли учтивства, забобоны,
Всякъ сдѣлался въ ласкахъ чивъ.
. . . . . .
Еней, какъ молодецъ учтивой
И знающий всю въ тонкость честь,
Хозяйкѣ той щедролюбивой
Велѣлъ подарки онъ принесть.
Изъ Трои вздумалъ какъ подняться,
То всѣмъ не позабылъ запастся,
Что могъ лишь только подхватить.
Еленино все умывалье,
Бѣлила, мушки, притиранье,
Дидонѣ вздумалъ подарить, (1-39).

Або

Еней учтивство сохраняя,
Какъ щоголь самой удалой,
Во всѣмъ сей нянькѣ (Сивіллі) угождая,
Своею тотъ же часъ рукой
Исполнилъ, что она велѣла (VI-44);

або

Еней учтивство сохраняя,
Свою старуху сберегая,
По-щегольски за ручку свелъ (із човна)
И петиметрамъ подражая,
Поступки модны сохраняя,
Всѣхъ въ удивленіе привелъ (це в пеклі—VI, 75),

або, побачивши в пеклі Дідону,

По древню щеголей закону
И по манеру волокитъ,
Спѣшитъ къ красавицѣ проворно,
Являя сердце ей покорно,
И поклоняся говоритъ [2]) (VI-82):

---

[1]) Цитати з „Енеїди“ Блумауерової ми подаватимемо — I т. за виданням у Відні 1784 р., II—там-таки 1793 р., III—там-таки 1788 р.

[2]) Пор. Блумауера: Er küsste zärtlich ihr die Hand.
Und wollte sie versöhnen (II, 114).

або

Межъ тѣмъ какъ плотно завирался
Щеголеватой нашъ Еней (98);

або

Вотъ какова была Дидона,
Троянскимъ щеголемъ вспаляся (IV);

Плутонисі Еней збирався „щегольски самолично вѣтвь отдать".

Або

Въ французскомъ вѣтреномъ народѣ
Еней выучился моды
Украдкой бѣгать изъ гостей (IV-56),

Еней має „косу" і значить перуку (VI-34), Юпітер називає його „щеголемъ" (IV-49) [1]).

Отож ми бачимо, що характеристику Енеєву Осипова теж, з одного боку, видержано дуже вдатно, тільки-ж у цей цільний образ иноді втручаються такі риси, котрі нагадують уже моторного козака Котляревського, а не фертика. Ганна, сестра Дідони, так каже про нього:

Еней же хоть куда дѣтина;
Не выкидок изъ сотни вонъ;
Не промахъ, бойкой молодчина,
И всякому задастъ трезвонъ.
Сказать тебѣ всю правду матку,
Не всякой сунется съ нимъ въ схватку;
Онъ рыло всякому утретъ;
И всѣхъ окольныхъ Нумидійцовъ,
Сирянъ, Тирянцовъ, Гетулійцовъ,
Онъ за поясъ себѣ заткнетъ (IV-15).

Коли Енея спіткала на морі буря, то він

Бурлацки [2]) клялъ свою судьбину (1-21).

Кажучи промову до своєї старшини про батькову смерть, Еней по-козацки усъ погладя,

Такую имъ сварганилъ рѣчь (V-83 I в. 1791 і II в. 1800 р.).

Цікаво, що в третьому виданні, що вийшло в світ вже р. 1801 по смерті Осипова (він помер р. 1799), перший вірш цього місця хтось змінив так: И по-гусарски усъ погладя (V-83). Може, це зробив Котельницький, що продовжував був Осипова і що, як ми побачимо далі, сливе не надавав свойому творові українського кольориту, скрізь кажучи про москалів, гусарів, драгунів, то-що.

Троянці сідають у Осипова запорожскимъ кругомъ (VII—34). Відкіля всі ці риси? Їх, на мою думку, можна пояснити тільки тим, що Осипов користувавсь і Котляревським, складаючи свою „Енеїду". Деякі инші доводи ще більше підсилять цю мою гадку.

---

[1]) Скарон теж називає Енея galant homme (I, 4). Перед Дідоною Еней з'явивсь „Aussi brillant, qu'eût fait un Dieu, /Car sa mère bien avisée/ Sur sa chevelure frisée /Avait deux fois pleine sa main/ Répandu poudre de jasmin, /Avait avec de la pommade/ Refraîchi son teint un peu fade (I, 58).—У Блумауера Венера теж „gab ihm einen Austrich mit (I, 34).

[2]) У Котляревського Дідона питає Троянців, хто вони, і каже: чи може виходці—бурлаки? (1809 р. 14), див. ще III—3.

У Осипова ми зустрічаємо такі вирази, які могли спасти йому на думку тільки тоді, як він мав перед собою „Енеїду“ Котляревського.

	У Котляревського:	У Осипова:
1)	А морем в бурю їхать слизько, Човнів ніхто не підкує (II-24).	А въ бурю ѣхать моремъ слизко (IV-79).
2)	Еней і сам зо старшиною Анхиза добре поминав (II-26).	Збираючись зробити поминки по батькові, Еней къ себѣ велѣлъ быть старшинамъ (V-84). (тут ми знаходимо і фразу — по-ковацки усъ погладя).

В иншому місці, де в Котляревського тільки сказано, що Еней удавсь по пораду до громади (11-40), Осипов дає таку картину ради, яка малює нам уже московські порядки:

Скорѣе, не теряя время,
Всѣхъ на совѣтъ къ себѣ собралъ,
Которыхъ изъ троянска племя
Побольше прочихъ уважалъ;
И разсадя кругомъ чинами
По лавкамъ и скамямъ рядами,
Какъ въ земской сборной ихъ избѣ,
Пустился въ тайные совѣты (V—128).

Про дочку Латинову Котляревський каже, що вона була

3)	Дородна, р о с л а и красива, П р и с т у п н а, добра, неспесива, Гнучка, юрлива, молода (89).	Р о с л а, стройна, свѣжа, красива, П р и с т у п н а всѣмъ и неспѣсива [1]). (Осипов, VII—18).
4)	А старший (посел) р а ц і ю сказав (96) [пор. Іул . . . . похвальну рацію сказав (V, 143); Латинець, старший по породі, К Енею рацію сказав (VII, 182)].	Сталъ рацію свою читать (Осипов, VII—45). Пор. Котельницький, Энеида, VIII — Зачалъ предлинную рацею.
5)	Таку сказав річ с т а р ш и н а м (107).	(Латин звелів) Къ себѣ собраться старшинамъ (VII—83).
6)	Хоружжі усики крутили (110). Для щитів ночви припасали (111).	Хоружія верхомъ съ усами [2]) (VII—95). (в війську Латиновому). Наклали цѣлыя начовки (VII—97) (знаряддя для війни).

[1]) В иншому творі Осипова „Несбыточныя путешествія“ (СПБ. 1799 р.) про зріст людей говориться так: „Одни изъ нихъ были малы и темны, — коихъ признали мы простымъ и подлымъ народомъ, другіе же были велики и свѣтлы, и составляли богачей и знатное дворянство“ (25—26).

[2]) Цікаво, що в „Росписи чиновныхъ особъ въ государствѣ (російському) при началѣ сего 1784 г.“ чин хорунжого показано тільки в „Малороссійскихъ намѣстничествахъ“ (422 стор.). У Котляревського поруч з хорунжим стоять ще й інші українські військові чини: сотники, асаули, урядники з атаманами, у Осипова ми знаходимо тільки цей один чин—хорунжого (пор. Р у б а н ъ, Краткія географическія, политическія и историческія извѣстія о Малой Россіи. СПБ. 1773 года, де в „канцеляріи генеральной артиллеріи“ показано такі чини — обозний, е с а у л, х о р у н ж и й, писар, стор. 64).

Котляревський пише: Повіяв вітр з руки Енею (II—45); Осипов неначе повторює його — Насталъ Троянцамъ вѣтръ споручной, хоч в иншому своїому творі „Несбыточныя путешествія“ три рази пише попутный вітер [1]), та і в самій „Енеїді“ в инших місцях він каже „попутной“ (I—86, 104, 115, VII—13).

Всі ці слова, котрі ми навели, трапляються і в великоруській мові, ми їх знаходимо в словнику Далевому, та я гадаю, що жадному письменникові-великорусові, а тим більше петербурзькому урядовцеві, як Осипов [2]), вони не спадуть на думку, коли він писатиме свій твір, хоч-би й про низький предмет: всю поему Осипова написано суто великоруською мовою, навіть з зворотом на *а* (напр. начовки, VII—97), і разом з цим ми зустрічаємо такі вирази, котрі нагадують українську мову [3]). Це можна з'ясувати тільки тим, що цей письменник мав перед очима український твір і мимоволі брав з нього деякі вислови. Справді, нащо йому було писати — росла, приступна, рацію й инше, коли навіть рима вийшла-б, коли-б він узяв суто російські слова: доступна, рѣчь і т. д.? [4]).

---

[1]) „Несбыточныя путешествія“, де розказується про всякі фантастичні плавання, стор. 7, 71, 78.

[2]) Про Осипова ми знаємо, що він був убогий письменник, жив у поганенькому будинку і заробляв собі різними перекладами, друкованими набір (Венгеровъ, Русская поэзія, в. VI, стор. 322). Окрім того, ми знаємо, що як-раз тоді, коли Осипов писав свою „Енеїду“ (від 1791—1796 р.), він служив у головному поштовому управлінні і друкував силу-силенну книжок: Старинная русская ключница и стряпуха 1790 р., Новѣйшій и совершенный русскій конскій знатокъ 1791 р., Карманная книга сельскаго и домашняго хозяйства 1791 р. і другий раз 1793 р. Новый и совершенный расчетистый картежный игрокъ 1791 р., Россійскій винокуръ, пивовар . . . 1792 і другий раз 1796 р., Крестьянинъ скотоводъ (190 стор.) 1792 р., Новый и совершенный русскій садовникъ 1793 р., Не прямо въ глазъ, а въ самую бровь 1794 р., переклади Донъ-Кишота 2 частини 1791 р., Похожденіе задомъ напередъ, Германская повѣсть 1793 р., Алкивіадъ Мейснеровъ 1794 і 1795 р., Мѣсяцесловъ, загадливый, угадливый и предсказывающій переклад з німецької мови 1796 р. (Венгеровъ, Русская поэзія, VI, стор. 322). Опріч того, Осипова ще р. 1790 притягали до права в справі Радіщева (Сухомлиновъ, Изслѣдованія и статьи, т. I, СПБ. 1889, стор. 588). Важко собі уявити, щоб Осипов за таких життьових умов мав ще час самостійно працювати над своєю „Енеїдою“.

[3]) Дашкевич зазначив ще кілька українських слів, що трапляються в Осипова і що досить характерні для української мови, хоч вони инколи вживаються і в великоруській мові. Мені здається, що ці всі факти, взяті вкупі, справляють певне враження і можуть свідчити за те, що Осипов читав Котляревського.

[4]) Можна гадати, що й такі вислови та форми, як

а) Біжи лиш швидче в Карфагену (Кот., 1809, 22)

б) І кинув в Карфагену оком (ibid. 21)

а) И безъ оглядки торопися | Не отдыхая на пути
Къ Дидонѣ в нову Карфагену (Осипов II—49)

б) И въ Карфагену полетѣлъ (ibid. 43).

в) Заѣдетъ сынъ твой въ Карфагену (I, 29).

(пор. польське Kartagena, Kartagina і в польському перекладі Кохановського Kartagina (зміст першої пісні, 96, 99 й инш.); пор. Петров „Эней, Героическая поэма, 1 вид.1770 р.— 6 пісень і 2 вид. 1781—1786 р. — 12 пісень — скрізь Карфаген — 10, 40, 162, 165, 172 і ин.). Невтесом (Котл.) і Навтесом (Осипов — II—129) — Віргілій Nautes (V—704 вірш), Nautes (Скарон — 164), Навтій Петровъ 244, Навт-Квашнин-Самарин 116; Іриса (Котляревський

Далі иноді ясно бувае, що виразні слова Котляревського Осипов замінює або блідими, або так, що виходить якась нісенітниця: Еней у Котляревського, вдаючись під лиху годину до матери, каже: Тепер їй, бачу, не до соли (II—39), а Осипов пише: Теперь ей, видно, не до сына (V—125). У Котляревського сказано, що в будинках Плутона не було

Ні гіч, ні гаріля пилинки,
Було все чисто, як зоря (II—76).

У Осипова Сивілла, водячи Енея по пеклі, так йому каже:

Покамѣстъ же, чтобъ не напрасно
Намъ время по-пусту терять,
Жилище здѣшне все ужасно
Хочу по пальцамъ разсказать
Тебѣ сердечному дружочку;
И, какъ несмысленну овечку,
Не знавшую еще волковъ,
Во всемъ порядочно наставлю,
И ни пылинки не оставлю,
Чтобъ ты на все могъ быть готовъ (VI—105).

На віщо здалось тут це слово — пылинки Осипову — важко зрозуміти: пояснити його можна тільки тим, що Осипов знайшов цее слово в Котляревського.

У Котляревського Енеєві посланці кажуть цареві Латину між иншим такі слова:

Энеусъ принцепсъ есть моторный,
Вродливый, гарный и проворный,
Побачишъ самъ инномине!
Вели акципере подарки
З ласкавымъ видом и без сварки,
Що присланы черезъ мене (1809, стор. 16, 1842, 25).

У Осипова цим словам відповідають такі:

Экзавди насъ ты, Домине!
Пришли просить мы хлѣба, соли;
И отъ твоей зависимъ воли,
Любя тебя инъ Номине (VII—45).

У Котляревського слово инномине наведено зовсім зрозуміло: це французьке слово [1]) і значить такий, який не має імени, назвиська, великий,

---

і Ириса (Осипов ч. II, 116, ч. IV—55), Iris (Скарон 154, Iris Блумауер 73), Ирида Петров 239, Ирида — Котельницький (пісня IX, 82, 84); цікаво, що Котельницький користується в одному місці висловом Осипова — Ириса въ платьѣ полосатомъ (V—116), проте пише й Ирида — Постой, Ирида полосата (IX, 84); Пренестскій (Кот. 43) і С пренестским воинством своим (Осипов—IV—104) — пор. у Котляревського — Мезентій... пред страшним воинством гряде (42) — первісно витворив Котляревський, а не Осипов.

[1]) На це вказує й наголос цього слова у Котляревського инномине, що римує з „через мене“. Котляревський, каже Ст. Каменський, оповідаючи анекдоти, любив уставляти французькі слова і фрази (див. Воспоминанія о Котляревскомъ, 1883 р., стор. 14). Цікаво, що в инших подібних випадках Котляревський раз-у-раз пише при-

а Осипов, очевидячки, подумав, що це латинське слово—nomen і, гадаючи, що Котляревський зробив тут помилку, написавши його вкупі з прийменником, відділив прийменник, і вийшла нісенітниця: любя тебя инъ Номине [1]).

Але може виникнути питання, невже Осипов користувавсь тільки Котляревським? На це ми скажемо, що Осипов, безперечно, користався і з латинської „Енеїди", і Скароном, і Блумауером, та не поминув і Котляревського.

Що він мав перед собою латинську „Енеїду", це видно з того, що в нього є такі епізоди, котрих нема ні в Блумауера, ні в Скарона, ні в Котляревського.

Що він читав Блумауера, це також не викликає ніякого сумніву, бо в нього є такі місця, котрих немає ні в Віргілія, ні в Котляревського, ні в Скарона, і котрі нагадують Блумауера: напр., тільки в Блумауера й Осипова Еол випускає вітрів з мішка, тимчасом як у Віргілія і Скарона вони знаходяться в глибокій печері, а в Котляревського Еол скликає вітрів додому, бо вони були в різних місцях; тільки у Блумауера й Осипова Венера приходить до свого сина, взявши на себе образ циганки (I пісня), тільки в Блумауера й Осипова буря, яка повстала на морі, коли троянці виїхали з Картагени, пояснюється тим, що це сльози Дідони зібралися в дощові хмари (V пісня), то-що.

Користувавсь Осипов і Скароном [2]): розказуючи, як Еней розхоробрившись у пеклі, Осипов пише:

Еней со храбростью своею
Геройской трусостью робѣлъ;
Но предъ старухою своею
Нимало вовсе не хотѣлъ
Прослыть ребенкомъ боязливымъ.
И вдругъ со взоромъ онъ гнѣвливымъ
Свою шпажищу обнажилъ,
Рубить ихъ всѣхъ предпринимая;
Того жъ никакъ не объявляя,
Каковъ тогда въ сердчишкѣ былъ.

йменник окремо: ад те (1809, IV, 16), ад финемъ (1842 р., VI, 47). За взірець у даному разі — вставляти чужомовні слова у свій текст—міг стати для Котляревського особливо Блумауер, що наводить у своїй „Енеїді" слова різних мов — не кажучи вже про латинську: Fi donc (I,143), passe-par-tout (II.79), en negligé (II, 150), Mon bijou (III, 13), Traité de l'Art de guerre (III, 115), Beim Point d'Honneur zu kitzeln (III, 176), Aphyd ward zum ἀκέφαλος von seiner Hand kreieret (III, 173), Del populo cornuto (III, 77), Anch'io sono Bruto (III, 77), то-що.

[1]) Цікаво, що це слово в рукоп. 1817 р. написано латинськими літерами —in nomine, як і взагалі всі латинські слова. Може це правопис самого Котляревського, в ранніх редакціях, тільки він, мабуть, цее слово писав укупі (по-французьки), а розділив його вже який-небудь переписувач, семінарист, на зразок власника рукопису 1817. В такому вигляді потрапило це слово в якому-небудь списку й до Осипова.

[2]) Енеїдою Скарона ми користувалися були в виданні Bibliothéque National, Scarron, le Virgile travesti т. I-III..

[3]) Пор. Дашкевич, Кіевская Старина, 1898 р., № 9, стор. 166-169.

Сивилла сколько ни старалась
Его гнѣвъ лютый утолить;
За мечъ его не разъ хваталась.
Чтобы его не допустить
Удариться съ тѣнями въ схватку;
Вперяючи въ его догадку,
Что все пустая то мечта,
Что зрятъ они передъ собою;
И небелицею такою
Здѣсь въ Адѣ полны всѣ мѣста.
Но нашъ герой разсхарабрившись,
Не слушалъ вовсе ничего
И въ кучу къ нимъ съ мечемъ пустившись,
Хотя бъ Плутона самого
Готовъ былъ превратить уродомъ.
Но чуды сіи со всѣмъ содомомъ
Исчезли мигомъ передъ нимъ.
Еней въ ударѣ размахнувшись,
И на ногахъ не удержавшись,
Поклонъ всѣмъ носомъ отдалъ имъ
(VI—57-58).

Це зовсім одповідає тому, що каже Скарон:

A ces vilains visages là
D'Aeneas le sang se gela.
Il saisit son fer par la garde:
„Monseur Aeneas, prenez garde,
Dit la Sybylle, ces vilains
Sont corps fantastiques et vains,
Qui decoupés ne peuvent être.
Mais lui, qui n'était plus son maître
Alors qu'il avait dégaîné,
Chamailla comme un forcené,
Et, pensant fendre une Gorgone,
Son coup ne rencontrant personne
Ce bon seigneur un peu trop prompt
Donna d'estomac et de front
En terre, aux pieds de la Sibylle,
Qui, comme elle était fort civile,
Sitôt qu'elle le vit tombé,
Jurant en chartier embourbé,
Lui présenta sa patte d'oie,
Et fit reluire quelque joie
En ses yeux bordés de poils gris
Pour lui remmetre les esprits,
Lui disant: „Ce n'est rien, beau sire“
(VI—21-22).

Ні в Блумауера, ні в Котляревського таких подробиць нема.

Але відкіля взялися в Котляревського епізоди й вирази, схожі з „Енеїдою“ Блумауера? Стешенко каже, що вони увійшли в українську „Енеїду“ з Блумауера через Осипова, та це не так, бо Котляревський, на нашу думку, безпосередньо користувавсь з Блумауера [1]), так само, як і з Скарона, що ми зараз і покажемо.

Ми не знаходимо відомостей у життєпису Котляревського, щоб він знав німецьку мову, хоч нам відомо, що він добре читав по-французьки. Що правда, ми взагалі не надто багато знаємо про батька нашого нового письменства. Але, що він читав Блумауера, це ми можемо довести напевне: у Котляревського є такі вислови, що їх нема ні у Віргілія, ні у Осипова, ні у Скарона, а трапляються вони тільки у Блумауера [2]), напр.:

---

[1]) Як. Головацький, ще в 1849 р. казав, що „Блумауера травестирована Енеїда дала йому (Котляревському) запевне перву мысль“ (написати свою „Енеїду“)—див. Три вступительніи прподаванія о рускôй словесности, Львів, 1849 р., стор. 25.

[2]) В семінарії, що в ній вчився Котляревський, навчали (з 1780 р.) і німецької мови, причому за навчителя її був виписаний із Липського університету проф. Шаль (Бѣдновъ, Краткія историческія свѣдѣнія объ Екатеринославской духовной семинаріи, Екатеринославъ, 1904 р., стор. 8, пор. Записки Одесскаго общества исторіи и древностей, т. III, стор. 120). Можна гадати, що коли Котляревський добре навчився у семінарії французької мови, то хоч трохи знав і німецьку. Будь-що-будь, шкільний товариш Котляревського І. Мартинов каже, що він сам у семінарії навчився „нѣсколько нѣмецкому языку“ (Русская Мысль, 1903 р., № 10, стор. 127). Крім того, в самій „Енеїді“ ми неначе бачимо сліди того, що Котляревський знав німецьку мову. В своїй промові до

Котляревський	Блумауер	Осипов	Віргілій	Скарон
1. Пятами зъ Трои накивав	Aus Troja nahm er's Fersengeld (1-3)).	Онъ взялъ котомку, ну бѣжать (I-I)	Нема	
2. Еней тутъ крикнувъ, якъ на пупъ (I-7)	Aeneas schrie (I-II).	Бурлацки клялъ свою судьбину и бабьимъ голосомъ ревѣлъ (21)	Talia voce refert (89 вір.)	Lâcha ces pieuses paroles
3. І щобъ друга вдова найшлась (II-I).	Der Herr geb'..mir ein ander Weibchen (II-3)	Мнѣ свѣжую вдову достать (V-1)	Нема	Нема

4. У Блумауера Еней питає в пеклі найвидатнішого чоловіка, де його батько. Той відповідає, що він живе в гостиниці (Wirtshaus — II-116). У Котляревського про це питає Еней Сивіллу, як це і слід, бо вона була йому за поводиря по пеклі; вона йому каже, що Анхиз, по Венериній любові, де схоче, там і буде жить (III-79). Але далі Анхиз запрошує Енея до своєї господи. У Осипова Еней не розпитує про те, де живе його батько. У Віргілія про це питає Сивілла Музея (VI—669-671), але батько Енеїв ніякої господи на тім світі не має. У Скарона тут велика одміна з тим, що ми знаходимо у инших авторів (VI-55).

5) У Блумауера і Котляревського подібно описується те пророцтво, яке робила Сивілла тільки Енеєві в каплиці Фебовій, у Віргілія і Осипова тут ми бачимо одміну:

Б	К
Du wirst zwar Rom und Latien Auf allen deinen Reisen So wenig, als Sankt Peter sehn, Und doch wird man dich preisen, Dass du der erste einen Dom Daselbst dir stiftetes+und Rom Zum zitz der Päpste machtest (II—74).	Така богів Олимпських рада, Що ти і вся твоя громада Не будете по смерть в Риму; Но що тебе там будуть знати, Твое імення вихваляти, То ти не радуйся цьому (III—50).
О	
Судьба боговъ неизслѣдима Сокрыта въ участи твоёй! Латынщины тебѣ и Рима Не видѣть, какъ своихъ ушей.	У Віргілія немає подібности (VI—82–97).

підданих латинський цар питає їх: Хто буде (у них) крігс-цалмейстер, себ-то військовий скарбник? Такий чин у тодішньому російському війську був (див. Роспись чиновныхъ особъ въ государствѣ при началѣ сего 1784 г., стор. 65), але в иншому місці Котляревський уже від себе каже, що в латинському війську гевальдигером (себ-то за офіцера, що мав поліцейський догляд за військом), — був шинкар — такого чина в тодішньому російському війську ми не знаємо, але якщо він і був, то особлива пристрасть Котляревського до таких німецьких назв військових чинів неначе свідчить, що мову німецьку він знав. Пор. Стешенко (Котляревський й Осипов, стор. 23), який каже, що Котляревський „не знал ни одного западно-европейскаго языка, кромѣ французскаго". Пор. Дашкевича, який каже, що Котляревський не знав Блумауера (Кіевская Старина, 1898 р., № 9, стор. 174). Та і з тих відомостей про Полтавську семінарію, котрі подано у Біднова (Документы, относящіеся къ исторіи Екатеринославской духовной семинаріи, Екатеринославъ, 1912 р.) видко, що в Полтавській семінарії за часів Котляревського німецької мови навчали.

Однакожъ не отчаявайся
И горевать не вдругъ пускайся.
Хотя ты и не будешь тамъ
Ни мало вовсе ни ногою.
Но скажутъ всѣ, что тамъ тобою
Богамъ поставленъ первой храмъ
[(VI—18).

У Скарона теж текст далекий (VI—190—191).

6) У Котляревського Сивілла Церберові кинула глевтяк, бо вона з собою на дорогу взяла хліба (III—63), у Блумауера

Warf ihm ohne Schrecken
Ein frisches Agnus Dei for (II—106),

а в Осипова Сивілла кидала „разные оглодки вчерашнихъ ужинныхъ костей“ (VI—77), у Віргілія

Cui vates horrere videns iam colle colubris
Melle soporatam et medi catis frugibus offam
Obicit (VI—419—420).

У Скарона тут текст близький до Віргілія (VI—32).

7) В рукопису 1794, 1799 р. й у П. ми знаходимо такі вірші:

Поставили столи дубові,
Багацько з стравою мисок,
За стіл всі сіли і без мови
В голодний пхали все куток (13).

Таку саму картину ми знаходимо й у Блумауера:

Kaum war nun auf den weichen Gras
Der Tisch zum Mahl gedeckt, so frass
Ein Hasenfuss den andern.
Eh noch das Mahl ein Ende nahm,
Gieng Punsch herum im Kreise (I—16).

Правда, про столи говориться й у Віргілія, тільки вже тоді, коли він розказує про кінець обіда, — столи було прийнято — mensae remotae (I—216); у Скарона обід був просто на траві — couchés sur la gaie verdure (1—20).

У Осипова немає ніякої мови про столи: Троянці їли просто на березі (I—24), і думається, що тут Котляревський ближчий до Блумауера, ніж до Віргілія. Потім у своїому виданню 1809 р. Котляревський столи замінив шальовками сосновими (стор. 11) — чому, побачимо далі.

8) Просячи Нептуна за свого сина, Венера у Котляревського цілувала його в губи (II—43), у Блумауера —

Frau Venus durfte dem Neptun
Ein Schmätzchen nur versprechen (II—60);

у Осипова вона тільки „съ волокитнымъ униженьемъ съ улыбкою ему рекла“ (V—136), у Віргілія вона просто раз підійшла з такими словами (V 780).

9) У Котляревського Цербер лежить у бур'яні (III—68), у Блумауера auf der Streu (II—105), у Віргілія inmanis in antro (VI—418), у Оси-

пова—въ одной горѣ непроходимой, заросшей хворостомъ и мхомъ (VI—75), у Скарона він теж лежить у печері (VI—32.)

10) У Котляревського і Блумауера Еней так навчає своїх троянців латинської мови:

Еней тут зараз взяв догадку:
Велів побігти до дяків,
Купив Піярську граматку,
Полуставців, октоїхів,
І всіх зачав сам мордувати,
Поверху, по словам складати
Латинську тму, мну, здо, тло.
Троянське племя все засіло
Коло книжок, що аж потіло
І по латинському гуло.
Еней від них не одступався,
Тройчаткою всіх приганяв,
І хто хоть трохи лінувався,
Тому субітки і давав (III—92—93).

Der Held liess nun sein ganzes Heer
Di Infimam studiren
Und die geschicktesten in der
Rhetorik exerciren;
Flugs war mit Hülfe des Le Jay
Und eines Cornu copiae
Ein Dutzend Redner fertig (III—27).

Осипов:

Эней, не тратя нужно время
И не теряя ни часа,
Свое Троянское все племя
Скорѣй на разны голоса
Велѣлъ учить латинску складу;
И всѣмъ прилежно безъ откладу
Языкъ тотъ въ голову вбирать
Не исподоволь по боярски,
Но палями, по семинарски,
Чтобы скорѣй его понять.
Когда же всѣ поизучились
И взяли въ толкъ языкъ весь тотъ,
Тогда къ Энею всѣ явились
Безъ дальнѣйшихъ Эней хлопотъ,
Экзаменъ дав на скору руку
И похваля за ихъ науку,
Десятокъ лучшихъ отобралъ (VII—38).

Ясно, що Котляревський писав свою картину, як троянці вчилися латинської мови, підо впливом Блумауера і спираючись на свій семінарський досвід; Осипов-же, не маючи такого досвіду, не дав такої живої картини, яку ми бачимо у Котляревського, хоч він і наслідував тут обох — і Блумауера і Котляревського [1]). У Віргілія цього епізода зовсім немає, текст-же Скаронів далеко тут стоїть від тексту Котляревського.

[1]) Цікаво, що й саму мову, якою говорить посол Енеїв до латинського царя, мову-мішанину української з латинською, Котляревський міг чути в своїй семінарії і потім скористуватися з неї, коли йому довелося писати промову свого посла: в рукописних шкільних збірниках XVIII в. не рідко трапляється ще й тепер незабута напіввірш — напівпісня „Був Грицько мудрий родом з Коломиї", де вчений семінарист Грицько, щоб показати свою вченість, таку каже орацію до свиней: „алянтус, свинянтус, згризантус травантус на стерниску". Слів на *ус* на манір латинський ми не бачимо у Блумауера, — вони есть тільки у Котляревського й Осипова, але у Осипова їх всього два —

11) Котляревський, описуючи лови Асканія, називає його князьком [1]) (IV—103), — це для Котляревського неприродньо, але так його в цім місці називає й Блумауер:

Da unterhielt, nach Prinzenbrauch,
Askan sich just mit Jagen (III—45).

У Осипова сказано, що Троянці

Сбирались лошадей сѣдлать
Энееву въ угодность сыну,
Которой съ добра молодчину
Тогда ужъ началъ выростать (VII—71),

хоч Осипов теж, слідкуючи за Блумауером, також любить иноді величати Енея і Асканія князями, напр. VI—12, 41, 29. У Віргілія тут немає для Асканія ніякого епітету (пор. Скарон VII—115).

12) У Котляревського про царя Латина сказано, що він був смирний і

Стичку тільки мав на ліжку,
Аматі як не грав під ніжку,
І то тоді, як підтоптавсь (IV—107).

У Блумауера ми теж знаходимо згадку про ліжко:

Des guten Königs Milchnatur
Bestand aus lauter Frieden,
Ihm war in seinem Leben nur
Ein einz'ger Brieg beschieden:
Der war, wen nachts mit im ihm Bett
Der Ehkonsortinn Maiestät
Ein Bischen harcelirte (135).

У Віргілія цього місця, як відомо, немає, а у Осипова воно наведено так:

Латинъ былъ царь миролюбивой
. . . . . .
Одну имѣлъ лишь только ссору
Ночною изрѣдка порой
Со вздорной своею женою,
Котора сильною рукою
Его подъ коготь жала свой (VII—82).

У Скарона цього місця немає (VII—122).

два рази Энеус (VII—46—47) і раз Пріамус (47); видно, що Осипову це було щось незвичайне, тоді як у Котляревського всю промову пересипано латинськими словами і словами на *ус*—Енеус, панус, циганус. Осипов тут зробив так, як він раз-у-раз робить (що ми далі більше побачимо): у Блумауера взяв кілька слів, напр., сереніссиме, бенегніссиме, экзавди, і кілька у Котляревського. Цікаво, що у Котляревського ще в двох місцях є така мова — Низа і посланця Латинового — перемішана з латинськими словами (V—148, VI—183), але відповідних їм немає у Котельницького (що продовжував Осипова). Можна думати, що й перший раз така мова спала на думку Котляревському без впливу Осипова, і вже Осипов узяв її форму у нашого поета.

[1]) Правда, князем, очевидячки, підо впливом Блумауера, Котляревський називає й Енея.

13) В третій пісні (строфа 6) у Котляревського так описується поводження троянців у Кумській землі:

И тут вони не шановались,
А зараз всѣ и потаскались,
Чого хотѣлося и с к а т ь:
Якому меду та горѣлки,
Якому молодици, дѣвки,
Зъ зубивъ оскому щобъ згонать.

Це близько відповідає тому, що ми знаходимо у Блумауера:

Der Kaufte sich ein Degenband,
Der andre s u c h t e Mädchen.
Der ging auf eine Parthie Whist (II—66).

Текст Осипова стоїть тут далі від Блумауера, ніж текст Котляревського, хоч видко, що і Осипов заглядав тут до Блумауера.

Иной побрелъ туда шататься,
Куда привыкли собираться
Молодушки по вечерамъ
Плясать подъ пѣсни въ хороводы (VI—5).

Що і Осипов заглядав тут до Блумауера, видко з дальшого віршу, де Осипов каже про віст, хоч і зазначає, що троянці, як москалі, його не знали, а грали в народні гри. У Скарона тут текст відрізняється від Котляревського (II—182).

14) Кінець IV пісні Котляревського дуже близько нагадує кінець 9 пісні Блумауера:

Про Турна Котляревський каже:	Пор. у Блумауера:
Чи він ввільне од сей напасти, Побачимо те в пятій части, Коли удасться змайстерить (114).	Allein wohin der Wandermann Mit heiler Haut geschwommen, Und was er in der Folge dann Noch ferner unternommen Dies, liebe leser, will ich auch, Geschieht es auch nicht jetzo gleich, Im nächsten Buche sagen (III—180).

15) Коли Дідона почула від троянців, як вони страждали мандруючи, то вона:

Гірко заридала
І з білого свого лиця
Платочком сльози обтирала—

це відповідає тому, що каже Дідона в своїй промові до троянців у Блумауера:

Es gieng euch schwer!
D i e A u g e n g e h n m i r ü b e r (I—33).

Ні у Віргілія, ні у Скарона, ні у Осипова нічого не говориться про Дідонині сльози. У Віргілія тільки сказано, що вона vultum demissa profatur (I—561).

16) Оповідання Енеєве Троянцям про свого батька Анхиза, якого сивуха запалила і живота укоротила (25), нагадує нам Блумауера, що в нього Еней так каже, вдаючись до свого мертвого батька:

Du bist gewiss ein Heiliger
Im Himmel, wie ich glaube;
Du warst ja stets ein Eiferer
Der unverfälschten Traube (II—9).

17) Ми не подаватимемо всіх тих висловів, котрі свідчать, що Котляревський знав і читав Блумауера. Але одно ще все-таки вкажемо, бо воно дуже цікаве. Відомо, що у Блумауера є багато випадів проти католицького духівництва, і він чимало разів у своїй поемі згадує про католицький звичай цілувати папський постіл: двічі в першій пісні, коли Зевес пророкує Венері, яка доля судилася її Енеєві, і кілька разів в инших піснях. Для нас особливо цікаве тее місце з поеми Блумауера, коли в пеклі пророкує свойому синові сам Анхиз. Але перше наведемо всі ті головніші місця, де Блумауер каже про цей звичай.

1) Er hält fon andrer Leute Geld
Ein grosses Kriegsheer, und die Welt
Küsst ihm dafür den Stiefel (I—21).

2) Weil nun die Welt gewohnt schon ist
Fon Rom zu dependiren,
So wird, so lang man Füsse küst,
Dies Reich nicht exspirieren (I—23).

3) Sieh da auf jene Wiese hin:
Zween Knaben, die sich baxen,
Die werden, ehe noch am Kinn
Die Haare ihnen wachsen,
Dereinst an deiner Römer Hof—
Der als ein kleiner Erzbischof,
Und der als Bischof glänzen.

4) Dem wird das Pabstthum sein Papa
Einst erblich hinterlassen,
Und den wird seine Frau Mama
Zum Pabste machen lassen,
Eh er ins Mannesalter tritt,
Und dem dort küsst man gar schon mit
Zwölf Jahren den Pantoffel (II—154).

У Осипова цим трьом місцям Блумауера відповідае тільки одне в першій пісні, як-раз у пророкуванню Зевесовому Венері:

Ихъ власть дотолѣ продолжится,
И будутъ всѣ ихъ почитать,
Доколѣ слѣпота продлится,
И будутъ ноги цѣловать (I -28),

що відповідає Блумауерові (див. раніше Füsse küsst). У Котляревського в першій пісні, в місці, котре відповідає Осипову, немає цих слів, а є подібні в третій пісні, де розказується, як у пеклі голос віщував Енеєві, що він поставить римські стіни,

В них буде жити, як в раю,
Великі зробить переміни
Во всім окружнім там краю;
Там будуть жить та поживати,
Покіль не будуть цілувати
Ноги святои постола [1]).

[1]) Так стоїть у списку Болховітінова і Житецького; у П'а р п у р и — якогось, у виданню Котляревського — ч и е и с ь; пор. ще одно місце у Блумауера про цей звичай — Den heiligen Fuss zu küssen (III—130).

Мені здається, що це місце дуже ясно показує нам не тільки те, що Котляревський читав Блумауера, ба й те, що він перше витворив свою Енеїду зовсім незалежно від Осипова: як-би Котляревський користувався Осиповим, то він-би це місце й навів там, де воно знаходиться у Осипова. Адже важко собі уявити, щоб він так начитався Осипова, що коли йому довелося в третій пісні говорити про Енеєве майбутнє, то він тут згадав те, що сказано в Осипова в першій пісні, і навів його в своїй третій частині, тим більше, що все це не має ніякого звязку з характером його „Енеїди", перейнятої народнім духом. Як-же ми згодимося з тою думкою, що Котляревський користувався Блумауером, то ці слова про постіл саме в третій пісні нам будуть зовсім зрозумілі: в першій пісні Блумауера Зевес пророкує про Енеєве майбутнє в 77 віршах, що виходить дуже довго, і хоч він двічі каже про те, що нащадкам Енеєвим цілуватимуть чоботи й ноги, проте Котляревський міг тут і не звернути уваги на ці слова, бо вони губляться серед инших слів Зевесових. Коли-ж Котляревському довелося говорити про Енеєве майбутнє в третій пісні, і він, слідком за Блумауером, у другій і третій строфі промови про це батька Енеєвого (в 14 рядках) найшов указівку на папську „Pantoffel", то він, скоротивши своїм звичаєм, вніс цеє місце й у свою „Енеїду". Осипов-же, який казав уже про це в першій пісні, не вважав за потрібне знов наводити подібні слова.

Користувався Котляревський, без сумніву, Скароном [1]), і на це ми маємо ясні доводи: Палінур у Котляревського, коли схопилася буря, відмовляється їхати в Італію, а каже, що їм треба прямувати до Сицилії:

Італія відсіль не близько,
А морем в бурю їхать слизько,
Човнів ніхто не підкує.
Оттут земелька есть, хлопята,
Відсіль вона невдалеку,
Сіцілія — земля багата,
Вона мені щось по знаку.
Дмухнім лиш, братця, ми до неї,
Збувати горести своєї —
Там добрий царь живе Ацест.
Ми там, як дома очунясм
І, як у себе, загуляєм, —
Всього у нього вдоволь есть (II—24).

Це неначе дослівний переклад Скарона:

La Sicile n'est pas trop loin,
Où le brave Acestes demeure,
Je suis d'avis que tout à l'heure,
Sans lutter contre mer et vent
Ce qui perd les gens bien souvent,
Nos vaisseaux y tournent les proues (V—104).

У Віргілія це розказано дуже далеко від цих текстів:

...Superat quoniam Fortuna, sequamur,
Quoque vocat, vertamus iter. Nec litora longe
Fida reor fraterna Ericis portusque Sicanos,
Si modo rite memor servata remetior astra (V—22–25).

[1]) Стешенко не слушно каже, що Скарон „не оказалъ на украинскую Энеиду никакого вліянія" (стор. 9, пор. 10 стор.). Франко теж гадає, що Котляревський не користувався Скароном (Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, т. 26, стор. 40).

Текст Блумауерів теж далеко стоїть у цім місці від Котляревського і Скарона (II—5). Осипов близько відповідає тут і Котляревському, і Скаронові, але видко, що Котляревський тут незалежно від Осипова користувавсь Скароном також, як і Осипов собі користувавсь тут, як ми вже казали, і Котляревським:

Сицилія лежитъ здѣсь близко;
Пригрянемъ, братцы, мы туда.
А въ бурю ѣхать моремъ слизко;
Забьемся и не вѣдь куда.
Земля же та намъ всѣмъ знакома;
Мы тамъ всѣ отдохнемъ, какъ дома,
Отъ бурныхъ ускользнувъ хлопотъ.
Ацестъ ихъ царь, мужикъ богатой,
И на хлѣбъ на соль тароватой,
Ко всѣмъ великой доброхотъ.

Ясно, що Котляревський дає неначе переклад слів Скаронових, Осипов-же, слідом за Котляревським, бере в нього цілі вірші — а въ бурю ѣхать моремъ слизко, пригрянемъ, братцы, мы туда, мы тамъ всѣ отдохнемъ, какъ дома.

2) Розказуючи про те, як трапилася пожежа в флоті Енеєвій, Котляревський пише:

Як пан Еней так забавлявся,
То лиха він собі не ждав,
Не думав і не сподівався,
Щ б хто з Олимпа кучму дав.
На те Юнона повернула
І в голові так коверзнула,
Щоб зараз учинить ярмис;
Назула без панчіх патинки,
Пішла в Ірисині будинки,
Бо хитра ця була, як біс.
Прийшла, Ірисі підморгнула,
Черкнула в хижу разом вдвох,
І на ухо щось їй шепнула,
Щоб не підслухав який біс (II—36).

Це теж найбільше відповідає Скаронові:

Mais tandis que maître Aeneas
S'amuse à tous ces beaux ébats,
Mademoiselle la Fortune,
Qui toujours lui porte rancune,
Lui joue un tour de son métier,
Qui le va bien faire crier:
Junon, plus méchante, qu'un page,
A sa faiseuse de message,
Iris, qu'on appella Arc-en-Ciel,
Parla, le coeur rempli de fiel,
Un petit moment à l'oreille (V—154)

У Віргілія цей епізод наведено так:

Hic primum Fortuna fidem mutata novavit.
Dum variis tumulo referunt solemnia ludis,
Irim de caelo misit Saturnia Juno
Iliacam ad classem ventosque adspirat eunti,
Multa movens necdum antiqum saturata dolorem (V—604 - 608).

У Блумауера текст теж далеко стоїть від Котляревського і Скарона:

Indessen so sich alles wohl
Gethan auf Feld und Anger,
Ward Juno fon dem alten Groll
Mit neunen Ränken schwanger.
Sie rief ihr Kammerkätzchen her,
Und schickte sie hinab ans Meer
Mit heimlichen Depeschen (II—48—49).

Осипов неначе тут ближче від усіх стоїть до Блумауера:

Но зла Фортуна своенравна,
Перевернула все не так;
И изъ всего веселья славна,
Чего никто не мнилъ никакъ,
Ввернула нашему Енею
Порядочный колтокъ въ зашею,
Чего онъ вовсе и не ждалъ.
. . . . . .
Троянцовъ злобная Юнона
Пугнуть хотѣла прямикомъ.
Съ Зевесова укравшись трона —
На цыпочкахъ и потайкомъ,
Ушла въ особую коморку;
И тамъ къ себѣ на поговорку
Велѣла поскорѣй прислать (rief у Блумауера)
Свою разсыльную подругу,
Потребовать отъ ней услугу,
И важно дѣло приказать (V—115—116).

3) Здається, що і цей дуже яскравий образ:

(Нептун) миттю осідлавши рака,
Схвативсь на його, мов бурлака,
І вирнув з моря, як карась —

витворивсь у Котляревського підо впливом отаких висловів Скаронових:

Le roi (Нептун) du peuple porte-écailles
Poussa son char fait en bateau
Devers la surface de l'eau (I—13) і
L'heritier d'Ino, Palemon,
Chevauchait un fort beau saumon,
Six grosses huîtres à l'ecaille.
En un char couvert de rocaille.
Traînaient un ancien Triton,
Qui donnait aux autres le ton
D'une coquille recourbée (II—175—176).

4) Образ Венери, коли вона прийшла прохати Юпітера за свого сина, витворив Котляревський також підо впливом Скароновим. У Віргілія про Венеру тут тільки говориться, що вона

Tristior et lacrimis oculos suffusa nitentis
Adloquitur (до Юпітера) (I—228—229).

У Блумауера зовсім не описано, в якому настрою була Венера:

Frau Venus kam und machte da
Dem Donnerer Visite;
Denn da versagte der Papa
Ihr niemals eine Bitte (I—17).

Осипов тільки каже, що Венера „жалобно запѣла". У Котляревського тут ми бачимо повний збіг з Скароном:

К.

Прийшла Венера, искривившись,
Заплакавшись і завіскрившись,
І стала хлипать перед ним (Юпітером)

С.

Elle en eût bien dit d'avantage
Mais la bonne dame de rage
Se mit tellement a pleurer,
A sangloter, a soupirer,
Elle fit tant de l'enragée
Qu'il eut peur, la voyant changée,
Qu'elle n'eût quelque diable au corps (I-23-24)

5. Вислів Котляревського про Юпітера, що тільки ненароком

З Олимпа глянув і на нас
І кинув в Карфагену оком (1—16),

відповідає такому реченню Скароновому:

Юпітер: Au travers d'un châssis de verre,
Jetait ses yeux dassus la terre (1—2').

6. Образ плачливого Енея, що не відповідає загальній козацькій вдачі героя, теж склався у Котляревського підо впливом Скароновим:

К.

Еней сподар посумувавши,
Насилу трохи вгамувавсь,
Поплакавши і поридавши,
Сивушкою почастувавсь (III)

С.

Cependant sa bouche exhala
Maint soupir, et de sa paupiére
Sortit de pleurs une riviére,
Qui se sépara sur sa peau
En quinze ou seize gouttes d'eau (I.—181)[1]).

або

Еней боровсь з своїм сердега горем,
Слізьми бідняжка обливавсь,
Хоть от Дідони плив поспішно,
Та плакав гірко, неутішно (II пісня).

Иноді неначе спочатку Котляревський утворював образ підо впливом Скароновим, а потім зміняв його підо впливом Блумауера.

Як раз на морі і гора,
А далі потім яр глибокий
(список Болховітінова, Житецького, Парпури).

Un flot jusq'au ciel l'éleva,
Puis aussitôt le flot creva,
Laissant en mer une ouverture (1—12).

Як раз на морі і гора!
Все море зараз спузирило,
Водою мов в ключі забило
(видання Котляревського 1809 р.)

Wie siedend Wasser sprudelte
Das Meer in seinem kessel.
(I—9).

Та було в Котляревського ще одне джерело, що може разом із Блумауером та Скароном і навело його на думку перелицювати свою „Енеїду“: це польський переклад „Енеїди“ Віргілія. Є відомості, що Котляревський знав польську мову ще в семінарії, так само як і французьку[2]), і значить міг читати польські книжки. В бібліотеці кол. Київської Духовної Академії є польський переклад „Енеїди“ XVII в. На жаль, перших аркушів його не збереглося, і ми не можемо сказати, хто його зробив. Проте в середині XVIII в. (1754) Андрій Кохановський видав цей переклад сливе без жадних одмін другим виданням[3]). Наприкінці XVIII в. (1786—1787) Przybylsky зробив переклад „Енеїди“ польською мовою під таким заголовком[4]): Eneida czyli viersz Bohatyrski ku czci Eneiasza z Troi“, та він довгенько залишавсь у рукопису і надруковано його тільки 1811 р. Ми бачили тільки другу частину цього перекладу. Цікаво, що до неї додано малюнок боротьби Енея з Турном — Турна вже повалено на землю, і Еней замахнувсь над ним мечем; підписано під цим малюнком: Eneias Bohatyr zwycięzaiący; по боках двобійців оддалеки стоять війська, а вгорі сидять боги — Зевес у короні і дві жінки, мабуть Юнона й Венера. Коло одної з них — мабуть Юнони — сидить павич. Цікаво, що в одному рукописному підручнику поезії, напи-

[1]) Пор. Скарон III, 140.

[2]) Я не розумію, чому Стешенко не вірить цій звістці і каже, що навіть французької мови не навчали в тій семінарії, де вчився Котляревський (Стешенко. Котляревський.. стор. 9); ми вже бачили, що там вчили не тільки французької, ба й німецької мови.

[3]) В передмові до цього видання сказано, що тут подають Віргілія „z Rzymskiego w Polski stroy przestroionego, czy z Togata kontuszowym uczynionego“.

[4]) Див. т. II, Передмова, стор. VI.

саному у Чернігівському колегіумі 1745 р. (див. знімок 6), ми знаходимо діялог між Енеєм, Турном, Антенором, Касандрою, то-що [1]). Правда, цей діялог не має безпосереднього відношення до „Енеїди" Котляревського, проте в цьому підручнику теж є малюнки Турна й Енея: на одному малюнку вони подають один одному руки, тоб-то миряться (знімок 7), а другий—як Еней вбиває Турна—над малюнком є напис: Turnum superavit Eneas (знімок 8). Здалека по боках двобійців теж стоять два війська. Все це показує, що мотиви т. м. „Енеїди" були популярні і в Польщі, і в нас на Україні. Треба ще зазначити, що у Віргілія нема таких обставин двобою, котрі ми знаходимо в Котляревського і бачимо на зазначених малюнках: хоч у Віргілія і говориться, що Еней з Турном вирішили покінчити діло двобоєм, та загальна бійка і після цього продовжувалася, і Еней у Віргілія просто серед баталії зустрічає Турна і спочатку тільки ранить його списом у ногу (XII, 925), а потім уже вбиває. Тимчасом у Котляревського Еней згідно з малюнком спочатку: „Торох Рутульця в лівий бік!" і вже потім, згідно з Віргілієм, вбиває його мечем, причому з самого початку цього двобою Турн велить Латинцям і Рутульцям бій

З Енеєвцями перервати.
І як раз противні супостати
Утихомирясь стали в строй,

як це намальовано й на тих картинах, що про їх ми говорили [2]).

Далі, цікаво, що в польських перекладах „Енеїди" ми вже давно (XVII в.) бачимо народній кольорит. Як у польській схоластичній проповіді XVII в., у Скарги, Млодзяновського, подіям старого і нового заповіту надавано окраси й рис польського життя і польської народности, коли Бога називано небесним королем, Мусія гетьманом люду жидівського [3]), так уже і в давньому польському перекладі „Енеїди" XVII в., а значить і в Кохановського ми бачимо ці риси польської народности.

Ці риси неначе відбилися і в „Енеїді" Котляревського: Ацеста він називає королем (II—24). Правда, такого назвища ми у відповідному місці у Кохановського для Ацеста не зустрічаємо, хоч він і тут величає його szlachetny (116), але в третій пісні, де Ацест у Віргілія називається царем (1—558), Кохановський величає його королем (1—21, 22), у Осипова Ацест тут цар (81), у Блумауера він не має ніякої назви, проте розуміється, що він цар. Потім Енея, Еола, латинського царя Кохановський скрізь називає королями: Еней—krol z Troi (1—2), Еол—krol (1—3), Lati-

[1]) Діялога цього ми друкуємо в додатках до нашої праці, як цікавий матеріял до історії сюжету нашої поеми.

[2]) У Блумауера і Скарона, як відомо, цієї частини „Енеїди" зовсім нема; що-ж до Котельницького, що докінчив переклад Осипова, то, на жаль, останньої частини його „Енеїди" ми в Київі ніде добути не могли. Нагадуємо, що останні пісні (особливо VI), де мова про двобій між Енеєм і Турном, писано вже в XIX в., коли Котляревський міг уже познайомитися з перекладом Пшебельського.

[3]) Про це див. у нашій праці Ант. Радивиловський, южно-русскій проповѣдникъ XVII в, Київ, 1894 р.

nus krol (182). Дідона теж krolowa (1—12). Цікаво, що Юпітер називається у Котляревського один раз Йовіш (VI—177)—пор. у Кохановського Iowiszowa małżonka (1—2), ogień Iowiszow (IV—94), Iowisz (VI—100). Козак иноді називається у Котляревського, як і в Кохановського всякий вояка—богатирем (VI—185); так Котляревський називає і самого Енея (VII—247); пор. у Кохановського Entell Bohatyrz (127).

Потім образ Харона, мені здається, намальовано у Котляревського теж підо впливом Кохановського, принаймні текст його тут ближче за всіх стоїть до Кохановського, хоч без сумніву дещо для цього образу Котляревський взяв і в Блумауера, а так само і в Віргілія:

І перевізник тут явився:
Як циган, смуглой цери був,
Од сонця ввесь він попалився,
І губи, як арап, оддув;
Очища в лоб позападали,
Сметаною позапливали,
А голова вся в ковтунах:
Із рота слина все котилась,
Як повстка борода скомшилась[1]),
Всім задавав собою страх.
Сорочка звязана узлами
Держалась в силу на плечах,
Попричепляна мотузками,
Як решето була в дірках,
Замазана була на палець,
Засалена, аж капав смалець;
Обутий в драні постоли,
Із дір онучі волочились,
Зовсім, хоть вижми, помочились;
Пошарпані штани були.
За пояс лико одвічало (1—59-60).

wąs siwy
Z brodą wielką pomszył się, płomieniem błyszczały
Oczy, węzłem ścięgniony, płaszcz na nim zbotwiały,

acz iuz dawny laty,
Ale czerstwy w starości swey y rydzowaty
(VI—156—157).

У Віргілія Харона так описано:

Portitor has horrendus aquas et flumina servat
Terribili squalore Charon, cui plurima mento
Canities inculta iacet, stant lumina flamma,
Sordidus ex umeris nodo dependet amictus (VI—298—301).

У Блумауера ми знаходимо такий малюнок:

Hier kam ein alter Murrkopf hart
Ans Land heran gerudert,
Das Alter hatte seinen Bart
Ihm schneeweiss eingepudert;
Doch liess er ihn zerrauft und dicht,
Und kämmt' und pflog und putzt' ihm nicht
Wie unsre Kapuziner.
Ein Sack, so alt und grob, als er,
Bedeckte seine Blösse (98).

[1]) Теж у П. і К.; у Б. і Ж.—як клоччя борода ізбилась.

У Осипова:

В струях сих грязных и вонючих,
Что тиной с зеленью текут,
На веслах, как крылах летучих,
Явился перевозчик тут.
Лице чернѣе голенища,
Нечесаная бородища,
Вся в колтунах и завитках
Висѣла до пупа клочками,
Сиво-сѣдыми волосами,
Старинной, как парик в кудрях,
Одѣт же был по щегольскому,
В сермяжном старом зипунѣ,
Заплаты по куску большому
На всѣх боках и на спинѣ.
Запачкан грязью весь и салом,
Обвязан из куля мочалом,
С узлами вмѣсто кушака;
Протоптаны всѣ башмачонки,
А под кавтаном рубашонки
Ни на полушку лоскута (VI—53—61).

Хоч у Віргілія і сказано, що у Харона nodo dependet amictus, проте цей вислів — одежа висіла узлом — дуже неясний; у Кохановського-ж прямо сказано, що węzłem ściągniony płaszcz na nim zbotwiały був; у Осипова такого опису сорочки Харонової нема, навпаки сказано, що сорочки зовсім не було — „а под кавтаном рубашонки ни на полушку лоскута", а про вузли говориться там, де розказується про пояс Харонів— обвязан из куля мочалом, с узлами вмѣсто кушака — хоч і вийшло щось незрозуміле; у Блумауера, як ми бачимо, про вузли нема ніякої мови. Далі про бороду Харона Котляревський каже, що вона скомшилась, неначе передаючи слово Кохановського pomszył się. У Скарона ми бачимо тут значну одміну (VII — 23).

Як схопилася буря на морі, Еней у Котляревського —

Тут крикнув, як на пуп:
Заплакався і заридався,
Пошарпався увесь, подрався,
На тім'ї начесав аж струп.

І далі

Енея за живіт бере.

У Віргілія сказано, що extemplo Aeneae solvuntur frigere membra: ingenit... (1—92—95). У Блумауера — Aeneas schrie und zitterte an Händen und an Füssen (6), у Осипова —

Еней, как будто в лихорадкѣ,
Зубами хлопая дрожал,
Или в падучем, как припадкѣ,
Кривлялся, корчился, зѣвал,
Взирая с судна на пучину,
Бурлацки клял свою судьбину
И бабьим голосом ревѣл (1—21).

У Кохановського Wnet z strachu rozerwáne maiąc członki w sobie Eneas ciężko westchnął (1 — 4). Видно, що текст Котляревського ближче від усіх стоїть до Кохановського (пор. Скарон I, 11). Юпітер у Котляревського пророкує Венері, що її Еней в Італії збудує сильне царство і заведе свое там панство: не малий буде він панок (1 — 9). Це неначе відповідає тому, що каже Зевес у Кохановського:

Trzysta lat całych tam (в Італії) Eneaszowe
Pokolenie będzie mieć krolestwo gotowe;

потім з'явиться Romulus, який waleczne zbuduie miasto, а mieszczani

Od przezwiska swoiego przezowie Rzymiany.
Tyt kresu ani czasu (mowię rzeczywiście)
Nie kładę, bo im Państwo oddal wiekuiście (1 — 11)

У Віргілія і Блумауера говориться тільки про царство, те саме ми бачимо в Осипова:

Еней латинско царство там устроит
И утвердит из ничего.

Потім з'явиться Ромул, що

Всѣ покорит себѣ народы,
Прострет на землю власть и воды,
И будет в Римѣ так, как хан (1—27).

Можна думати, що й картину наради у царя Латина з його вельможами, а головне той рух, що повстав серед латинців, коли Латин не схотів воюватися з Енеєм, Котляревський намалював, маючи перед собою польську „Енеїду“ й уявляючи собі польське „посполите рушення“. У Віргілія говориться, що коли латинці стали вимагати від царя, щоб він оголосив війну Енеєві, то він

Nec plura locutus
Saepsit tectis rerumque reliquit habenas,

і латинці сами збиралися і воювали з Енеєм, — проте яскравої картини зборів і боротьби нема. У Блумауера ми бачимо виразну картину зборів латинців до бою, те саме й у Осипова, тільки-ж ні в одного з них нема таких рис, котрі-б нагадували польські урядові форми, — вони є тільки у Котляревського: цар Латин зізвав до себе панів вельможних,

старих, чиновних і заможних,
которих ради слухав сам (IV — 107).

А ось картина того руху, що повстав у латинськім царстві після того, як Латин не схотів воюватися з Енеєм:

Мов посполітеє рушення
Латина в царстві началось,
Повсюдна муштра та ученя,
Все за жолнірство приняло сь (1 — 112).

Евандр теж скликає річ посполиту (VI — 170).

Користуючись найбільше з Блумауера, Котляревський брав дещо і в самого Віргілія. Відомо, що на Україні серед людей письменних „Енеїда“ Віргілієва мала велику пошану, надто за часів Теофана Прокоповича[1]). Пробуваючи в Полтавській семінарії, Котляревський читав Енеїду Віргілієву, отож не дивниця, що в його Енеїді ми бачимо безпосередні відгуки й латинської поеми.

[1]) „Кіевская Старина“ 1898 р. № 10, стор. 16.

Звичайно можна сказати, що всі епізоди, схожі з латинською „Енеїдою", перейшли до поеми Котляревського через польський переклад „Енеїди", проте є доводи і на те, що Котляревський заглядав і в латинську „Енеїду" [1]). Перелічуючи ті народи, котрі прийшли допомагати Турнові, Котляревський називає Сакранців (118), чого нема в польській „Енеїді" (209) і що ми знаходимо у Віргілія (VII — 796). У Блумауера і Осипова нічогісінько не говориться про ті латинські народи, що прийшли на допомогу Турнові (Осипов VII — 115, Блумауер 140). У Скарона (VII—230), хоч і є цей народ Сакранці, зате він не згадує тут про Аргівців.

У Котляревського після першої промови Дідони до Троянців, промови, що її нема ні в Віргілія, ні в Блумауера, ні у Осипова,—

Троянці всі замурмотали,
Дідоні низько в ноги пали,
А вставши їй мовляли так.

У Віргілія Maximus Ileoneus placido sic pectore coepit, а після його промови cuncti simul ore fremebant Dardanidae (1—559—560).

У Блумауера Троянці

Warfen for der Furstin Thron
Sich hin und baten um pardon
Und Holz für ihre Schiffe (14),

потім

O Königin! so schrie sie hier
Ans einem Mund zusammen (ibid).

У польській „Енеїді" тільки сказано, що Троянці głosnym wzdychaniém iego potwierdzaią mowę (21). У Скарона нема відповідного місця (1 — 55), у Осипова просили (47), а потім вскричали (48). Таким чином, жадним способом не можна сказати, як це роблять деякі критики, що у Котляревського нема ні одної Віргілієвої риси, яку-б він вніс у своє оповідання незалежно од російської „Енеїди" (див. Зеров, Нове українське письменство, 32, пор. Стешенко, op. cit.—80. Правда, в другій своїй роботі „Енеїда Котляревського й Котельницького" Стешенко вже каже, що поема Котляревського не залежить тільки від латинського первотвору, Записки Наукового Товариства імени Шевченка, кн. IX, 56). Отож ми бачимо, що у Котляревського, коли він починав свою „Енеїду", було багато джерел: і латинська „Енеїда", і Скарон, і Блумауер, і навіть польська „Енеїда", і всіма ними він скористувавсь доладу. Досить джерел було і в Осипова. Ми їх уже зазначили: це Віргілій, Скарон і надто Блумауер, а також і наш Котляревський. Тільки про Осипова не можна сказати, щоб

[1]) Указівку на це ми неначе знаходимо у самого Котляревського: вдаючись до своєї музи, він каже:

Ти, Музо, кажуть всі, письменна,
В Полтавській школі научена,
Всіх (союзників Енея) мусиш поіменно знать (IV — 23).

„Енеїдою" Віргілієвою ми користувалися в виданню A. Forbiger'a, Lipsiae, M. D. CCCLXXIII, pars II і III.

він користувавсь своїми джерелами гарно, що ми зараз і покажемо, головним чином для того, щоб ще ясніше довести, що не Котляревський, починаючи свою поему, кермувавсь Осиповим, а навпаки.

У Осипова ми часто бачимо, як він бере різні епізоди у різних авторів, між иншим і у Котляревського, і без пуття їх компонує, так що виходить якась нісенітниця.

Так, описуючи ті дива, котрі побачив Еней у пеклі, Котляревський спочатку говорить про свої українські чуда, а тоді розказує і про класичні:

Тут вешталися великани,
Мавки, відьми і упирі,
Арапи чорні, злі, погани,
З рогами мов бики, тури.
Верблюди з страшними горбами
І гад із острими жалами,
Шипіли, корчились, повзли,
Огнищные з крилами змії,
В півліктя бігали кощії,
На курячих ногах козли.
З ненаських же були горгони,
Кентаври, грифи, бріярей,
Химери, карли, Геріони (так і 1839 р.) (у П. Гарпагони).
І жовтих бугських тьма ужей.
Еней хотів тут показатись,
Що будто він не зна боятись,
Трощить було задумав чуд;
Но за руку його вхопила
Сивила і отговорила,
Щоб не заходив дурно в труд. (Рук. 52—53 строфа [1]).

Матеріял для цього опису Котляревський взяв у Скарона, а почасти й у Блумауера, тільки дуже вкоротив його, так що ми знаходимо в нього самісінький перелік тих див, що про них теж коротенько, але все-таки хоч дещо каже Скарон, а ще більше Блумауер, присвячуючи мало не кожному чуду цілу строфу з 7 віршів.

У Скарона це місце наведено так:

Dessous ce grand orme habitaient
De grands Centaures que montaient
Des guenons à fesses rasées;
Quantité de Billeve ées,
Monstres aujourd'hui fort fréquents;
Force Dragons, les dents craquants,
Des Geryons à triple face,
Des Griffons faisant la grimace,
De grands geants, de petits nains,
Des Briarées à cent mains,
Et de Chimères une troupe,
Portant des gorgones en croupe;
De petits monstres fort mutins,
Moitié chair et moitié patins
[Ce sont femmelettes gloutonnes
Que l'on nomme courte fessonnes;
De vrais diables à la maison,
Dont est aujourd'hui grand'foison];
Des Harpies maigres et plates,
De cagneux et des culs-de-jatte. (VI — 21)

У Блумауера тут-же знаходимо таку строфу:

Hier war auch König Gerjion, der
Sein Vich mit Menchen speiste,
Dreifaltig an Person, und sehr
Einfältig doch am Geiste.
Was ihn am meisten stets gefreut,
War dies, dass er zu gleicher Zeit
Drei Weiber küssen konnte (97).

[1]) У своїому виданню 1809 р. Котляревський викинув ці дві строфи, щоб не було суперечности з попередніми строфами, бо раніше він казав, що Еней злякавсь тих див, що їх побачив, а тут говориться, що він хтів їх бити.

Що-ж до Осипова, то він 52 строфу, де описувано у Котляревського, так мовити, українські чуда, викинув, зате взяв у нього строфу, де розказується про класичні дива:

Кентавры, Грифы, Геріоны,
Гиганты, Карлы, Бріарей,
Химеры, Гарпии. Горгоны,
Невиданных станицы змѣй,
Большими бѣгали толпами,
Как волки въ генварѣ стадами
Давя друг друга въ тѣснотѣ;
Дрались, толпились, копошились,
Тѣснились, тискались, давились,
И въ вѣчной были суетѣ (VI — 50).

Ми вже знаємо, що Осипов користувавсь з „Енеїди“ Котляревського, а не навпаки, і тому, коли ми натрапляємо в них на схожі епізоди, то маємо право сказати, що Котляревський був за зразок для Осипова, а не Осипов для Котляревського, проте тут ми знаходимо новий довід нашої думки. Як видко з поданих текстів, Котляревський ближче стоїть до Скарона, ніж Осипов, бо Котляревський повніше передає це місце Скарона: він згадує про огненних криластих зміїв, себ-то драконів і значить йому не було чого тут заглядати до „Енеїди“ Осипова. Осипов-же, як ми побачимо й далі, любив компонувати по кілька епізодів в одному місці без ніякого художнього смаку. Що цю строфу, принаймні її початок, він узяв у Котляревського, про це він неначе сам каже в дальшій строфі:

Но чтобъ читателю досаднымъ
Не показалося сіе,
То для него я толкомъ внятнымъ
Сіе отборное вранье,
Колико можно, растолкую
И всѣхъ ихъ порознь розмалюю
Въ извѣстныхъ видахъ передъ нимъ
За то, дабы онъ не сердился,
Что я ему скучать пустился
Чужимъ враньемъ, а не своимъ.

Це чуже „вранье“, як ми бачили, відповідає сливе точно тільки строфі Котляревського. Опріч того, перелічивши всі дива взагалі, як це зробив і Котляревський, Осипов починає далі, щоб розвеселити читача, розмальовувати їх поодинці, і, користуючись на цей раз Блумауером та забувши, що він, слідкуючи за Котляревським, знайшов у пеклі багато геріонів[1]), тимчасом як це окрема персона, яка за грецькою мітологією має три тварі, він ось що пише про Геріона:

Разнообразныя три тѣла
Имѣлъ царевичъ Геріонъ:
Безъ всякой всѣмъ вины и дѣла
Смертельный задавалъ трезвонъ;
И мясо искроша кусками,
Копилъ огромными чанами,
И вмѣсто сѣчки иль овса
Кормилъ свою людьми скотину і т. д.
(VI — 53).

Те саме ми бачимо й в иншому місці. У Котляревського сказано, що Нептун, прогнавши вітри, що розбили Енеєву флоту,

Зараз взяв метелку
І море вимів, як світелку,—
Тут сонце глянуло на світ.

[1]) Котляревський, що йшов тут слідом за Скароном, скоро зрозумів свою помилку й уже в виданню П. ми замість геріони знаходимо гарпагони.

У Блумауера цього нема, а тільки сказано, що Нептун, нагримавши на вітри,

Drauf stieg er ins Pierutsch[1]) hinein
Und ebnete die Wellen:
Bald pflegte sich der Sonnenschein
Auch wieder einzustellen (7).

У Віргілія говориться про те, що Нептун утихомирив бурю і знов показав сонце, а далі розказується, як він тризубом підіймає затоплені човни, рівняє хвилі і їде легкою колісницею поверху води. Те саме і в Скарона: Нептун заспокоює море d'un seul coup de trident (I, 14). Осипов-же тризуба бере у Віргілія або Скарона, а метелку у Котляревського і компонує таку невдалу картину:

Потомъ онъ (Нептун), сѣвши въ одноколку,
Поѣхалъ по морю гулять;
Трезубецъ взявши и метелку,
Онъ море началъ тѣмъ (чим?) равнять.

Тут неясно, чим-же він рівняє — тризубом чи „метелкою“, скоріше неначе тризубом, бо сказано тѣмъ, але тоді на що Осипов говорить тут іще й про цю „метелку“? Ясно, що він її, не довго думавши, взяв у Котляревського і потім не знав, що з нею робити[2]).

У Віргілія Еол, коли Юнона попрохала його, нехай потопить Енея, заразісінько таки виявляє охоту виконати її прохання. Він б'є списом у скелю, і звідти вилітають вітри. Те саме ми бачимо й у Скарона (2 — 10). У Блумауера Еол каже, що він не хоче таїтися перед Юноною, який він бідний (arm) на вітри, бо дехто з них недужий (Auster hat die Lungensuch), а декотрих нема вдома. Проте він таки завіряє, що пливці (ватага Енеєва) не втечуть від нього, і випускає вітри з мішка (eröffnete den Sack), де він, як каже Блумауер, їх замикав (Äol in einem grossen Sack die Winde eingesperret (8). У Котляревського Еол, сказавши, що він усі вітри порозпускав, далі пояснює, де кожен вітер перебуває. Будь-що-будь, обіцяє він зробити так, як його прохала Юнона, та й скликає всі вітри до двору і велить поганій буть погоді. У Осипова Еол, так само як і в Котляревського, завіряє, що всі вітри у нього „въ расходѣ и дома нѣтъ ни одного“. Та далі Осипов, забувши про це і зазначивши,

[1]) Дашкевич слово pierutsch перекладає однодревко (див. Кіевская Старина 1898 р. № 9, стор. 173).

[2]) Пор. ще таке місце у Котляревського й Осипова: коли собаки з'їли цуцика няньки Амати, то вона з своєю челяддю метнулася бити троянців і між иншим

Тут рота косарів з гребцями
Йшли битись з косами з граблями,
Ніхто од бою не дурався.

Осипов-же, своїм звичаєм, хапаючись, склав тут підо впливом Котляревського таку нісенітницю:

Косарь служилъ на мѣсто сабли.
За копья отправляли грабли.
Готовъ былъ всякъ всю кровь пролить. (VII — 77).

У Блумауера і Скарона цієї картини нема.

слідом за Блумауером, а так само і Котляревським [1]), куди порозбігалися вітри, все-таки каже, що Еол нарешті розвязує мішок і випускає вітри на волю (19), хоч перед тим і оповідав, слідом за Віргілієм, що вітри у Еола „сидѣли въ трущобѣ, въ земной запрятаны утробѣ (16 — у Віргілія — vasto antro). Ясно, що така плутанина вийшла через те, що спочатку Осипов подивився до „Енеїди“ Котляревського, і побачив там, що в Еола зовсім не було вітрів. Тоді Осипов узявсь наслідувати Блумауера, деколи заглядаючи й до Котляревського, і хоч удома в Еола не було й одного вітра, він усе-таки розвязав мішок, і відтіля повилітали вітри.

Коли троянці приїхали в Кумську землю, то Віргілій каже, що, як Енеєва ватага клопоталася про те, щоб зараз-таки гарненько попоїсти й добре оташуватися тут-таки на березі, сам Еней пішов у Фебову каплицю. У Блумауера тут розказується, як товариші Енеєві пішли містом шукати собі, хто чого хотів: хто купував військові речі, хто шукав дівчат, хто йшов гуляти у карти, а сам Еней, як добрий християнин, пішов до церкви. Дещо подібне до того, що ми знаходимо в Блумауера, бачимо й у Скарона, тільки козаки Енеєві у Скарона забавляються собі на березі: вони то нюхали тютюн, то стріляли, то полювали, — Еней-же пішов до Аполонової каплиці. В Осипова тут усе розказано близько до Котляревського (є навіть речення подібні — куда ихъ мчитъ Анхизовъ сынъ — куди їх мчить Анхизів син і т. д.), тільки-ж у Осипова знов якась плутанина в висловах. У Котляревського сказано, що, тимчасом як Енеєві хлопці бенькетували, він один не веселивсь:

Йому не мило все було:
Йому Плутон та батько снився,
І пекло в голову ввійшло,

і він пішов, щоб розпитатися дороги до пекла. Осипов, слідом за Котляревським, повторює цю фразу.

Енея ни одно веселье
Собою не могло плѣнять,
Анхиза строго повеленье
Спѣшилъ скорѣй онъ исполнять.

И, ни минуты не теряя,
Проворно брызнулъ, какъ лихая
Ямская лошадь на бѣгу,

і ввійшов до Фебової каплиці. Та далі Осипов уже каже:

Въ умѣ хоть не о богомольѣ
Еней на тотъ разъ помышлялъ,
На молодцовъ своихъ раздолье
Съ великой завистью взиралъ,

Смотря, какъ люди проклажались,
Гульбой различной занимались,
Ручьями слюни испускалъ.

Так може писати тільки той письменник, що механічно будує свій твір, беручи для нього матеріял там, де тільки можна. Сліди недбалої роботи ми часто знаходимо в Осипова. Наведімо ще скількись прикладів

[1]) Що „Борей с похмѣлья (лежить) в лазаретѣ“ (18) — це спочатку Осипов узяв у Котляревського, що „Нот еще в прошедшем лѣтѣ ушиблен больно на бою“ — це він витворив сам, а далі він пішов уже за Блумауером, отож і вийшло, що „Зефир в наймах у стихотворцов (den Zephyr haben mir Die Diechter weggenommen, і нарешті Äol eröffnete den Sack).

її, щоб краще підкреслити нашу думку про вплив Котляревського на Осипова, вплив, який особливо ясно вприсовується в такій механічній роботі Осипова. Побачивши Еней у пеклі Дідону, у Осипова дорікає їй за те, що вона „зарѣзавшись, в огнѣ сгорѣла“ (VI — 82), тільки-ж Осипов знов забув, що в IV пісні, як він сам казав, Дідона не схотіла ні зарізатися, ні повіситися, ні голову розбити об стінку, а вирішила спалити себе. У Віргілія вона, завдавши собі велику рану мечем, потім спалила себе. У Блумауера Дідона повісилася, а в Котляревського тільки спалила себе, як і в Осипова, та про те, як вона вкоротила собі віку, нема мови в пеклі у Блумауера (104), а у Віргілія Еней її питає, чи справді

Verus mihi nuntius ergo
Venerat exstinctam ferroque extrema secutam? (VI — 456 — 457).

У Скарона Еней питає, чи справді Дідона „s'etait la poitrine percée?“ (VII — 36). У Котляревського Еней каже Дідоні „якого біса ти спалилась?“ (III — 73), і це відповідає тому, що Дідона зробила собі в першій пісні Котляревського.

Отож, ми бачимо, що й тут Осипов творить механічно: в сцені зустрічи Енеєвої з Дідоною в пеклі мотив вбивства він бере у Віргілія, а пожежі у Котляревського, і виходить „зарѣзавшись, въ огнѣ сгорѣла“.

Так само скомпоновано у Осипова і епізод про посольство Меркурія від Юпітера до Енея, щоб він покинув Дідону. У Котляревського Меркурій каже Енеєві грізну промову і застерегає його, щоб він поспішавсь покинути скоріше Картагену і щоб йому Меркуріеві вдруге не довелося передавати наказу Зевесового. Такий самий грізний наказ передає Енеєві Меркурій і в Блумауера:

„А що ти робиш? п'єш сивуху?
З всього горла закричав:
„А ну лиш швидче убірайся,
Зевес поход тобі сказав!
Чи це-ж таки до діла робиш,
Що й досі тута загулявсь?
Та швидко і не так задробиш:
Зевес не дурно похвалявсь;
Получиш добру халазію,
Він видавить з тебе олію,
От тільки й ще тут побарись!
Гляди, сьогодні щоб убрався,
Щоб нищечком відсіль украв ся,
Мене удруге не дождись (1 — 18)

Da kam Merkur und sprach: „Musje!
Sie müssen ohne Gnade
In fierundzwanzig Stunden fort,
So lautetmeinesHerren Wort.
Adieu! wir sehn uns wieder (57).

У Осипова наказ Зевесів неначе має дві частини: одну, що нагадує промову Меркуріеву у Котляревського, другу, що відповідає текстові Віргілієвому:

1) Здорово, братъ, ты подлипало!
Изволь, не мешкавши ни мало,
Отсель сегодня-жъ уплетать.
Приказъ сей присланъ отъ Зевеса.

3) То можешь ты и здѣсь остаться (sic!),
Когда не тужишь о себѣ.
Тебѣ назначенная слава
И царства Римского держава

2) Смотри ж, любезная повѣса!
Чтобъ слезъ тебѣ не утирать.
Когда-ж сему повиноваться
Трудненько кажется тебѣ,
4) Останется не для тебя;
А ты, как щеголь самой слабой,
Рѣзвился на досугѣ съ бабой,
И съ нею потѣшалъ себя (IV — 52 — 53).

У Віргілія Меркурієва промова нагадує другу частину промови його в Осипова: у Віргілія Меркурій зовсім не загрожує Енеєві, а тільки питає, що він думає далі робити; невже він не хоче зажити тієї слави, що йому обіцяв Зевес (IV — 265 — 275). У Скарона тут різниця від усіх зазначених. За довід на те, що Осипов користувавсь з „Енеїди“ Котляревського, може правити ще й початок IV пісні — відома перекручена Сивілліна мова. Коли ми подивимося, як її скомпоновано в Котляревського, то побачимо, що її в нього складено дуже вдало: видно, що Котляревський тут творив вільно, а не передавав чужий зразок.

Котляревський	Як слід читати
Борщ[ів] як три не по[деньк]усеш,	Як три деньки не поборщ)еш,
На [моторошн]і за[сердч]ить	На серці замоторошнить [1]),
І зараз тягл[ом за[кишк]уеш	І зараз кишком (кишкою) затяглуєш
І в бурхот[і] за[кеньдюш]ить.	І в кеньдюші (киндюсі) забуркотить.
Коли ж що напх[ом з'[язик]аєш	Коли ж що язиком напхаєш,
І в тереб добре з[живот]аєш,	І добре в живот зтеребаєш,
То на весел[і за[нутри]ть.	То на нутрі завеселить.
Об лихо вдар[ом за[землю]еш	Об землю лихом завдареш
І ввесь забуд свій з[голод]уєш	І го́лод весь свій забуд(у)еш.
І біг до горя за[чорт]ить.	І чорт до горя забі(г)жить.
Та що абищо[ти верзля[лом,	Та що аби що верзляти,
Не казк[у корм[ом солов[ят:	Не казкою кормлять солов'я.
Ось ну за[калитк[уй брязка[лом,	Ось ну калиткою забрязкай,
То радощі заденежать.	То радощі заденежать.
Коли дава[ло спятак[уеш,	Коли с пятак дава(тим)еш,
То може чу[ло з[повину]еш,	То може новину (за)чуеш,
Як що з тобою сперед[ить:	Як що з тобою (буде) спереду,
Куди на плав[ах човн[овати,	Куди на човнах плавовати,
Як угоди[лі Юнона[ги	Як угодити Юноналі
І як Еней замінервить.	Як Еней замінервить.

У Осипова промова Сивілліна має такий вигляд

Как ед[ки трои не по[сут]чишь,	Как сутки трои не поедчишь,
Так на тошн[е за[живот]ит,	Та на (?) животе затошнитъ [1]);
На всем ныть[е ты за[жолуд]чишь,	На всем желуд(к)е ты занытчишь,
И на ворч[але за[брюшн]ит.	И на брюшнале заворчит
А естьли позубит жевело,	
Не за сердчит уж тосковало,	
И все уйд[ило прочь с[груст]ит,	И вся грусть прочь уйдет.
С[бед]ятся кучи все в забуд[ку,	Все кучи бед забудутся,
С[кручин]ишь всю свою избуд[ку	Кручину всю свою избудешь,
И улет[ило с[голод]ит.	И голод улетит
Но что пустяч[ить нам звопи[лом?	

[1]) На серці замоторошнить — можна сказати, на животе затошнит — не можна, тут цей прийменник на з'явивсь у Осипова через те, що він побачив його у Котляревського.

Звени[ль уóл лучше за[мошн]уй.	Зазвени лучше мошной.
К чему полтин[иться скупи[лом?	К чему скупиться полтиной?
Жале[лом так ты не рублю[й.	Так ты не жалей рубля
Подспеши меня давальцом,	
То по[умлю я роски[дальцом;	То раскину я умом
Рассказы пересудблю всем вам:	
Что с п е р е д и т с тобой в[случи]ле?	Что случит(ся) с тобой в п е р е д и
И какъ ты должен угоди[ле	И как ты должен угодить
Юнонить и Минервить сам.	Юнониле и Минервить сам.

Видно, що творити таку мову Осипову була річ незвичайна, над чим йому доводилося багато сушити голову і складати такі вірші, що їм не легко надати будь-якої правильної форми. І як не можна московською мовою сказати: на животе затошнит, так не можна сказати і „что случится с тобою „спереди“ — і форму „спередить“ взяв Осипов у Котляревського...

Далі, після того, як дощ залив пожежу в Енеєвій флоті, він усе-таки опинивсь у скрутному становищі: багато згоріло човнів, і Еней не знав що робити. Тоді він удавсь до громади:

Тут довго тяжко рахували, І скілько не коверзували, то все було, що не онѣ (11, 58). Тоді один з його ватаги Невтес порадив йому заснути: Піди вкладися гарно спати, А послі будеш і гадати: спочинь та вже тоді міркуй (III — 62 строфа). Все ясно, подія розвивається логічно. Те-ж саме ми бачимо й у Віргілія (V, 705 — 723), і Скарона (V, 164), тільки у них Невтес каже Енеєві вдатися по пораду до Ацеста. Осипов-же, беручи різні епізоди з різних джерел, знов тут наплутав: після пожежі Еней не знає, що робити, і ось він, „скорѣе, не теряя время, всѣхъ на совѣтъ къ себѣ собралъ, которыхъ изъ Троянска племя побольше прочихъ уважалъ“ „и пустился в тайные совѣты, въ чемъ имъ въ такіе злобны лѣта искать пособія себѣ? (104) (Котляревський 11 — 58). Далі Осипов не каже, чим скінчилася рада, а розказує про Невтеса (строфа 105 — 106, Котляревський 59 — 60), причому користується тут вже Скароном (Nautès, de qui da me Minerve met souvent la cervelle en verre — V, 164 — Осипов самой был научен Минервой пронырствам и пролазам всем 110) і забувши, що Еней уже скликав старшин, знов оповідає, що Невтес дав йому таку раду: „Подумай-ка со стариками, что дѣлать въ зломъ несчастьѣ семъ? (строфа 109)“ і хоч „Навтесовъ сей совѣтъ Енею по сердцу до души пришелъ, простившися онъ съ толпою всею, отъ горя пріуснуть пошелъ“ (110), і ніякої ради не було. Отже-ж знов тут Осипов не звів до купи, як слід, всіх епізодов, котрі він понасмикував з різних джерел.

Те саме можна сказати і про одвідини Венерині Нептуна (Котляревський II — 71, Осипов 120 — 121).

Незалежність-же Котляревського від Осипова виявляється особливо там, де він перелічує героїв, котрі прийшли допомагати Турнові, у Вергілія Mezentius (VII — 647), у польському перекладі Mezentius z Tirrheńskiey strony — 204, у Скарона Mezence (125), у Осипова Меценз (199 — у обох останніх нема назви Тирренський, що ми бачимо у Котляревського — Мезентій Тирренський, у Вергілія Caeculus (681), в польс. перекладі Cekulus

(208), Скарон Cecule (127), у Осипова Сетул (203) — Котляревський Ценул. Далі цікаво, що у Вергілія Messap (691), у Скарона Messap (127), у Осипова Мезап (204), як у Котляревського, хоч Котельницький скрізь пише Мессап (IX, 121, 122); так само і в російському перекладі „Енеїди“ Петрова (I вид. 1770 р.). — Парид у Осипова, як і в Котляревського Парис. І коли ми бачимо, що Котляревський за такими дрібницями, як іменння другорядних героїв, що по суті для його поеми було зовсім не важно, заглядав до инших джерел, а не користувавсь Осиповим, то можна думати, що й план свого твору він склав не за Осиповим, і хоч дійсно якихнебудь дуже виразних епізодів, котрих-би не було в Осипова, у нього мало, як це ми бачимо далі, та це зовсім не доводить, наче-б поема Котляревського залежить од Осипова: Котляревський узяв в Осипова для своєї поеми такі головні моменти, що Осипов, складаючи свій твір, ніяк їх проминути не міг, і не дурно Котляревський, друкуючи свою поему в 1809 р., дав їй такий заголовок: Виргиліева Энеида на Малороссійскій языкъ переложенная“, зазначаючи як її основне джерело саме латинську поему.

Нарешті зупинімося ще трохи на третій пісні Котляревського. Ми бачили, що, утворюючи цю пісню, Котляревський користувався із Блумауера (див. пригоди Троянців у Кумській землі, пророкування в пеклі Енеєві про те, що його нащадки цілуватимуть постіл ноги святої), із Скарона (малюнок тих чуд, що їх побачив Еней у пеклі) і навіть з Кохановського (Харонів образ). Важко собі уявити, щоб за короткий час (менше як рік) Котляревський міг упоратися з усім оцим матеріялом: робота його над иншими частинами „Енеїди“ не показує, щоб він працював швидко. До всього, від списку Болховітінова, як ми вже бачили, одгонить первісним грубим бурсацьким стилем, що міг з'явитися тільки за молодечих років, коли Котляревський вчився у семінарії[1]). Як тепер відомо, Котляревський вступив у семінарію тоді, коли йому було одинацять років (3 лютого 1780 р.) і пробув там більше, як 9 років (до літа 1789 р.) і вийшов із семінарії (не скінчивши її), маючи 21 год[2]): це вже була така пора, коли можна було утворити хоч і три пісні „Енеїди“. Як свідчить один біограф Котляревського Савиков, у нього вже 1794 р. були (це казав сам Котляревський), готові „начатки“ його Енеїди[3]). Та як розуміти „начатки?“

[1]) Що серед бурсаків-юнаків панував тоді, як і тепер часто панує серед школярів, такий порнографічний настрій, ми можемо говорити і здогадуючись, та про це нам свідчать і її канти „канты студные“, що їх чимало за тих часів склали вчені школярі-бурсаки. Див. про це В. Перетц, Историко-литературные изслѣдованія и матеріалы, СПБ, 1909 р. т. I, стор 264. 282.

[2]) Кіевская Старина, 1905, р., № 8 стор. 46 — 47. Цікаво, що в вересні 1788 р. Котляревського, як кращого учня, хотіли послати до Петербурзької Олександро-Невської Семінарії, щоб він там вчився на вчителя, та його не було тоді в Полтаві. Отак Котляревський з своєї волі покинув семінарію, не почуваючи себе здатним до духовної служби (Див. Русская Мысль, 1903, № 10, стор. 128 — 129).

[3]) Стешенко, Котляревський, 17.

Так казав Котляревський, коли думав, що його „Енеїда“ пропала, що її вкрали дівчата того поміщика, до якого він приїхав учити дітей. Та цих „начатків“ було чимало, бо дочка поміщикова, що їх узяла, „писанные листики перебирала“. Потім Котляревський, віднявши у панянки свої вірші, „сосчитывалъ свои писанные лоскутья“. Біограф каже, що вони не скоро взнали про „Енеїду“ Котляревського, та вона в нього давно „подготовлялась и росла по лоскуткамъ“. „Бывало на дѣтской тетради рисуетъ, рисуетъ цыфры, да вдругъ сморозитъ что-нибудь объ Энеѣчкѣ и объ Венерѣ“ [1]). Цікаво, що той-таки біограф наводить один вірш, що його він чув навіть із V пісні—Мій друже вірний, справедливий, чи дуже любиш ти мене (біограф каже, що Котляревський „писалъ и повторялъ (ці) стихи [2])—це було 1795 р., та Стешенко цьому не вірить, хоч сам каже, що Парпура міг добути від Котляревського його перші три пісні тільки 1795 р. [3]) (не 1796, як помилково каже Стешенко, переплутавши дату), до того-ж, як Котляревський пішов на військову службу (що було в початку 1796 р.) Парпура, каже Стешенко, жив тоді на Чернігівщині, в повіті, мабуть, близькому до Золотоніського, де тоді вчителював Котляревський, і згодом наприкінці 1795 р. Парпура ніяк не міг дістати рукопису Котляревського, бо після—цього року вони опинилися в різних місцях [4]). Якщо згодитися з цією думкою Стешенка, то треба визнати, що початок „Енеїди“—перші три пісні — можна датувати задовго перед 1796 р., бо вони, як ми бачили, пережили довгу історію до цього року: вони пережили вже закінчену редакцію 1794 р., потім другу, менш грубу, що лежить в основі тексту 1839 р., далі третю, що ми знаходимо в списку, й нарешті ту, котру видав Парпура. Крім того, як ми бачили, була ще, можна думати, редакція й давніша від тексту 1794, що її сліди збереглися в списку 1839 р. Якщо навіть і не погодитися з думкою Стешенка, що Парпура дістав рукописа „Енеїди“ від самого Котляревського, що більш скидається на правду, бо Котляревський у своїй передмові до видання 1809 р. каже, що „Енеїда“ в 1798 і 1808 р. „была напечатана безъ его вѣдома и согласія и досталась господамъ издателямъ со многими ошибками и опущеніями, случившимися отъ переписки“ [5]), то все-таки треба сказати, що „Енеїда“ Котляревського

[1]) Стешенко не вірить цьому свідченню біографа Котляревського, кажучи що Котляревський „тщательно работалъ надъ своимъ трудомъ и писалъ его не отъ разума, а съ довольно точнымъ подражаніемъ въ формѣ Осипову, такой работы нельзя было дѣлать между прочимъ“. Проте-ж ці слова Стешенкові трохи дивовижні. Те, що каже біограф Котляревського, свідчить тільки про те, як Котляревський був захоплений своєю працею, і як образи з „Енеїди“ завсіди його переслідували—навіть підчас иншої роботи у Котляревського повставали образи, що він тут-же висловлював їх, а потім на самоті вже опрацьовував так, як слід.

[2]) Знаходиться на 13 сторінці V пісні, а всіх сторінок у V пісні 72.

[3]) Про те, що Парпура, випрохав у Котляревського його „Енеїду“, щоб познайомитися з нею і потім надрукував її без дозволу автора, див. Стеблинъ-Каменскій Полтавскія Губер. Вѣдом. 1866 р. № 46 (Стешенко 3).

[4]) Стешенко, Котляревський, 13, примітка 5.

[5]) Завезти списки „Енеїди“ Котляревського до Петербургу могли й три товариші Івана Петровича Дам'ян Ілічевський, Дмитро Стефановський (що згодом повернувсь

повстала задовго перед 1798 р., щоб дійти „Енеїді“ до Парпури в такому справжньому вигляді, як це ми бачимо в виданню 1798 р.[1]) [а Парпура тимчасом проживав у Петербурзі, бо саме він видавав чимало книжок (в 1798 р. фармакологію, в 1800 лікарську хімію і „Жизнь Суворова“—все це переклади з німецької мови)[2])], все-таки треба було чимало часу. Отже-ж усі ці факти дають нам право сказати, що принаймні перші три або навіть і чотири пісні „Енеїди“ повстали багато раніше перед 1798 р.

Треба звернути увагу ще й на те, що Котляревський завсіди працював дуже поважно: в 1822 р. він надрукував 100 рядків із V частини своєї „Енеїди“ в „Соревнователѣ“ (за 1822 р.), а в 1833 р.—двісті рядків в „Утренней Звѣздѣ“ (книжка 2, стор. 90—100) із VI пісні, але порівнюючи до видання 1842 р., що його виготував до друку сам автор, ми не знаходимо у відповідних місцях ніяких виправок, хіба тільки де-не-де є різниця в правопису (як—Соревнователь 100, у Котляревського—ниж 13, помощь С.—101, у К. помич—13, отвѣтъ С.—101, у К.—отвитъ 13, отъ С.—102, одъ—К.—15),—от і всі відміни, які ми знайшли в сотні рядків V пісні, надрукованої р. 1822 в „Соревнователѣ“. Отож у сотні рядків V пісні протягом 16 років не зроблено ніяких редакційних поправок. Те саме треба сказати й про ті двісті рядків із VI пісні, що пролежали 5 років теж сливе без ніякої зміни, в „Утренней Звѣздѣ“ тільки замість деяких грубих виразів—сучище (К—II), финдюркы (там-таки), зводниця (там-таки) поставив, мабуть сам редактор, пристойніші слова—Венера, спорщица (?), або зовсім випущено цілі вірші, і тільки в одному місці видання 1842 р. ми знаходимо може поправку самого автора: в „Утренней Звѣздѣ“ надруковано:

Между Латинцивъ и Троянцивъ,
И между Турновыхъ погандивъ,

в виданню 1842 р. ці вірші виправлено так:

Промижъ Латынцивъ и Троянцивъ
И всякыхъ Турновыхъ поганцивъ (14).

Отож ми бачимо, що Котляревський, утворивши добре, на свою думку, текст своїх пісень, уже не докладав до них праці—цього ми не бачимо протягом усенького часу до 1798: його перші три пісні пережили значні зміни.

Та може цій гадці, наче-б „Енеїда“ Котляревського повстала рано, суперечить той час, коли вийшла з друку „Енеїда“ Блумауера, що з нею, як ми бачимо, Котляревський безперечно користувавсь? Розгляньмо і цее

попувати до Полтави—Заря, VI, 97) і Іван Мартинов, що їх р. 1788 переведено з Полтавської семінарії до Петербузької Олександро-Невської семінарії (Бідновъ, Документи... стр. 32—33). Відомо, що товариші ще в школі називали Котляревського „рифмачем“, а Мартинов навіть указав на нього начальству, як на такого учня, що заслуговує того, щоб його послати до Петербузької семінарії“ (Русская Мысль, 1903, X, 128).

[1]) Житецький, напр., каже, що „иногда текстъ Парпуры проще и естественнѣе текста, редактированнаго самимъ авторомъ“, Энеида, стор. 167).

[2]) Див. Максимъ Осиповичъ Парпура и его духовное завѣщаніе. Памятная книжка Конотопскаго Земства 1865—1890 р., стор. 133.

питання. Відомо, що пісні Блумауерові виходили в світ так: перші чотири пісні, що відповідають 4 пісням Осипова і першій Котляревського, вийшли в 1784 р, 5 і 6, що відповідають 5 і 6 Осипова і 2 і 3 Котляревського, вийшли в 1785 р,[1]) і 7 Блумауера, що відповідає 7 Осипова і IV Котляревського, в 1788 р.[2]) Через те, що в „Енеїді“ Осипова ми бачимо залежність од твору Котляревського, а перші 7 пісень Осипова, що відповідають першим 4 пісням Котляревського, було вже надруковано р. 1796 (перша частина вийшла р. 1791), а з другого боку в поемі Котляревського ми знаходимо безперечні сліди знайомства з самим Блумауером, то й можна думати, що „Енеїда“ Котляревського повстала наприкінці 80 років, саме тоді, коли він доживав свої останні роки в семінарії: будь-щобудь од 1785 р., коли вийшли перші 6 пісень Блумауера, що відповідають трьом першим пісням Котляревського, наш поет мав чимало часу навіть до виходу з семінарії (влітку 1789 р.), щоб написати свої пісні. Наприкінці 80 років він і написав першу редакцію трьох пісень своєї „Енеїди“ без ніякого впливу Осипова. Коли-ж потім виходили пісні Осипова, то, як побачимо далі, Котляревський скористувавсь де-в-чому і з них і дещо додав свойому творові, і таким робом, до 1796 р. утворив нову редакцію „Енеїди“—уже з слідами знайомства з Осиповим (цюю редакцію надрукував Парпура). Познайомитися з „Енеїдою“ Блумауера Котляревський міг через свого вчителя німецької мови проф. Шаля, виписаного з Ляйпцігу. Треба гадати, що „Енеїда“ Блумауерова, яка свого часу зажила такої слави, що її зараз-таки, скоро вийшов у світ перший том почали передруковувати без авторового дозволу, так що Блумауер мусів дістати привилей від цісаря Йосипа II, який це заборонював,[3]) швидше стала відома через Шаля Котляревському, ніж „Енеїда“ Осипова.[4])

---

[1]) Стешенко помилково каже, що перша частина „Енеїди“ Блумауера вийшла в 1784 р., а решта в 1788 і 1793 рр. (Котляревський, стор. 38).

[2]) Grisebach, Bibliothek der Deutschen Nationalliteratur Virgil's Aeneis travestirt fon A. Blumauer, Leipzig, 1872 р., стор., XIX—XX.

[3]) Virgilis Aeneis Travestirt fon Blumauer, Zweiter Laud, 1793 р. (вид. 2) privilegium, стор. 5.

[4]) Про „Енеїду“ Осипова ми знаємо тільки один відзив у „Московському Журналі“ 1792 р. № 6, де критик, визнаючи, що „въ нашей вывороченной наизнанку Энеидѣ есть много хорошихъ и даже въ своемъ родѣ прекрасныхъ мѣстъ (?),“ признається, що, на жаль, в ній є багато „и слабаго, растянутаго, слишкомъ низкаго; много также нечистыхъ или противныхъ ушамъсти ховъ (Московскій журналъ, 2 видання, 1802 р. № 6, стор. 194—197). Цікаво, що в покажчику передплатників на „Енеїду“ Блумауерову в I томі, який вийшов р. 1784, зазначено, що у Львів замовлено її 15 примірників; а в Петербург не виписано ні одного примірника; за покажчиком III тому, який вийшов 1788, у Львів замовлено 21 примір., в Чернівці 1 примірник, Тарнопіль 1 прим. і в Ляйпціг—батьківщину вчителя Котляревського німецької мови Шаля 7 прим., в Петербург знов ні одного примірника. І тільки в другому томі другого видання „Енеїди“ Блумауерової 1793 р. зазначено, що в Петербург виписав її якийсь один Унгенавютер. На жаль, у Київі ніде не можна знайти 2 тому першого видання „Енеїди“ Блумауерової. Занести в Полтаву „Енеїду“ Блумауерову міг і другий навчитель німецької мови в Полтавській семінарії Андрій Пепчій, родом з города Уйфака в Угорщині, що вчителював у Полтаві з 1781 р. до 1796 р. (Біднов, Документы... 75).

Розвязуючи питання про те, коли повстала „Енеїда“ Котляревського, ми повинні ще зупинитися на думці про це Гординського. Він каже, що в II пісні своєї „Енеїди“ Котляревський згадує про „чорноморського козака“, а „ми знаємо, каже Гординський, що чорноморцями названо колишніх запорожців аж 1789 р., значить, Котляревський не міг узнати сеї назви швидше, поки вона не була загально відома, значить, друга пісня не могла повстати перед 1790 р.“ [1]). Та передусім слушно каже Франко, що ту строфу в пісні або ту згадку про чорноморця міг Котляревський уставити згодом, а пісня могла бути написана й давніше [2]). На жаль, ми не маємо цієї пісні в найранішій редакції 1794 р. Та все-ж-таки, думка Гординського, повинні ми сказати, аж ніяк не розбиває наш здогад, що „Енеїда“ Котляревського повстала рано. Кажучи, що чорноморцями названо колишніх запорожців аж 1789 р., Гординський помиляється, бо ще 3 січня 1786 р. запорожці за свою славну боротьбу проти турків „пріобрѣли имя вѣрныхъ черноморцевъ“, а 3 липня 1787 р. їм дозволено оселятися між Богом і Дністром по березі Чорного моря, до Бендерського шляху [3]). Може, Котляревський, називаючи чорноморського козака „злим“, і мав на оці саме ті бойові заслуги козаків, що за них цариця Катерина назвала їх вірними чорноморцями, бо Котляревський певне добре знав усе що-до козаків. Отже-ж, і цей факт про чорноморського козака вказує на те, що „Енеїда“ Котляревського могла повстати наприкінці 80 р. XVIII в. Та й інші відомі нам з історії чорноморських козаків факти теж свідчать, що назва „чорноморський злий козак“ могла з'явитися в Котляревського раніше як 1790 р.

Як уже зазначено, 3 січня 1787 р. козакам дозволено оселятися між Богом і Дністром по березі Чорного моря, а в 1788 р. 14 січня замість зазначеної землі Катерина наказала дати цьому новому війську землі в Керченському куті або в Тамані [4]). Таке перекидання з місця на місце, звісно, дуже мабуть дратувало було козаків, і вже не аби-як сердитих за те, що з ними робили. Ото-ж вони, лютуючи проти московського уряду та не маючи спромоги будь-що вдіяти, виливали свою злість на турків. Це вони показали вже 1787 навіть року, коли воювалися вкупі з москалями проти турків і „своею ничтожною гребною флотиліею показали искусство и способность дѣйствовать не на одномъ только сухомъ пути, но и на морѣ, за что пріобрѣли (вдруге) имя вѣрныхъ черноморцевъ“ [5]).

---

[1]) Див. рецензію Франка на працю Гординського „Причинки до студій над ‚Енеїдою‘ І. Котляревського“, 1 ч. В Коломиї, 1907 р. Літературно-Науковий Вістник, 1907, № VIII—IX, стор. 448.

[2]) Там-таки, 448.

[3]) Кіевская Старина, 1887 р. 3, 500, примітка 1. Відома навіть Пасхальна вірша, яку говорили чорноморці його світлості, великому гетьманові князеві Потьомкінові на Великдень 1786 р.

[4]) Кіевская Старина, 1887 р. № 3, 500.

[5]) Там-таки. На жаль, ми не могли здобути ніде самої праці Гординського. Зазначимо тут, що остаточний висновок Гординського такий, що за первовзір для Котляревського був не Вергілій, а Осипов, див. рецензію І. Кревецького, Записки Наукового Товариства імени Шевченка, у Львові, т. XC, стор. 241.

Нарешті, ми можемо подати ще один довід, що не Котляревський спочатку йшов за Осиповим, а навпаки. У обох письменників ми знаходимо досить схожих місць.

Цікаво зазначити, як взагалі обидва письменники користувалися з своїх джерел. І от, коли ми звернемо на це увагу, то побачимо, що Котляревський брав з свого зразка тільки ідею, тільки, так-би мовити тему, а розвивав її зовсім самостійно. Що-ж до Осипова, то він „цілими параміями“ переписував у свою поему. Так, у чотирьох строфах, що Котляревський безперечно написав для свого видання 1809 р., бо їх нема ані в рукописах Б і Ж, ані в виданню П.[1]) (І пісня, строфи 27—28, де Дідона скаржиться на своє горе сестрі Ганні) і що він писав мабуть уже підо впливом Осипова, познайомившися з ним згодом, нема ні одного вислову, який-би нагадував Осипова: Котляревський взяв у Осипова тільки ідею цього місця, намалювавши зовсім самостійно яскраву реальну картину горя покинутої жінки. У Осипова цей епізод описано так:

Осипов.

Потомъ какъ нѣсколько очнулась,
И помирилася съ умомъ,
Стремглавъ о полъ лицомъ клюнулась.
Къ Анютѣ въ ноги кувыркомъ.
„Нѣтъ больше для меня пріюта,
Родимая моя Анюта!
Какъ только въ помощи твоей.
Со всѣми я теперь разсталась,
Одна лишь только ты осталась
Въ кручинѣ помогать моей.
Дай помощь мнѣ въ моемъ несчастьѣ,
И въ сильномъ горѣ помоги;
И несмотря на все ненастье
Скорѣе къ морю побѣги
И какъ-нибудь наудалую,
Тамъ сѣвши в лодочку косную,
Пригрянь за нимъ скорѣе въ слѣдъ;
Уговори, чтобъ воротился,
И поскорѣе торопился
Отъ всѣхъ меня избавить бѣдъ (IV—63)

Котляревський.

Сестру кликнула на пораду,
Щоб горе злес розказать;
Енесву оплакать зраду,
І льготи серцю трохи дать.
„Ганнусю рибко, душко, любко,
Ратуй мене, моя голубко,
Тепер пропала я навік!
Енесм кинута я бідна,
Як сама паплюга послідня,
Еней злий змій—не чоловік!
Нема у серця мого сили,
Щоб я могла його забуть;
Куди мні бігти?—до могили!
Туди один надежний путь.
Я все для його потеряла,
Людей і славу занедбала.
Боги! Я з ним забула все.
Ох! дайте зілля мні напитись,
Щоб серцю можна розлюбитись,
Утихомиритись на час.

і т. и.

У Блумауера цього епізоду нема[2]); у нього Дідона тільки вдається до ворожки, щоб тая зчинила бурю на морі (56), щоб Еней отже не міг покинути Картагени,—проте це не помоглося. У Скарона епізод з сестрою розвинуто инакше, згідно з иншою розмовою Дідони з сестрою у Віргілія (IV—475—498): тут Дідона прохає сестру розкласти вогнище, щоб Дідона могла спалити усі речі, що залишилися після Енея, бо це, як радить їй одна відома ворожка, цілком звільнить її від кохання з Енеєм (II 80—82). Тимчасом Осипов виразнісінько користувавсь Віргіліем в тому місці, де

[1]) Що цього епізода написано пізно, доводить і велика його художня краса, свідчучи про високу силу творчости.

[2]) Через те його нема і в ранніх редакціях „Енеїди“ Котляревського.

він наводить першу розмову Дідони з сестрою, бо основний мотив у обох тут—схожий: Дідона прохає сестру передати Енеєві її бажання, щоб він повернувсь до неї, бо вона дуже страждає за ним (Віргілій IV, 416—436). У Котляревського-же ми бачимо тільки картину горя покинутої жінки, яка не знає, що їй робити, бо вже втратила всяку надію на те, що її любий повернеться. І так завсіди, можна сказати, роблять Котляревський і Осипов. Перший на основі позиченої ідеї або сюжету малює самостійні оригінальні картини, а другий—Осипов невідступно йде чужими слідами, тільки де-не-де одрізняючись од свого зразка. Тому, коли ми бачимо у Котляревського й Осипова схожі картини, то треба сказати, що їх раніше витворив Котляревський, а Осипов у нього їх переписав. Доведімо це деякими ще прикладами, порівнявши в обох такі місця, що їх вони взяли у Блумауера.

Mein Auster hat die Lungensuch,
Mein Eurus ist nun auf der Flucht,
Und dient den Zeitungsschreibern.
Mein Nordwird, den wir jeztzt zum Wehn
Am besten brauchen könnten,
Ist atemlos—ich lieh ihn den
Berliner Recensenten.
. . . . . .
Sogar den Sephyr haben mir
Die Dichter veggenommen! (5)

Борей недуж лежить з похмілля,
А Норд поїхав на весілля,
Зефир-же давній негодяй,
З дівчатами заженихався,
А Евр в поденщики нанявся
...Як хочеш, так і помишляй.

Борей съ похмѣлья въ лазаретѣ,
А Нотъ еще в прошедшемъ лѣтѣ
Ушибенъ больно на бою,
Зефиръ въ наймахъ у стихотворцевъ,
Евръ водитъ за носъ крючкотворцевъ,
То чѣмъ тебѣ я пособлю.

Отже-ж, обидва письменники, ясна річ, користувалися тут з Блумауерової „Енеїди“ (у Котляревського тут навіть стоїть Норд, що поруч Борея вже так що й зайвий; цеє назвисько ми бачимо в нього тільки в виданню 1809 р., в рукопису 1794 р. стоїть Нот, як у Віргілія і Осипова: Нот південний вітер, і це краще з художнього боку, бо Еол називає всіх вітрів—Борей північний, Нот—південний, Зефір—західній і Евр східній, та коли Котляревський прочитав у Блумауера, що про Nordwind'а Еол каже, що його „wir jetzt zum Wehn am besten brauchen Rönnten“, то він Віргілієвого Нота змінив на Блумауерового Норда, і це він зробив уже в ранніх редакціях, бо вже у Парпури стоїть Нод); тільки-ж Котляревський, взявши схему почасти у Віргілія (Нот), почасти у Блумауера, намалював живі образи українських розпусних урядовців таких, як на картині Корнієнка[1]), тимчасом як Осипов, своїм звичаєм, іде спочатку дуже близько слідами Котляревського, а потім слідами Блумауера, даючи нарешті, як ми бачили вже, якусь плутану редакцію (вітри нарешті опинилися в мішку).

[1]) На вічну пам'ять Котляревському, стор. 80.

Подамо ще два приклади:

Hier singt sein Goldschmiedbub' als Fin
Ein junger Engelländer,
Dort schimpfet als ein Rohrsperling
Ein toller Niederländer,
Als Windspiel läuft hier ein Franzos,
Dort bittet ein Holländertross
Als Frösch' um einen König.
Hier kommt als Truthahn stolz ein Don
Hidolgos angeschritten,
Ein Deutscher als Chamäleon
Schnappt dort nach fremden Sitten,
Als Faultier schläft ein Römer hier,
Verwandelt in sein Murmeltier
Tanzt dort ein Savoyarde (123).

Здѣсь Англійской милордъ надменной,
Поетъ гагарой на суку
А Нидерландецъ въ крюкъ согбенной
Кричитъ сквозь носъ кокореку;
Французы, собравшись кружками,
Борзыми рѣзвятся щенками;
Голандецъ, же забившись въ грязь,
Лягушкою въ водѣ клокочетъ;
А тонко горлицей хохочетъ
Изнѣженной Германской князь.
Гишпанецъ, въ гордости раздувшись,
Ходилъ индѣйскимъ пѣтухомъ,
Ступалъ ходой, не спотыкнувшись,
Хвостъ расщеперя колесомъ.
Тирольцы же и Совояры,

Лях цвенькати уже не буде,
Загубить чайку і жупан
„І не позвалям“ там забуде,
А заблеє так, як баран.
Москаль — бодай-би не козою
Замекекекав з бородою;
А Прус хвостом не завиляв.
. . . . . .
Цесарці ходять журавлями,
Цірцеї служать за гусар
І в острові тім сторожили;
Італіянець-же маляр
Ісквапніший на всякі штуки,
Співак, танцюра на всі руки,
Уміє і чижів ловить,—
Цей переряжен в обез'яну.
. . . . . .
Французи-ж давнії сіпаки,
Головоріз — різники,—
Ці перевернуті в собаки
. . . . . .
Повзуть Швійцарці червяками,
Голандці квакають в багні,
Чухонці лазять муравьями,
Пізнаєш жида там в свині.
Индиком ходить там Гишпанець,
Кротом-же лазить Португалець,
Звіркує Шведен вовком там;
Датчанин добре жеребцює,
Ведмедем Турчин там танцює...

И прочи римскіе бояры
Шипя, мурлича и ревя,
Коверкались, какъ обезьяны,
Плясали, пѣли, какъ цыганы,
Ползли оборотясь въ червя (VII — 10 — 11).

Скарон тут доволі далекий од усіх наведених текстів (VII — 171).

Die Försterin des Walds, wo er
Sich jetzt im Schiessen übte,
Besass ein Hündchen, da sie mehr
Als ihren Ehmann liebte;
Es war ein Bolognesercben
Und just so zottelhaaricht schön
Wie unsre Damenköpfe.
Dies Hündchen trank mit ihr Kaffele
Und fraoss ihr aus dem Munde,
Oft suchten sie einander Flöh',
Und scherzten manche Stunde;
Das Hausgesind in corpore
Schien nur den Kleinen Bestie
Im Haus allein dienen (133).

У няньки був біленький цуцик,
Її він завжди забавляв:
Не дуже простий, родом муцик,
Носив поноску, танцював.
І панії лизав од скуки
Частенько ноги скрізь, і руки,
І тімяниці вигризав (103 — 104).

У царской мызницы, старухи,
Яги, грызуньи и лихой,
Которая давно въ отставкѣ
По близости къ Троянской ставкѣ
Въ покоѣ съ пенсіей жила,
Была болонска собачонка,
Котору больше, какъ робіонка,
Лелѣила и берегла.

Собачкѣ той всѣ, чтя старуху,
Оказывали съ лаской честь.
Бѣлѣе снѣга, мягче пуху
Была на ней кудрява шерсть,
Какъ шелкъ висящая до полу;
И всю собачью твердо школу
Съ начала взявъ и до конца,
Безъ книги наизустъ умѣла,
И совершенно въ-томъ успѣла
Не хуже лучша мудреца.
Въ старухиномъ уединеньѣ
Она была, какъ соловей,
И въ скукѣ лучшее веселье
Собою приносила ей.
Съ ней съ сухарями чай пивала,
По-всюду блохъ у ней искала,
И будто молодой супругъ,
Ласкала, хоть не цѣлованьемъ,
Но тихимъ съ нѣжностью лизаньемъ,
Какъ самой настоящій другъ (VII—72—73). Пор. Скарон, VII—115.

Цікаво, що таку саму самостійність творчости виявив Котляревський і тоді, коли він користувавсь у V і VI пісні російською „Енеїдою“ Котельницького. Як побачимо далі, в V і VI пісні Котляревський без сумніву мав за зразок „Енеїду“ Котельницького. Та ті схожі місця, котрі знаходить Стешенко в своїй праці „Про відношення Котляревського до Котельницького“ [1]), показують нам, що й тут наш письменник додержувавсь своєї звичайної методи: він бере тільки мотив, ідею, инколи слово, вислів, і творить самостійну картину. Нарешті, коли кажуть про залежність Котляревського від поеми Осипова, то зазначають те, що план твору в обох письменників схожий: „Котляревський в основу свого твору покладає план Осипова, слідом за ним він починає своє оповідання характеристикою Енея..., і далі всі головні епізоди Вергілієвої поеми переказує за Осиповою поемою: нема ні одної Вергілієвої риси, яку-б він вніс у своє оповідання незалежно од російської „Енеїди“ [2]). Але це може бути й тому, що Осипов наслідував Котляревського, а не цей останній його. Крім того, обидва письменники користувалися Вергілієм, Скароном і Блумауером — відсіля й велика схожість що-до плану епізодів, то-що. Але в жадному разі не можна сказати, що в Котляревського нема ні одної Віргілієвої риси, яку-б він уніс у своє оповідання незалежно од російської Енеїди. Ми вже бачили, що такі риси, взяті не тільки з Віргілія, але й з Блумауера, Скарона і навіть польського перекладу Енеїди, у Котляревського є. Що-ж до самого плану, то й тут Котляревський, наслідуючи головним чином Блумауера, був иноді оригінальний, наскільки це дозволяла фабула. У Віргілія, Скарона, Блумауера і Осипова Еней пристає до Лівії скоро після

[1]) Записки Наукового Товариства імени Шевченка в Київі, IX, стор. 69 — 77.

[2]) Зеров, Нове українське письменство, 32 — 33, пор. Стешенко op. cit., Соболевський Бібліограф 1889, № 10 — 11.

бурі, так неначе вона була десь недалеко від того місця, де він так постраждав: Defessi Aenaeđae, quae proxima litora, cursu contendunt petere, et dibyae vertuntur ad oras (1 — 157 — 158). — пор. Скарон — кінець 15 — 16, Блумауер 22, у Осипова — Запѣли (зараз після бурі), засвистали, скорѣе къ берегу пристали (22),—у Котляревського-ж Еней ще довго плаває після бурі (строфа 19), так що море йому огидло, і тут то він скаржиться на те, чом він не загинув під Троєю. Це ми знаходимо й у всіх инших письменників. Але підчас бурі, коли певне Енеєві було не до широкої промови (у Віргілія, Скарона, Блумауера і Осипова Еней тут ще згадує і про Сарпедона, у Осипова про те, як-би йому тепер було гарно сидіти з Сарпедоном „на печкѣ теплой“ (17), Котляревський тут з своїм художнім смаком зрозумів, що буря не могла трапитися близько від берега, бо Троянці встигли-б уратуватися, а казати великі промови підчас страшенної бурі — неможливо. Далі від себе Котляревський вставляє першу промову Дідони до Троянців (строфа 22 — Відкіля такі це гольтіпаки?), що її ніде нема; закохана Дідона у нього ні у кого не питає ради, чи можна їй любити Енея, як це ми бачимо скрізь (Віргілій, Скарон, Осипов— у своєї сестри, у Блумауера вона радиться з патером); Зевс у Котляревського не через те звернув свою увагу на Енея в Картагені, що йому поскаржився Ярб (як скрізь), а просто, „кинувши ненароком оком“, побачив, як Еней там бенькетував і нічого не робив; в IV пісні Котляревський вставляє розмову закоханих Енея і Лавінії (68 — 69), чого ми не бачимо ніде, в кінці IV пісні Котляревський малює нам образ Памили, що про неї згадують усі (Віргілій, Скарон, Блумауер — дуже коротенько), і що про неї зовсім нічого не каже Осипов (про неї каже вже згодом Котельницький і т. и. і т. и., не кажучи вже про те, що в кінці I пісні він оригінально перероблює великий матеріял, який він найшов у своїх джерелах, укладаючи його в значно меншу кількість строф (26 — 42, пор. Блумауер — I пісня 58 — 83, IV — 1 — 48, Скарон I — 49 — 75, IV — 25 — 50, Віргілій I — в. 612 — 805, IV — 1 — 218, пор. теж Осипова — I — 51 — 77, IV — 1 — 92), що ми теж бачимо й в III пісні в описі пекла (Котляревський — III — 43 — 141, Віргілій VI — 235 — 897, Блумауер VI — 31 — 168, Скарон VI — 17 — 70, і Осипов VI — 81 — 249), причому треба мати на увазі, що в цих обох випадках Котляревський вніс у свою поему багато нового матеріялу, поширивши свій твір.

Нарешті, ми бачимо декілька епізодів, що трапляються тільки в Котляревського й Осипова: це, не кажучи про епізоди меншої вартости, такі: перекручена мова Сивілліна, лайка богів на Олімпі і ворожіння в пеклі дівчини. Розглядаючи різні епізоди в Осипова, ми не бачимо в нього-ж якої-небудь оригінальности: правда, Енеєві він надає простонародніх бурлацьких рис, та це він робить позверхово, мішаючи їх з иншими рисами— фертика (щоголя), і навіть там, де він міг-би виявити повну самостійність, він цього не робить: описуючи ту страву, що подавали у Дідони, він мало не слово за словом повторює Блумауера (Осипов 63 — 64, Блумауер 66 — 71). Через те, коли ми бачимо такі епізоди, котрі трапляються тільки

в Котляревського і Осипова, то ми можемо без ніякого сумніву приписати їх Котляревському, а не Осипову, що ніде не виявляє самостійної творчости, тим більше, що в цих епізодах ми знаходимо такі риси, котрі промовляють проти того, щоб їх самостійно утворив Осипов. Про перекручену мову Сивілліну ми вже казали. Що-ж до лайки богів, то й у цім епізоді ми зустрічаємо такі риси, котрі свідчать проти того, щоб цей епізод утворив Осипов самостійно, і щоб потім Котляревський запозичив його від Осипова. Коли ми розглянемо цей епізод Котляревського, то побачимо, що в ньому все логічно: Венера вступається за Дареса, але

Котляревський	Осипов
1) Тут Бахус п'яний обізвався	I. Семелин сынъ держась о стѣну,
Венеру лаяти почав,	Качаясь, тутъ же подошелъ,
До неї з кулаком совався,	Пивную съ губъ стирая пѣну.
І так із п'яна їй сказав:	„Не допущу, чтобы Ентелъ,
„Піди лиш ти к чортам, плюгава,	Сказалъ онъ съ п'яна заикаясь
Невірна, пакосна, халява.	Предъ щоголемъ твоимъ валяясь,
Нехай іслизне твій Дарес.	Былъ волокитой побѣжденъ
Я за Ентелла сам вступлюся,	Не такового онъ покроя,
Як більш сивухи я нап'юся,	Чтобы отъ бабьего героя
То не заступить і Зевес“ (III — 33).	Въ бою на землю былъ сшибенъ (V, 67).

І далі в обох письменників більше-менше однаковими виразами (хоч у Осипова і не досить вдало) Бахус вихваляє Дареса за те, що він добре п'є горілку. Потім у обох письменників ми знаходимо таку строфу:

Котляревський	Осипов
1) Зевс до речі сей дочувся,	I. Юпитеръ видя, что не в пору
Язик насилу повернув,	Съ Венерой Бахусъ не путемъ
Він од горілки ввесь обдувся,	До схватки заводили ссору,
І грізно так на їх гукнув:	Во гнѣвѣ имъ сказалъ свѣмъ!
„Мовчіть! чого ви задрочились?	„Цыцъ всѣ и ни кукните! молчите!
Чи бач у мене розходились.	И бранью вашей не шумите!
Я дам вам зараз тришия!	Могу я скоро васъ унять.
Ніхто в кулачки не мішайтесь	Что тамъ при мнѣ вы раскричались?
Кінця од самих дожидайтесь:	Какъ будто вовсе не боялись,
Побачим „візьме то чия“	Что я могу вамъ ротъ зажать (V — 63).

Та коли зрозуміло в Котляревського, чого розсердився Зевес, бо Бахус справді лаяв Венеру і до неї з кулаком совався, — то зовсім не зрозуміло це в Осипова, що в нього Бахус говорить до Венери досить миролюбно. Очевидячки, не маючи сили передати в відповідних тонах першу строфу Котляревського, Осипов потім, слідкуючи за ним, утворив відповідну йому сцену Зевсового гніву. Проте-ж вийшла якась суперечність, що видає Осипова.

Те саме можна сказаги й про сцену ворожіння у пеклі: у Котляревського ця сцена жива, свіжа, від неї віє знанням народнього українського життя, тимчасом як у Осипова вона якась нудна, та й сама сцена, як мелють голку в „жерновах“, відгонить чимсь фальшованим, вигаданим на „замовлення“.

І так скрізь — і це ще один довід на те, що не Осипов був взірцем для Котляревського, а цей останній для Осипова.

Отож, здається, жадного не лишається сумніву, що Котляревський ще за молодечих семінарських років почав свою „Енеїду“ без ніякого впливу од Осипова, користуючись латинською „Енеїдою“ Віргілія, Скароном, Блумауером і навіть польським перекладом „Енеїди“ Кохановського Навпаки так само нема ніякого сумніву в тому, що Осипов, познайомившись якось з „Енеїдою“ Котляревського в рукопису, значною мірою з неї скористувавсь [1]). Коли-ж Котляревський потім, як появилась „Енеїда“ Осипова, познайомився з нею, то він дещо взяв із неї для своєї поеми і зробив деякі додатки в своїх уже написаних чотирьох піснях [2]). Передусім у першій пісні після строфи 59 він уставив 4 строфи, що в них Дідона скаржиться сестрі Ганні на своє горе. У Блумауера цього епізоду нема, тому нема його і в рукопису 1794 і рукопису 1799 р. і в виданню Парпури 1798 р., хоч у Віргілія про це дуже довго говориться так само як і в Осипова: і в Віргілія, і в Осипова Дідона довго скаржиться своїй сестрі Ганні на Енея. Тільки-ж у Осипова вона за порадою сестри справді таки вдається до ворожки, і та летить за Енеєм, щоб його повернути, хоч це їй і не пощастило; а у Віргілія Дідона тільки каже, що вдасться до жриці-чарівниці, щоб цим обдурити сестру і не викликати в неї ніякої гадки про те, що вона надумала. Житецький каже, що цю вставку Котляревський зробив на те, щоб краще намалювати нам муки Дідони й показати, як вона могла спалити себе. З цим можна погодитися. Тільки-ж треба сказати, що Котляревський це зробив підо впливом уже Осипова, бо важко собі уявити, щоб він знов перечитував Віргілія, або так уже його пам'ятав, щоб цей епізод спав йому на думку, коли він переглядав свою Енеїду для видання 1809 р. Так само важко гадати, як каже той-таки Житецький, що Парпура проминув такий цікавий епізод в своїому виданню, коли він і не такі значні варіянти — в один або чотири рядки — наводить старанно — просто цього епізоду в редакції

[1]) Думку про те, що Котляревський раніше за Осипова написав свою „Енеїду“, вперше висловив був О. О. Котляревський в № 46 Московських відомостей за 1856 р., та її нічим не було доведено. Згодом про це дуже обережно говорив проф. Дашкевич і в своїому „Отчетѣ“ про книжку Петрова — „Очерки исторіи украинской литературы XIX в.“ і в своїй статті „Малорусская и другія бурлексныя Энеиды (Київская Старина, 1898 р., № 9; пор. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Львів, т. X).

Відомості про те, що Осипов скористувався з „Енеїди“ Котляревського й перекрутив її по-своїому, ми неначе знаходимо й у цих словах Гулака-Артемовського в його Супліці до Грицька Квітки: вони (москалі) хоч що по-своїому перехрестять, я-ж кажу, мій Рябко вип'є од їх добру повну: уже що я знаю, то у його не останеться ні одного цілого реберця! Сказано — Москаль! він без вот і не ступить; язик мов в постолах: який-же його одмінок второпає, що він верзе? Оттак вони й книжки друкують! Уже нема його й на світі нічого кращого, як (царство небесне) Еней в нищій одежі; еге! та ба! Москаль, бач, порався й коло нього, і його одягнув по-московській (Осипов, 1861, III, 88). Тут Гулак неначе ясно каже, що Осипов Енея, одягненого раніш по-українському, передягнув по-московському. Супліку, де знаходяться ці слова, написав Артемовський р. 1818.

[2]) Пор. Дашкевич, Київская Старина, 1898, № 9, стор. 175.

Парпури не було. Коли-ж виходила „Енеїда“ Осипова, що повинна була зацікавити Котляревського, то він, перечитуючи її, і вніс у свій твір доповнення та поправки. Про деякі з них, уже меншої вартости, ми зараз-таки й скажемо.

У строфі 24 першої пісні в рукопису 1794 р., в рукопису Ж. і в виданню Парпури Троянці кажуть Дідоні, що в них „нужі повна очкурня“, а Котляревський у своїому виданню пише: „охляли, ніби в дощ щеня“ [1]), відповідно до Осипова: у нього Троянці скаржаться Дідоні, що вони „сутки трои ужъ не ѣли“ (1 — 37).

У рукопису 1794, 1799, 1839 р. і в виданню Парпури сказано, що Дідона спалила себе на кострі (кінець першої пісні), складеному з кізяків, що „придбали воли й коні“, та коли Котляревський прочитав у Осипова про величний та пишний костер Дідонин, то й він фарби в свойому описові зробив не такими трохи грубими і дав таку картину:

Стояв в Дидони у загоні
В кострі на зиму очерет;
Хоть се не по царській породі,
Та где ж взять дров, коли все степ.

В рукопису 1794, 1799, 1839 р. і виданню Парпури в строфі 13 Троянці після бурі на морі ставлять на човни столи дубові і сідають обідати — про столи тут згадується і в Блумауера (8), і в Віргілія (1 — 216); у Осипова нема мови про столи — обід був просто на березі (I — 24), і Котляревський, згоджуючись з Осиповим, що Троянцям не можна було мати багато столів на човнах, столи замінив шальовками, особливо після того, як він прочитав у Осипова такі вірші:

Въ дорогѣ можно ль запастися
Всемъ такъ, какъ дома на печи?
Троянцы въ путь не собралися,
Какъ бара пышно живучи,
Со всѣмъ столовымъ въ путь прибором,
Но сѣвши дружно подъ забором,
Сбирались, чѣмъ Богъ послалъ,
Набить желудокъ свой и брюхо (IV — 32).

У Скарона Троянці обідали couchés sur la gaie verdure (I — 20). В пісні першій строфі третій у Котляревського в рукопису 1794 р. і в виданню Парпури сказано:

Еней болячка був Юнони;
Як жорна серце їй давив,
Тугіший був, бо од супоні,
Ні в чим Юнони не просив.

В рукопису Ж., 1839 р. і в виданню Котляревського ці вірші наведено так:

Еней був тяжко не по серцю
Юноні, все її гнівив,
Здававсь гірчіший їй од перцю,
Ні в чим Юнони не просив,

[1]) Такий варіянт ми знаходимо і в списку 1839 р.: охляли, як у дощ щеня.

відповідно до віршів Осипова:

Какая жъ бы была причина
Ему Юнону разсердить? (1 — 44)

У Блумауера:

„Was machte wol Frau wunderlich
So ieder ihn empören?“ (3)

В рукопису 1794 р. Еней, не зрозумівши пророцтва Сивілліного, каже:

Незнатчину ти мні пророчиш (II — 22).

У Житецького, 1839, Парпури і Котляревського 1809 р. — Еней говорить:

Не розчовпу, що ти пророчиш (К.—III—8),

що відповідає Осипову, бо в нього Еней каже, що він нічого не зрозумів з Сивілліних слів (III — 21). У строфі 15 першої пісні в рукопису 1794 р. і 1839 р. про Зевса сказано так:

Зевес тоді кружав сивуху
І оселедцем заїдав,
Він сьому випивши осьмуху,
Послідки з кварти доливав.

В виданню-ж Парпури і рукопису Ж. ці вірші замінено такими:

Зевес тоді лигав вишнівку,
Маковниками заїдав,
І п'ятую еще кондійку
Од Геби з льоху дожидав [1]),

відповідно до слів Осипова, що Зевс „нектару чашку ожидалъ“ (1 — 25), та Котляревський, видаючи своє видання 1809 р., взяв для нього той варіянт, що його бачимо в рукопису 1794 р.

Та особливо виразні отакі поправки: в рукопису Житецького, що, як ми бачили, найближчий до тексту 1794 р. (на жаль у цьому списку II пісні нема), Еней, побачивши пожежу в своїй флоті, наказує: Гасіть і швидче воду лийте (Ж. 55); це ми знаходимо і в рукопису 1839 р. У Парпури-ж і виданню Котляревського так само, як і в Осипова, він гукає:

Рубай, туши, гаси, лій, куйте
(К. і П.— III пісня)
Ломай, хватай, бей, лей, туши
(Осиповъ, V — 123).

У Блумауера Еней schrie, man sollte löschen (84). У Віргілія він тільки прохає в Юпітера, щоб той послав дощ (IV — 687 — 692). У Скарона Еней тільки гукає: „Ou sont donc ces putains? Ou sont ces démons in testins? (V — 161).

[1]) Причому у Ж. спочатку був текст такий-же, як і у Б. й у К, і тільки потім його витерто і написано варіянт П.

Далі скрізь у П. Ж. 1839 р. і К. ми знаходимо такі вірші:

Не так то робиться все хутко,
Як швидко оком змигнеш,
Або як казку кажеш прудко,
Пером в папері як писнеш (1 — 42)...;

в рукопису-ж 1794 р. замість другого вірша — Або як казку кажеш прудко — стоїть, — Або козак як скаче прудко. Цей вірш утворився у Котляревського самостійно: це той образ, що спав йому на думку природньо, відповідно, так мовити, до обставин українського життя, але коли Котляревський познайомився з „Енеїдою“ Осипова, то він змінив цей вірш на „Або як казку кажеш прудко“, що відповідає таким віршам Осипова:

Скоренько сказка говорится
И вся на полету идетъ,
На дѣлѣ же не такъ спорится,
И съ остановкою ползетъ (ч. III, пісня 6, стор. 4).

Якщо ми візьмемо на увагу, що це місце стоїть у Осипова в III частині, яка вийшла в 1794 р., а відповідний йому вірш знаходиться в першій пісні Котляревського, то стане ясно, що Котляревський познайомився з „Енеїдою“ Осипова вже після того, як він скомпонував свою поему самостійно.

Далі Юнона в рукопису 1794 р. і 1839 р. прохає Еола, щоб він послав на Енея

. . . . . лихо злес,
Щоб люде всі, що при Енеї
Послизли і щоб він і сам.

В виданню-ж Парпури і рукопису Ж. ми знаходимо:

Пошли ти в море злую тучу,
Щоб всю Енейську челядь сучу
Пустить на дно і з ним к чортам

(у Ж. цей варіянт стоїть замість витертого, що відповідає Б.), що неначе нагадує такі вірші Осипова: (Юнона прохає Еола)

Зажги громовой огоніокъ,
Все войско ихъ и съ кораблями,
Пожалуй, къ чорту загони (I — 16 — 17).

Так ми бачимо, що в найдавнішому тексті Б. нема таких виразів, котрі свідчили-б, що їх написано під безпосереднім впливом „Енеїди“ Осипова — такі вирази є в рукопису Ж., в виданню Парпури і особливо їх багато в виданню самого Котляревського; і це легесенько можна зрозуміти: текст Б. написано ще перед знайомством з „Енеїдою“ Осипова; текст Ж., дарма що близький до тексту Б., проте-ж, як ми бачили, має на собі сліди впливу і якогось иншого тексту, близького до тексту самого Котляревського, не кажучи вже за ті нові варіянти, що їх у нього внесено з видання Парпуриного; в основі тексту 1839 р. лежить хоч і давня редакція „Енеїди“ близька до Б., та по ній уже було пороблено виправки підо впливом знайомства з „Енеїдою“ Осипова, хоч ще і не остаточно,

що ми бачимо нарешті у самого Котляревського, і, насамкінець, текст Парпури пізніший супроти текстів Б. і Ж., отож у ньому ми й знаходимо більше таких місць, що живовидячки витворилися підо впливом „Енеїди“ Осипова.

Отже-ж, тепер уже, здається, не може бути ніякого сумніву, що перші пісні Котляревський написав за своїх ранніх юнацьких років без будь-якого знайомства з „Енеїдою“ Осипова. Проте ми гадаємо, що й четверту свою пісню він теж написав рано, і теж без ніякого впливу Осипова, може ще перед 1796 р.[1]), коли він пішов на військову службу, де він і служив до 1808 р. Опріч тих доводів, що їх ми наводили попереду,— ознаки знайомства Осипова з цією піснею Котляревського,— ми можемо подати до цього ще такі пояснінння. Від початку 1796 р. до 1806 р. служба Котляревського, як каже Стешенко, була не турботна[2]), та думається, роботи він усе-таки мав чимало: він був значковий, навіть дозірний, повинен був працювати в канцелярії і виконувати різні доручення начальства, а для цього їздити по різних місцях. Отож для поезії в нього часу не було, надто коли взяти на увагу, що йому потрібна була сила різних джерел, як от Віргілій, Блумауер, Скарон, Кохановський. Через отаке нікольство Котляревський за цей час написав тільки оду до кн. Куракіна, що припадає на 1805 р., і хоч р. 1802 вийшла V ч. „Енеїди“ Котельницького, що продовжував був Осипова, проте Котляревський не міг багато

---

[1]) В своїому листі до Гнідича від 27 грудня 1821 р. Котляревський каже, що його Енеїда є „плодъ двадцатишестилѣтняго терпѣнія о посильныхъ трудахъ“, що він 26 років „баюшки-баю“ свою Енеїду (Книгарь 1919 р. ч. 25 — 26, стор. 1662). Значить, неначе можна думати, на основі цього листа, що Енеїда припадас на 1795 р. Та не кажучи вже про те, що тут пам'ять могла зрадити Котляревського,— як розуміти це „баюшки-баю“. Колисати можна тільки щось уже більш-менш готове, вирощуючи та пестуючи його: так і К. від 1795 р. міг поширювати й оброблювати свою поему, яка може вже в цей час у нього трохи чи не зовсім була закінчена начорно (про V главу дивись далі). Як посередній довід на те, що чотири пісні „Енеїди“ принаймні в 1796 р. були вже відомі широкому громадянству, хоч IV пісню надруковано тільки 1809 р., може бути вірша невідомого автора „къ господину сочинителю оды на смерть гр. Румянцева-Задунайскаго 1796 г. декабря 8 дня“. В цій вірші трапляються такі вирази, котрі ми знаходимо в IV пісні „Енеїди“ Котляревського. Автор цієї вірші висміює тих поетів, що співають про великих героїв, і каже:

1) Ах, если б ты не пел героев, Но славу[б]пел одних ослов И был правитель к о б з ы строев, Изобретатель г р у б ы х слов. Ты б лучше пел в шинке мещанам К о з а ц к и подвиги и трудъ, Любовь вознес бы в них к с т а к а н а м,	2) То шаг за то тебе дадут. А более еще прибавят, Когда опишешь предков их, Как было в поле кашу варят Перед толпой врагов своих; Набегов оных не боятся И, кашей ф л и н т ы зарядив, На них привыкли устремляться, Галушками [им] лоб разбив.	Це відповідає таким виразам в IV пісні К: Латинці... Для сильной армії своєї . . . . . . Наклали повні гамазеї Гвинтовок, фузій без пружжини, Булдымок, ф л и н т і яничарок. . . . . . . Для куль там г а л у ш к и сушили.

У Осипова таких виразів нема. (Кіевская Старина, 1884, V, 148)

[2]) С т е ш е н к о, Котляревський.

працювати над своєю поемою, дарма що може давно вже почав свою V ч. Навіть р. 1809, коли він надрукував своє власне видання в 4 піснях, в кінці четвертої пісні він каже, що чи „ввільне" Еней від напасти, в яку попав,

Побачимо то в пятій часті,
Коли удасться змайстерить.

Значить, V частина на р. 1809 ще не була готова, дарма що її вже було почато, бо як-би її було написано, то певне, що Котляревський її-б надрукував. Адже-ж він мав запомогу від кн. Кочубея, що йому видання 1809 р. й було присвячене[1]). Що четверту пісню написано може разом з першими трьома і що у всякім разі її не написано навмисне для видання 1809 р., це ми бачимо з передмови Котляревського до цього видання: там він каже: „я рѣшился исправить и дополнить прежде напечатанныя три части и, присоединивъ четвертую, издать всѣ вмѣстѣ". Тут нема мови про те, що це нова пісня, невідома ще публіці, — автор тільки каже, що він укупі з трьома, раніше надрукованими, друкує ще й четверту. Після-ж 1808 р. Котляревському ще тяжче було працювати, бо він мусів брати участь у походах: р. 1806 почалася війна з турками, і в листопаді 1806 р. Котляревський був під Бендерами; у грудні того самого року він їздив умовляти Буджацьких татар, щоб вони підкорилися владі російського уряду; того-таки року він виявив не аби-яку одвагу підчас облоги Ізмаїлу; наступного року знову був під Ізмаїлом. З листопада 1807 р. Котляревського переведено до Псковського кірасирського полку, та на початку р. 1808 він подавсь в одставку. Напитував посаду в Полтаві, аж це не пощастило. Отож Котляревський довший час рік-у-рік їздив був до Петербургу, сподіваючись, що коли не службу там знайде, то принаймні допоможе йому хтось дістати посаду в рідному місті. Пробуваючи в Петербурзі, Котляревський надрукував там свою „Енеїду" р. 1809. Всі ці обставини перебивали Котляревському добре працювати над своєю поемою, і четверту частину було написано до 1796 р., бо й стилем своїм, і своїми відносинами до Осипова, як ми бачили, вона нічим не відрізняється від перших трьох пісень. Нарешті ми бачили, що в списку р. 1817 IV пісня входить у склад такої редакції всіх трьох пісень, яка ясно вказує на Парпурин текст, хоч і трохи давніший; у ній також нема тієї остаточної форми, яку їй надав Котляревський, видаючи свої чотири пісні р. 1809. Р. 1810 Котляревський здобув не надто клопітну посаду доглядача полтавського дому для виховання бідних дворянських дітей. Цієї посади не покидав він до 1835 р. От тепер настала для нього повна спромога спокійно собі працювати й готувати до друку останні пісні своєї „Енеїди" (V та VI). Закінчено їх до половини 1819 р.[2]). Що й правда траплявсь клопіт і тепер.

[1]) Тай у передмові Котляревський каже, що він поспішить „переложить" і „пятую часть", якщо вона „доставитъ удовольствіе читателямъ".

[2]) Див. Кіевская Старина, 1883 р., V, стор. 151. Тут подано листа од Мельгунова з 12 червня 1820 р. Мельгунов пише, що вже рік минув, як він здобув од Котлярев-

Так, р. 1812 Котляревському довелося набирати з доручення начальства козачий полк. Тільки-ж 1812 р. минув, і поет знову міг працювати коло свого мирного діла.

Коли-ж ми подивимося на останні пісні „Енеїди“ Котляревського— V і VI, то побачимо, що за зразок для них, як каже Стешенко [1]), справді був Віргілій і Котельницький і тільки врядигоди Скарон та Блумауер [2]). Скарон урвав 8 пісню „Енеїди“ за Віргілієм на 168 вірші, і Котляревський мало взяв у нього, продовжуючи свою поему. Опріч місця, зазначеного в Стешенка, ми можемо подати ще одне, виразніше. Воно показує, що Котляревський, і над V піснею працюючи, коли це йому потрібно було, заглядав до Скарона:

O seul de grecs homme de bien,
Car les autres ne valent rien,
Sur ton nom et ta bonne mine,
Quoique tu sois Grec d'origine — Хоть ти і грек, та цар правдивий (123).
Et superlativement Grec,
Tu ne me seras point sospect (VIII — 149).

Ты тотъ есть царь пресправедливый,
Что всѣхъ въ добротахъ превзошелъ (Котельницький 37).

Блумауер скінчив свою перерібку 9 піснею, і Котляревський отже-ж міг скористуватися тільки з двох його пісень—8 і 9. Та Блумауер де-далі ставав тенденційніший і мало давав реального матеріялу. Тим-то Котляревський мало взяв у нього для своєї V пісні. Можна вказати тільки такі місця, що їх навіяв Котляревському Блумауер: у Котляревського Евандр так говорить свойому синові Палантові:

Я рать Енею в поміч давши,
Тебе начальником назвав.
А доки в паці будеш грати?
З дівчатами день і ніч ганяти
І красти голубів у всіх.

Indess erlaubt mir, Euch ins Feld
Mein Söhnchen mitzugeben:
Der Bursche flücht schon wie ein Held,
Springt über alle Gräben
Und prügelt den gemeinen Mann —
Man säh' ihm so was gar nicht an —
Schon jetzt ganz unfergleichlich (154).

У Котельницького тут нема подібности (див. стор. 77). Турн у Котляревського в воду стриб (160), у Блумауера sprang in den Fluss (171), у Котельницького — Махнулъ — съ волнами съединился (161) [3]). Що-ж до VI пісні, то тут Котляревський мав за зразок тільки Віргілія та Котельницького. Що в цих піснях — V і VI — для Котляревського за взірець

ського його „Енеїду“ і повинен-би був спитатись у видавців, що вони дадуть за неї та за дві останні пісні, тільки-ж нічогісінько й досі не зробив. Пор. Кіевская Старина, 1898 р., № 10, стор. 5.

[1]) Записки Українського Наукового Товариства у Київі, кн. IX.

[2]) Цікаво, що р. 1794 вийшло продовження Блумауерової „Енеїди“, що написав проф. Шабер, та воно, як можна пересвідчитися, порівнявши його з „Енеїдою“ Котляревського, було невідоме нашому авторові.

[3]) Порів. Стешенко. Він каже, що в V пісні Котляревський зовсім не користувавсь з Блумауера (Записки Наукового Товариства у Київі, т. IX, стор. 64).

був Котельницький, у цьому жадного немає сумніву: р. 1809 у Котляревського V пісня не була ще готова, а перелицювання Котельницького вийшло в 1802—1808 рр. Отже Котляревський, пробуваючи в Петербурзі в 1808 і 1809 р., міг його легко добути і з ним познайомитися. До всього, в „Енеїді" Котельницького ми не знайдемо й одного такого місця, що про нього можна було-б сказати, ніби навіяли його схожі вислови з V і VI пісні Котляревського, як от у відповідних місцях Осиповської „Енеїди" [1]). Проте можна думати, що Котельницький, коли не бачив і не читав перших чотирьох пісень „Енеїди" Котляревського, то все-таки чув за неї, бо ще перед тим як почав він перелицьовувати свою „Енеїду", уже вийшло одно видання поеми Котляревського в Петербурзі р. 1798. Як свідчать тогочасні люди, „Енеїдою" Котляревського зачитувалися і москалі, і Котельницький у своїй передмові до „Енеїди" каже, що „вездѣ и всякъ вертитъ Энея наизнанку". Як видно, Котельницький знав перерібку „Енеїди" Скаронову [2]), користувавсь він і Блумауером. Тільки-ж коли він мав на увазі тільки ці дві перерібки, то не можна було казати, що „вездѣ и всякъ вертитъ Энея наизнанку", — тут він, мабуть, розумів і Котляревського, хоч і не скористувавсь нічим із нього, не було-бо для нього відповідних пісень, і своїому Енеєві ніде не надав він навіть того позверховного козацького кольору, що дав йому Осипов, підо впливом Котляревського. Тільки часом може під загальним впливом од Котляревського трапляються в Котельницького такі риси й слова, що нагадують українську мову й життя, та їх дуже мало: напр. про народи, що йшли виручати Турна, Котельницький каже, що вони так, як козаки пришнуровались (8—14). Тур троянців називає чумаками (148), до Турна прийшли бурлаки (14), Камила „свое бурлачество показала (17), взявъ за чупрунъ (130), яишня стала изъ людей (145), по мордамъ ихъ тузилъ богато (8—49), они всѣ стѣны зачинили (152), стоялъ червоной будто хлапъ" (86, пор. Даль), проте їм немає відповідних у Котляревського. Правда, разом із цими виразами, що могли бути навіяні знайомством з першими піснями Котляревського або взагалі з українською літературою й мовою, ми бачимо в Котельницького багато таких рис, які говорять нам про московське життя, про московський уряд: багато говориться про салдат, гусар, офіцерів: Евандр хоче, щоб його син „могъ быть офицеромъ достойнымъ званія сего (74), Турнъ солдатъ раздвинулъ въ ранги" (85), він був „солдатамъ своимъ узда (96), воинъ варилъ себѣ солдатску кашу (98), солдатъ качалъ (бив) и офицеровъ (120), съ Волсентомъ дьявольскимъ гусаромъ (123), въ руках латинскаго гусара (125), солдатски деньги небольшіе (134), и по-солдатски сталъ въ натяжку (147), схватилъ солдатску ношу" (160), та ин. Опріч того, у самого Енея — що найважливіше — ми

[1]) Про епізод з Камилою див. далі в III розділі.

[2]) В присвяті Шесковському Котельницький каже, що, „доселѣ Эпѣтые неевы похожденія удостоивались благосклоннаго вниманія вашего Высокородія, и подъ покровительствомъ вашимъ шутливая Муза повѣствовала въ Скароновскомъ вкусѣ подвиги троянскаго героя".

зовсім не знаходимо українських рис. Що правда, і в Котельницького образ Енеїв якось двоїться: то син Енея малюється, як князь або цар (утерся царскимъ кулакомъ—140), або дворянин—„и подворянски зарыдавши“ (112—у самого Енея таких рис нема), то про Енея говориться, що він „зубоскалъ“ (10), що він може, „на сонъ грядя, стаканчикъ цапнуть“ (26), тільки-ж ніде немає козацького образа; навіть представники війська Енеєвого не називаються у Котельницького старшинами, як у Осипова, а просто „собранье стариковъ сѣдыхъ“ (105).

Нарешті ми повинні вирішити ще одно питання. Доводячи, що Котляревський користувавсь з Осиповської „Енеїди“, вказують звичайно на саму форму, якою написано „Енеїду“ Котляревського, себ-то на строфу чотирискладового ямбу в 10 рядків з римами, що чергуються так — 1 = 3, 2 = 4, 5 = 6, 7 = 10, 8 = 9. Та це була звичайнісінька форма в російській літературі XVIII в., як от приміром, в одах Ломоносова (На день восшествія 1847 р, то-що) [1]). Отже-ж і українському письменству наприкінці XVIII і на початку XIX вв. вона чужа не була. Адже-ж саме тоді по українських школах уже дуже пильно навчали московського письменства і вже надто творів Ломоносова [2]). Таку форму ми, напр., знаходимо в одній „Різдвяній вірші“.

[1]) Такий стрій рим ми знаходимо й в оді Котляревського до кн. Куракіна, дарма що тут Осипов аж ніяк не був для нього за зразок

[2]) В наказі, як у Полтавській семінарії навчати реторики сказано, що треба для цього брати приклади „изъ господина Ломоносова“; так-само і в наказі навчителеві піітики сказано, що він повинен студіювати оди „господина Ломоносова“ (наказ 1-го березня 1787 р. — Бѣдновъ, Документы, относящіеся къ исторіи Екатеринославской духовной семинаріи, В. I, 1912 р. ст. 20 — 22).

М. Зеров у своїй праці „Нове українське письменство“ каже: „Цікаво порівняти вірш Котляревського з віршем Осипова. Для Осипова так само і в тій-же мірі характерні і злучники в середині рядка (Но в баньке что-б замерзлы кости Распарить добрым чередом, Как овцы в тесном де загоне, Квасная гуща как на дне) і перихії в 2-ій та 3-ій стопі чотирьохстопового ямбу (Красавицами площадными, Любовницами заводными, Причалился не спросяся, Простительно и подивиться, Приклеивая и прибивая, Поморщился и почесался“ і т. ин.). Навіть одно і те саме розміщення слів в додаткових реченнях в Осипова: „На палубе гребцы рассевшись“, у Котляревського: „Послухавши Еней Охрима“. Може звідси, з Осипова та російської версифікації XVIII в., через Котляревського, походить і Шевченківське: „Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить“, і нема підстави вважати цей звірот особливістю народньої синтакси, як це робили Куліш та Грінченко“. (Примітка 15, стор. 49 — 50). Коли остання думка про відсутність у народній синтаксі таких зворотів, як Шевченківське — Розбивши вітер чорні хмари... потрібує ще перевірки, то думку про те, що однакове розміщення слів у додаткових реченнях і однакові засоби версифікації у Котляревського і Осипова походять з того, що Котляревський користувавсь Осиповим, треба залишити. Цей збіг походить від того, що обидва письменники з формального боку виховувалися на російській поезії XVIII в., надто на творах Ломоносова, що його, як ми бачили, пильно студіювали в Полтавській семінарії. В самого Ломоносова [1]) ми знайшли отакі схожі звороти: 1) Песчинка какъ въ морскихъ волнахъ, Въ свирѣпомъ какъ перо огнѣ, 2) Орелъ когда шумя летитъ,

[1]) 1) Венгеровъ, Русская поэзія, 139, 2) 96, 3) 96 — 97, 4) 108, 5) 106, 6) 104 7) 106, 8) 106.

Здорові будьте з тим пани,
З чим я ось до вас припхався,
Тай не перечте лиш мені,
Бо я сього не сподівався.
Скажу я вам вість чудну й дивну,
Та тілько жаль, що половину
Того вже дива позабув.
А як по правді вам признаться,
То скажете, що так і не статься,
Бо ще не бачив, тільки чув.
(Записано з народніх уст, Барвінський, Вибір з української літератури, стор. 81).

Такий самісінький розмір бачимо ми і в відомій українській поемі з кінця XVIII в. „Пекельний Марко"; правда, не скрізь додержано його, та, будь-що-будь, він цілком ясний:

Сидайте жъ, хлопци, вси гуртомъ,
А вы, дивчата, геть в отдили,
Щобъ не було мижъ вами якои вереміи!
А якъ же буде хто жартувати,
Того в потилицю будемъ гнати [1]).

Треба зазначити, що мало не таку саму строфу, з такими-ж самими римами, як у Котляревського, тільки трохи вкорочену, з 7 віршів, ми знаходимо і в Блумауера:

Es war einmal ein grosser Held,
Der sich Äneas nannte:
Aus Troja nahm ers Fersengeld,
Als man die Stadt verbrannte,
Und reiste fort mit Sack und Pack,
Doch litt er manchen Schabernack
Von Jupiters Xantippe.

Тут ми бачимо той самий розклад у віршах, як і в Котляревського: 1 = 3, 2 = 4, 5 = 6 і 7-й стоїть окремо. Отож навіть форму своєї строфи Котляревський взяв у Блумауера, поширивши її тільки підо впливом відомих російських зразків з другої половини XVIII в.

Та мене можуть запитати, як-же я доводжу, що „Енеїда" Котляревського повстала самостійно, без впливу Осипова, коли в рукопису 1794 р на титульному аркуші зазначено, що вона „перецыганена съ русскаго". Я думаю, що цього написа зробив якийся московець-переписувач, може, хазяїн того оригіналу, що з нього користувавсь переписувач м. Болховітінова; цей хазяїн був, очевидячки, знайомий з „Енеїдою" Осипова, бачив спорідненння між цими двома творами і вирішив, що Котляревський запозичив багато для своєї поеми у Осипова, бо твір Осипова надруковано раніше,

3) Бѣжитъ оттуда бранный видъ, Народъ гдѣ Анну прославляетъ, 4) Гдѣ, древнимъ именемъ славенъ, Гордяся пролились струи, Тамъ видя Нимфа изумленна Украшены луга свои, Златые кровы окомъ мѣрит И въ ужасѣ себѣ не вѣритъ, 5) Иной отъ старости нагбенный Простерть старается хребетъ, Главу и очи утомленны Возводитъ, гдѣ твой блещетъ свѣтъ. Тамъ видя возрастъ безсловесный, Монархиня, твой зракъ небесный, Любезну оставляетъ грудь, 6) Благословенное начало, 7) Елисаветинымъ добротамъ, 8) Великія Семирамиды і т. д.

[1]) Кіевская Старина, 1885 р, VIII, 684.

ніж „Енеїду“ Котляревського [1]). Якщо надавати вагу цьому напису, то з таким самим правом треба вважати й на те, що ми знаходимо в давньому друкованому каталогові з бібліотеки колиш. університету св. Володимира, де сказано, що „Энеида“ Осипова є „подражаніе малороссійской поэмѣ И. Котляревскаго“.

Отже-ж ми показали, як „Енеїда“ Котляревського спочатку виросла на основі багатого матеріялу подібних їй творів західньої літератури, і тільки згодом Котляревський дещо вніс з Осипова у пізніші редакції своєї поеми, коли він познайомився з його перелицюванням.

Та всі ці твори давали Котляревському або зовнішню форму для його поеми, або ідею якої-небудь окремої сцени, зміст-же цих сцен, окраса, — все це взято з народнього життя, як це ми покажемо далі. Давно вже вказували в нашій критиці і на звязок поеми Котляревського з переднішим давнім українським письменством, дарма що ці вказівки й були загальнішого характеру, нічим конкретно не підсилені. Що правда, й зазначити будь-які ясні стосунки „Енеїди“ Котляревського до того українського письменства, що було перед ним, сливе зовсім не можна, бо в поемі Котляревського відбився більше загальний отого письменства настрій, ніж поодинокі його риси [2]). Але ми все-таки можемо показати й такі поодинокі місця з давнього українського письменства, що неначе слово в слово відбилися в поемі Котляревського. Ми маємо на увазі перш за все ті вислови в описі пекла у Котляревського, котрі неначе повторюють давні інтермедії. Так, Котляревський, описуючи, як мордувалися грішники в пеклі, каже:

За те вони (пани) дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям приганяли,
Коли який з них приставав.

В великодній інтермедії М. Довгалевського ми знаходимо таку картину, яка точнісінько відповідає тому, що ми навели з Котляревського:

---

[1]) Треба тут звернути увагу на 1) правопис самого заголовку — Перецыганенная Єнеїда, а потім 2) на примітки до тексту, що вказують на їхнє московське походження— А море з лыха аж реве—пояснено—з лиха—з серцов (10—I), драпіка—алтынник (11—1), тічка—сука в расходке (ibid.), півкопи—полуполтина (sic—11—I), зась—сіе говорится, унимая собак от лаю (11—I), захляв—занемог (14—I), грінку—ламоть (40—I). Болховітінов, що в паперах його зберігсь цей рукопис 1794 р., вважав начеб-то Котляревський перелицював свою Енеїду „по примѣру Энеиды, вывороченной наизнанку Н. Осиповымъ“, Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей“, видання Москвитянина, т. I, м. 1845 р., стор. 311. До цієї думки він, очевидячки, дійшов перш за все підо впливом того заголовку, що він знайшов у тому оригіналі, з якого роблено для нього копію „Енеїди“ Котляревського В виданню-ж Парпури стоїть такий заголовок — „Енеида на малороссійскій языкъ перелицiованная“, а в виданню самого Котляревського 1809 р. „Виргиліева Энеида на малороссійскій языкъ переложенная“.

[2]) Про це див. працю П. Житецького „Енеїда Котляревського“.

Правда, каже литвин про папу, якого він бачив в пеклі,
Сагнувшись, саматужки, (він — папа) прецъ до пекла дрова.
А хваришники акругъ скачуцъ и играюцъ,
Гетакимы дубцямы вотъ такъ поганяюцъ.

В відомій „Пасхальній вірші“, що її проказували чорноморці Потьомкінові на Великдень (1786 р.), ми читаємо отаке речення:

Того отці попи, ченці не минали шляху (на якому хапали до пекла),
Філозопи, крутопопи набирались страху.

Воно неначе відповідає такому виразові в Котляревського:

І всі розумні філозопи,
Що в світі вчились мудровать,
Ченці, попи і крутопопи
. . . . . .
Були в огні на самом дну.

Знаходимо ми в „Енеїді“ Котляревського й доводи на те, що він знав був відомого апокрифа „Хожденіє Богородиці по муках“ з якихось українських списків. Перш за все, в пеклі Котляревського багато мучиться людей за, так-би мовити, загальні гріхи: скупі, мотяги, ятровки, що все гризуться без умовки, волоцюги, п'яниці, блудники, самовбивці і т. инше, що ми знаходимо і в „Хожденії Богородиці“—„клеветьници, съводьници“ [1]), „блудници и любодѣйци,... пьяницы“ [2]), то-що. Далі у Котляревського є навіть, можна сказати, місця цілком однакові з тими виразами, котрі ми знаходимо в одному українському списку „Хожденія Богородиці“ XVIII в. У Котляревського між иншим у пеклі мучаться:

Всі ворожбити, чародії,
Всі гайдамаки, всі злодії,
Шевці, кравці і ковалі;
Цехи різницький, коновальський,
Кушнірський, ткацький, шаповальський,
Кипіли в пеклі всі в смолі.

Те-ж саме ми знаходимо і в „Хожденії Богородиці“: мука 19 оповідає „ѡ чародѣех, ворожках і прочих“ [3]), муку 25 призначено „злодѣем, разбойником, клеветником, ѧбедником“ [4]), мука 27—оповідає „ѡ млатобійцах, ковалях, грѣшниках“ [5]), мука 28 „ѡ ткачах грѣшнихъ“ [6]), мука 29 — „ѡ кравцяхъ грѣшнихъ“ [7]), мука 30 — кꙋшнѣрям, шевцям, римарям грѣшним“ [8]). „Багатим та скупим вливали“ у Котляревського „кипяче золото у рот“ (Б. Ж. К.—1817—горяче, 1842—ростопленеє срібло), що відповідає такій картині в „Хожденії Богородиці“: „Видѣ ст҃ѧ Бц҃а чл҃ки хꙋдожники, їже ни руками, ни ногами не могꙋтъ рꙋшити, бо сꙋтъ ѡпꙋтанніе ко кладом желѣзним златими ланцꙋхами. Єдни бѣси ѡгнь под ними мѣшками

[1]) Памятки українсько-руської мови і літератури, Львів, 1906, т. IV, 128.
[2]) ibid. 130. [3]) 142. [4]) 146. [5]) ibid. [6]) 147. [7]) ibid. [8]) 147 — 148.

Знімок 1. Книжка IX, стор. 78.

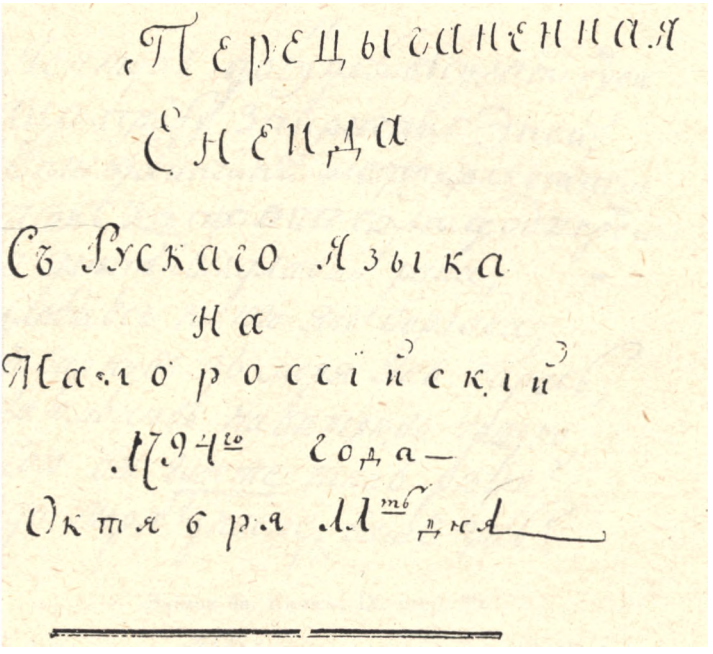

Перецыганенная
Енеида
Съ Рускаго Языка
На
Малороссійскій
1794го года —
Октября 11ть дня

Знімок 2. Книжка IX, стор. 79.

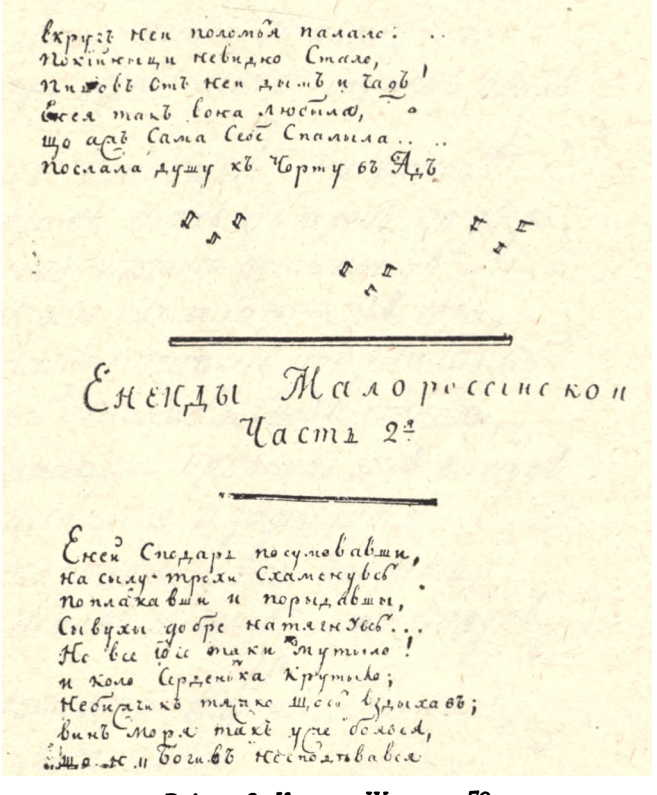

Енеиды Малороссійской
Часть 2я

Енеи Сподарь посумовавши,
на силу трохи схаменувсь
поплакавши и порыдавши,
Сивухи добре натягнувсь...
Но все ёго таки мутило!
и коло Серденька крутыло;
Небижчикъ тяжко щось вздыхавъ;
винъ моря такъ уже боявся,
що не богивъ несподѣвався

Знімок 3. Книжка IX, стор. 79.

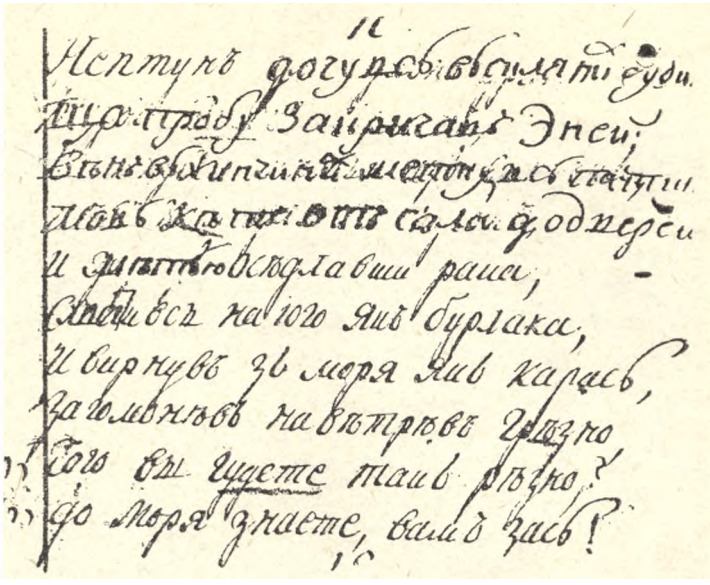

Знімок 4а. Книжка IX, стор. 85.

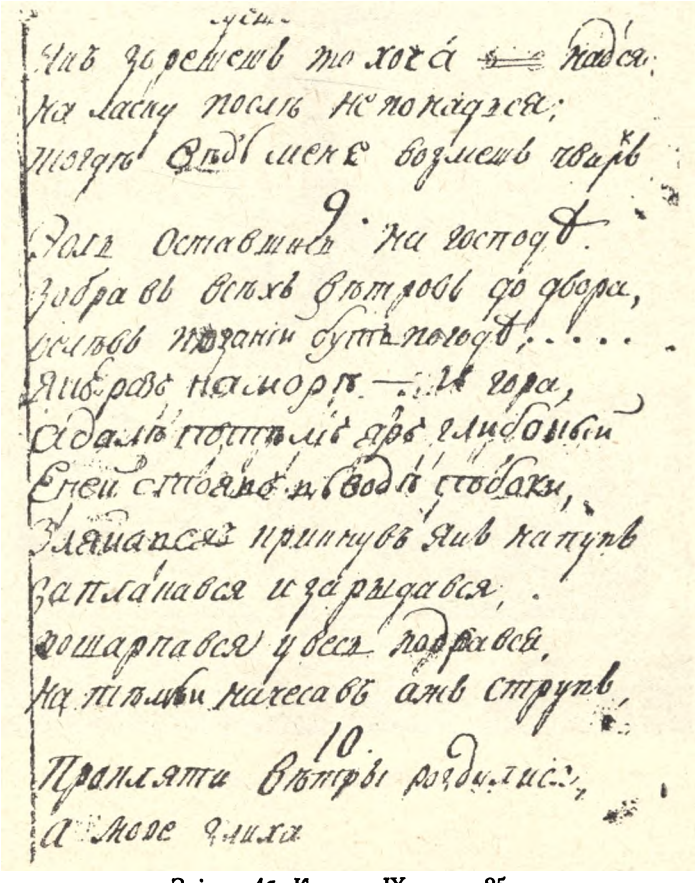

Знімок 4б. Книжка IX, стор. 85.

Знімок 6. Книжка IX, стор. 118, книжка X, 70.

Знімок 7. Книжка IX, 118, примітка.

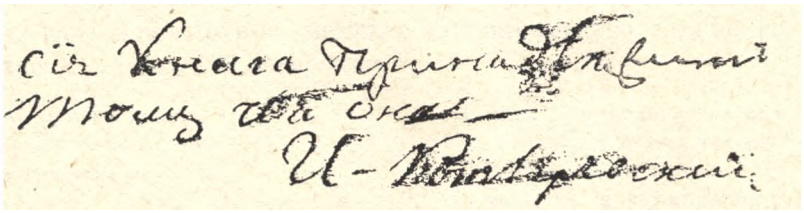

Знімок 5. Книжка IX, стор. 99.

Знімок 8. Книжка IX, стор. 118.

подꙗрꙋют, другіе злато и сребро варють, во ꙋста им наливаютъ кипꙗчое“ [1]). Нарешті, загальна картина пекла в Котляревського відповідає тому, що ми бачимо у „Хожденії Богородиці“:

Там тільки тумани великі,
Там чутно жалібнії крики,
Там мука грішним не мала.
. . . . . .
Смола там в пеклі клекотіла,
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла,
Палав огонь великий, страх!
В смолі цій грішники сиділи,
І на огні пеклись горіли,
Хто як за віщо заслужив.

И видѣ (Богородиця) въ адѣ мучащияся, и бяше ту множество мужь и женъ, и вопль многъ бяше.
И видѣ на друзѣмь мѣстѣ тьмоу великоу [2])... бяше тьма мрачьна, и тоу лежаше множество мужь и женъ и клокотахоу. ꙗко въ котьлѣ“ [3]).
„Непристанье кипитъ сѣркою и смолою ѡгненною люто, и жꙋплем страшним клекотит и гремитъ“ [4]). Видѣ ста҃ꙗ Бц҃а єзеро ѡгненное клокочꙋщое, сѣрка и смола з ѡгнем.
Видѣ ста҃ꙗ Бц҃а в нем душъ грѣшних много [5]).

Нарешті, оповідаючи про те, як Троянці всі з хортами

Збирались їхать за зайцями,
Князька свого (Асканія) повеселить

і ні гадки їм було, що на них лихо чигає, Котляревський каже:

Но — „горе грішникові сущу“,
Так Київський скубент сказав:
„Благих діл вовся не імущу!“ (103).

Це відповідає покаянній псальмі, що частенько трапляється в рукописах XVIII в.:

О горе мнѣ грѣшному сущу,
Горе благих дѣлъ не имущу [6]).

Ці пам'ятки давнього українського письменства, що з них скористувавсь Котляревський, і були теє оповідання старих людей, що до них удавсь Котляревський, як сам каже, щоб їх „о пеклі розпитати“ і розказати про нього так, як вони чули „од дідів своїх“.

Нарешті, ми повинні сказати, що в Котляревського у перелицьовуванню класичних творів на національний штиб за зразок міг бути і його земляк Атанасій Кирилович Лобасевич, що написав Віргілієвих пастухів, „въ малороссійскій кобенякъ переодѣтыхъ“ задовго перед Енеїдою Котля-

---

[1]) 146—141. [2]) 125. [3]) 130. [4]) 139. [5]) 141.

[6]) Див Перетцъ, Историко-литературные изслѣдованія и матеріалы, СПБ, 1900 р., т, I, стор. 239. Цією псальмою Котляревський скористувавсь і в свойому Москалю Чарівнику, приневоливши Финтика казати таку покаянну річ:

О горѣ мнѣ грѣшному сущу,
Ко оправданію отвѣта не имущу! і т. д.

Цю псальму, яку приписують Дмитрові Ростовському, див. Аскоченський, Кіевъ съ его древнѣйшимъ училищемъ Академіею 1856, I, стор. 171; пор. Житіе синодальное, арк. 69, Шляпкинъ, Св. Димитрій Ростовскій 1891, стор. 456.

ревського[1]). Атанасій Лобасевич був родом українець, учився у Київській Академії (до 1752 р.) і любив свою рідну літературу. Ось що він між иншим пише колишньому своїому навчителеві Георгієві Кониському, авторові „Воскресенія мертвыхъ": „Не за моей памяти, а, можетъ быть, годомъ передъ моимъ пріѣздомъ въ Академію Кіевскую играна тамъ трагедія сочиненія Вашего Преосвященства или славнаго Танского, природнаго стихотворца, во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ. Когда способность была достать и имѣть, тогда ребяческая неосмысленность о томъ не помышляла, довольствовалась изъ чужого рта питаться, слышать отъ другого стиховъ нѣсколько. А когда познаніе добротъ цѣну онымъ открыло, тогда уже способность удалилася. Едина вѣрная надежда на книгохранилище Вашего Преосвященства, въ которомъ не быть сему сочиненію не можно. Какъ во всякомъ покроѣ платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчіи языковъ есть своя красота: а къ тому, когда и дымъ отечества сладокъ, то сія воня благоуханія мыслей отечественныхъ есть найсладчайшая. Для чести націи, матери нашей, всегда у себя природою и ученностью великихъ людей имѣвшей, столько свѣтилъ выпустившей для любителей своего отечества, для знающихъ подъ корою просторѣчія находить драгоцѣнности мыслей, прошу Ваше Преосвященство велико одолжить меня, интермедіи Танского то или ваши, приказать списать, по почтѣ мнѣ въ Санкпетербургъ доставить, да изыдетъ во свѣтъ, да дастъ величіе отечеству своему нашъ Плавтъ, нашъ Мольеръ, ежели что не болѣе. Ибо я помню нѣкоторые стихи, описаніе Великодня, бѣгство сатаны и смерти, смерть Іуды: прекрасныя описанія[2])".—Це писалося р. 1794, коли Лобасевич на певен час приїхав до Петербургу, причому він посилав Кониському вже готове перелицювання своїх пастухів. Будь-що-будь, з 1776 р. Лобасевич жив уже на Вкраїні[3]) і його твір, на думку проф. Петрова, на цей час[4]), міг бути відомий в рукописах і дійти до рук Котляревського. Про це ми не маємо ніяких певних даних. Та саме перелицювання Лобасевичеве, як думав той самий проф. Петров, зроблено на те, щоб зудовольнити тодішнього гетьмана України графа К. Г. Розумовського. Гетьман у своїому багатому кабінеті в Москві в гарній шафі з рожевого дерева ховав „пастушью свирѣль и простонародный кобенякъ", що за молодечих років носив Лемешівський козак Кирило Розум. Отже-ж можна гадати, що Віргілієві пастухи, перелицьовані в українські кобеняки, сталися відомі українському громадянству, а так само і Котляревському, він-бо так пильно стежив за всіма проявами українського руху. До всього, семінарія, де вчився Котляревський, знаходилася в колишньому будинку графа К. Розумовського, що віддав його під цю школу[5]); тим-то все, що торкалося її видатного фундатора, могло бути відоме й учням семінарії.

---

[1]) Див. Петровъ, Одинъ изъ предшественниковъ И. П. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII в А. К. Лобасевичъ, Спб. 1904, стор. 5 і 7.

[2]) Петровъ, ibid. 5. [3]) Там-таки 3. [4]) Там-таки 7.

[5]) Бѣдновъ, Краткія историческія свѣдѣнія объ Екатеринославской духовной семинаріи, стор. 6.

Додаток.

В № 8 „Червоного Шляху“ ми знаходимо оповістку, що „молода дослідниця М. А. Пащенко написала по-вкраїнському наукову працю „Генеза ‚Енеїди‘ Котляревського“. Історія, як зародилася славетна поема Котляревського, на думку дослідниці, має таку схему літературної традиції (подано скорочено):

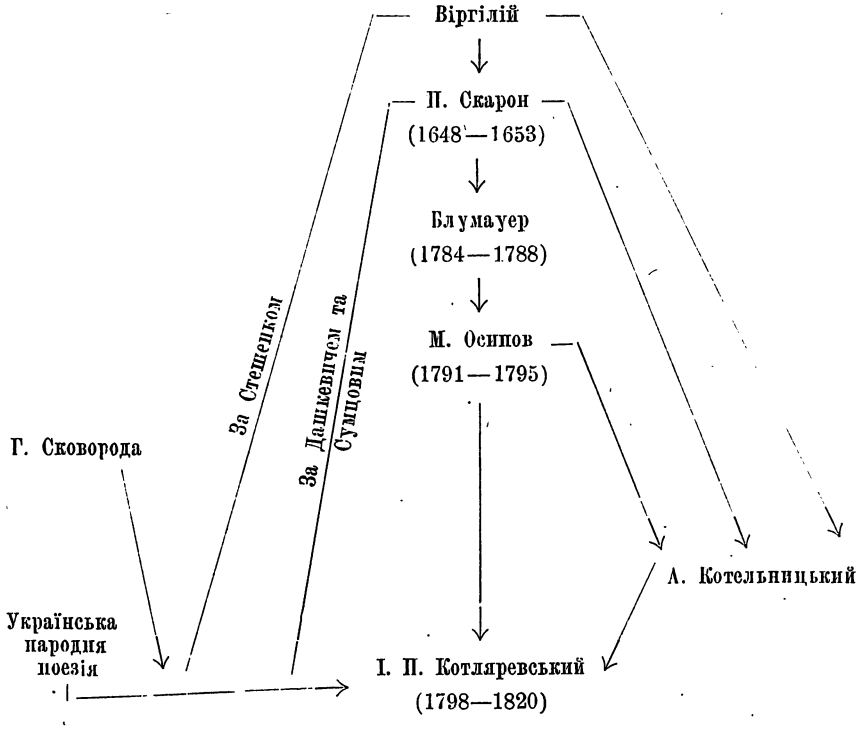

Працю М. А. Пащенкової ще не надруковано. Отже ми не можемо точно сказати, як у ній розвязано питання про різні літературні впливи на Котляревського. Та в поданій схемі є деякі неясності. Перш за все, виходить, що, на думку Стешенкову, на Котляревського мав безпосередній вплив і Віргілій, тимчасом як Стешенко в своїй праці „Поэзія Котляревскаго“ (Київ 1898 р.) прямо каже: „хотя нашъ поэтъ и зналъ римскую Энеиду, однако слѣды послѣдней въ украинской передѣлкѣ совершенно отсутствуютъ, и намъ кажется, понятно почему: нашему поету нужны были существенные эпизоды, которые всѣ онъ и нашелъ въ русской передѣлкѣ“ (себ-то у Осипова)[1]). Далі дослідниця додержується, очевидячки, давньої думки того самого Стешенка про безпосередній вплив Осипова на „Енеїду“ Котляревського в її первісній формації. А цього після нашої аналізи аж ніяк припустити не можна.

(Далі буде).

Михайло Марковський.

[1]) Стор. 80.

Куліш-хуторянин.

(Теорія хуторянства і Баївщанський епізод 1853—1854).

Ми хочемо докладніш освітлити ці роки 1853—1854-й, бо саме ці роки одкривають нам цілком нову й характерну сторінку в житті й особі Куліша. В ці роки Куліш робить першу в своїому житті спробу „охуторянитись". Куліш — хуторянином, — ця тема має для нас особливий інтерес, бо вона нам розкриє, як в умовах Миколаївської реакції виникла й поширилася ідея хуторянства, дасть нам спромогу з'ясувати деякі риси соціяльного обличчя нашого письменника.

Звільнившися з Тульського свого заслання, Куліш оселивсь у Петербурзі, сподіваючись, що зможе повернутися на ті шляхи широкої літературно-громадської діяльности, що ними він ішов до катастрофи 1847-го року. Та після трохи чи не трьохрічної боротьби мусів був він визнати, що боротися далі — несила. „Что дѣлать, — писав він до свого родича Мик. Дан. Білозерського про себе,—если онъ безсиленъ бороться съ эгоистическимъ духомъ вѣка?" Коли негативна царська резолюція „не производить" (у чин) поклала кінець будь-яким надіям на дальший службовий рух, сподіванкам дістати чин („А чин, — як зазначає Куліш у своїй автобіографії, — тоді багато значив", був, сказати, посвідкою громадської рівноправности), підо впливом розчарування в Петербурзі й петербурзькій журналістській діяльності, в Куліша остаточно виникла й оформилася мрія про хутір. Випробувавши всі шляхи й усі можливості, що давало велике місто, і не завдовольнившись тим, що йому пощастило осягнути в Петербурзі, Куліш переніс свої надії з столиці на провінцію, з міста на глухе хутірське життя. „Мнѣ нечего ожидать отъ службы, къ которой я не способенъ [1]). У меня въ запасѣ остался только одинъ рессурсъ — мои литературныя способности. Если я тутъ ничего не возьму, тогда мнѣ оста-

[1]) У своїх „Листах з хутора", друкованих в „Основі", Куліш, розвиваючи філософію хуторянства, кваліфікує „державну службу", як момент антихуторянський і антинаціональний. Куліш не заперечує „заможности", тільки-ж одкидає урядовство, „панування по-німецьки". Службу, що її вигадали німці, як засівали на Україні дворянство, вважає Куліш за зраду „простому хуторянству". Козак Белебень, що з його робить Куліш зразок справжнього хуторянина і з його поводження ідеальну норму хуторянського життя, в нарисі: Хто такий „Хуторянин"?—розповідає: „Ні панотець мій, ні дід не подались у ту службу, що видумали в нас німці, як засівали на Вкраїні дворян. А були люди заможні, то вже не кому-б і панувати по-німецьки, як не їм. Отже ні: зостались простими хуторянами й чесної свити з себе не скинули". (Основа. 1861, XII, ст. 123).

ется только зарабатывать собственными руками (съ небольшимъ пособіемъ головы) кусокъ насущнаго хлѣба и провести остатокъ жизни въ чтеніи лучшихъ писателей. Въ Полтавской губерніи находится для насъ хорошій кусокъ земли, который я пріобрѣту въ этотъ пріѣздъ, устрою хуторъ и заживу отшельникомъ" (Лист 9. IV. 1853).

Думка про хутір була висновком розчарування в місті, свідомости краху своїх службових і журналістських змагань, свідомости своєї безсилости. Вона була висновком ліквідаторських настроїв. Розчарований у своїх петербурзьких спробах і досвідах, Куліш поклав зробитися хуторянином. Він давно вже мріяв про мирну тишу хуторянського життя і давно збиравсь, кинувши Блатенськ (так він, за О. М. Бодянським, називав Петербург), переїхати назавсіди на Вкраїну, щоб там оселитися.

„Я едва живу отъ нравственной усталости", писав Куліш 9-го травня з Петербургу. „Я изнемогаю отъ срочныхъ работъ", — казав він ще раніш 15-го квітня. Місто стомило Куліша. Його пригноблювала боротьба за існування, що йому доводилося провадити в Петербурзі. „Тамъ я покупалъ свое существованіе цѣною изнурительныхъ трудовъ". Він виступає з цілою обвинною промовою проти міста й міського життя, де кожен ступінь треба брати з бою. Він говорить про вигадливість штучну й неприродню міської людини, про почуттьову переобтяженість її серця й фальшиву цивілізацію. „Въ городахъ и особенно въ большихъ городахъ, гдѣ люди оспариваютъ другъ у друга каждый шагъ и на нѣсколькихъ квадратныхъ саженяхъ строятъ тысячи своихъ затѣй, отрекшись отъ простой природы, вытѣснивъ ее совершенно душною цивилизаціею, человѣкъ никогда не добудетъ этого чувства изъ-подъ груза разныхъ и разныхъ ощущеній, бременящихъ его сердце. А поэтому необходимо возвращаться иногда къ первобытной дикости и суровости души, убѣжать хоть на краткое время

На берега пустынныхъ волнъ.
В широкошумныя дубравы".

Протест проти реакційної політики Миколаївського уряду, що його важкий гніт аж надто гостро відчував на собі Куліш, як неблагонадійна людина, що перебуває під доглядом поліції, цей протест у Куліша набуває не так політичних рис, як морально-філософських. Невдоволення з політичного ладу обертається в нашого письменника на широку загальнокультурну проблему взаємовідносин міської цивілізації й простої природи.

Обвинувачення проти міста в Куліша це Пушкінські інвективи Алека, що вже читав у свій час Чаадаєвські „Філософічні листи". Антиурбаністичні, антипетербурські настрої лишаються у Куліша аполітичні. Тільки пізніш у „Листах з хутора" він зробить з цих настроїв широку громадську програму [1]), а тепер, року 1853 — 4-го він не звязує своїх індивідуальних почуттів з подібними почуттями суспільства. Його taedium urbis, як воно відбилося у листах, це — його власний, особистий настрій.

[1]) Теорії народницького хуторянства має бути присвячено окремого нариса.

Своє відношення до петербурзької дійсности Куліш формулює, не виходячи за межі твердження, типового для Гоголя: „Городъ пошлъ". Стоячи на ґрунті цих пізніших, 30—40-х років XIX-го віку, рецепцій русоїстських ідей, Куліш проповідує філософію відходу з міста й тікання в природу, звільнення людини від ваги почуттів, що їх породжує велике місто, й повороту „къ первобытной дикости и суровости души". В місті Куліша охоплює своєрідна ностальгія, і він у листах своїх оповідає про те, як нудиться за природою. „Не умѣю Вамъ разсказать, какъ я тосковалъ по своимъ густымъ, широкошумнымъ дубровамъ, глядя на жидкія березы, на печальныя ели петербургской тундры" (1853 червня 26).

З Петербургу року 1853-го Куліш збирався виїхати 20-го травня; про це сповіщав він як О. М. Бодянського [1]), що в нього звичайно спинявсь у Москві, так і тещу свою в Мотронівці [2]). Та виїхати 20-го не пощастило, бо брат Кулішевої дружини, Віктор Михайлович Білозерський, що служив у Петербурзі й мав укупі з Кулішами їхати на Вкраїну, людина млявої та інертної вдачі, „Фабій Кунктаторъ", „колоссъ нравственной инертности", як каже про нього Куліш, затримав своїми зборами їх від'їзд аж до 24-го [3]).

28-го травня Куліш писав з Москви до М. Д. Білозерського: „Въ Москвѣ мы уже дня четыре. Такъ время летитъ и такъ весело намъ—каждому по своимъ причинамъ,—что не хочется" выѣзжать, но все таки мы

---

[1]) „Мы будемъ въ Москвѣ 20-го мая или немного раньше" (С. Петербургъ. 1853 мая 13). Кіев. Стар., 1897, XI, ст. 274.

[2]) „Мы выѣдемъ въ Москву 20 мая, а оттуда дней черезъ 4 или черезъ недѣлю, да въ Тулѣ промедлимъ дня два" (1853 мая 13).

[3]) У „Послѣднемъ извѣстіи изъ Петербурга 1853, мая 23" Куліш писав у Мотронівку про цю затримку. „1853 мая 23 ПБ. Наладились было мы совсѣмъ выѣхать 21 числа, но Викторъ вдругъ объявилъ намъ, что онъ такъ скоро не можетъ выѣхать и что ему необходимо обождать до воскресенія, то есть до 24-го. Я сперва хотѣлъ было ѣхать безъ него, но подумавъ, какой лишаюсь славы въ Малороссіи, оставивъ его на Богъ знаетъ какое еще время въ Петербургѣ, я преодолѣлъ свое негодованіе и нетерпѣливость и рѣшился обождать до воскресенія. Викторъ дѣятельно занялся сборами въ дорогу и даже прислалъ къ намъ за двумя лишними сундуками. Сегодня вещи должны быть отданы нашему подрядчику, который отправитъ ихъ въ дорогу вмѣстѣ съ отданными уже ему нашими вещами завтра. Мы пріѣхали ко Льву Семеновичу [Кармалееву] на прощальный обѣдъ и надѣемся, что Викторъ отослалъ уже подрядчику свои вещи. Ничего не бывало. Сундуки наши зѣваютъ на Божій свѣтъ пустыми своими утробами, а его благородіе не явилось даже къ обѣду. Наконецъ возвращается часовъ въ 5, обѣдаетъ, куритъ трубку и все-таки не укладывается. Слова: ‚завтра чуть свѣтъ обозъ выѣдетъ, сегодня вещи надобно взвѣсить и уложить въ телѣги', эти слова производятъ на него столько же дѣйствія, какъ и на мою шляпу. Онъ трактуетъ о постороннихъ предметахъ и какъ будто радуется, что у него опять не будетъ времени собраться въ дорогу. Тогда я снимаю съ себя сюртукъ, закачиваю рукава. Саша прикалываетъ по испански полы своего платья, и мы принимаемся укладывать Викторковы вещи. Савелій и самъ Викторко намъ помогаютъ. Надя бичуетъ братца сарказмами, которые тотъ принимаетъ съ невозмутимой веселостью ребенка. Въ одинъ часъ я нагрузилъ два сундука и ящикъ вавилонскою смѣсью вещей. Савелій, подстрекаемый мною, мигомъ завернулъ ихъ въ рогожки и перевязалъ веревками, я надписалъ нумера и вензельныя буквы, велѣлъ нанять извозчика, взялъ у Викторки 10 р. для подрядчика, и вещи двинулись изъ того дома, изъ котораго, повидимому, имъ никогда не суждено было двигаться.

выѣдемъ въ означенное время. Викторъ съ Над. Мих. гоститъ у Сорокиныхъ; мы у Бод[янскаго]. Третьяго дня они обѣдали здѣсь, а вчера — мы тамъ".

Куліш з Москви виїхав у призначений день 29-го травня, та на дорозі вже коло Тули, карста, покуплена в Москві в каретника Ілліна за дорученням од М. Д. Білозерського, „дала двѣ ужаснувшія насъ трещины" (лист з Тули 3-го червня). І Кулішеві вдвох з Вікт. Мих. довелося повернутися до Москви. Приїхали до Москви 4-го в четвер, і Куліш зупинивсь, як і вперше, у О. М. Бодянського (про це є зазначка в щоденникові останнього) [1]). Здобувши гроші за повернений каретникові екіпаж, Куліш з Вікт. Мих. виїхали в неділю 7-го червня до Мотронівки.

В Мотронівці Куліш спочив тижнів півтора й поїхав потім до Лубень складати з М. Т. Симоновим умову про купівлю в нього хутора [2]). Про пересправи з Симоновим ми довідуємося з Кулішевого листа писаного 26-го червня р. 1853-го до Вікт. Мих. Б-го. „Дѣла по покупкѣ имѣнія задержали насъ долѣе, нежели мы предполагали и еще задержатъ съ недѣлю. Мы, до совершенія купчей, заключили гербовый договоръ, по которому я получу право распоряжаться своимъ пріобрѣтеніемъ. Купчей же теперь, по нѣкоторымъ обстоятельствамъ заключить нельзя или по крайней мѣрѣ весьма было бы затруднительно".

Про свою купівлю Куліш у листі до О. М. Бодянського подає нам такі цікаві подробиці: „Хуторъ я купилъ въ 30 верстахъ отъ Лубенъ, близъ села Оржицы... Вѣрно Вы интересуетесь знать, что за хуторъ 80 десятинъ земли степной пахотной и 40 подъ усадьбою, подъ низменнымъ сѣнокосомъ и лѣсомъ. Все въ одномъ отрубномъ кускѣ. Что касается до платы, то о ней не для чего упоминать, потому что это куплено у человѣка весьма близкаго, для котораго важнѣе было услужить мнѣ, нежели сбыть съ рукъ землю [3]). Про те, що маєток покупив він недорого, про це писав Куліш теж і до Вікт. Мих. Б-го: „Покупка наша обошлась намъ, по здѣшней цѣнности земель, не дорого, потому что пахотный черноземъ превосходенъ; его считается 80 десятинъ, а сверхъ чернозема еще десятинъ 40 сѣнокосовъ и лѣсу, да большой запущенный садъ; всего десятинъ 120. Лѣсъ же цѣнится здѣсь очень дорого. Съ купчею имѣніе будетъ намъ стоить около 2600 руб. сер. или немного болѣе. Да на постройку домика и прочаго надобно приготовить столько же. Когда мы приведемъ людей и все устроимъ, тогда оно будетъ довольно цѣнно" (Лубны. 1853, іюня 26).

---

[1]) Сборникъ О-ва Люб. рус. слов. Москва. 1891, ст. 114.

[2]) „Отдохнувъ дома недѣли полторы, я пустился въ Полтавскую губернію для покупки себѣ хутора". До О. М. Бодянського. 1853 25 липня. Київ. Стар. 1897. XI, ст. 275. В листі від 23 червня, напередодні від'їзду до Лубень, писав Куліш до М. Д. Б-го, що, поспішаючи їхати, він не зможе його зачекати. „Еще изъ Петербурга я условился съѣхаться съ однимъ знакомымъ для переговоровъ о покупкѣ у него имѣньица, которое онъ долженъ сперва намъ лично показать. Поэтому никакъ не могъ дождаться я Васъ, добрѣйшій Николай Даниловичъ, чтобы изустно благодарить Васъ за всѣ оказанныя намъ одолженія". (Мотроновка, іюня 23 1853).

[3]) „Хуторъ Мотроновка подъ Борзною, 25 іюля 1853". Кіев. Стар. 1897, т. LIX. кн. XI, стор. 275.

Купчої одразу не можна було скласти, й треба було деякий час зачекати. Отож Куліш із дружиною вирішили з Лубень поїхати тимчасом до Максимовича на Михайлову Гору, а так само завітати й у Мошни, щоб подивитися на парк кн. Воронцова, що його описав був М. Грабовський у статті Кулішевім перекладі з польської мови для „Современника". „Въ ожиданіи исполненія судебныхъ формъ, — писав Куліш до Вік. Мих. Б-го 26 червня, — мы поѣдемъ на Михайлову Гору и въ паркъ князя Воронцова, о которомъ Вы можете прочитать въ 4 № Современника статью Грабовскаго [1])".

По дорозі з Лубень до Дніпра, їхавши на Михайлову Гору, Куліш з дружиною звернули в бік, щоб оглянути свій хутір Заріг... „Мы направили свой путь нѣсколько въ сторону, чтобы отдохнуть на собственной землѣ, въ хуторѣ Зарогѣ. Подъ именемъ хутора разумѣется здѣсь рядъ козацкихъ поселеній вдоль рѣчки, которая, высыхая мало-по-малу превратилась въ сѣнокосы, въ огромные плавы камыша и поросла ольховымъ лѣсомъ. Къ ней примыкаетъ и нашъ „грунтъ", отдѣленный отъ принадлежащей намъ степи только дорогой. Грунтъ этотъ представляетъ прирѣчную возвышенность, покрытую заглохшимъ садомъ.. Между глухими вишнями, сливами, яблонями и грушами возвышаются кое-гдѣ старые дубы и серебристыя тополи вмѣстѣ съ другими лѣсными деревьями. Сажать здѣсь нѣтъ надобности: для этихъ деревьевъ топоръ будетъ самымъ благодѣтельнымъ орудіемъ; они глохнутъ и вытягиваются въ высоту отъ страшной, почти непроходимой густоты. Впрочемъ, средина грунта, занятая нѣкогда жилыми строеніями, представляетъ открытый холмъ, съ котораго откроется въ свое время видъ на камыши несуществующей болѣе рѣчки и на лѣсъ, восходящій за нею по отклону степи. Все это вмѣстѣ составляетъ не менѣе шести десятинъ земли, предназначенной для усадьбы. Кругомъ пустыня і безмолвіе" (4 V. II. 53).

Куліш, як завсіди, формулує й резонує. Він завсіди трохи резонер і в йому є щось від філософічного Стародума. Ввесь зміст своєї душі він переклав-би в формули й розклав-би по поличках, коли-б певен був, що зможе заспокоїти своїх „демонів", не бути тим „гарячим" Кулішем, що ним він завсіди був, завсіди порушуючи й руйнуючи точність своїх попередніх розрахунків і викладок. Червень — липень 53-го року зформуловано у нього в формулі: „Вѣдь это чудное состояніе души—не желать ничего". Вирвавшись з Петербургу, приїхавши на Україну, Куліш весь віддався спокоєві, що огорнув його натомлену душу. Свою заспокоєність, свій спочинок він хоче укласти в те, що казали давні античні ще мислителі про спокій, про атараксію, про відсутність і обмеження бажань та потреб, як джерело щастя, про чисте й просте почуття буття, як здійснення вищої радости, приступної для людини. З великим захопленням Куліш описує

[1]) „Мы ѣдемъ далѣе на югъ, чтобъ видѣть Михайлову гору и Мошенскій паркъ князя Воронцова. Не пеняйте на насъ за долгое отсутствіе. Нами управляютъ не одни художественныя побужденія, но объ этомъ лучше разскажемъ на словахъ" (Лист до М. Д. Б-го, 26. VI. 53).

це становище відходу з життя в споглядання природи й забуття, солодкість заспокоєння од сердечної боротьби, в злитті з природою, коли нічого не бажаєш, нічого не пам'ятаєш, ні про що не жалуєш, коли лишається тільки чисте просте почуття бування. „А что за чудный климатъ въ этой сторонѣ. Здѣшній воздухъ имѣетъ въ себѣ что-то подобное пушкинскому ‚ключу забвенія', который

слаще всѣхъ жаръ сердца утолитъ.

Ѣдешь степью по дорогѣ, ровной какъ столъ, дышишь полною грудью, довѣрчиво дышишь, и — ничего не желаешь, чувствуешь только, что жизнь, то есть простое ощущеніе бытія драгоцѣннѣйшій даръ Провидѣнія, источникъ всѣхъ радостей, всѣхъ поэтическихъ движеній сердца. Это сознаешь постоянно, подъ вліяніемъ живительнаго движенія степного воздуха и полнаго произвола въ своихъ дѣйствіяхъ" (Лубны. 26 іюня. 1853) [1]).

Тут, у Лубенському степовому хуторі, знайшов Куліш усю повноту здійснення пустинної безмовности: „Кругомъ пустыня и безмолвіе. Здѣсь можно задуматься глубоко — ничто не помѣшаетъ. Ѣдемъ далѣе десять, двадцать, пятьдесятъ верстъ — только небо да земля" (4. VII. 53).

Що далі в степ, то „еще миніатюрнѣе дѣлаются слѣды человѣческой дѣятельности въ этомъ, можно сказать, необитаемомъ краю".

Мандрівку на хутір Заріг Куліш називає „путешествіемъ въ обѣтованную землю". Обітованою землею став для нього „смиренный пахарскій хуторъ" [2]) з „хорошимъ черноземомъ и сѣнокосомъ" з борщем, варениками

[1]) Злитися з природою це — забути все, віддатися забуттю, відмовитися од свідомости. Аналогічну концепцію злиття з природою, як забуття й заглиблення в підсвідоме, знаходимо в молодого Л. Толстого. „Ему, как раньше Оленину, все-таки природою по настоящему кажется больше всего внешнеприродное — и в первой линии, значит, летаргический сон сознания. Его письма к гр. А. А. Толстой неопровержимо доказывают это. 1 мая 1857 г. после особенно удачной прогулки (в Савойе) он пишет: ‚Природа больше всего дает это высшее наслаждение — забвение своей несносной персоны. Не слышишь, как живешь, нет ни прошедшего, ни будущего, только одно настоящее как клубок плавно разматывается и исчезает'". М. Гершензон. Мечта и мысль Тургенева, 1919, ст. 139.

[2]) Мрія про хутір у Куліша це — відгомін романтичної теми „острова", що її ми знаходимо трохи не в усіх російських і зах.-евр. поетів 20—30-х років, відгомін твердження, що „тамъ за далью непогоды есть блаженная страна". Підо впливом цієї теми: „Острова блаженныхъ",—Куліш двічі розвинув її, спочатку в „Чорній Раді" (I редакція, в „Москвитянинѣ" в описі Череваневого хутора), а по-друге в „Олексії Однорозі", де цілу частину присвятив Куліш оповіданню про „чудный островъ, гдѣ все такъ мирно и спокойно, тогда какъ кругомъ земля кипитъ бѣдами". („Современникъ", 1853, кн. I, ст. 10).

Первісну єдність з природою порушено, втрачено щастя внутрішньої цільности; місце гармонії заступила дизгармонійність. Проте, зустріч з природою повертає людині все, що вона втратила колись, „отрекшись отъ простой природы". Тільки перед лицем природи, зливаючись з природою, відмовляючись од бажань, людина, за Кулішем, живе живим, здоровим, красивим натуральним життям. В степу, в селі й на хуторах, де тільки небо та земля, люди живуть так, як живе природа. Прекрасне — все природне, що не виходить за межі натурального й стихійного, простого, чистого почуття буття. Треба одкинути цивілізацію міст і знайти щастя в повороті до первісного.

й наливками з ледачим, млявим життям, що тягнеться поволі в байдужій незворушеності. В Куліші прокинувсь „ледачий хохол“. Благодатна степова Лубенщина влітку року 53-го в мрійній уяві Кулішевій здалася йому щасливою країною ідилічних ледачих хуторян: „їсти лежачи“ він хтів-би до кінця днів своїх. В листі 26-го червня Куліш писав до Мик. Дан. Білозерського: „Главная цѣль нашей поѣздки достигнута, или, по крайней мѣрѣ, можетъ считаться достигнутою: обѣтованная земля отыскана. Теперь мы обезпечены навсегда борщемъ, варениками и другими предметами первой потребности. Что жъ еще желать лѣнивому хохлу? Наша пословица гласитъ: ‚Колы бъ хлібъ та одежа, то ивъ би козакъ лежа‘. Я такъ и намѣренъ дѣлать до конца своей жизни, если только мой дѣмонъ оставитъ меня въ покоѣ“.

Хутір зробився його остаточною метою. Хутір обіцяв йому „независимый кусокъ хлѣба“ (6. VI. 53) і радість того, що „можетъ онъ ѣсть собственные вареники и пить собственныя наливки“ (26. VI. 53). „Власні вареники“, як вираз хутірського життя, о цій порі, коли Куліш хтів зробитися дрібним поміщиком у глухому степу, були для нього межею мрії. В ньому прокинулися давніші нахили й звички, що він їх оспадкував був од своїх батьків, містечкових на Сіверщині заможних козаків, нахили, притлумлені роками вчителювання, служби й літературної праці. Тепер йому захтілося піти від міського життя, від ускладненості урбаністичних відношень, що їх вагу в великому місті почував на собі Куліш, і повернутися до хутірського натурального господарства, де все своє, де — так здавалося йому року 1853-го — немає боротьби і панує бажаний соціяльний спокій загального вдоволення, де, хоч і є деякі

Такі самі думки за той-таки час висловлював Л. Толстой. „Много раз и в повестях, и в письмах своих за этот период 1855 — 62 Толстой высказывает мысль, что здорова и прекрасна человеческая жизнь может быть только тогда, когда она протекает—не то, что в согласии с природой, — надо больше сказать: в самых недрах природы в совершенном слиянии с нею. Оленина научил этому Кавказ; он увидел здесь людей, живущих так, как живет природа; никакихъ условий, исключая тех неизменных, которые положила природа солнцу, траве, зверю, дереву. Других законов у них нет.. И оттого люди эти, в сравнении с ним самим, казались ему прекрасны, сильны, свободны, и, глядя на них, ему становилось стыдно и грустно за себя. Такова была мысль самого Толстого, вернее, один ряд его мыслей. И он, весною 1858 г., глядя, как все кругом распускается, мечтает о том, чтобы и самому расцвести и отныне просто ‚спокойно и радостно расти на свете Божьем‘. 11-е письмо к гр. А. А. Толстой). И разве не онъ в эти годы совершенно по-оленински возводит в перл создания естественность в человеке? Для него нормальны и прекрасны — все первобытное, стихийное, и прежде всего — отсутствие рефлексии, прекрасны Ерошка, Лукашка и Марьяна, прекрасен Турбин-отец в ‚Двух гусарах‘ прекрасно умирает дерево, и почти так же прекрасно умирает мужик, еще мало выделившийся из природы; прекрасен даже Поликушка. За чем же стало дело? Ежели и счастье, и красота — в естественном, то откинь от себя культуру — ‚и ринься бодрый, самовластный, в сей животворный океан‘. Толстой тогда, в конце 50-х годов, любил веснами твердить про себя эти строки Тютчева“. (М. Гершензон. Л. Н. Толстой в 1855—1862 гг. Мечта и мысль Тургенева. М. 1919, ст. 136). Ця тотожність показує нам, що Кулішеві думки були типові для 50-х років.

контрасти злиднів і багатства, та вони тільки потрібний аксесуар, що відтіняє картину суспільної ідилії.

Куліш у захваті від „безпечной неправильной жизни на распашку". Його ваблять „захолустія, съ которыми не въ силахъ справиться порядокъ". Йому подобається „дикій безпорядокъ" ліній. Коли наприкінці червня приїхав Куліш до Лубень, він захопивсь містом, власне не містом, — він ненавидить тривіяльну зовнішність, властиву для міста з базаром, аптекою, то-що,—а міськими околицями, там де місто переходить у село, в хуторі. Він складає патетичну поему, описуючи „захолусні околиці провінціяльного повітового міста". „Собственно городъ, — пише Куліш 26-го червня з Лубень, — то есть главныя улицы въ Лубнахъ, съ базаромъ, аптекою и проч., имѣютъ поплую наружность [1]), но лишь своротите въ сторону, въ тѣ улицы или, лучше сказать, захолустья, съ которыми порядокъ не въ силахъ справиться вамъ представится множество самыхъ романическихъ скатовъ, съ живописными мазанками, съ природными рощами и, кажется, также природными садами, перелазами, и все это подѣлено на такіе картинные планы, которыхъ никогда не выдумать воображенію художника. Для меня — всего плѣнительнѣе здѣсь этотъ дикій безпорядокъ линій, эта безпечная, неправильная жизнь на распашку, это страшное смѣшеніе грязнаго и убогаго съ роскошнымъ и блистающимъ. Кажется, эти мягкіе клены не горѣли бы такъ ярко на солнцѣ вдоль стѣны богатаго дома, какъ надъ ветхимъ колодцемъ съ потемнѣвшимъ кривымъ корытомъ, у котораго толпятся коровы и босые, въ лохмотьяхъ пастухи".

Тут, у цьому романтичному культі безладдя й — „провинціальныхъ захолустій" розкривається душа поетова. Цитатою з Пушкіна він з'ясовує неминучу потребу для себе, як для поета, піти у природу, самоту й ледацтво. „Убѣгать" — „для меня это составляетъ насущную потребность жизни". Поет повинен зробити з утечі модус свого життя; тікання для нього — потреба життя. Поет живе утечею і в утечах, утечею в примітив, в природу, в первісну й дику суворість.

„Необходимо, — проповідує Куліш своє естетичне вчення, — возвращаться иногда къ первобытной дикости и суровости души, убѣгать хоть на краткое время ‚на берега пустынныхъ волнъ въ широкошумныя дубравы'... Насколько я поэтъ, настолько и для меня это составляетъ насущную потребность жизни".

---

[1]) Описуючи Черкаси, Куліш так схарактеризував їх: „Относительно населенія и устройства домовъ и улицъ, это такой же городъ, какъ и всѣ уѣздные города въ Малороссіи. Тѣ же усилія человѣка вытѣснить украшенія природы, ничѣмъ не замѣнивъ ихъ; та же дисгармонія въ быту высшаго сословія и удаленіе отъ сельской простоты низшаго; та же архитектура домовъ, занимающая уродливую средину между національною хатою и иноземнымъ стилемъ постройки" (Записки о Ю. Руси, 1856, т. I, ст. 236). „Общее впечатлѣніе", за Кулішем, це враження „пошлости, безцвѣтности и безхарактерности Малороссійскаго населенія уѣздныхъ городовъ" (ст. 237). Розвиток міського життя робить людину „пошлою", а форми її життя „уродливыми" й ненатуральними, неприродніми.

Коли Куліш року 1853-го проголошує: „необходимо возвращаться“ і за гасло своє обирає „первобытную дикость“, то його прагнення „пустині“ й природности дуже різко відрізняється од відповідних російсько-европейських сучасних і попередніх течій.

Хоч у його словах ми більш, ніж виразно почуваємо безпосередній відгомін Алеківських тирад і Куліш, як ми бачили, навіть цитує Пушкіна, проте „берега пустынныхъ волнъ и широкошумныя дубравы“ в Куліша, живовидячки, не ті, що на них тікав Пушкін. По-перше, Куліш українізує русоїстську доктрину про поворот до первісної дикої природи. Українську її локалізованість він зазначає досить виразно: „Я упоенъ до пресыщенія шумомъ украинскихъ дубровъ“. Приїхавши на Дніпрові береги, він звідтіля писав: „Днѣпръ для меня кажется чѣмъ-то священнымъ и возбуждаетъ во мнѣ чувство близкое къ фетишизму. Причина понятна“ (4. VII. 53).

Проповідь утечі, відмовлення од бажань, тема „пустині“ й природи, завдоволення малим,—все це не нове у Куліша; воно властиве для кожного романтика й неоромантика і взагалі для романтичного світогляду. Тема „утечі“ в основі своїй—містична й філософічна. На українському ґрунті цю тему в її чистому вигляді, в аскетично-платонічному формулуванні висловив і розвинув Сковорода. В особах Куліша й Сковороди ми на українському ґрунті знаходимо двоє протилежних толкувань тієї самої доктрини. Романтик Куліш живе в оточенні тих самих ідей, як і преромантик Сковорода, проте різні соціяльні умови спричинилися до того, що ми маємо в даному разі двох антиподів. У тотожні ідеї вкладено протилежний соціяльний зміст.

У Сковороди це проповідь дикої ізольованої самоти, одірваности од землі, повної на землі невпорядкованости, повсякчасного мандрування. Куліш зберегає ту саму тему, той самий зміст, тільки тему „пустині“, „самоти“, „природи“ звязує з темою хуторянського життя. У Куліша це проповідь хуторянства, тікання не в ліси, не в самоту пустинних степових шляхів, а на маленький хутір, у господарство, проповідь дрібно-маєткових, дрібно-власницьких інстинктів. Сковорода шукав незалежности в запереченні власности й ствердженні ідеї спільности; Куліш теж шукає незалежности, проте знаходить її не в негатизації, а в ствердженні власности, в ствердженні хутірського дрібно-кріпацького господарства.

Коли Куліш пише: „необходимо возвращаться иногда къ первобытной дикости“, то ця проповідь первісної дикости—це в нього проповідь хуторянства. Коли він казав про потребу для поета тікати, то ці втечі в природу й самоту були для нього втечами в хутірське життя. Хутірське життя Куліш робить джерелом „всѣхъ поэтическихъ движеній сердца“, воно, запевняє Куліш, — вираз найістотніших потреб поетової душі. Поет, на його думку, повинен бути хуторянином,—ось головна теза, чим відрізняється Куліш од своїх попередників. Джерело його наукових і літературних студій, як каже він сам, „была чистая любовь къ человѣку, къ его простой сельской жизни“ (З. о Ю. Р., т, І. 234). „Мнѣ нужно было, з'ясовує Куліш мету своїх студій 40—50-х р., видѣть постановку сельской жизни

на театрѣ природы"[1]). Надзвичайно цікава ця Кулішева філософія хуторянського життя, його своєрідна хуторянська рецепція русоїзму, ускладнена як особистими прикметами Кулішевого життя, так і загальним характером і відмінами українського громадського життя й руху 50-х років. Проповідь хуторянства, як панацеї од усіх лих міського життя, надзвичайно симптоматична для Куліша і для українських після-кирило-методіївських народницьких суспільних настроїв. Навряд щоб в історії романтичного світогляду ми стріли в будь-кого иншого отаке своєрідне, як у Куліша, хуторянське засвоєння теми втечі, пустині, відмовлення й природи. Ці ідеї стилізує він у дусі 50-х років, вони робляться наскрізь просякнуті манерою мислення українця з тієї доби, дрібного поміщика, що стоїть на межі міського різночинства, вже звязаний із містом, тільки-ж заразом не остаточно ще розірвав з селом і землею.

50-ті роки були роки, коли почало розвиватися міське життя, коли гарячкова мрія про „мільйон" захоплювала не тільки крамарів та промисловців, ба й різночинську інтелігенцію. Радикал із різночинців, що найкраще для 50-х років, надто для першої половини 50-х років, репрезентований в особі Некрасова, з'єднував у собі заразом, з одного боку, цей народницький різночинський радикалізм, а з другого боку, прагнення капіталу й аристократичні смаки справжнього естета й сноба.

Так само й Куліш, напів різночинець, напів дрібно-маєтковий дворянин з підозрілим, правда, дворянством—швидше різночинець, аніж „потомственный дворянинъ", культивував у собі переконання певного народовця і вкупі з тим нахили естета, мрію про незалежний у 100.000 капітал. Куліш, „привязанный къ изящному и поэтическому", повинен був чогось ще, „кромѣ эстетическихъ впечатлѣній", шукати, віддавати перевагу холодним розрахункам. „Такъ то я,—писав він,—при всей привязанности къ изящному и поэтическому, долженъ иногда отдавать преимущество холодной разсчетливости".

Перевагу тверезим розрахункам довелося віддати й купуючи ґрунти на Вкраїні. Власне кажучи, Куліш зовсім не мріяв про „смиренный пахарскій хуторъ", чорноземлю, сінокоси та вареники; він мріяв про італійську віллу на Дніпровому березі та про стотисячний капітал вкладений до банку. Куліш хтів покупити собі в Максимовича Михайлову гору, що вабила його красою крайовиду, та від цієї думки довелося відмовитися, бо Михайлова гора („живописныя Балясы") відбирала-б тільки гроші і опріч естетичних вражінь не давала-б нічого. Треба було „хорошій черноземъ съ сѣнокосомъ предпочесть живописнымъ, но голоднымъ Балясамъ" (26. VI. 53). Мрія про хутір на Лубенщині, ідеалізація

[1]) Головна теза Кулішевої ідеології—„Простий люд варт, щоб ми його образу подобилися" (Листи з хутора „Основа". 1861, XII, ст. 127). Кулішеве народництво, чи, краще сказати, народницьке його хуторянство було проповіддю правдивого серця: природня простота (проста природа) дає людині чисте серце... Ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина. Наукою ми тільки розуму собі прибільшуємо" (ст. 127).

дрібно-маєткового побуту в глухому степу були висновком з матеріяльних обставин, наслідок неможливости здійснити великовласницьку мрію про італійську віллу. На втікання до дрібно-кріпацького хутірського господарювання Куліш дививсь, кінець-кінцем, як на „опусканіе". До „хутора" треба „спускаться". „Я долженъ, каже письменник, спуститься до смиреннаго пахарскаго хутора".

Всі Кулішеві міркування про матеріяльну обумовленість хуторної мрії його викладено в листі з Лубень від 26-го червня р. 1853-го. У цьому листі до Мик. Дан. Б-го Куліш писав: „Жаль мнѣ разстаться съ Михайловой горой, но она только бы брала отъ насъ деньги, а намъ ничего кромѣ эстетическихъ впечатлѣній не доставляла. Здѣсь же (на хуторі Зарозі) мы будемъ имѣть независимый кусокъ хлѣба. Так-то я, при всей привязанности къ изящному, долженъ отдавать преимущество холодной разсчетливости и хорошій черноземъ съ сѣнокосомъ и лѣсомъ предпочесть живописнымъ, но голоднымъ Балясамъ. Будь у меня сто тысячъ въ карманѣ, я бы половину положилъ въ банкъ, а на другую построилъ себѣ на Михайловой горѣ итальянскую виллу, но какъ такого количества денегъ, волею судебъ, въ моемъ карманѣ не обрѣтается, то я долженъ спуститься до смиреннаго пахарскаго хутора и радоваться, что могу ѣсть собственные вареники и пить собственныя наливки. Изящное же отъ насъ не уйдетъ: мы его отыщемъ и за тридевять земель и возьмемъ съ него свою взятку, какъ пчела съ цвѣтка".

4-го липня Куліш ще був на Михайловій горі, звідсіля він поїхав знов до Лубень, і залишивсь тут на два дні, „дѣлъ ради судебныхъ" [1]); 11-го липня Куліш вже з свого „путешествія въ обѣтованную землю" повернувсь до Мотронівки [2]) й просидів там два місяці (липень і серпень) до вересня.

Перебуваючи в Мотронівці, Куліш листувавсь із О. М. Бодянським, із Мик. Мих. Білозерським про археографічні його й етнографічні праці та досліди, їздив до Мик. Дан. Білозерського на хутір Миколаїв. Иноді їздив гостювати до сусідніх поміщиків, як от до Соханських у Кулошевку, „запоемъ читалъ". „Я всѣ эти дни запоемъ читаю. Въ Мотроновкѣ мнѣ очень покойно, и я такъ доволенъ своимъ помѣщеніемъ, какъ только Вы могли этого желать" (30. VII. 53. М. Д. Білозерському). Вдоволений, що його „мысль нашла на родинѣ живое сочувствіе и что ее принялись осуществлять — и осуществили — съ любовью", Куліш остаточно засів за наукову працю, збирав етнографічні матеріяли, розшукував пам'ятки українського письменства, працював над біографією Гоголя. Віддавшись праці над Гоголем, Куліш годі їздити по гостях. 26-го серпня 1853-го р.

[1]) „Опоздалъ я съ этимъ письмомъ",—писав Куліш до М. Д. Білозерського 4-го липня з Михайлової гори: „оно можетъ пріѣхать въ Борзну въ одно время со мною"... В кінці Куліш додав: „Начато надъ Днѣпромъ, а кончено или прервано на возвратномъ пути въ Лубнахъ, гдѣ мы оставемся еще двое сутки, дѣлъ ради судебныхъ".

[2]) Див. лист до М. Д. Б-го: „Мотроновка, 12 іюля 1853. Возвратясь вчера изъ своего путешествія въ обѣтованную землю, мы не нашли ни Машеньки, ни Викторка".

він писав до М. Д. Білозерського: „Приглашеніе отъ А. В. получено. Машенька съ Викторомъ не могли отложить поѣздки къ Матюноцкѣ. Я радъ остаться сегодня дома, потому что меня сильно занимаетъ біографія Гоголя и предѣлы ея раздвигаются все болѣе и болѣе. А дамы—откровенно сказать — думаютъ, что знакомство съ Вами будетъ для нихъ только лишнею тягостью въ Петербургѣ. Если можете выбрать пять минутъ свободы отъ обязанностей гостепріимства, то потрудитесь вручить сему посланцу 1. Родословную Гоголя. 2. Арабески. 3. Вечера на хуторѣ. 4. Письмо Булгарина. 5. Мою поэму. Бодянскій между прочимъ пишетъ: „Рудого Панька (т. е. 5 главъ М. Душъ) и доси не маю у себе. Усе то розъихалось, а мыни як знаете, не можно було никуды зъ хаты. Але черезъ тыждень почнуть збырацця. Тоди й тестаментъ его перешлю Вамъ зъ другыми его цяцькамы".

Тоді-таки ще влітку, повернувшись до Мотронівки, Куліш починає дбати про живий і мертвий інвентар, про меблі для Баївщини, Зарога те-ж. В господарчих справах допомагає йому Мик. Дан. Білозерський, що до нього він раз-у-раз і вдається [1]). Надто турбувавсь був під цей час Куліш купівлею волів. Про це він прохав Миколу Даниловича і в листі до нього писав: „Воловъ сдѣлайте одолженіе прикажите купить. Надобно покупать весьма хорошихъ по молодости и по росту, 50 р. сер. весьма можно заплатить, даже и 60 (еслибъ ужъ были очень хороши) [2]). На початку вересня Куліш їздив на воловий ярмарок до Івангорода. Там він підчас ярмарку, од ярмаркових кобзарів збиравсь теж записати, коли пощастить, скількись дум. „1-го сентября будетъ въ Иванъ-городѣ воловая ярмарка. Я хочу самъ туда отправиться за волами; но меня больше привлекаетъ туда надежда встрѣтить какого-нибудь барда, который śpiéwak niestety, spiewać nie ma komu. Славится ли эта ярмарка сборомъ старцiв? Впрочемъ, если бы Ваши хозяйственныя надобности совпали съ моими, то я бы очень былъ Вамъ обязанъ за распоряженіе купить воловъ. Замѣшкался я съ своею экспедиціею въ Обѣтованную землю (домашнее имя хутора)" [3]). Кулішеві пощастило записати чимало дум, що з них деякі були зовсім невідомі, про що він і писав 18-го вересня з Мотронівки до О. М. Бодянського: „На дняхъ я ѣздилъ въ Сосницкій уѣздъ и записалъ 12 большихъ думъ, изъ которыхъ нѣкоторыя (о Хмельницкомъ, о гетманѣ Хвескѣ, Кганжѣ Андыберѣ и пр.) совершенно новыя" (18. IX. 53. Мотронівка).

[1]) 30-го липня 1853 р. Куліш прохав М. Д. Б-го, щоб прислав йому стола: „Онъ не будетъ у меня лишнимъ и въ Мотроновкѣ, откуда кое-что вышлется въ обѣтованную землю въ сентябрѣ при переселеніи Семена съ захребетниками". 28 серпня Куліш дякував М. Д-чу за стіл: „Очень благодаренъ Вамъ за послѣднее слово Гоголя, пріѣхавшее на возѣ, который составитъ закладной камень моего хозяйства. Прекрасный возъ, только кривобокій, но этотъ недостатокъ мы исправимъ домашними средствами. Отъ души благодарю Васъ за хлопоты. Половыхъ еще не видали. Сейчасъ идемъ сами къ Шаповаленку".

[2]) Серпня 12, 1853, Мотронівка до М. Д. Білозерського.

[3]) Серпня 26, 1853, Мотронівка. Те-ж.

В цьому-таки листі Куліш сповіщав, що він днів через 3—4 поїде на свій Лубенський хутір, з тим, що, повернувшись звідтіль, числа 14-го жовтня має бути в Москві. „Черезъ 3 или 4 дня я ѣду въ свой хуторъ и буду непремѣнно у Вашего брата. Оттуда ворочусь не раньше 10, слѣдовательно въ Москвѣ б\ду около 14“ [1]).

Спочатку Куліш має намір зимувати в Мотронівці, принаймні він так писав 13-го липня [2]), та вже за два тижні після цього він остаточно схиляється до думки зимувати в Петербурзі [3]).

Мандрівка до Петербургу мала свою спеціяльну мету: зібрати там гроші на встаткування хутора.

Побувавши наприкінці вересня на своєму хуторі, куди він їздив, щоб розпочати будівельні роботи й підготувати все для остаточного переїзду сюди на-весні 1854-го року, Куліш з Мотронівки в середині жовтня рушив до Петербургу.

Ми не знаємо точно, коли саме Куліш приїхав до Петербургу, тільки-ж 23-го жовтня він там уже був. Служба в Департаменті Сільського Господарства не звязувала Куліша жадними термінами й певними обов'язками. Вона йому нічого не давала, дак зате-ж нічого од нього й не вимагала. Куліш, почуваючи, що до служби він нездібний, і не сподіваючись зробити бюрократичної кар'єри, як людина політично-неблагонадійна в минулому, не так, власне кажучи, служив, як просто вважавсь був при Департаменті. Отож, дарма що він і дуже спізнився був повернутися до Петербургу, проте з начальством жадних непорозумінь у нього не вийшло. Він писав до Вікт. Мих. Білозерського: „Съ начальствомъ я раздѣлался за свою просрочку безъ всякихъ контроверсій и состою по прежнему при ученомъ комитетѣ“.

Незайнятий і непереобтяжений службовою працею, Куліш з запалом віддавсь літературній діяльності. Він набрав багато різної поточної журналістської праці. В напівжартівливих тонах Куліш скаржиться О. М. Бодянському, що йому за-для заробітків доводиться витрачати сили свої на чорну

---

[1]) Кіев. Стар. 1897. XI, ст. 278.

[2]) „Осенью уѣдемъ туда (на хутір Заріг) на время для перваго устройства, а зимовать будемъ въ Мотроновкѣ. Намѣренъ съѣздить съ Викторомъ въ Кіевъ и быть въ Черниговѣ, но какъ скоро еще неизвѣстно“ (13. VII. 53). Мотронівка до Мик. М. Б-го.

[3]) „Въ сентябрѣ поѣду (в Заріг) устраивать крестьянскія помѣщенія. Зимовать, вѣроятно, буду въ Петербургѣ, если не въ Москвѣ. А весною надобно строить домикъ. Въ осеннюю поѣздку въ хуторъ... побываю и у Стороженка“ (25. VII. 53. Мотронівка до О. М. Бодянського. К. Стар. 97, XI, ст. 275). Пор. лист до Вікт. М. Б-го від 26 червня 53-го р. з Лубень: „Черезъ нѣсколько времени мы должны будемъ возвратиться сюда (в Заріг) и приступить къ постройкамъ, которыя подготовимъ только къ лѣтней жизни, такъ чтобъ зиму провести въ Мотроновкѣ или Москвѣ, а весною поставить печи и устроить окончательно для зимовки. Надлежитъ также озаботиться и переводомъ сюда людей, какъ предоставленныхъ въ наше распоряженіе, такъ и тѣхъ, на которыхъ даровано право Наденькѣ. Главная осѣдлость наша долго еще будетъ въ Мотроновкѣ. Мы двинемъ сюда свои вещи тогда только, когда домъ нашъ получитъ комфортный видъ“.

роботу, бути „поденщикомъ“. Та, дарма що стая його літературна праця була така важка й нудна, що про одзволення од неї доводилося благати небо, все-ж-таки Куліш був дуже й дуже втішений і завдоволений з Петербургу. „Непріятные пріятели мои надавали мнѣ разныхъ работъ, отъ которыхъ да избавитъ меня небо какъ только возможно поскорѣе. Тяжело рубить дрова тому, кто умѣетъ написать картину или отлить статую. Но таково наше время, что вѣрнѣе можно зашибить копѣйку рубкою дровъ, нежели произведеніями фантазіи — по крайней мѣрѣ для меня [1])“.

Куліш був дуже вдоволений з продуктивности своєї праці. „Что касается до кабинетной (части), то здѣсь я самъ и ѣздокъ и станціонный смотритель; остановки у меня не бываетъ и я пробѣгаю въ сутки такое пространство, какое самъ себѣ предначертаю. Дѣло идетъ у меня живо, и Вы скоро будете имѣть вѣсти о моихъ новыхъ трудахъ“. (11. XI. 53. Петербургъ). „Наши жнива, писав він у другому листі, уже начались, и я надѣюсь зажать къ веснѣ не одну копу. Ажъ духъ радуется, когда видишь, что на что-нибудь таки нуженъ добрымъ людямъ“ (без дати). „Я работалъ очень много, — писав Куліш 14-го грудня до Мик. Мих. Білозерського в Чернігів, стверджуючи інтенсивний хід своєї праці, — и Вы узнаете въ свое время, что именно“.

Що саме написав за цей час Куліш, про це ми довідуємося з листів його до О. М. Бодянського: „Макаровъ, — писав Куліш про себе, — окончилъ ‚Опытъ біографіи Гоголя‘. Первый отдѣлъ сочиненія поступилъ уже въ типографію для первой кн. Совр. на 1854 г. Ему заплатятъ за печатный листъ по 65 руб. сер. съ правомъ напечатанія 500 отдѣльныхъ оттисковъ въ пользу редакціи, а 50 экз. для автора даромъ. Изъ этого числа и мы съ Вами получимъ по экземпляру. Но что-то скажетъ цензура, — это еще неизвѣстно. Въ первой же книгѣ будетъ напечатано и ‚Лѣто въ Малороссіи‘ того же автора. Условія его съ редакціею мнѣ еще неизвѣстны, знаю только — намъ съ Вами по экземпляру будетъ“. (Збоку дописано:) не будетъ въ 1-й“ [2]).

Отож, дарма що розрив з редакцією „Современника“ на весні 1853-го року, що ставсь через грошові непорозуміння, здавалося, був остаточний, проте, як бачимо, в-осени того-таки року Куліш знов удається до „Современника“. Що правда, стосунки року 53 — 54-го зовсім не нагадують тих гарних і прихильних стосунків, котрі були року 52-го, коли Куліш друкував у „Современнику“ свої белетристичні твори: „Исторію Ульяны Терентьевны“, „Якова Яковлича“, „Олексія Однорога“, „Утро на толкучемъ рынкѣ“, то-що. Тоді Куліш був своя людина в редакції, постійний співробітник, один із членів редакційної сім'ї. Редактори часопису, Некрасов і Панаєв говорили йому компліменти, впоряджали читання його творів на літературних своїх вечірках. Куліш, навіть, починав і в карт гуляти в Некрасовській кумпанії. Потім почалося обопільне розхолодження. Від-

[1]) К. Стар. 1897, кн. XI, ст. 279.
[2]) К. Стар. 1897, кн. XII, ст. 453.

ношення псувалися, аж доки дійшло до одкритого розриву й до того, що Куліш почав писати про редакторів „Современника“: „пьяницы, картежники, моты“. В листі від 1-го травня 1853-го року з того приводу, що запізнилася чергова книжка, він каже за „безпутство редакторовъ, которые годились бы только въ портные, да и то еще не столичные“. А в листі від 24-го жовтня 1854-го року він у загальній формі писав: „Къ нашимъ журналамъ я питаю великое презрѣніе, зная хорошо, какъ безтолковы и безпутны ихъ издатели“. В листі до Г. П. Галагана (Київ. Ст. 1899, кн. IX, ст. 342) Куліш казав про „плюгавые вирши плюгавого Некрасова“.

Річ ясна, що в-осени 1853-го року стосунки Кулішеві до „Современника“ повинні були бути натягнуті й більш ніж офіційні. Запропонувавши біографію Гоголя Некрасову й умовляючись про гонорар, Куліш був певен, що „въ то время, когда онъ дѣлаетъ для нихъ все, они плутуютъ передъ нимъ самымъ наглымъ образомъ“. 13-го грудня Куліш писав Бодянському: „М. не поладилъ съ Современниками за статтю о Малороссіи и взялъ ее назадъ съ тѣмъ, чтобы или напечатать ее такъ, какъ она написана или же совсѣмъ не печатать. Послѣдняя мысль получила для него особенную привлекательность потому, что здѣсь являются поползновенія къ изданію Сына Отечества со стороны людей близкихъ къ автору, и онъ собирается съ запасомъ, чтобъ было чѣмъ поддержать журналъ [1])“.

Листи Кулішеві, що писав він наприкінці грудня й на початку січня до О. М. Бодянського, змальовують нам останні сторінки історії Кулішевого співробітництва в „Современнику“. Це були довгі, уперті, дріб'язкові, прикрі суперечки. Так кінчав не один Куліш. Так кінчала більшина авторів із співробітників „Современника“: докорами, підозріннями, прикрими розмовами, де особисті догани плуталися з грошовими розрахунками. Листи Кулішеві це тільки відповідні доповнення до таких самих листів инших письменників 50-х — 60-х років.

„Что касается до уступчивости М., то это доказываетъ только, что онъ слишкомъ снисходителенъ къ издателямъ Современника. Когда ему говорятъ, что мы, дескать, въ затруднительномъ положеніи, у него отнимается рѣчь, и онъ не знаетъ, что сказать имъ на это: онъ забываетъ о собственномъ положеніи, которое несравненно хуже положенія этихъ повѣсъ. Но въ то время, когда онъ дѣлаетъ для нихъ все, они плутуютъ передъ нимъ самымъ наглымъ образомъ. Долго было бы разсказывать всѣ ихъ продѣлки. Довольно съ Васъ будетъ знать, что, можетъ быть, начало біографіи не явится въ 1-й книжкѣ, если же явится, то сомнительно, чтобы явилось продолженіе. М. раздраженъ имъ въ такой степени, что хочетъ потребовать впередъ всѣ деньги и притомъ въ большемъ (немного) количествѣ противъ условія (для круглаго счета). Это еще тайна, которая обнаружится для Современника на дняхъ. Въ случаѣ разрыва немедленно будетъ приступлено къ отдѣльному изданію; я вызвался держать корректуру [2])“.

[1]) Київ. Стар. 1897, XII, ст. 455.

[2]) Ib. ст. 456.

Про кінець Современніковської історії розповідає Куліш у листі від 12 січня 1854 р. „Васъ,—пише Куліш О. М. Бодянському, вѣроятно интересуетъ, чѣмъ кончилась пря моего пріятеля съ великими литераторами. Они должны были положить ему на столъ 1000 руб. и тогда только получили рукопись. Не смѣйтесь надъ его мягкосердечіемъ. Тут много разныхъ и разныхъ было обстоятельствъ, по которымъ нельзя было иначе дѣйствовать. Писать обо всемъ было бы слишкомъ долго: лучше я Вамъ перескажу на словахъ".

„Опытъ біографіи Н. В. Гоголя" лишивсь був за „Современникомъ". І в XII-ій книжці „Современника" р. 1853 в відділі „Современныя замѣтки. Литературныя новости" редакція повідомляла читачів:

„Съ особеннымъ удовольствіемъ редакція ‚Современника' доводитъ до свѣдѣнія своихъ читателей слѣдующее: въ ‚Современникѣ', съ первой книжки на будущій 1854 годъ начнетъ печататься ‚Опытъ біографіи Н. В. Гоголя'. Авторъ этого довольно обширнаго сочиненія успѣлъ собрать нѣсколько десятковъ писемъ покойнаго поэта къ М. А. Максимовичу, къ П. А. Плетневу и другимъ лицамъ. Письма эти начинаются съ января 1827 года и прерываются только за два мѣсяца до смерти Гоголя. Содержаніе ихъ составляютъ большею частью литературныя занятія Гоголя и исторія ихъ внутренней жизни. Интересъ ихъ увеличивается тою силою и оригинальностію выраженія, которыя и въ частной перепискѣ не покидали геніальнаго художника" [1]).

Тут, розуміється, не місце давати розгляд і оцінку Кулішевого твору, що повинно бути за предмет окремого спеціяльного нарису, проте варт зазначити ту обставину, що поява в „Современникѣ" біографії Гоголя була, як на той час, подією, що певний літературно-громадський сенс мала. Це була доба, що означалася іменем „Гоголівського періоду". Навколо Гоголевого ймення точилася літературна боротьба, і „Современникъ" був саме той часопис, що ім'я Гоголеве робив своїм гаслом у літературній боротьбі. Року 1854-го надруковано Кулішеву розвідку про Гоголя, р. 1855-го почали виходити „Очерки Гоголевскаго періода" Чернишевського. Гоголь Кулішів—не Гоголь Чернишевського та раніш ніж з'явилися „Очерки" останнього, повинен був з'явитися „Опытъ" Кулішів. Цей твір Куліша—то ланка, що межує, з одного боку, з традиціями Плетньовсько-Аксаковськими, та другим своїм боком звязується з різночинськими радикалістичними настроями Чернишевського. Твір Куліша являє собою певний переходовий момент і перед Кулішем стояла певна дилема: або-ж лишаючись у „Современникѣ", розірвати свої стосунки, все, що його звязувало з консервативним табором, або-ж кинути „Современникъ" і заразом розірвати з тим ліво-радикальним рухом, що на чолі його як-раз стояв „Современникъ". Особисті неприємності й особисті антипатії штовхали Куліша на розрив з „Современникомъ". Власне кажучи, тільки брак відповідного органу спричинивсь до того, що Куліш в-осени року 1853-го ще раз удавсь до „Современника". З вищенаведе-

[1]) „Современникъ", 1853. Современныя замѣтки. Литературныя новости.

ного листа від 13-го грудня ми бачимо, що Кулішеві аж надто неприємно було йти в „Современникъ“ і що він увесь час мріє про видання такого часопису, на чолі якого стояли-б „люди близкіе къ автору“. Він дуже цікавився розмовами про видавничі плани Леонтьєва й Каткова. В одному з листів до О. М. Бодянського Куліш прохав його: „Увѣдомьте пожалуйста меня объ успѣхѣ журнальнаго предпріятія г. Леонтьева и его пріятеля. Я отъ всей души желалъ бы видѣть хоть одну путную редакцію на Руси. А то просто курамъ на смѣхъ, что за журналисты“ [1]).

Розрив з редакцією „Современника“ і відсутність иншого часопису, де він міг-би працювати, як журналіст — за браком службових перспектив, журнальна праця була єдиний засіб, що забезпечував для нього спромогу існувати в місті — були не останнім аргументом у низці обставин, котрі приневолили Куліша зробитися хуторянином. Після розриву з „Современникомъ“, зважаючи на те, що його службовій кар'єрі III-й відділ ставив непереможні перешкоди, для Куліша не лишалося нічого иншого, як почати осуджувати міське життя й ідеалізувати хутірське. У Куліша не було жадних матеріяльних засобів, щоб лишитися в місті.

Хоч якими рожевими фарбами на-весні й улітку 1853-го року малював Куліш лубенський свій хутір, хоч як він гудив був тоді велике місто,— проте в-осени Петербург захопив його. Як у червні складав він гімни глухим вуличкам Лубень, так тепер він співає славу Петербургові. Вже за декілька день після свого сюди приїзду, від 23-го жовтня, писав: „Петербургъ произвелъ на меня чрезвычайно живительное впечатлѣніе, и я не знаю, когда буду въ состояніи оставить его навсегда [2])“. Куліш з своєю прибільшеною й загостреною вразливістю, що часом переходила в важку неврастенічного типу нервозність, з нахилом відокремлюватися од людей, причому він дуже хоробливо тоді відчував цю свою ізольованість,—згодом коли становище одмінялося і його праці та допомоги шукали, у такий час він почував себе бадьорим і піднесеним. „Ажъ духъ радуется, когда видишь, что на что-нибудь таки нуженъ людямъ. А тамъ въ Малороссіи я просто якъ репьяхъ середъ нивы. Но видѣнное и перечувствованное мною

[1]) Кіев. Стар. 1897, XI, ст. 268.

[2]) У цьому листі виявилися цілком антихуторянські настрої: там у степовій Україні він — викинутий, зайвий, нікчемний реп'ях серед ниви, а тут у місті він діяльна й потрібна людина. У цьому листі він уважає хутір тільки за д а ч у, що на ню корисніш їздити, аніж сидіти літо в місті. І Куліш вираховує, що йому дешевше вийде мандрівка на Вкраїну, ніж перебування влітку в Петербурзі:

„А кстати сказать Вамъ,— пише Куліш у Мотронівку до Вікт. Мих. Білозерського,— что нынѣшній переѣздъ нашъ въ Петербургъ обошелся намъ въ 150 р. сер. Слѣдовательно, я долженъ откладывать ежегодно по 300 р. въ особый ящичекъ, если хочу гостить на родинѣ. Но проведя здѣсь лѣто развѣ мы обошлись бы тремястами? Положимъ, что и тамъ нужны кой-какія издержки, но онѣ не превзойдуть 200 р. сер. со всѣми экскурсіями. Все таки это будетъ дешевле того, что стоятъ здѣсь пять лѣтнихъ мѣсяцевъ. А потому, если не будетъ особенныхъ видовъ оставаться въ Петербургѣ, я не зарекаюсь и въ 1854 году прокатить свой несломаемый фаэтонъ туда и обратно“.

Хутір, як дача, і на батьківщині — гість, ці осінні настрої Кулішеві дуже відмінні від літніх, коли він себе малював чужинцем у місті і ворогом міста.

не пропадетъ для меня здѣсь и если бы поѣздка въ Малороссію была для насъ вдвое дороже, то все таки стоило бы ѣздить[1])".

„Очаровательный Петербургъ! Сколько здѣсь для всего находишь времени, какою чудною силою наэлектризованъ здѣсь человѣкъ! Какъ вѣрно исполняются расчеты на возможное въ нашихъ обстоятельствахъ. Если бы только мнѣ какъ-нибудь поладить съ его климатомъ, то я бы никогда не разстался бы съ нимъ навѣки. Дамы мои сдѣлали слѣдующее весьма справедливое замѣчаніе: что здѣсь трудишься изо всѣхъ силъ и чувствуешь себя совершенно спокойнымъ и довольнымъ; а въ Малороссіи сидишь сложа руки, лѣнишься сколько душѣ угодно, не заботясь ни о чемъ и часто мучишься или досадою, или скукою, или недовольствомъ ни собою, ни людьми" (11. XI. 53. Вікт. Мих. Б-му).

Уже В. І. Шенрок звернув увагу на різку зміну відношень Кулішевих до Петербургу. Так, Шенрок у своїй біографії писав: „Отношенія Кулиша къ Петербургу и Малороссіи всегда отличались замѣчательной перемѣнчивостью. Так, 9 марта 1853 года онъ извѣщалъ Бодянскаго о своемъ намѣреніи переѣхать навсегда въ Малороссію, а 23 октября того же года ему же писалъ, что онъ никогда не будетъ въ состояніи оставить Петербургъ[2])". Петербург і Україна, столиця й провінція, місто й хутір були для Куліша, з того чи иншого погляду, за предмет найзначніших вагань. Ці вагання можна з'ясувати тим, що Куліш ніколи точно собі не окреслив і не визначив свою соціяльну й громадську потрібність. Вагання між Петербургом і лубенським хутором виявляли, з одного боку, матеріяльну незабезпеченість Кулішеву, брак у нього певних джерел, що давали-б постійні кошти для існування, а з другого боку, вони показували, що Куліш не знав, як найкраще й найдоцільніше використати свої сили та здібності. Непевне і не раз-у-раз однакове було тее соціяльне оточення, що в ньому обертавсь Куліш. І до самісінької смерти не з'ясував собі Куліш, чи то він столичний журналіст чи дрібний хуторянин.

Року 1853-го вперше так склалися матеріяльні й инші Кулішеві обставини, що перед ним руба повстало питання: місто або-ж хутір.

Вказуючи на Надію Михайлівну Білозерську, що краще себе почувала на півночі, аніж на Вкраїні, Куліш зазначав: „Есть такія натуры, для которыхъ сѣверный климатъ полезенъ. Я къ этимъ натурамъ не принадлежу. Въ Петербургѣ меня привлекаютъ къ себѣ только прекрасные люди, которые для меня все равно, что самые близкіе родные, но когда наступитъ весна, я начинаю чувствовать такую тоску, что прекращаю всѣ свои занятія и брожу по городу, не зная, чѣмъ развлечь себя, чѣмъ замѣнить чистый воздухъ, видъ малороссійской зелени и сельскую тишину, которая здѣсь и во снѣ не приснится. Но зима здѣсь очаровательна. Нигдѣ нѣтъ такой зимы. Даже въ Москвѣ она не такая веселая, оживленная и увлекательная, какъ здѣсь. Все забываешь среди этого кипѣнія жизни,

[1]) К. Ст. 97. XI. ст. 279.

[2]) К. Ст. 1901, кн. V, стор. 191.

заражаешься общимъ одушевленіемъ и кажется, что лучше этого и быть ничего не можетъ (1854, генваря до 30...)". У фразі: „Если бъ только мнѣ какъ-нибудь поладить съ его климатомъ, то я бы никогда не разстался съ нимъ навѣки"—не було, на нашу думку, жадного реального змісту. Ми не віримо, що „географічний чинник" — підсоння визначав і впливав на той чи инший напрямок Кулішевого життя. Річ, розуміється, не в тім. Джерела хуторянських змагань Кулішевих полягають зовсім не в поганому підсонні Петербургу і столичне життя вабило його зовсім не можливістю побачити „прекрасныхъ людей".

Спроба 1852 — 1853 року осісти в Петербурзі, зробившись журналістом-професіоналом, зробившись, за термінологією Куліша, „Современникомъ", показалася невдала. У Куліша не вистарчило ані фізичної, ані моральної, чи нервової, сили; він мовляв, з і р в а в с ь і, коли він на-весні р. 1853 не переміг себе, не приневолив себе перемогти себе, не вважаючи на всі особисті та редакційні непріємності, лишитися таки в Петербурзі, то тепер, в-осени 53-го року, було вже пізно думати про те, щоб осісти в столиці назавсіди.

Хай розрив на-весні 53-го року з „Современникомъ", хоч який він різкий та остаточний був, виявилося, тимчасовий, бо не перешкодив Кулішеві наприкінці того самого року „Біографію Гоголя" віддати як-раз до „Современника". Хай огида до Блатенська, що її так рішуче на початку р. 1853-го Куліш висловив, згладилася і ослабла після мандрівки на Вкраїну. Проте, все-таки весна 1853-го року була доба надто глибокої й надто гострої кризи, щоб Куліш міг так швидко про ню забути. Цяя криза була катастрофічна для Куліша. Могли бути рецидиви, та вони були випадкові й тимчасові. Повного повороту для Куліша вже не було. З надзвичайним болем пережив Куліш крах своїх намірів зробитися петербурзьким журналістом і жити з самісінької тільки журнальної праці. Справді, коли в-осени 53-го року перше враження од петербурзького „кипѣнія жизни", „заразительности общаго одушевленія" й од перших зустрічів з петербурзькими знайомими промайнуло, то, як видко з дальших листів Кулішевих, він почав дивитися на Петербург, як на місце, куди йому треба приїздити тимчасово для підробітків, а на свій лубенський хутір, як на місце постійного свого перебування. Обробляти свій садок він мав у Зарозі... його мета — хутір, а Петербург тільки засіб.

Куліш у даному разі являє дуже цікавий тип, що ним означається певний етап в історії економічних стосунків на Вкраїні. Перед нами дрібно-земельний дрібний поміщик-хуторянин, що шукає заробітків і матеріяльної підтримки в Петербурзі, у місті. Це було типове явище для 40 — 50 років і листи Кулішеві 1853 — 1854 рр. досить виразно освітлюють цей момент: місто стає за джерело для капітала, що його поміщики вкладають у свій маєток. Для 40-х років поміщики їхали до міста більш для розваги, аніж з практичною метою. На контракти привозили зайві, вільні гроші і купували, здебільшого, предмети розкоши, те, чого не можна було виробити в умовах натурального господарства у себе на

селі[1]). Місто було надбудовою над поміщицьким натуральним сільським господарством, не так економічним чинником, що втручається в сільське господарство, як адміністративним осередком. Не місто керувало господарчим життям, а село. Село було головний економічний чинник. За 40-х, а надто за 50-х років становище різко змінюється. Натуральне господарство не забезпечує поміщика: сільське господарство потрібує субвенцій, а цих субвенцій доводиться шукати зовні, в місті, що рівнобіжно з тим як розвивавсь торговельний капітал ставало тепер економічно міцніше, ніж село. Куліш із своїми спробами господарювати на хуторі, здобуваючи потрібні для господарювання гроші в місті, дає нам чудовий приклад такої „субвенційної" залежности села од міста.

„1854, генв. до 30... Мы устроили денежныя свои дѣла довольно удачно, такъ что будетъ чѣмъ хозяйничать въ своемъ хуторѣ. Такъ какъ мы преимущественно за ними ѣздили въ Петербургъ, то, почуявши, что въ кошелькѣ довольно копѣйки и не предвидя къ веснѣ значительнаго увеличенія оной, мы рѣшились ѣхать лучше по зимней дорогѣ, нежели дожидаться лѣтней. До тѣхъ поръ мы пожалуй растратимъ часть своей казны, вмѣсто того чтобы ее увеличить, а притомъ и сама лѣтняя дорога гораздо дороже зимней. Кромѣ того, въ самое половодье ѣхать опасно или по крайней мѣрѣ затруднительно, а между тѣмъ время посадки деревьевъ и самая лучшая пора весны пройдутъ. Въ слѣдствіе всѣхъ сихъ причинъ мы рѣшились устроить поскорѣе все къ отъѣзду и провести остатокъ зимы въ Мотроновкѣ — съ тѣмъ, чтобы чуть весна, тотчасъ и въ свой хуторъ, да и приняться за садъ и за постройки. Итакъ мы будемъ къ вамъ, можетъ

[1]) Наша характеристика цілком відповідає концепції „міста, що залежить од позаміської ренти". Про це Макс Вебер у своїому цікавому нарисі „Місто" каже: „Еще чаще наблюдается единение между большими княжескими или сеньериальными патримониальными хозяйствами, с одной стороны, и рынком, с другой. В таком случае сеньериальное или княжеское хозяйство, как одно из пунктов соприкосновения города, могло удовлетворять свои потребности... благодаря смежности с городом, выступая там в качестве наиболее платежеспособного покупателя. Чем больше это происходит, тем сильнее выступала на первый план рыночная основа города...

К типу княжеского города, т. е. такого, жители которого в области возможного для них заработка прямо или косвенно зависят от покупательной способности княжеского или других крупных хозяйств, приближаются такие города, в которых возможность заработка местных ремесленников и торговцев зависит преимущественно от покупательной способности других крупных потребителей — капиталистов. По роду происхождения их доходов, эти крупные потребители могут быть весьма различных типов. Они могут быть: 1) чиновниками, имеющими законные или незаконные доходы, или 2) помещиками (сеньерами) и политическими властителями, которые расходуют в городе доходы, получаемые или в виде внегородских поземельных налогов или обусловленные их специально политическим положением. В обоих случаях город приближается к типу княжеского города: он базируется на патримониальных и политических доходах, как основе покупательной силы крупных потребителей (пример: для чиновного города — Пекин, для города, живущего земельной рентой — Москва до отмены крепостного права).

(Макс Вебер. Город. Перевод Б. Н. Попова, под ред. Н. И. Кареева. Петроград „Наука и школа". 1923, стор. 9 — 10).

быть, черезъ недѣлю по полученіи этого письма, много если черезъ двѣ, а черезъ три непремѣнно".

12-го січня 1854-го року Куліш попереджав О. М. Бодянського, що незабаром приїде до Москви. „Теперь, — писав Куліш, — чтобы вы думали я дѣлаю? Собираюсь въ дорогу. Надѣюсь выѣхать отсюда 25 января — развѣ какія-нибудь особенныя надобности помѣшаютъ [1]). Наприкінці січня, щось коло 29-го, Куліш приїхав до Москви [2]). Їхав він цього року тільки вдвох із дружиною, бо Надія Михайлівна лишилася в Петербурзі з Василем Михайловичем, що приїхав тоді саме до Петербургу по дозвіл III-го відділу з Петербурзького заслання [3]). Як і завсіди, так і на цей рік, Куліш збиравсь у Москві зупинитися в Бодянського: „Надѣюсь, — запитував він останнього, — что мы не обременимъ Васъ своимъ присутствіемъ; если же у Васъ кто-нибудь боленъ, или явилось въ домѣ какое-нибудь особенное неудобство, то сдѣлайте одолженіе извѣстите меня. Тогда я остановлюсь у Шевалдышева [4]). В Москві Куліш сподівавсь прожити з тиждень з тим, щоб побачити на сцені Щепкина й инших московських акторів [5]), а потім днів зо два провести в Тулі у тульського давнішнього, ще з часів заслання, приятеля свого Гусева [6]).

В середині лютого року 1854-го Куліш приїхав у Мотронівку, де й прожив лютий та березень. У квітні, — ми не знаємо тільки, коли саме — на початку чи в кінці місяця, — Куліш із дружиною виїхали в свій лубенського повіту хутір.

Полювання на горобців, теслярювання, читання, що для нього в Петербурзі через різні справи не вистарчало часу, — ось чим, як і завсіди, як і раніш, заповнював Куліш свое дозвілля вільготного мотронівського життя. „О себѣ ничего не могу сказать Вамъ новаго. Хожу каждый день — вмѣсто прогулки — на охоту, но ничего путнаго до сихъ поръ не умертвилъ. Откармливаю только кошекъ воробьями. Много читаю — и это меня радуетъ потому что въ Петербургѣ я рѣшительно не могъ ничего читать. Столярная работа составляетъ дополненіе къ охотѣ и очень кстати

[1]) Кіев. Стар. 1897, XII, ст. 455.

[2]) Мы маємо лист від 30-го січня, писаний з Москви до Мик. Мих. Білозерського в Чернігів: „Мы ѣдемъ хозяйничать". „Въ Москвѣ я проживу съ недѣлю да въ Тулѣ дня два".

[3]) „На этотъ разъ насъ будетъ ѣхать всего двое, я да жинка: а Надежда Михайловна и Варвара остаются при Василіѣ Михайловичѣ, который теперь обрѣтается въ Петербургѣ (ib., ст. 456).

[4]) l. c.

[5]) „Въ Москвѣ я намѣренъ прожить цѣлую недѣлю, потому что ѣду домой не къ спѣху и хотѣлось бы видѣть на сценѣ Щепкина и другихъ хорошихъ актеровъ".

[6]) 1854, січня 30. Москва. Вікт. Мих. Б-му. „Знайте же, что мы уже въ Москвѣ и наслаждаемся ея чудесами, то-есть театромъ и пр. Изъ Москвы намѣрены выѣхать 6-го февраля, слѣдовательно дома по всей вѣроятности будемъ не позже 12-го, а можетъ быть и раньше. Впрочемъ пускай добрая маменька не приказываетъ оставлять каждый день ужинать, чтобы дѣти пріѣхавши ночью, не повмирали, не дай Боже, съ голоду до свѣта. Весьма быть можетъ, что мы проживемъ въ Москвѣ больше, нежели предполагаемъ, а если застанемъ Гусева дома, то и тамъ порядочно загаемся. Сказано: чого хапацця".

дает отдыхъ моему зрѣнію... Не выѣзжаю никуда. Былъ только у Боголюбцовыхъ, а у Н. Д. не былъ. Сегодня въ Мотроновкѣ была ассамблея, которую почтилъ своимъ присутствіемъ и Н. Д. Онъ показывалъ мнѣ письмо Г[оголя] о стихотвореніи Гулака-Артемовскаго. Я думаю, то, что написано въ этомъ письмѣ, Вы слышали изустно" (марта 16, 1854 г. Борзна. Ник. Мих. Б-му). „Я все читаю и читаю на иностранныхъ языкахъ. Очень много завелось у меня книгъ нечитанныхъ. Въ ПБ. я ничего не успѣваю дѣлать для себя,—а все только для другихъ... Н. Д., бывши на ассамблеѣ, обѣщалъ пріѣхать ко мнѣ какимъ нибудь днемъ, но до сихъ поръ нѣтъ. Пенялъ слегка, что я ужъ мѣсяцъ, какъ былъ у него, а это такой промежутокъ времени, что я могъ бы съѣздить въ Петербургъ и возвратиться...— Сдѣлалъ я для Саши шкатулку изъ краснаго дерева, которое оставалось еще отъ тульскихъ работъ. Жалко что Вы безруки: механическіе труды заостряютъ аппетиты къ умственнымъ, и тотъ еще не вполнѣ человѣкъ, кто годится только для грамотнаго общества. Надобно умѣть что-нибудь такое, что было бы интересно и для самого темнаго люду. Вообразите, напр., что Вы очутились между народомъ, которому нѣтъ никакой надобности до Вашихъ свѣдѣній. Чѣмъ Вы купите у него независимость положенія? Вы поневолѣ будете тунеядцемъ, а я не буду". (Марта 22, 1854. Мотроновка Ник. Мих. Б-му).

На ці міркування в дусі англійської педагогіки про вагу фізичної праці звернув увагу свого часу вже В. І. Шенрок. Та що була фізична праця для Куліша, це видко з фрази: „Столярная работа составляетъ дополненіе къ охотѣ". В умовах кабінетного сидячого гемороїдального життя фізична праця мала для Куліша тільки гігієнічне значіння: так само, як і шведська гімнастика та полювання на горобців для одгодованої кішки.

Як ми зазначили вище, Куліш з дружиною в квітні [1]) поїхали на хутір Заріг, щоб розпочати будувати собі хату. Стара Білозерська, мати Кулішевої, в листі від 14-го травня 1854-го р., запитувала: „Я васъ мои милые дѣти цѣлую и желаю скорѣе видѣть отчево вы кнамъ непишите мы очень интересуемся знать начали ли вы домъ строить, до свиданья васъ любяща мать М. Бѣлозерская".

З квітня почалося те хутірське життя, що про нього, як про ідилію Теокритову, так давно мріяв Куліш.

У них четверо поросят, з десяток курей, пара коней, дві корови. 1854 червня 25 Олександра Мих. писала з хутора Заріг до Надії Мих.

[1]) Ми маємо лист від 3-го квітня до О. М. Бодянського, писаний ще з Мотронівки: „Послѣ праздника недѣли черезъ двѣ собираюсь удалиться въ степи... Пріѣзжайте попоисты хочъ галушокъ пидъ чистымъ небомъ: бо на хату ще може не зберемось до того часу. А писать до мене у степъ треба на имя моего прикащика: Унтеръ-офицеру Василію Марковичу Цибенку для передачи П. А. К. Въ Лубны Полтавской губерніи, а оттуда въ хуторъ Зарогъ". В кінці листа Куліш додав: „Не осудите за небрежность моего письма, я все работаю рубанками, такъ, право, перо какъ-то не повинуется" (К. Ст. 1897. XII, ст. 456—457).

в Петербург: „Вещи наши привезли изъ Мотроновки. Мама намъ прислала еще одну корову съ теленкомъ, очень хорошенькую, лучшую чѣмъ первую и прислала намъ всякой всячины. А Викторамъ цѣлую аптеку и на сохраненіе сохраненія. Мнѣ было очень пріятно вспомнить старину". Ол. Мих. в захопленні од свого господарства: „Сколько у насъ вишень, какія сливки, чудо". „Оксана готовитъ людямъ и намъ: смотритъ за 4-мя поросятами и 8-мю курми и доитъ двѣ коровы и печетъ хлѣбъ".

Листи Ол. Мих. переповнено господарчими подробицями: „Мы были уже на косовицѣ и тамъ ужинали и смотрѣли какъ косари косили и ужинали... Степъ мы отдали косить съ третьей копы, потому что трава не хороша". Вона дуже вдоволена з своїх городніх успіхів: „У бабушки (їх сусідка—мати Симонова-Номиса) огурчики только что начали цвѣсти, а я ужъ въ холодецъ употребляю и ей послала нѣсколько".

Як Куліш входив у хутірське життя, про це ми довідуємося з листу його дружини 1-го червня. Не може нічого бути більш контрастного, як листи Кулішеві про хутір Заріг, що їх він писав улітку минулого року, й листи дружини з описами того, у віщо обернулося це життя влітку 1854-го року. Поки Куліш малював собі життя на хуторі, як поет і письменник, він міг утворювати в уяві своїй ідилію, та скоро йому довелося торкнутися суворої дійсности, життьової прози, одразу одкрилася вся недосвідченість і нездібність Кулішева до господарювання. Він був хуторянин у редакції „Современника", серед літераторів і літератор в умовах хуторянської дійсности. Лист Ол. Мих. з надзвичайною повністю й яскравістю дрібних подробиць змальовує картину невдалих спроб Куліша увійти в ролю пана, поміщика, власника кріпацьких душ.

Хуторна ідилія зникає й починається хуторна гістерика, починається нісенітниця спірок і суперечок між господарями й кріпаками.

Олександра Михайлівна скаржиться на неслухняність, на розпусту своїх людей, на їхню невдячність і вперте небажання зрозуміти всі піклування про них панів. Вона впевнена, що та глибока ворожість, що одразу так різко відчулася на хуторі між ними й кріпаками, розвинулася від того, що їх людям „досадно, что имъ не на что жаловаться". На її думку, всеньке невдоволення селян — це, з одного боку, не що инше, як каприз, а, з другого, свідоцтво їх глибокої моральної зіпсованости. Тільки цим можна з'ясувати, чом вони не спроможуться оцінити, як їх добре у Кулішів одягають, узувають, як усе гаразд і, особливо, як їх гарно годують. Гарна їжа — це найвищий аргумент, що свідчить проти людей за їх витребеньки й розпусту. „Борщемъ съ видчиной, кашей до молока и огромными варениками съ вишнями и поддѣльной сметаной", що були одного разу на свято на обід, вона хоче аргументувати всю невдячність і дикунство мужиків. „Чого більше"—запитує, не розуміючи, Кулішева.

Загострені відношення стають ще гострішi, відколи втрутилася Ол. Мих. з своїми порадами, скаргами на неслухняність бабів і проханнями покарати їх. Не вважаючи на її сувору заборону, баби таки ходили на річку. Чоловік, за пановим розказом, на дворі в присутності инших „лю-

дей“ стьобав лозиною свою вагітну жінку. Коли після такої екзекуції цей кріпак утік, Ол. М. одібрала од його дружини скриню. І коли в жінки через певен час знайшлася дитина, Ол. Мих. відмовила дати їй щось більш, опріч найпотрібнішого, з білизни.

Та краще подамо цього листа:

1854 года, іюня 1-го
Баивщина.

„Описаніе свойства степной жизни. Милый дорогой мой Надунашь, ну выслушайте жъ и мое житье бытье. 28-го числа С[еменъ] твой отправился путешествовать взявши съ собой 2 пары сапоговъ, башмаки, двѣ свитки и армякъ. Полтора дня пробылъ въ дорогѣ, продавалъ сапоги, но никто не купилъ. Всѣ люди наши знали объ этомъ, но единодушно рѣшились молчать. Теперь же онъ направилъ стопы свои въ Мотроновку, а [видерто] быть въ Кіевъ или на Донъ, какъ онъ здѣсь хвалился. Онъ ушелъ днемъ. Слѣд. всѣмъ было извѣстно, и видно какъ онъ навьючивалъ себя, но всѣ молч[али]. Давно у нихъ было предположеніе бѣжать (но что ихъ удерживало и еще до сихъ поръ удерживаетъ двухъ небѣжавшихъ, я не знаю). Мик. просилъ твоего С. взять съ собою, но тотъ вѣроятно отказался. Мик. говоритъ, что еслибъ онъ зналъ дорогу въ Мотр., то бѣжалъ бы. Замѣть, что этотъ мальчикъ говоритъ совсѣмъ не сочувствуя своимъ словамъ, а только потому, чтобы понравиться Сенк. Усти и жонкамъ, которыя его за это похваливаютъ.

П. А. купилъ еще одну лошадь и на возвратномъ пути замѣтилъ, что твой С. не туда везетъ; показываетъ ему П. А., тотъ сомнѣвается. П. А. говоритъ: поѣзжай къ пастухамъ и спроси точно ли такъ какъ я говорю, пастухи подтвердили, что такъ; но С. еще все таки продолжаетъ толковать, что нѣтъ таки и то дорога на Зарогъ, хотя пастухи говорили, что то въ противную сторону. П. А. говоритъ да молчи дуракъ и далъ ему подзатыльникъ. Тогда С. обращается къ П. А. и говоритъ, що изъ сього буде, що ви за всяку малость бьете (П. А-чу было давно извѣстно, что они между собою сговариваются утикать какъ только П. А. за что нибудь ихъ побьетъ, и они всячески старались его до этого довести). Тогда П. А. хорошенько выдралъ его за чубъ и кулакомъ побивъ поспини (хотя тотъ былъ въ свиткѣ и армякѣ). Пріѣзжаетъ домой все хорошо. Я, что-то разсказую на дворѣ. С. твой даже очень мило улыбался. Между тѣмъ П. А. говоритъ мнѣ какъ С. нагрубилъ: я говорю что это происходитъ отъ баловства, что за прежнія дерзости ты его никогда не наказалъ. По крайней мѣрѣ накажи его супругу, которая в продолженіи двухъ м[ѣсяцевъ] не спросила у меня ни одного разу позволенія идти на рѣчку, не смотря на мои строжайшія ей приказанія. И такъ въ присутствіи всѣхъ С. мой далъ ей 6 или 7 ударовъ лозиной по плечамъ. Въ это время С. (твой) утікъ, лошадей Мик. распрегъ и поставилъ на конюшню. Утро [видерте] стоя: П. А. говоритъ какъ ты смѣлъ уйти вчера неисполнивши своей обязанности. Я чимерку ходивъ у ту хату скидать (но неправда даже не приходилъ ужинать). П. А. за это я тебя сегодня высѣку чтобы ты помнилъ,

что лошади въ упряжкѣ не ночуютъ. Черезъ полчаса С. не стало. А Ан. всю ночь бѣгала по сосѣдямъ худобу свою прятала. Мы взяли отъ нее скрыню почти пустую".

Підо впливом хутірського життя прокидається класове ворогування, соціяльний антагонізм відчувається надто гостро, де-далі все більша стає обопільна зненависть. „Воры, грубіяны, утикачи", — ось назви для селян Ол. М. Вона не зважується будь-кого лишити коло себе: „Мы никого изъ этихъ людей не можемъ при себѣ оставить". „Нѣтъ ни одной вѣрной души". Одна Ганна — „это цѣлый адъ". Провадяться розмови про „грубіянство", про „баловство", причин цього „баловства" шукають у попередній „снисходительности" Кулішевій, в безкарності попередніх „дерзостей". Ол. Мих. тієї думки, що їхні люди всяково старалися довести П. О. до того, щоб він їх побив. Щоб припинити крадіжки, „баловство и грубіянство", запровадити в хутір спокій і налагодити хутірське життя" є один спосіб: бити... Все погано через те, що „ихъ еще не повысѣкали". „И еще до сихъ поръ за прежди... всѣ воровства мы никого не наказывали".

Джерело лиха, вина всьому—їх прикажчик, Вас. Мих. Цибенко, одставний унтер-офіцер. Він „развратилъ людей". „Цыбенко много зла намъ сдѣлалъ", скаржиться Кулішева (I.VI.54). „Все зло отъ Цыбенко, — повторює вона, — онъ развратилъ нашихъ людей. Никто ни въ чемъ не оказалъ повиновенія" (25.VII.54).

„Удивительно какъ этотъ Василь М. развратилъ нашихъ людей. У нихъ нѣтъ другого разговора какъ о насъ, о нашихъ правилахъ; имъ досадно, что имъ не на что жаловаться одѣты, обуты, все очень хорошо, накормлены прекрасно: дѣти живутъ съ нами и ѣдятъ можно сказать то, что и мы. Каждое воскресеніе въ продолже. [видерто] хъ мѣсяцевъ съ лишнимъ мужики получаютъ по рюмкѣ водки и на обѣдъ три стравы борщъ, галушки и пшонная каша до молока, а четвертая страва на завтракъ кулишъ съ саломъ, а въ Петровку каждый день тарань варили, а на розговины на обѣдъ борщъ съ видчиной, каша до молока и огромные вареники съ вишнями и поддѣльной сметаной, на мужика по 3 ф. хлѣба, на жинку по $2^1/_2$ ф. Чего больше... Но извѣстно, что когда лошадямъ даютъ много овса, то они брыкаются такъ и наши люди. Воры, грубіяны и утикачи" (I.VI.54).

Та найбільше обурилася Кулішева на те, що про них говорили люди. Вона ніяк не може примиритися з тим, як кріпаки важаться казати про них щось погане, ставитися неповажно до своїх панів. Її обурює, що „они такъ привыкли говорить о насъ плохое, что даже не вникаютъ въ смыслъ". Замість удячности гудять. А гудять тільки „потому, что их еще не повысѣкали".

„Что тутъ дѣлается, трудно разсказать. А что касается пустяковъ на прим. наперстокъ мой серебрянный со стола пропалъ, ножъ кусками повыламывали, корову днемъ припустить до теленка и намъ молока ни капли не остается, это все ничего не значитъ; посуда какую П. А. накупилъ переколочена.

Вездѣ осуждать поносить насъ это обратилось въ привычку. Одна женщ. принесла курицу продавать да увидѣвши меня утикать: чего ты. да принесла курицу продавать да и боюсь. чого. тутъ кажуть таки паны живуть, що все бьюця, а это все для того роспустили слухъ чтобъ оправдать свое бѣгство. Ан. это цѣлый адъ. Какъ худобки не стало поскромнѣла. Но мнѣ кажется рубца не осталось чтобъ она вмѣстѣ съ Устей или Окс. не осмѣяла. Нѣтъ ни одной вѣрной души. П. А. для спокойствія Окс. велѣлъ прежде дѣтей укладывать спать, а потомъ доить коровъ, а то только, что начнетъ доить, а тутъ дѣти спать, ѣсть хотятъ, а она уже не окончивши дѣла не можетъ пойти къ нимъ. Такъ она вмѣсто благодарности вышла на огородъ да передъ всѣми. И дѣтей клади спать і коровы доіть, і дітей клады і доіть, клади і доіть. Они так привыкли говорить все худое о насъ (потому что ихъ еще не повысѣкали) что даже не вникаютъ въ смыслъ, а каждая и каждый [видерте слово: говоритъ] о нас не думая. У другихъ господъ осуждаютъ пищу, одежду, а у насъ разбираютъ наши достатки происхожденіе, и дурное управление. Отчего въ голову и приходятъ такія мысли какъ утикать“ (I.VI.54).

Життя на хуторі стає все напруженіше. Взаємовідносини між Кулішами та їхніми кріпаками виливаються в форму дріб'язкових сутичок, не менш дріб'язкових репресій. У центрі цих репресій — Ганна, Семенова дружина, що її чоловік, як побив його пан, утік з хутора до Мотронівки. „Ан. какъ я отобрала скрыню сдѣлалась проворнѣе. А какъ скоро она, то и всѣ. Она всѣхъ взяла въ руки, что она скажетъ, то свято; всѣ ей угождаютъ для того, чтобы она ихъ не выдала плутней“ (1.VI.54). „Аннушка не терпитъ моихъ замѣчаній и (за очно) постоянно трунитъ надо мной. Если я ей что нибудь скажу (она своими дѣлами и походкой напоминаетъ Тетяну Кардашивну) она мнѣ въ отвѣтъ „моя барыня всегда была мною довольна, я всегда умѣла ей угодить, а вамъ я не знаю какъ. Я однажды попробовала дать ей помыть бѣлье, она цѣлый день провозилась, и помыла такъ, что ни я ни П. А. не надѣвали, а отдали перемывать Усти. У меня некому мыть бѣлья... Ан. мы никакъ не наказываемъ, а ждемъ твоего пріѣзда. Желательно бы чтобы ты не позволяла ей цѣловать твою руку, а чтобы она была навсегда подальше, мы при тебѣ оставимъ Варку для услугъ“ (25.VI.54). У Аннушки сынъ Трофимъ, я ей изъ скрыни кромѣ необходимого ничего не дала. Уже мѣсяцъ какъ твоего Сем. нѣтъ. Какъ поступить съ Ан. добромъ. Хотя оно еще не все у меня. Вообрази, что дерзостная Ан. послѣ всѣхъ мерзостей ея и супруга ея просила меня къ себѣ кумой; но я даже до сихъ поръ не была у ее хаты; бабу велѣла позвать и посылаю ей молока и другихъ сластей, для подкрѣпленія силъ. Она и ребенокъ впрочемъ здоровы“ (25.VII.54) [1]).

Закінчуючи анекдотично-трагічного листа від 1-го червня р. 1854-го Олекс. Мих, резюмує: „Вотъ тебѣ свойство степной жизни“.

[1]) В листі без дати Ол. Мих. пише: „Аннушку я всегда стараюсь удалять отъ себя, она постоянно копаетъ, садитъ табакъ, или хоть перья деретъ; но не бываетъ моей горничной. Много объ ней гадкого знаемъ, да писать не хочется, утомительно“.

Чимало треба було прожити й пережити, щоб від Кирило-Методіївського р. 1846-го перейти до Лубенського хуторного року 1854-го. Листи Ол. Мих. в усій своїй наївній, иноді безграмотній непретенсійності розгортають перед нами повну картину Кулішевого господарювання. Хоч це тільки її характеристика „воры, грубіяны и утикачи," хоч це її ідеологія „вареників та борщу", хоч це тільки її, певне, думки, наче-б кріпаків наперед треба всіх пересікти, проте все це дає нам спромогу казати про тую обстанову, що утворилася була навколо Куліша, коли він здійснив свою мрію зробитися хуторянином. Помалу виховувавсь і зростав класовий антагонізм, що повставав з безглуздих і диких дрібниць: з крадіжки наперстка, з випитого квасу, з недогляду за коровою, з суперечки про дорогу, з осудливих розмов про паню, з сварки дружини з покоївкою. Зненависть доходить до останньої межі. Вона доходить так далеко, що „люди" Кулішів почали робити спробу підпалити своїх панів.

1854 года 25 іюля
а черезъ день и 27.

Второе посланіе о свойствѣ степного воздуха.

Милый мой дорогой Надунь безцѣнный другъ мой. Здоровеньки-ли Вы. Мы очень давно отъ Васъ не получаемъ писемъ, да некого и посылать за ними. Мы живемъ среди разбойниковъ. Устя обокрала насъ и утикла днемъ съ огромнымъ грузомъ съ общаго согласія нашихъ людей. Спроси у Варки, что это значитъ, что она мнѣ никогда несказала, что Устя самая отвратительная неблагодарная дѣвка и первая въ мирѣ воровка. Она съ нею въ одной хатѣ жила три года... Варка покрывала такую злодѣйку, которая все брала, что ей попадалось подъ руку и которая въ Петербургѣ сахаръ (который я къ чаю кусокъ давала) бросала въ помойницу съ пренебреженіемъ потому что я ей давала мало. Устя три года упражнялась въ осужденіи насъ и воровствѣ и Варка ни одной жалобы ни одного слова честно ли это. Какое злодѣйство и неблагодарность со стороны Варки... Она мнѣ дастъ отвѣтъ за Устю, ее первый долгъ былъ сказать мнѣ, что это за дрянь. Еще Устя прежде всего этого запалила ту хату, которую и Аннушка палила, впрочемъ неумышленно — ее наказали; но она ушла черезъ два дня послѣ наказанія; и собиралась въ дорогу больше мѣсяца. Сахаръ крала и здѣсь по ночамъ. Кормила все село. Сахаръ до того ѣла, что ночью, вставши, съ хлѣбомъ ѣла; матери и всему миру давала; крупичату муку и галушечки варила, вареники, вишни, конфекты; наконецъ, худобы столько съ собой набрала и воротничковъ и всего, всего; что ей необходимо будетъ нанимать подводу. Все ей покровительствовала Ан. Окс. и Семенъ. Она столько накрала всего и набрехала вездѣ на меня, что трудно описать; такъ она при надзорѣ Варки привыкла красть, что если я поставлю стаканъ квасу и отворочусь, то она хлеснетъ; а при глазахъ П. А. карманы сах. понабивала".

Цього листа Ол. Мих. кінчає гістерикою. Її хвилює контраст межи тим, що є тут на хуторі, й тим, що було там, у Петербурзі. Тут „неблагодарный и совершенно испорченный народъ", а там — і на думку спадають любі

спомини про столичне життя, музику, віолончель, Caprisi[1]), французьку мову якоїсь Pachette... Контраст надто різкий, і нерви Ол. Мих. не витримують...

„Всѣ собираются утикать. Когда были жнива и косовица, то и жонкамъ давали водку не только мужикамъ, каждый день, это неблагодарный и совершенно испорченный народъ. Какъ вспомню о Петербургѣ, сердце болитъ. Caprisi еще съ головы не выходятъ и нѣкоторые пассажи изъ твоихъ пьесъ. А когда П. А. прочиталъ нѣчто по франц. съ такимъ выраженіемъ и тономъ какъ то право у меня во всемъ тѣлѣ судорги сдѣлались (безъ преувеличенія). Ахъ...“

Ну, а як Куліш поставивсь до цихъ „свойствъ степной жизни“, як він почував себе в ролі „малороссійскаго панка“, коли йому, після розриву з петербурзьким „Современникомъ“ і крахом намірів зробитися професіоналом-журналістом, довелося зійти „въ мелочь самой ничтожной панской жизни“, заглибитися в „дрязги деревенщины“?

Куліш почуває, що він чужий цьому життю, соціяльним умовам життя панської верстви. Йому властиве почуття відокремленості од середовища, хоч через зовнішні економічні обставини він мусить іти лінією визиску, до чого він инакше як з огидою не може ставитися. В ролі дрібного поміщика, ставши хуторянином, він не він, він не знає себе як себе. Перехід до господарювання на хуторі Куліш освідомлює, як відмовлення од себе, од своєї особи, як момент самозаперечення. „Меня мѣсяца два не было на свѣтѣ, былъ только человѣкъ, носившій мое имя. Но этому человѣку были чужды всѣ мои привычки и стремленія[2])“. Щоб перейти до господарювання, засвоїти всі способи господарювати на хуторі за допомогою кріпацької робочої сили, вести дрібне кріпацьке господарство, йому, колишньому кирилометодіївцеві, довелося відмовитися од усіх попередніх, вироблених довгими роками життя по великих університетських містах, звичок і змагань. Він дуже добре бачить ту одміну, що помалу утворюється між ним— хуторянином і мешканцем великого міста, професором і літератом О. М. Бодянським. 2-го липня р. 1854-го він пише останньому: „Ого, какой прорѣхъ въ нашей корреспонденціи. Но видно такъ оно и слѣдуетъ. Между малороссійскимъ панкомъ и профессоромъ университета какая можетъ быть переписка. А я въ послѣднее время погрузился по шею въ мелочь самой ничтожной панской жизни“. Проте, зазначаючи цю різницю, він підкреслює неможливість для себе бути хуторянином і панком. Він почуває глибоку огиду до цього життя. Панське життя — дріб'язкове й нікчемне. Він може порівняти його тільки до помийниці, а себе до людини, що її кинули в цю яму з помиями. „Франтъ, окунутый въ помойную яму, вышелъ бы оттуда съ болѣе веселой физіономіей, нежели съ какой Вашъ покорнѣйшій слуга пишетъ къ вамъ сіе посланіе“.

---

[1]) На берегах листа 25-го червня р. 1854-го Кулішева дописує: „Кланяйся и Маркевичу. La capricieux съ головы у меня не выходитъ. Какъ бы хотѣлось иногда въ прошедшее улетѣть“.

[2]) Кіев. Стар. 1897, XII, ст. 458.

Коли Куліш пише про „мерзость мелкопомѣстнаго хозяйства въ глухой степи“, то тут ми маємо настрої людини, що через незалежні од неї обставини попала в коло чужих і неприємних для неї соціяльних взаємовідносин. Куліш, очевидячки, не до кінця „панок“, не цілком „дрібний господар“. Не тут полягає „справа його життя“, мета його змагань. Він рішає плюнути на все і вдатися до своєї звичайної літературної праці. „Наконецъ, деревенскія мерзости мелкопомѣстнаго хозяйства въ глухой степи дошли до послѣдней крайности; я плюнулъ на все и обратился къ своимъ обычнымъ занятіямъ. Теперь уже ничто не вовлечетъ меня въ дрязги деревенщины; я откуплюсь отъ нихъ жалованіемъ прикащику и позволю ему украсть у меня даже платокъ изъ кармана — только такъ, чтобы я этого не замѣтилъ. Самъ же обращу свои мысли на дѣло жизни, какъ говаривалъ землякъ нашъ Гоголь“.

Та тут треба зазначити, що Куліш не розриває з своїм хуторянством. Обертається він до звичайної літературної праці, лишаючись хуторянином. Він одмовляється тільки від прикрих дрібниць безпосереднього керування, доручаючи провадити господарство своєму прикажчикові. Для Куліша ясно, що матеріяльною його базою повинно й надалі лишитися „мелкопомѣстное хозяйство въ глухой степи“, на цій базі дрібноземельного хутірського степового господарства ґрунтується для нього спромога працювати літературно. Хуторянство стає за неминуче потрібну економічну підвалину його „дѣла жизни“.

Ми не знаємо достотно, скільки часу був за прикажчика у Кулішів Василь Маркович, що його за злого генія їхнього хутірського господарства мала Ол. Мих., проте в одному з листів,—на жаль, на цьому листі не зазначено дати,—ми знаходимо подробиці, як цього Василя Марковича було звільнено. „Между вчерашнимъ и сегодняшнимъ днемъ,—пише Куліш,—произошло важное событіе. Василь Марковичъ объявилъ мнѣ, что такъ какъ я на него ‚все сержусь‘ (я сдѣлалъ ему легкое замѣчаніе за покупку муки, а впрочемъ обходился очень учтиво), то лучше бы разсчитать его. Я сейчасъ его отпустилъ, потому что онъ туповатый человѣкъ и плохой хозяинъ. Онъ, вѣрно, предвидѣлъ, что ему со мною не ужиться (такъ какъ я до всего добираюсь) и поспѣшилъ ретироваться. Находится другой хозяинъ, котораго бабушка [сусідка Кулішева] очень рекомендуетъ“.

Віктор Петров.

Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії.

Як ставився київський вчений до історичної географії, це можна простежити на різноманітних проявах його діяльности.

По-перше, як професор двох вищих навчальних закладів (університету й жіночих курсів), В. Б. Антонович початкові частини курсів своїх лекцій, викладаючи їх що-року („Історія Руси до монголів", „Історія Литовської Руси", „Історія українського козацтва", „Історія Галицької Руси"), певна річ, приділяв, традиційним звичаєм, і відповідним оглядам історично-географічним.

Вісімдесятими роками минулого XIX-го віку він улаштовував, окрім офіційних, ще й приватні, спеціяльні курси лекцій з історичної географії України („Історично-топографічний нарис Південної Руси" [1]).

Далі, як популяризатор відомостей з галузи місцевої історичної топографії, проф. Антонович читав публічні лекції ширшій, ніж звичайна студентська, авдиторії, керував відповідного характеру екскурсіями і підчас них давав поясніння.

Як лектор або доповідач на теми більш-менш спеціяльного характеру, В. Б-ч, звичайно, виступав на засіданнях, подібних до тих, що їх влаштовувало Історичне Товариство імени Нестора літописця, або підчас археологічних з'їздів, що відбувалися періодично, і взагалі за аналогічних обставин.

Словесні засоби, що в них А-ч виявляв свої історично-географічні студії, утворюючи здебільшого серед слухачів певний настрій на довший час, частенько друковано не зовсім справно, часом і зовсім їх не друковано [2]). Тож він належно доповнював їх своєю діяльністю в инших напрямках.

Насамперед треба тут мати на оці науково-літературну та иншу, що відбувалася одночасно з навчальною, діяльність В. Б. Антоновича редакційного характеру, коли йому доводилося підсумовувати раніш

---

[1]) Назва курсу, власне, обіймає другу його половину: першу половину присвячено характеристиці природніх властивостей краю, знов-же й його людности. „Історично-географічний нарис" це був стислий, популярний огляд України в її етнографічних межах (від Закарпатської Руси й Галичини з Буковиною геть аж до Кубанського краю та від Холмщини до Озівсько-Чорноморського побережжя), і переважали в ньому ремінісценції культурно-історичного змісту.

[2]) В. Б-ч звичайно на лекціях мав перед собою тільки звичайний конспект або програму, а згодом не пильнував, щоб текст значної частини своїх доповідів виправити до друку.

відомий історично-географічний матеріял або-ж перевіряти ужі праці, як призначені для нового видання, так і ті, котрі вперше мали вийти між люди в друкованому вигляді.

Отож, допіру ще починаючи професорувати, В. Б. за дорученням од Археографічної Комісії заходивсь призбірувати всенький матеріял що-до стародавньої топографії Київа та його околиць. По змозі він систематизував його в двох розділах (першому й третьому) призначеного не тільки для аматорів місцевої старовини, ба й для фахівців — членів Київського археологічного з'їзду 1874 року видання „Временной Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генералъ-губернаторѣ", що й побачило світ під назвою „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей". Ця праця мала на меті дати всім, хто-б цього забажав, змогу користуватися літературними перводжерелами.

Для цього в першому розділі цього видання місцевої археографічної комісії („Извѣстія лѣтописныя") В. Б. А-ч умістив уступи з відповідних місць з літописів староруських (до кінця XIV в.) та литовсько-руських, так само (в перекладі, звичайно) польських хронік, знов-же північно-руських, літописних-же усезбірок (XIV—XVI вв.), нарешті, літописів козацьких, щоденників та инших творів місцевої історіографії (XVII й XVIII вв.).

В другому [1]) розділі („Извѣстія грамотъ и документовъ") пороблено виписки більш, як з 70 архівних документів XV — XVIII вв.

Для тексту витягів пододавано де-не-де підрядкові поясніння або вставні примітки од редактора, що йому, можлива річ, належить і „Указатель топографическихъ названій".

Публікація й редагування отаких матеріялів, що переводилися одночасно та в певному співвідношенні з виданням актів для окремих томів „Архива Юго-Западной Россіи", дуже характерні для представника документального напрямку в студіях над краєвою історією. Констатування (иноді вперше в друкованому вигляді, дотого московською мовою) і групування, хронологічне й за змістом, історично-топографічних відомостей значною мірою усунули колишні перешкоди, щоб належно їх використовувати.

В цьому полягає головна заслуга видання, що й тепер, як зминуло вже п'ядесять років, одколи воно існує, зберегло свою вагу, потрібуючи тільки відповідних додатків, так само й доповнення картографічного, подібного до збірника планів міста Київа за різних часів, проєктованого тоді ще, на початку 70-х років [2]).

Слідом за тим вийшов у світ за редакцією В. Б. Антоновича [3]) й дру-

---

[1]) За розподілом в даному виданні, фактично третьому, бо другий у ньому розділ („Извѣстія очевидцевъ, современниковъ и иностранныхъ писателей") редагував професор Київської Духовної Академії Ф. О. Терновський.

[2]) Зразок такої репродукції, як відповідний відбиток з „Geographia Blaviana", й було вміщено перед титульною сторінкою згаданого археографічного видання.

[3]) Як і перший том суто-історичного змісту.

гий том „Собранія сочиненій М. А. Максимовича“ (Київ, 1877), з розділом у ньому між, иншим, історично-топографічним [1]).

В цьому розділі передруковано низку статтів відповідного змісту з галузи української історичної географії що належать небіжчикові Максимовичеві [2]).

Видаючи наново друковані статті М. О. Максимовича, певна річ, В. Б-ч реально виявив свій пієтет до заслуженого діяча в різних ділянках науки [3]).

Разом із тим, цей передрук давав також можливість [4]) підбити підсумки українській історичній географії в працях фундатора її, що, як гадав Антонович [5]), так багато допомагав закласти підмурок храму для спеціяльного вивчення рідної вкраїнської історії у відповідних її галузях: на його погляди доводилося вважати й наступним дослідникам [6]).

На цих поважних виданнях історично-географічного змісту редакційна діяльність В. Б. Антоновича не обмежилася.

З початку 80-х років минулого віку, відколи повстала (р. 1882) „Кіевская Старина“, де В. Б. брав участь у ній не тільки як співробітник, ба й як член редакції: він попереду переглядав, відповідно відбирав, писав передмови та пояснялні примітки значною, звичайно, мірою й до статтів історично-географічного, між иншим, змісту, надсиланих, щоб їх умістити в журналі.

Полишаючи офіційному редакторові остаточно обробити ту чи иншу призначену до друку статтю, він, зрештою, порівнюючи рідко вважав за потрібне засвідчити свою редакційну діяльність в зазначеному періодичному виданні, причому підписував повне прізвище тільки під своїми оригінальними статтями більш-менш поважними на розмір, а під дрібними замітками ставив ініціяли, часом, можливо, залишав їх і без підпису [7]).

---

[1]) Окрім археологічного та історично-етнографічного.

[2]) Усього 40: про Київ та його околиці — 25, про Київщину — 3, про Волинь — 2 та про Переяславщину — 10.

[3]) Пор. пропозицію А-ча 3 жовтня 1875 р. (коли він був за голову в „Юго-Западномъ отдѣлѣ Импер. Русскаго Географическаго Общества“) передрукувати праці вченого, що недавнечко перед тим помер. Київському відділові Географ. Т-ва пощастило надрукувати р. 1876-го самий-но перший том праць Максимовичевих із статтями суто-історичного змісту: далі Т-во було закрито, а другий том видрукувано вже під доглядом Церковно-Історичного Товариства при Київській Духовній Академії.

[4]) Згадаймо, як побивавсь наприклад, П. Г. Житецький у виголошеній одночасно з Антоновичем поминальній промові („Записки Юго-западнаго Отдѣла Импер. Русскаго Географическаго Общества“ за 1873 р., т. I, стор. 81. Київ, 1874), що Максимович, за свого життя не мав спромоги видати збірку своїх творів; до речи, і досі ще цілком їх не передруковано.

[5]) Порів. анонімну брошуру „Юбилей Мих-а Ал-ча Максимовича (1821 — 1871)“, стор. 46. У Київі, 1871.

[6]) Згад., напр., вплив думок Максимовичевих про Пересічень (Звенигород).

[7]) За приклад, як виявлялася редакційна діяльність Антоновичева що-до статтів історично-географічного змісту, може стати пояснялна примітка його до анонімної статті „Старинные тракты или дороги въ Южной Россіи“ („Кіевская Старина“, 1882, VI стор. 46), що з'явилася за повним його підписом.

У половині 80-х років В. Б. Антонович зібрав „Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи“ для першого тому сьомої частини „Архива Юго-Западной Россіи“, що його видала „Коммиссія для разбора древнихъ актовъ при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генералъ-губернаторѣ“ [1]). Тут подано рясний матеріял до дуже важливого в нашій історичній географії питання про колонізацію нашого краю, починаючи від кінця середньовіччя, питання однаково цікавого для історіографії як української, так і російської та польської.

Провідну, керівничу ролю проф. Антоновича в цій галузі історичної наукп видно далі, певна річ, і в двох випусках праці „Мемуары, относящіеся къ исторіи Южной Руси“ (Київ, 1890 і 1896 рр.)[2]), що їх переклала за його редакцією К. М. Мельник. Це видання 90-х років минулого віку матеріялу, що містить чимало для ознайомлення з історичною географією України[3]).

Ґрунтуючися на зазначених вже сторонах у діяльності проф. Антоновича, не можна ще як слід з'ясувати, чим саме він безпосередньо цікавився у ділянці історичної географії.

Про це можна довідатися, певна річ, тільки на підставі оригінальних його праць літературних, що з'явилися в друку цілком, або відомі нам тільки з витягів.

За час од 1870 до 1905 р. В. Б. Антонович випустив у світ понад два десятки різних друкованих історично-географічних праць. Перший його твір у цій ділянці припав хронологічно на той час, коли одбувши магістерський диспут, він обійняв університетську катедру в характері доцента. Останні-ж праці того самого змісту побачили світ того року, як ушановувано 35-ліття його професорської діяльности, тоб-то вже незадовго перед тим, як поважний вчений помер.

Науково-літературна діяльність В. Б-ча в галузі історичної географії виявлялася зовні насамперед тоді, коли він з'ясовував стосунки попередніх діячів в даній царині наукового знання до сучасного становища тої самої науки, підчас, наприклад, відповідного ювилейного шанування або посмертних поминок.

Тут ми маємо на увазі з одного боку участь В. Б. в ушануванні М. О. Максимовича з нагоди зминулого 50-ліття його літературної й нау-

[1]) Ці документи стали за основу для розвідки В. Ф. Владімірського-Буданова: „Населеніе Юго-Западной Россіи отъ половины XIII до начала XV вѣка“, що з'явилась, як вступна стаття редакції до даного випуску цього видання (У Київі, 1886).

[2]) Перший випуск друковано, як додаток до „Кіевской Старины“ за 1889 рік (№№ 5, 6, 8, 9). Див. рецензію Н. М[олчані·ського] на другий випуск в „К. Ст.“ (1898, III, 82 — 4).

[3]) До речи, коли мати на увазі бібліографічний довідник Фінкеля (Dr. Ludwik Finkel. „Bibliografia historyi polskiej“, II, 537 — 60 — geografia historyczna: „podróże, opisy, badania“. W Krakowie, 1893), то твори історіографічні, от як щоденники, мемуари, колишні подорожі, описи (згад., напр., Боплана), то-що, в польській спеціяльній літературі належать до історичної географії. Виявляється, отже, що тут розуміння історичної географії ніби трохи звужено, коли порівняти його з термінологією, що вталилася в москалів, німців або французів.

кової діяльности[1]), коли, як каже сучасний референт, „доцент В. Б. Антонович, що знаменито виявив вже себе в російській історії", як представник покоління, що недавно перед тим виступило на наукову ниву, в урочистій обстанові і сповнених глибокого почуття висловах, удавсь до ювилята, що поклав основний камінь до спеціяльного вивчення південноруської історії, прохаючи благословити розпочату науково-літературну діяльність".

Знов-же треба відзначити й посмертні літературні поминки того самого Максимовича, коли В. Б. Антонович[2]) виголосив промову, схарактеризувавши, правда, дуже стисло найістотніші риси в діяльності покійного вченого в царині історичної географії[3]).

Вияснюючи значіння спадщини Максимовичевої в царині історичної географії, В. Б. Антонович уважав його за починальника в багатьох галузях науки. Як він каже, Максимович утворив історичну географію, поклавши початок студіям над історією залюднення краю й колонізації південноруської зосібна.

Підкреслюючи характерну й для самого промовця рису—практичнотверезий розумовий напрямок Максимовича, В. Б-ч згадав потім про те, що небіжчик збирав матеріял, без якого не можна надалі розроблювати історичну географію. Отже і з цього боку з померлого вченого був піонер, що взяв на себе ролю муляра (південно) руської, української історії й виготував окремі цеглини для будівлі цієї науки. Зокрема, Максимовичеві праці з стародавньої топографії Київа та історичної географії Київщини можна визнати, як зауважив далі Антонович, за абетку для археологів.

Редагуючи перевидані незабаром відповідні праці Максимовича, В. Б-ч реально здійснив свої попередні відповідальні заяви.

Аналогічне завдання — висвітлити головними рисами завершену діяльність у царині української історичної географії (з топографією)—мали й дві наступні поминальні доповіді проф. Антоновича на засіданнях Історичного Товариства Нестора літописця наприкінці 70-х та на початку 90-х років XIX віку.

Першу з них присвячено дослідникові минулого Волини та її історичної географії В. І. Пероговському[4]), а друга мала на меті вшанувати

---

[1]) Див. згадану вже брошуру „Юбилей Максимовича М-ла Ал-ча" (1821—1871)" стор. 46—7, у Київі, 1871. Ювилей Максимовича святкували 8 листопада р. 1871.

[2]) Одночасно з Драгомановим, Житецьким і Левченком.

[3]) Так само й археології й почасти історичної етнографії (Див. „Записки Ю.-З. отдѣла И. Р. Г. О-ва", за р. 1873, т. I, стор. 78—9: „Журналъ засѣданія 18 ноября 1873 г." У Київі, 1874.

[4]) Виголошену ще р. 1879, під назвою „Очеркъ научной дѣятельности", доповідь цю, як витяг з некрологу під титулом „О трудахъ В. И. Пероговскаго" було видрукувано допіру р. 1888 у другій книжці „Чтеній" Товариства (стор. 100—2), а відповідне доповнення, як бібліографію праць Пероговського, подав земляк покійного волинського дослідника проф. М. П. Дашкевич у тому самому випускові зазначеного видання (стор. 170—1), також у „Кіевской Старинѣ" (1882, № 3, стор. 382. прим. 1). Порівн. Дашкевичів короткий спогад про В. І. П-го в газеті „Трудъ" 1882 р., № 46.

пам'ять прот. П. Г. Лебединцева, відомого знавця топографії й минувшини Київа та Київщини [1]).

Далі, завдання своєчасно більш-менш систематично інформувати про стан наукового знання в межах даної його галузи виконували й друковані рецензії В. Б. Антоновича на літературні видання мовами московською та чужоземними (польською, французькою й німецькою) історично-географічного характеру.

До праць В. Б. в цьому напрямкові треба зарахувати коротенькі, здебільшого [2]) бібліографічні замітки, що в 80-х—90-х роках минулого XIX віку з'являлися найчастіш на сторінках „Кіевской Старины", зрідка— в „Чтеніяхъ" Історичного Товариства Нестора літописця (в короткому до того витягові, в останньому разі), повідомляючи про той чи инший випадок.

Поміж иншого розгляненого свого часу, різноманітного змістом матеріялу, подано було тут рецензії на такі книжкові видання, як праці Дренякіна [3]), Гавзера [4]), Захар'євича й Шаранєвича [5]), Буйе [6]), „Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-Статистическаго Комитета" [7]), або збірник о. Сіцінського аналогічного змісту [8]).

Усе це—стислі, виконані як чергові журнальні й подібні огляди, інформації з питань української історичної географії.

Окрім редакції чужих літературних праць або оцінки-резюмування діяльности инших в галузі історичної географії, проф. Антоновичеві доводилося, спростовуючи, наприклад, невідповідні сучасному станові науки погляди, виступати тоді-ж-таки, у 80 й 90 роки, з полемічними друкованими статтями.

Такі виступи, що мали на меті з'ясувати ті чи инші питання в даній галузі історичного знання, відбулися, наприклад, з приводу доповіди в Несторівському Товаристві (р. 1883-го), що наробила свого часу багато галасу, в майбутньому петербурзького (тепер ленінградського) академика

---

[1]) „Чтенія", XII, стор. 8—10: „П. Г. Лебединцевъ". Київ, 1894. Тут подано тільки стислий витяг із доповіди.

[2]) Підписані звичайно тільки ініціялами авторовими.

[3]) „Бѣлгородъ съ уѣздомъ. Историко-статистическій очеркъ" (Харків, 1882). Рецензію було видрукувано в „Кіевской Старинѣ" за 1883 р., № 1, стор. 179—180.

[4]) Leopold Hauser „Monografia miasta Przemysla" (Przemysl, 1883). Див. „К. Стар." 1883, III, стор. 647—9.

[5]) Julian Zacharjewicz i Izydor Szaraniewicz. „Wycieczka do Zalukwi, Halicza i na Kryłos" (Lwów, 1822). Див. „К. Стар.". 1883, IV, 876—8 стор.

[6]) Bouillet. „Dictionnaire universel d'Histoire et de Géographie". 30-me édition, entiérement refondu sous la direction de M. Gourraigne. Paris, 1893. Тут подано рецензію та тії уступи в словникові, котрі стосуються до історичної географії України та що їх написано, між иншим, за співробітництвом Хв. Вовка. Див. „К. Стар." 1893, I, 178—189 стор.

[7]) „Чтенія в. „И. Об-ве Н.-Л.", XI стор. 27 (Київ, 1896).

[8]) Св. Е. Сицинскій. „Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I. Каменецкій уѣздъ" (Каменецъ Подольскъ. 1895). Див. „К. Стар.", 1896, V. 55—8 стор.

О. І. Соболевського, який спитувавсь відродити відому Поґодінівську [1]) теорію, або як одсіч галасливому й претенсійному виступові в місцевім друку археолога-дилетанта Кибальчича в деяких питаннях історичної топографії м. Київа [2]).

Те, що Антонович не погоджувавсь з своєрідними поглядами того або иншого фахівця в певній галузі знання або бачив потребу спростувати ризиковані твердження дилетанта, це неначе зобов'язувало його при відповідній обстанові виступати не в усній тільки, ба й в друкованій формі, робити узагальнення, популяризувати встановлені в той час історично-географічні відомості в тій, принаймні, частині, що торкалася місцевої, київської історичної топографії.

В наслідок того вийшли між люди влаштовані (у березні 1896 року) з ініціятиви Історичного Товариства Нестора-літописця науково-популярні „Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева", що їх викладав В. Б. Антонович спільно з професором-геологом П. Я. Армашевським [3]).

І перша („Кіевъ въ дохристіанское время") й друга („Кіевъ въ княжеское время") з цих лекцій В. Б-ча, подавши попереду суто-історичні відомості, кінчалися історично-топографічним оглядом Київа за відповідні періоди. Звичайний для В. Б-ча Антоновича простий та живий виклад, знов-же й уміле орудування тільки точними, з погляду авторового, даними пояснюють видатний успіх цих читань; їх друкований текст тепер, коли минуло мало не трицять років, певна річ, потрібує часткових редакційних поправок, залежно від сучасного стану знання в даній галузі науки [4]).

---

[1]) Витяги із заперечень Антоновича проф. Соболевському р. 1888 („Нѣсколько данныхъ о населеніи Кіевской земли въ XVI в.) наведено в надрукованій тільки р. 1888 другій книзі „Чтеній" (стор. 217, також 225—6). Порів. бібліографічний огляд І. М. Каманіна в „Кіевской Старинѣ" (1889, V+VI, стор. 651).

[2]) Доповідь Антоновича в Товаристві Нестора літописця під назвою „О раскопкахъ по Обсерваторному переулку" спочатку видрукувано в „Кіевскомъ Словѣ" за рік 1895 в №№ 2798, 2806 і 2807 (була й окрема відбитка), а потім у трохи ширшій редакції, видрукувано також у „Чтеніяхъ" Товариства (X, 37 і 52—70) під зміненим титулом: „Къ вопросу объ уничтоженіи Ярославова Вала" (Київ, 1895,—також і окремою відбиткою). В обох виданнях стаття є зразок фактично обґрунтованого аргументування вченого полеміста. Пор. з цього приводу написану статтю В. І. Щербини „Нѣсколько словъ о валѣ въ Кудрявскомъ переулкѣ" („Кіевская Старина", 1895, XI, 56—8) й анонімну замітку „Къ вопросу объ уничтоженіи Ярославова Вала" (ibidem, 1896, I, 21—2). Пор. ще короткі оцінки тої статті у М. П. Василенка („Кіевская Старина" 1896, V, 61), так само П. (Житецького), що назвав, до речи, статтю Т. Кибальчича „археологічною чаромантією" (ibidem, 1898, X, 26).

[3]) Київ, 1897. Лекцій відбулося тільки трое, і тільки першу прочитав проф. Армашевський. Пор. бібліографічну замітку Н. М. (олчанівського) в „К. Ст." (1897, IV, 40—1).

[4]) Пор., наприклад, питання про місце, де стояв великокнязівський терем, про первісне призначення дерев'яних зрубів біля Андріївської церкви, про напрям колишнього яру, що починався від підгір'я католицького костьолу, проходив ніби-то під будинком колишніх Урядових Установ, та про сполучення його з верхом Кожемяцького яру, про напрям Хрещатицького яру—в першій лекції, а в другій—з приводу обстанови закладин Софійського Собору, місця, де були Лядські ворота, твердження, якого саме часу збудовано

Безпосередньо звязано із цими лекціями і текст доповідів (його перед тим, як друкувати, невдовзі після них, певне перевірив сам В. Б-ч) про „Осмотръ членами XI археологическаго съѣзда достопримѣчательностей Стараго города (13 августа 1899 г.) подъ руководствомъ проф. В. Б. Антоновича“ [1]).

Сам заголовок „Осмотра“ показує, що місцевість історично-топографічного огляду обмежено районом Старого, тоб-то Горішнього, Київа [2]).

„Лекції“ й „Осмотръ“ певною мірою поповнюють, звичайно, одно одного.

На межі поміж використанням спадщини, одержаної від инших, та самостійними дослідами проф. Антоновича стоїть його звід відомостей, як ті, наприклад, що він подав у замітці узагальненого характеру „Поселенія запорожцевъ въ Банатѣ“ [3]), або відповідні екскурси нарисів не спеціяльно історично-топографічного характеру, як ті, наприклад, що трапляються в монографії: „Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе [4]), або „Лѣтопись Сатановскаго Монастыря“ [5]).

теперішню будівлю Трисвятительської церкви часів Володимира Святого, здогад, що в Десятинній церкві поховано мітрополіта Михайла, поясніння „хор“ у ній, ототожнювання гробниці кн. Володимира з тою, що стоїть у підпіллі того самого храму, а так званої Іринінської пам'ятки з рештками однойменного манастиря Ярославової доби, знаходження ніби-то й тепер у Михайлівському манастирі гробниць князя-будівника та його дружини, так само з приводу постійного буцім-то існування подільського „столпія“, часу заснування манастирів Кирилівського або Видубецького й т. п. Оцінку Антоновичевих лекцій див. у Томашівського „Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. (З нагоди ювилею)? У Львові, 1906, стор. 16—9.

Про значний попит серед місцевого громадянства на зведення й узагальнення матеріялу з поля місцевої історичної топографії, подібні до тих, що подавали в своїх лекціях професори Армашевський і Антонович, можна бачити й з того, що саме, тоді, мало не одночасно з цими лекціями, з'явилися друком аналогічні праці М. І. Петрова, тодішнього професора Київської Духовної Академії: а) „Кіевъ, его святыни и памятники“ (видання „Приходской Библіотеки“ за ред. Шемякина. СПБ., 1896) та б) „Историко-топографическіе очерки древняго Кіева“ (відбиток із „Трудовъ Кіевской Духовной Академіи“, за 1896—7 рр. У Київі, 1897), що давно вже позникали з продажу. Так само треба згадати за вельми цінні 7 публічних лекцій небіжчика проф. П. В. Голубовського „О монументальныхъ памятникахъ Кіева“ (читані вже р. 1904 в будинку Університету з ініціятиви місцевого Педагогічного Товариства, але, на жаль, не видрукувані).

[1]) І. „Труды XI Археологическаго съѣзда въ Кіевѣ 1899 г.“ Т. II., стор. 135—40 (Москва, 1902). 2)„Извѣстія XI Археологическаго съѣзда въ Кіевѣ 1—20 августа 1899 г., № 12, стор. 164—71.

[2]) Відповідного характеру екскурсії на Поділ і Печерське підчас з'їзду влаштували також професори М. І. Петров (для Нижнього міста) та В. З. Завітневич (для Лаври).

[3]) „Кіевская Старина“, 1882, VI, 549 — 52. Пор побіжну згадку про цю статтю в згаданій брошурі д-ра С. Томашівського (стор. 44, прим. 3).

[4]) Спочатку статтю вміщено в „Кіевской Старинѣ“ (1882, I, 1 — 48); і з неї починавсь зміст першої книги нового журналу; згодом В. Б — ч передрукував її в першому томі своїх „Монографій по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи“ (Київ, 1885). Див. у цьому останньому виданні стор. 244 — 7, надто 256 — 9.

Всупереч висновкові відповідної частини цієї статті проф. О. І. Соболевський р. 1883 виступив у Історичному Товаристві Нестора літописця з доповіддю (окрім докладу „О памятникахъ древняго кіевскаго говора“): „Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV и въ XV в.“, що викликала заперечення і самого Антоновича (він виступив із зазначе-

Низку самостійних дослідів В. Б. Антоновича на ниві історичної географії треба, певна річ, визнати за найважливішу з літературного його спадку оглядяного характеру. Адже вона так чи инакше відбиває зібраний чи опрацьований у дослідника матеріял історичного, археологічного або історично-географічного (топографічного) змісту, дає до того зрозуміти, на які об'єкти вчений переважно звертав увагу, як територіяльно розподіляв її, з якими засобами підходив до предмету своїх студій, яких уживав способів опрацювання, то-що.

Перша суто історично-географічна праця Антоновичева, що з'явилася ще р. 1870, це стаття „Мѣстечко Ходорковъ. Историческій очеркъ".

Закреслений у широченькому маштабі для невеличкого провінціяльного офіційного періодичного видання, що притулило його у себе [1]), і доволі живо виконаний, цей нарис, на жаль, лишивсь нескінчений,—можливо, не через самі-но технічні причини.

Дальший що-до часу складання нарис історично-топографічного змісту „О лѣтописномъ древнемъ Кіевскомъ Звенигородѣ", дарма що невеличкий завбільшки, проте дуже цікавий своїм виконанням.

Це—доповідь на одному із засідань Історичного Товариства Нестора літописця в першому (р. 1873) році його існування. Видрукувано її, проте, трохи згодом, рівночасно в двох спеціяльних виданнях (московському й київському), до того з репродукцією тотожнього тексту в обох виданнях: в останньому додано тільки таблиці з відповідними чертежами [2]).

ним вже переглядом даних про колонізацію в XVI в. Київщини), і Житецького, Дашкевича й низки инших членів Товариства. Відомості про це див. в „Чтеніяхъ" останнього (т. II, стор. 215 — 27), так само у М. С. Грушевського: 1) „Очерки исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія" (У Київі. 1891, стор. XIV та 433—5), 2) „Кіевская Русь" (т. I, стор. 468 — 73. СПБ., 1911). 3) „Історія України-Руси" (т. I, стор. 551 — 6. Видання третє. Київ, 1913), почасти й у П. Г. Клепатського („Очерки по исторіи Кіевской Земли". Т. I. Литовскій періодъ. Стор. XVIII. 445 та 448 Одеса, 1912). Проти висновків Антоновича в „Київі" свої підсумовані заперечення подав Соболевський у статті „Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Кіева" (київські „Университетскія Извѣстія", 1885, VIII, 281 — 92). Пор. з того самого приводу й І. М. Каманіна („Кіевская Старина", 1885, VI, стор.), надто-ж Томашівського (op. cit., 22 — 5).

[5]) Пор. стор 445 — 6 у „Монографіяхъ". Під заголовком „Православный монастырь и его уніатская лѣтопись (Къ исторіи Сатановскаго монастыря Подольской епархіи)" статтю спочатку видрукувано в „Кіевской Старинѣ" (1882, II, стор. 418 — 25).

Коротеньку згадку про цю-таки працю див. у Томашівського (op. cit., стор. 38).

[1]) „Кіевскія Губернскія Вѣдомости", 1870 г., №№ 46, 51 та 53. — Про Ходорків див. замітку Руліковського в „Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów slowiańskich" (wydany pod redakcyą Sulimierskiego, Chlebowskiego, Walewskiego). Том III, стор. 608 — 10 (Warszawa, 1880), також—вказівку в „Спискѣ населенныхъ мѣстъ Кіевской губерніи" (видання Київського Губерніяльного Статистичного Комітету, стор. 1396 — 7. Київ, 1900), так само, певне, в тексті до „Археологической карты Кіевской губерніи" самого В. Б. Антоновича, стор. 55 — 6 (Москва, 1895), де між иншим подано й попередню літературу питання. Побіжну згадку про цю статтю А—ча див. у Томашівського (op. cit., стор. 35).

[2]) „Древности Московскаго Археологическаго Общества" за 1876 р. (т. VI, стор. 41—6), „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Н. Л." (кн. I, стор. 37 — 43. У Київі, 1879). Пор. „Археологическую карту Кіевской губерніи", стор. 28.

Розглянувши відразу документальні свідоцтва й переказавши—иноді текстуально — відповідні місця в літопису, автор робить з них певні висновки, щоб вияснити місцевість, де був цікавий для його пункт, зноситься з цього приводу із знавцями місцевої топографії, робить належні довідки в докладній географічній мапі, особисто вивчає місцевість, робить екскурс у літературу питання й робить, кінець-кінцем, висновок, що колишній київський пригород Звенигород — тотожній з Хотівсько-Теофанієвським, так званим Сіраковим городищем. А щоб по змозі уточнити текст викладу, В. Б. ілюстрував його чертежами.

Планування матеріялу, аргументація та методи досліджувати дуже характерні для дослідника, що з'ясовував місцевість Звенигорода переконливіше, ніж його попередники Неволін, Погодін, ба навіть Максимович.

Тож недивниця, що думку В. Б. Антоновича, нехай пізніш її й заперечувано, власне повставали сумніви що-до її правдивости [1]), здається, мало не прийнято в спеціяльній літературі [2]).

За не менш важливу з наукового погляду треба визнати й доповідь Антоновичеву на Казанському археологічному з'їзді р. 1877 „О валахъ, находящихся на территоріи Кіевскаго княженія“ [3]), що її трохи згодом він розгорнув у невелику, але надзвичайно цікаву розвідку, що фактично з'явилася в Київі мало не одночасно з первісним, у Казані зачитаним начерком; тільки-ж цим разом він звавсь „Змієвы валы въ предѣлахъ Кіевской земли“ [4]).

Як і розробляючи попередню тему, дослідник безпосередньо підходить до місцевости й назви так званих змієвих валів, констатує декілька їх ліній на Київщині, описує сьогочасний їх вигляд, знайомить з давнішими гіпотезами про призначення й час походження валів, так само й з народніми поясненнями, робить потрібні довідки з літопису та з історії військової справи, підсумовує думки й робить, кінець-кінцем, висновок про фортифікаційне свого часу призначення розглянених старовинних земляних споруд, утворених на початку X віку, щоб обороняти Русь проти печенізької навали.

За ілюстративне до тексту поясніння править невеличка мапа із схематично накресленими стародавніми валами, яку попереджено до того тільки несміливим ескізом у кресленому додаткові до етюду про Звени-

---

[1]) Пор. Лебединцева („Чтенія“, I, стор. 269 — 70), Похилевича („Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій“, стор. 102. Київ, 1887) і автора цієї статті („Чтенія“, кн. XXII, вип. III, нарис „Городище у д. Почтовой Виты“, стор. 30 — 42. Київ, 1912).

[2]) Пор., наприклад, Іловайського („Исторія Россіи“, частина друга, стор. 517. Москва, 1880), Грушевського („Очеркъ исторіи Кіевской земли“, стор. 24), Рулі ковського („Słownik, т. XIV, стор. 682. Варшава, 1897), Рудакова („Энциклопедическій Словарь“ Брокгавса та Єфрона, вип. 23, стор. 356; те саме і в другому, скороченому виданні „Словаря“, вип. XII, стор. 357), Томашівського (op. cit., стор. 9 — 10; в останній статті трапляється проте в даному випадкові чимало огріхів) та, можливо, инших.

[3]) Див. „Труды Казанскаго Археологическаго Съѣзда“ 1877. Т. I, стор. 1 — 4 (для статті — окрема пагінація). Казань, 1884.

[4]) „Кіевская Старина“, 1884, III, 355 — 70.

город та згодом розгорнулася (на археологічних мапах Київщини й Волини) в досить показні графічні репродукції.

Не вважаючи на скромну заяву авторову, що питання про згадані в його розвідці пам'ятки місцевої монументальної старовини ще не досить з'ясовано, наведені факти й подана з властивою розумові В. Б. тверезістю аргументація мали своїм наслідком те, що твердження цієї розвідки мало не цілком прийнято в науці [1]).

За довід на те, що в науці визнано погляди Антоновича в цьому питанні, правлять не тільки відповідні покликання в друку [2]), але також — і в даному випадку це найважливіше — продовження, розвиток дослідів у цьому напрямку в дальших працях як самого В. Б-ча [3]), так і його наступників [4]).

---

[1]) Окрім, здається, того, що актуальне призначення валів віднесено тільки до часів боротьби з печенігами, а також — фактичного протягу окремих ліній цих земляних споруд, зазначених у Антоновича спочатку, звичайно, тільки ескізно.

[2]) Грушевський: (1. „Очеркъ исторіи Кіевской земли", стор. 26—7; 2. „Кіевская Русь", стор. 293; 3. „Історія України-Руси", т. I, стор. 241—2 у третьому виданні). Томашівський (op. cit., стор. 10: проста, побіжна й неясна до того згадка), автор заміток в „Энцикл. словарѣ" Брокгауза й Єфрона, як у першому його виданні (вип. XXIV, стор. 608), так і в другому, скороченому (вип. XII, стор. 608).

[3]) Пор. відповідні графічні визначення на археологічних мапах Київщини й Волини, що їх склав Антонович.

[4]) Пор. праці проф. Вас. Гр. Ляскоронського: 1) „Городища, курганы и длинные валы въ бассейнѣ р. Сулы" (в I-му томі „Трудовъ XI Археологическаго Съѣзда. М., 1901), 2) „Городища, курганы и длинные (зміевые) валы по теченію рѣкъ Псла и Ворсклы" (т. I-ий „Трудовъ XIII Археологическаго Съѣзда". М., 1907), 3) „О зміевыхъ валахъ въ предѣлахъ Южной Россіи и ихъ связи съ курганами-майданами" (в I-му томі „Трудовъ XIII Археологическаго Съѣзда"), 4) „Городища, курганы, майданы и длинные (зміевые) валы въ области днѣпровскаго лѣвобережья" в I томі „Трудовъ XIV Археологическаго Съѣзда. Див. нарис Падалки: „Древнія земляныя сооруженія въ предѣлахъ Полтавской губерніи" (в 1-му випуску „Трудовъ Полтавской Ученой Архивной Коммиссіи", Полтава, 1905), а також низку заміток автора цієї статті: 1) „Змієвы валы вблизи Кіева" (у випусках 1 й 2-му книги XXI-ої „Чтеній"), 2) „Водораздѣлъ Ирпеня и Стугны" (у випуску 3-му книги XXI-ої), 3) збірку з цих розвідок „Забуті межі давньої Київщини" (в книзі III-ій „Записок Українського Наукового Товариства в Київі"), 4) „Къ вопросу о древнихъ укрѣпленіяхъ въ окрестностяхъ Кіева" (в книзі I-ій київського „Военно-Историческаго Вѣстника" за 1912 рік), 5) „Проектовані нові під'їзні залізниці в межах Київської губерні з історично-археологічного погляду" (в кн. XIII-ій „Записок історичної і філологічної секції Українського Наукового Товариства в Київі"), 6) „Защитный валъ у хутора Мрыги подъ Кіевомъ" у проектованій до друку книзі „Чтеній", що не побачила світу). Пор. почасти також і статті Яременка, о. Сіцінського й, можливо, Б. С. Стеллецького („Бѣлгородка. Опытъ военно-историческаго изслѣдованія древнерусскихъ укрѣпленныхъ пунктовъ" (в одному з випусків „Военно-Историческаго Вѣстника" за 1909 рік), його-ж ескізну мапу „Пути, укрѣпленные пункты и валы праваго берега р. Днѣпра у г. Кіева эпохи князя Ярослава" (у тому самому „В.-Историч. Вѣстн." за 1911 р., кн. 7—8), знов-же замітки М. Ф. Наркевича (пор. нариси в книзі, що її він склав р. 1914 разом із автором цієї статті: „Пам'ятка" для учасників екскурсій київського відділу „Имп. Русскаго Военно-Историческаго Об-ва" в Китаїв („Фортификационный комментарій" до історично-топографічного нарису) та Білгородку („Значеніе древняго Бѣлгорода въ связи съ операціонными направленіями и военно-торговыми узлами Кіевской области") та інші.

Пізніші нариси В. Б. Антоновича історично-географічного змісту, з числа тих, котрі з'явилися за останні два десятиріччя XIX в., взагалі не такі й великі завбільшки. Ґрунтуючися на комбінації свідоцтв літературних та археологічних, за об'єкт свій, як звичайно і в инших аналогічних наукових студіях В. Б-ча, вони мали тільки територію Правобережної України, власне 3-х губерень колишнього „Південно-Західнього Краю" (Київської, Волинської й Подільської).

Такі, наприклад, що виходять з особистих розвідок вистудіюваних місцевостей, дві спеціяльного характеру невеликі замітки, з яких одна („Изъ археологическихъ экскурсій. Село Кальникъ и его памятники старины")[1] мала на меті відтворити давноминуле одного з закутків на півдні Київщини (в колишньому Липовецькому повіті), а друга („Забытый городъ. Изъ археологическихъ экскурсій")[2] — околиці (схарактеризованого в найранішому з історично-географічних етюдів А-ча) Ходоркова, біля якого був тепер „Забытый городъ", стародавній Грубськ, не зазначений проте в жадних тогочасних літературних свідоцтвах.

Одночасно з цими замітками В. Б. Антонович написав один з кращих етюдів історично-географічного змісту „Грановщина (эпизодъ изъ исторіи Брацлавской Украины")[3]. Етюд присвячено ремінісценціям про минуле відповідної частини Поділля, її залюдненню, колишній місцевій колонізаційній політиці та минулій долі краю. Спираючись достатньою мірою і на рукописний та друкований актовий матеріял, і на спеціяльну літературу питання і відтворюючи сконстатований матеріял довідок на належному тлі висвітлень і узагальнень, автор зумів дати, нехай і невелику, проте жваво виконану й закінчену працю, цікаву між иншим і для сучасної нам доби тим, що в ній підкреслено важливість історичного чинника (непринятного особливо для представників тодішньої польської історіографії), як суперечности станових інтересів селян-хліборобів і дворян-землевласників, що й викликало віковічну в свій час криваву козацько-польську боротьбу.

Дві коротенькі доповіді, що з'явилися трохи згодом, взаємно доповнюючи одна одну: „Бакотскій скальный монастырь, объясненіе къ ри-

---

[1]) „Київская Старина", 1887, VIII, 761 — 5. Про Кальник див. також у тексті до „Археологической карты Кіев. губ." Антоновича (стор. 71), де дано, до речи, і вказівки на попередню літературу питання (Фундуклей, Похилевич, Біляшівський і „К. Стар." за 1887 р., № 2), також у „Спискахъ населенныхъ мѣстъ Кіев. губ." (стор. 873) і, особливо, в замітці Руліковського в третьому томі „Słownika" (стор. 704 — 7. Варшава, 1882). Побіжна вказівка на цю працю Антоновича — у Томашівського (op. cit., стор. 10, прим. 6). „О раскопкахъ у с. Кальника" див. відповідний „Отчетъ Императорской Археологической Комиссіи".

[2]) Уперше з'явилася в „Кіевскомъ Словѣ" (1888, ч. 344), звідки була передрукована в „Кіевской Старинѣ" (1888, IV, 21 — 7). Пор. „Археологическую карту Кіев. губ." Антоновича (стор. 55 — 6, проти замітки про Ходорків). У Томашівського (op. cit., стор. 10, прим. 6) про цю статтю є згадка, але неточно визначена, до того без належної довідки навіть незрозуміла.

[3]) „Київская Старина", 1888, № 1 + 2 + 3 (потрійне число), стор. 75 — 93.

сункамъ [1])" та „Дополнительныя раскопки въ Бакотскомъ скальномъ монастырѣ [2])", стосуються також до історичної географії Поділля.

На кінець 80-х років минулого віку припадає й невеликий нарис В. Б-ча „Брагинская волость" [3]). Це — короткий огляд минулої долі південно-східнього кута колишнього Річицького повіту Мінщини, що, відійшовши від Турова, колишнього земського осередку дреговичів, перебував аж до кінця XVIII віку в безпосередньому адміністративному звязку з Київом. Тут подано переважно історичні дані про Брагин, тимчасом як довідки, зібрані про инше околичне містечко Хойники, залежно від стану історичних джерел, показалися у автора скромнішими.

Що-до Волини, що на самому кінці минулого віку притягла особливу увагу В. Б. А-ча, то серед його історично-географічних праць про неї складено (одночасно з допіру до того закінченою й продемонстрованою на археологічному XI з'їзді 1899 р. в Київі „Археологической картой Волынской губерніи") дві, що з'явилися невдовзі одна по одній, доповіді, і ранішу з них („О мѣстоположеніи лѣтописнаго г. Шумска") [4]) було (що-до тексту, графічної його ілюстрації й навіть заголовка) розгорнуто в пізнішій; останню автор доповів уже підчас самого з'їзду („О мѣстоположеніи лѣтописныхъ городовъ Шумска и Пересопницы") [5]).

Серед пізніших виявлень літературної діяльности проф. В. Б. Антоновича взагалі, а в царині історичної географії останньою, була, зрештою, участь його в „Древностяхъ Украины", виданні кол. Імп. Моск. Археолог. Товариства, що з нього з'явивсь у Київі р. 1905 тільки перший випуск за редакцією проф. Г. Г. Павлуцького, що мав завдання дати огляд монументальних пам'яток української художньої старовини.

---

[1]) „Кіевская Старина", 1891, X, 108 — 16.

[2]) „Чтенія", VII, 17 — 8. Цю доповідь, зачитану наприкінці р. 1892, видрукувано р. 1893 тільки в уривках. Про Бакоту див. у о Сіцінського: 1) „Бакота, древняя столица Понизья". Каменецъ-Подольскъ, 1889, та текст до „Археологической карты Подольской губерніи" того самого автора, стор. 293 — 6. Пор. також бібліографічну замітку Голубовського на брошуру „О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣпра въ Подольской губерніи" (Одеса, 1886), у „Кіевской Старинѣ" (1887, X, 369 — 70), також, „Słownik geograficzny", т. I, стор. 84).

[3]) Видрукувано без авторового підпису у виданому в Мінському, за редакцією М. Запольського (М. В. Довнар-Запольського, згодом відомого вченого й професора) „Календарѣ сѣверо-западнаго края на 1889 годъ" (стор. 113 — 7).

[4]) „Чтенія", XIII, 166. Тут, правда, подано тільки витяг з прочитаної доповіди.

[5]) „Труды Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ 1899 г." (Москва, 1901. Том I, стор. 148 — 51; див. також т. II, розділ III, стор. 155). Пор. „Извѣстія XI Археологическаго Съѣзда въ Кіевѣ 1 — 20 августа 1899 г.", ч. 13, стор. 199 — 200.

Про Шумськ див. „Археологическую карту Волынской губерніи" Антоновича (стор. 83), також у Теодоровича („Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской губерніи", т. III, стор. 354 — 69. Почаевъ, 1893), в „Энциклопедическомъ словарѣ" Брокгавса й Єфрона в першому (т. 79, стор. 20) й другому, скороченому (т 40, стор. 20) виданнях.

Згадка за праці Антоновича на цю тему є й у Томашівського (op. cit. 19).

Участь В. Б-ча виявилася в тому, що він склав історичний опис місцевостей, де є оглядані зразки церковного будівництва [1]).

Історично-географічні коментарі проф. Антоновича склали відповідні частини мало не всіх (17 з 18) окремих нарисів цього видання, що в них найбільшу увагу (7 заміток) віддано Київщині [2]), тимчасом як про Волинь [3]) і Поділля [4]) подано тільки по 5 заміток, тоб-то рівномірно для кожної з них.

Спеціяльне призначення історично художнього видання пояснює, звичайно, й допоміжний, службовий характер тексту, що склав проф. Антонович. Текст той це — навсправжки иноді ніби механічний додаток до меншої зовнішніми розмірами, але основної по суті частини кожного з нарисів альбому. Через те і виклад у них збудовано по-инакшому, як, у праці, що мала на гадці певний широкий план (наприклад про містечко Ходорків), являючи собою в хронологічній по змозі послідовності звичайнісіньку репродукцію тих котрі були під руками, відомостей про зовнішнє минуле тої чи иншої місцевости.

Знов-же, й самі відомості, що їх констатує дослідник, не претендують на вичерпливу повність [5]): для глухих, наприклад, закутків Волини та Поділля [6]) було досить і тих даних, що їх подали свого часу знавці місцевої старовини (Теодорович і о. Сіцінський), тимчасом як для місцевостей, подібних, наприклад, до подільських Зінькова або Вінниці, волинських Чуднова або Полонного і, зрештою, київських Ходорова, Синяви й надто Трипілля, використано далеко не все з того, що було в безпосередньому розпорядженні самого В. Б-ча або відоме було вже тоді в сучасній літературі питання [7]).

---

[1]) Див. „Введеніе", стор. 11. Відтворення минулого описуваних православних храмів (церковних, соборних, манастирських), графічна їх ілюстрація й спеціяльний опис належать уже реда торокі видання (як, певне, й заголовок кожного з нарисів).

[2]) „Медвѣдовскій-Николаевскій монастырь Чигиринскаго уѣзда", „Церковь Рождества Предтечи Богослова въ м. Ходоровѣ Каневскаго уѣзда", „Старая соборная церковь во имя св. Георгія въ Таращѣ", „Введенская церковь въ м. Триполи Кіевскаго уѣзда", „Старыя церкви с. Синявы Васильковскаго уѣзда", „Ильинская церковь въ с. Субботовѣ Чигиринскаго уѣзда" і „Матронинскій монастырь Чигиринскаго уѣзда".

[3]) „Церковь Рождества Пр. Богородицы въ с. Привитовѣ Новгородъ-Волынскаго уѣзда", „Церковь во имя св. арх. Михаила въ с. Почаевѣ Новоградъ-Волынскаго уѣзда", „Церковь во имя Рождества Богородицы въ с. Камнѣ Новоградъ-Волынскаго уѣзда" і „Деревянная церковь въ м. Чудновѣ Житомирскаго уѣзда" і „Деревянныя церкви въ м. Полонномъ Новгородъ-Волынскаго уѣзда".

[4]) „Свято-Михайловская церковь въ м. Чемерисахъ Волоскихъ Могилевскаго уѣзда", „Церкви въ м. Зиньковѣ Летичевскаго уѣзда", „Успенская церковь въ с. Дашковцахъ Ушицкаго уѣзда", „Деревянныя церкви въ г. Винницѣ" і „Церковь-замокъ въ Сутковцахъ Летичевскаго уѣзда".

[5]) Якщо можна гадати, наприклад, порівнявши підрядкові посилання з матеріялом на картках, що призначив Антонович для проектованого історично-географічного словника.

[6]) Подібних до Сутківців, Чемерисів Волоських, Дашківців, Привітова, Печанівки або Каменя.

[7]) Для Трипілля, наприклад, зовсім не взято на увагу цікавої, хоч і невеличкої, що недавно перед тим з'явилася, монографії Вас. Гр. Ляскоронського: „Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія" (Київ, 1900).

Оці-о властивості виконання, що залежали найбільше від сторонніх для праці В. Б. Антоновича завдань, ані трохи проте не зменшують її цікавости й значіння, надто коли взяти на увагу, ще й те, що він гадав тоді завершити свою науково-літературну діяльність у царині української історичної географії.

Отже ознайомившися з нечисленними й взагалі невеличкими історично-географічними дослідами В. Б. Антоновича, ми розуміємо суб'єктивну властивість їх автора: його нелюбов до велемовности й копіозности, зречення від трактування абстрактних концепцій, що не дуже-то його приваблювали, реалізм мислення, простоту, логічність і довідливість викладу, трактування вивченого не в кабінеті тільки, але особисто, на місці, і, зрештою, змагання кристалізувати — хоч-би й не за одним заходом — свою думку. Є також спромога уявити разом із тим, як територіяльно розподілений був об'єкт безпосередніх інтересів В. Б-ча, а таким у даному випадкові була тільки Україна, до того (як і в инших виявленнях діяльности покійного вченого) мало не виключно західня, або правобережна її частина.

Остання доба в житті В. Б. Антоновича відзначається тим, що він намагається підбити підсумки сучасному станові наукового знання, між иншим, і в галузі історичної географії України.

Подібну систематизацію знаходимо, наприклад, у відповідних частинах двох капітальних праць В. Б-ча, що завершували, властиво кажучи, усеньку попередню його археологічну діяльність.

Маємо тут на увазі, по-перше, відому „Археологическую карту Кіевской губерніи", що складалася ще р. 1877 [1]), була демонстрована вже на московському VIII археологічному з'їзді р. 1890, але видрукувана допіру р. 1895 [2]), по-друге,— не менш досконалу з наукового й технічного погляду археологическую карту Волынской губерніи", демонстровану р. 1899 на XI археологічному з'їзді в Київі (видрукувано в дальшому 1900 р.) [3]).

До історично-географічного огляду в обох виданнях, переведеного (що правда, відповідно до потреб археології) по окремих повітах та річних системах, додано покажчика хорографічного характеру, спеціяльну мапу, а головне — відповідний довідний текст.

Про значіння праці, що її в даному разі виконав проф. Антонович та яку, певна річ, тепер, коли зминуло вже чимало часу, треба, як слід

---

[1]) Див. „Антропологическую выставку Имп. Общества Любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи". Вып. I, стор. 354, § 18,3 (М., 1877).

[2]) Як додаток до XV-го тому „Древностей Импер. Московскаго Археологическаго Общества". Оцінки цієї праці подали свого часу між иншим Н. Б[ілящівський] (у „Кіевской Старинѣ" за 1896 р.), ч. 3, стор. 129 — 32), П. Г[олубовський] (там-таки, стор. 131—4), Chamiec у „Swiatowicie" за 1899 р., Томашівський (op. cit., стор. 13) та автор цієї статті. (Пор. в київському „Военно-Истор. Вѣстникѣ" за 1912 р., в книзі першій, замітку „Къ вопросу о древнихъ укрѣпленіяхъ въ окрестностяхъ Кіева").

[3]) Див. перший том „Трудовъ" з'їзду (Москва, 1900). Оцінка мапи, між иншим, є і в Томашівського (op. cit., 13); пор. також рецензію Е. С[іцінськаго] в „Кіевской Старинѣ" (1903, I, 45 — 8).

поповнити й виправити [1]), найкраще свідчить поява наступної доби аналогічних видань для історичної географії Поділля, Харківщини [2]), навіть Ковенської губерні, почасти й Чернігівщини [3]) і т. д.

Кінець-кінцем, гідно закінчити науково-літературну діяльність В. Б. Антоновича в царині історичної географії і разом відповідно підбити їй підсумки мала задумана ще, мабуть, підчас Київського археологічного з'їзду 1874 [4]) — можливо, підо впливом проєктованого під той час аналогічного польського колективного підприємства [5]) — праця збирання матеріялів для складання історично-географічного словника України в її етнографічних межах.

Розпочата, здається, в другій половині 70-х років, продовжена на початку 90-х [6]), і припинена допіру наприкінці минулого віку діяльність ініціятора праці та його некорисливих співробітників виявилася в тому, що вони надзвичайно працьовито, навіть скрупульозно, виписували відповідний історично-географічний матеріял на численні картки, щоб потому його посортувати й опрацювати до друку.

На жаль, величне замислом підприємство, що ніби в pendant йому в 80 рр. в неофіційній обстанові читано згадані курси лекцій з історичної географії України, не здійснилося за життя невтомного працівника на ниві української науки [7]).

Проте, потреба реалізувати цю ідею відчувалася й наступної доби, коли взяти на увагу як намір (що правда, нездійснений) прихильників та учнів В. Б-ча в перші-ж роки після його смерти—довести незакінчену працю до друку [8]), так і пізнішу постанову вже Української Академії Наук у Київі р. 1919 утворити спеціяльну комісію для складання істо-

[1]) Див., наприклад, побажання в цьому напрямку Д. М. Щербаківського („Записки історичної і філологічної секції Українського Наукового Товариства в Київі", книга XVII, стор. 42. Київ, 1918) або вказівки автора цієї статті (ibidem, стор. 43 й 45). Пор. також його вказівки в „Чтеніяхъ" (кн. XXI, вип. I+II, розд. II, стор. 13, 19, 25—6; кн. XXI, вип. III, розд. II, стор. 37, 40, 46, 49 й 50; кн. XXIII, вип. I, розд. II, стор. 27—8) та в „Записках" (кн. III, стор. 60, 66—7, 69, 70 й 73).

[2]) Напр., археологічні мапи о. Сіцінського й проф. (тоді) Д. І. Багалія Див. „Труды" з'їздів XI (ч. II, 1902) й XII Харківського 1902 р. (т. I, 1905).

[3]) Ф. В. Покровського („Труды" Ризького X з'їзду 1896 р. Т. III. Москва, 1900) та П. В. Голубовського „Историческая карта Черниговской губерніи до 1300 г." („Труды" Харківського XII з'їзду 1902 р.).

[4]) Див. у „Трудахъ" з'їзду (т. I, стор. IV) запитання: „Какъ составить толковый географическій словарь Южно-Русской земли?"

[5]) „Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich", що почав друкуватися в Варшаві за редакцією Хлебовського, Кшивіцького й Сулимерського з 1880 р. і закінчений р. 1904, коли вийшла в світ друга частина XV тому (16-го для цілого видання).

[6]) В співробітництві з О. О. Андрієвським, В. Н. Вовком-Карачевським, І. М. Каманіним, Є. О. Ківліцьким, Н. В. Молчановським, В. І. Щербиною та ин.

[7]) А втім, згадаймо, що подібних праць не було взагалі, навіть московською мовою, як не вважати на давні словники Щекатова, Семенова, то-що.

[8]) Щоб полегшити відповідні довідки, вдова небіжчикова К. М. Антоновичева-Мельник р. 1909—10 видрукувала на правах рукопису „Списокъ матеріаловъ для составленія историко-географическаго словаря".

рично-географічного словника України, а щоб перемогти колишні перешкоди до здійснення цінного культурного заміру, випустити в світ академічним виданням найважливішу працю історично-географічного змісту, що ідея її належить одному з найвидатніших синів України.

Енергійна діяльність В. Б. Антоновича, в звязку з його незрівняним організаторським хистом і вмінням імпонувати всім, хто його оточував, справляючи на них заразом чарівне враження, виявилася зовні, як відомо, і в тому, що він керував низкою науково-літературних праць своїх численних учнів, надавав їм відповідного характеру і створив окрему так звану київську школу істориків України.

Роля професора що-до його учнів виявлялася тут у тому, що він протягом 80-х і 90-х років за певним планом призначав теми для конкурсових (медальних), іспитових та инших науково-літературних праць, давав їм відповідну офіційну оцінку й потім рекомендував, ба навіть допомагав найкращі з них видрукувати в київських „Университетскихъ Извѣстіяхъ", „Сборникахъ сочиненій студентовъ Университета св. Владиміра" або в „Кіевской Старинѣ" [1]).

Типова усіх цих праць риса було трактування питань минулого не в загально-імперському маштабі, а по окремих, визначених природніми місцевими властивостями та відмінами в житті людности краях, мало не виключно південно-західньої частини тодішньої Росії, з обов'язковим ніби виділенням у кожному такому досліді окремого розділу (немов краєзнавчого змісту) для спеціяльного історично-географічного огляду.

Величезна роля відносин просторони для широченної східньо-европейської площини, що не має гостро визначених (крім показаних обрисами місцевих річкових басейнів та їхніх вододілів) природніх розмежувань території, знов-же й те, що місцева людність до литовської доби довший час залежала від природніх, фізично-географічних умов, за малим не усе це пояснює значіння історично-географічного елементу в таких працях.

Такі праці, що виникли з ініціятиви проф Антоновича і взаємно поповнювали одна одну, це були монографії молодих тоді вчених, в майбутньому здебільшого професорів в університетах України російської й австрійської: Д. І. Багалія (теперішнього дійсного члена Української Академії Наук у Київі) [2]), П. В. Голубовського [3]), Н. В. Молчанів-

[1]) Пор., наприклад, „Записки барона Тотта о татарскомъ набѣгѣ 1769 года на Ново-Сербію" С. Е(гунової=С. М. Щербини) в „Кіевской Старинѣ" за 1883 рік (ч. 9 й 10, стор. 135—98), що з ними до речи порівняти й працю одного з перших університетських учнів В. Б. Антоновича—А. Татарчевського: „Путешествіе и дѣятельность барона Тотта въ качествѣ консула въ Крыму въ 1767 г." („Унив. Изв.", 1873, т. X, 1—24).

[2]) „Исторія Сѣверской земли до половины XIV вѣка" („Университетскія Извѣстія" за 1881 р., чч. 2—11, також „Сборникъ сочиненій студентовъ Университета св. Владиміра". Вип. IV. Київ, 1882). Були й окремі відбитки цієї праці, як і наступних монографій. Див. критику І. А. Линниченка на цю працю в „Ж. М. Н. Пр." за 1882 р. та авторову відповідь на неї в „Запискахъ" Харківського університету за 1884 р. Пор. також рецензію Голубовського в „Кіевской Старинѣ" (1882, VI, 519—23).

[3]) „Исторія Сѣверской земли до половины XIV вѣка" („Сборникъ" Вип. III Київ, 1881). Пор. рецензію Д. І. Багалія в „К. Ст." (1882, II, 405—7) і коротеньку оцінку її у М. С. Грушевського („Історія", т. II, стор. 552. 2-е видання 1905 р).

ського [1]), О. М. Андріяшева [2]), М. С. Грушевського (тепер члена Української Академії Наук [3]), В. Є. Данилевича [4]) та О. С. Грушевського [5]), також написана, що правда, не на конкурс, але під безперечним впливом прикладу аналогічних розвідок праця М. В. Довнар-Запольського [6]).

Зазначений історично-географічний елемент виявляється не тільки в працях університетських часів у слухачів В. Б-ча, але і в наступних магістерських, ба навіть докторських дисертаціях його учнів, напр., Д. І. Багалія [7]), П. В. Голубовського, [8]) П. Іванова [9]), Вас. Г. Ляскоронського [10])

---

[1]) „Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г. (преимущественно по лѣтописямъ" в „Университетскихъ Извѣстіяхъ" за 1883 р. (чч. 5 по 7 й 10), 1884 (чч. 2 по 4) і 1885 (чч. 2 по 4) роки та в „Сборникѣ" VIII. Київ, 1886. Рецензія на нього Антоновича в „Чтеніяхъ" (II, 267—8).

[2]) „Очеркъ исторіи Волынской земли до конца XIV столѣтія" („Универс. Изв.", 1887, чч. 2—6, також „Сборникъ", вип. VI. Київ. 1888). Див. рецензію Голубовського „К. Ст." (1888, VII, 12—7 і коротку оцінку М. С. Грушевського (1) „Історія", т. II. стор. 554, 2-е видання 1905 р., 2) „Кіевская Русь" стор. 467).

[3]) „Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія" („Унив. Изв.", 1891, чч. 3 по 12). Пор. рецензію П. Голубовського в „К. Ст." (1892, IX, 403—8).

[4]) „Очерки исторіи Полоцкой земли до конца XIV столѣтія" (ibidem, 1896, чч. 1 по 11).

[5]) „Пинское Полѣсье. Часть I. Очеркъ Турово-Пинскаго княжества XI — XII вв." (ibidem, 1901, № 6).

[6]) „Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской земли до конца XII в." (ibidem, 1890, чч. 11—12 та 1891, ч. 2).

[7]) 1) Згадана вже його „Історія", що була з неї переробка медальної праці й 2) „Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства. Т. I-й Исторія колонизаціи съ картой". Див. рецензію на останню працю у І. Каманіна, в „К. Ст." (1889, I. 250—9). Згад. також згадану вже археологічну мапу Харківщини.

[8]) 1) „Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ. Исторія южнорусскихъ степей IX—XIII в." („Унив. Изв.", 1883, чч. 1, 3, 5 і 6 та 1884 ч. 4). Рецензію Антоновича, окрім „Унив. Изв." (1884), подано ще й у „Кіевской Старинѣ" (1884, кн. VII, 505—8). З приводу цієї самої розвідки, окрім сучасної рецензії в „Истор. Вѣстн ", див. „Замѣтки по исторической географіи южнорусскихъ степей" Бурачкова („К. Стар.", 1886, IV, 659—84); відповідь на них дав Голубовський у статті „По поводу замѣтокъ по исторической географіи южно-русскихъ степей" (ibidem, 1886, V, 168—73). Пор. також коротку оцінку Грушевського („Історія", т. II, стор. 555 у другому виданні 1905 р.), так само й рецензію в „Историческомъ Вѣстникѣ" (1888 року) і 2) „Исторія Смоленской земли до начала XV ст." (ibidem, 1894, чч. 9 й 10; 1895, чч. 1, 2, 4 й 6). Рецензію Антоновича на цю дисертацію, опріч „Унив. Извѣстій" (1895, VIII, 9—12), подано в „Кіевской Старинѣ" (1896, I, 66—9), а коротку оцінку Грушевського про цю саму працю, знаходимо в його 1) „Історії" (т. II, стор. 554 в II-му виданні 1905 року та в 2) „Кіевской Руси", стор. 467).

[9]) „Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца XV ст." (Одеса, 1895). Рецензія Антоновича в „Кіевской Старинѣ" (1896, II, 69—71), окрім „Ун. Изв." (1896, III, 3—5). Про оборону дисертації див. „К. Ст." 1896, I, 27—8. Коротку оцінку книги див. також у Грушевського („Історія", т. II, стор. 554, 2-е видання 1905 р.).

[10]) „Исторія Переяславской земли съ древнѣйшихъ временъ до начала XIII столѣтія" (Київ, 1897 та 1903 рр.). Оцінку Антоновича дано в „Унив. Изв." (1899, VII, 11—4). Пор. також рецензію І. Тіхомірова в „К. Ст." 1898, VII—VIII, 52—4) і коротку

і М. С. Грушевського [1]), також і у монографіях аналогічного призначення О. С. Грушевського [2]) і Вас. Г. Ляскоронського [3]), в спеціяльних етюдах або відповідних екскурсах, де переважає зміст иншого (не історично-географічного) характеру, у М. П. Дашкевича, Д. І. Багалія [4]), П. В. Голубовського, Н. В. Молчанівського, Ф. Д. Николайчика, Вас. Гр. Ляскоронського, М. С. Грушевського [5]), В. Є. Данилевича [6]), А. В. Стороженка, Л. В. Падалки, І. Ф. Павловського, В. І. Щербини та инших.

В зазначеній при цій нагоді тільки побіжно серії таких праць, де історично-географічний бік значною мірою притягав до себе увагу авторів, виявляючи часто як найпильніше виконане опрацювання, вплив В. Б. Антоновича безперечний [7]).

Це офіційно засвідчили, між иншим, праці навіть пізнішого покоління дослідників, що походили вже з університетських історичних семінарів колишніх учнів київського вченого [8]).

Ролю В. Б. Антоновича в царині історичної географії видно і в його показній діяльності підчас російських археологічних з'їздів.

оцінку Грушевського (1) „Історія", т. II, стор. 553—4 у 2-му виданні 1905 р. і 2) „Кіевская Русь", стор. 467).

[1]) „Барское староство. Историческіе очерки" (Передмова до томів 1 і 2 восьмої частини „Архива Юго-Западной Россіи" (Київ, 1894). Офіційну оцінку Антоновичеву магістерської дисертації цього відомого вченого знаходимо в „Унив. Изв." (1894, VII, 5—7. Пор. також рецензію Н. Молчанівського в „К. Ст." (1895, III, 103—12).

[2]) „Очерки исторіи Турово-Пинскаго княжества въ составѣ Литовско-Русскаго государства XIV — XVI вв." Приложеніе къ Пинскимъ актамъ XV — XVI вв. („Унив. Изв.", 1903, чч. 2 по 7).

[3]) „Кіевскій Вышгородъ въ удѣльно-вѣчевое время". СПБ., 1913 (відбиток з „Журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія"); пор. його-ж брошуру „Къ вопросу о Кіевскомъ Вышгородѣ въ удѣльно-вѣчевое время". Київ, 1919 (відповідь на рецензію академика М. І. Петрова), не кажучи вже за цілу низку инших праць цього працьовитого дослідника української старовини.

[4]) У останнього щось із 45 праць, як видно з „Бібліографії праць акад. Д. І. Багалія", що її вміщено в кн. І-й „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук" (Київ, 1919).

[5]) Щось із два десятки самих статтів тільки до 1906 р., як видко з „Реєстру наукових літературних праць проф. Михайла Грушевського" (зладив Іван Єм. Левицький), що вміщено в виданні „Науковий Збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904"). У Львові, 1906. Пор. також недавню ювілейну статтю в „Літер.-Наук. Віснику".

[6]) Див. „Праці В. Є. Данилевича" („Записки Іст.-Ф. Відділу У. А. Н., кн. І).

[7]) А втім цікаво зазначити думку ще молодого тоді галицького вченого д-ра С. Томашівського (op. cit., стор. 65 — 6), учня академика М. С. Грушевського, що зрікається визнати, начеб-то існує окрема київська історична „школа" проф. Антоновича.

[8]) Пор., наприклад, заяву П. Г. Клепатського, учня одеського проф. І. А. Линниченка (що теж був учнем В. Б-ча) й автора розвідки „Очерки по исторіи Кіевской земли. Томъ І. Литовскій періодъ" (відбиток із „Записокъ" 5-го випуску Історично-Філологічного Факультету Імп. Новоросійського Університету. Одеса, 1912. Див. передмову, стор. V).

Як учасник у дискусіях з приводу заплутаних доповідів [1]), можливо, й ініціятор запитань чи побажань [2]), секретар [3]), голова наукового комітету [4]), голова відділу історичної географії [5]), й т. и., проф. В. Б. Антонович так чи инакше сприяв привнесенням до скарбниці даної галузи наукового знання.

Інтереси В. Б. Антоновича до питань історичної географії можна, зрештою, зазначити і в його діяльності, як збирача літератури відповідного змісту не тільки для власного книгосховища [6]), але й для книгозбірні кол. Київського університету, як, зосібна, й для Музею старовини, що існував при університеті (згодом при ІНО) [7]).

Коли В. Б. Антонович виходив на наукову ниву, історичну географію, що досліджує відносини просторони в минулому, тоб-то територіяльний розподіл колишніх подій і з'явищ у житті людства та яка, після того як географію та історію розмежовано одну від одної допіру в XIX віці, стала однією з допомічних наукових спеціяльностей [8]), у загально-російській спеціяльній літературі вже репрезентували праці Щекатова, Лерберга, Надеждіна, Бєляєва, Неволіна, Погодіна, Соловйова, Щапова, то-що видання Географічного й Археологічного Товариств, дальші праці, наприклад, Барсова, Майкова, Замисловського, Огороднікова, Бруна, учасників археологічних з'їздів (надто їх спеціяльних, історично-географічних секцій) та инші пізніші розвідки в даній галузі.

Зосібна, в ділянці місцевої, української історичної географії В. Б.-ч мав також попередників в особах „цѣнителей древностей" ще з початку XIX віку, як от Берлінського, Ширяєвського, не кажучи вже про м-та Євгенія (Болховітінова), Лохвицького, Самойлова, Фундуклея з Журавським, співробітників „Кіевскихъ (та инших) Губернскихъ Вѣдомостей", „Кіевскихъ (та инших) Епархіальныхъ Извѣстій", „Трудовъ Кіевской Духовной Академіи", Шульгинського „Кіевлянина" перших років його існування, так само, звичайно, Закревського, Похилевича й, особливо, Максимовича.

Сучасники Антоновичеві, як от Лебединців, Лазаревський, Пероговський, Ревякин, М. Андрієвський та инші, знов-же й співробітники

[1]) Наприклад, „Слѣды церковныхъ братствъ въ восточной Малороссіи" Сребницького („Труды Четвертаго археологическаго съѣзда въ Россіи, бывшаго въ Казани съ 31 іюля по 18 августа 1877 г.". Том I, стор. LIII. Казань, 1884) або „О слѣдахъ Востока въ Новгородской торговлѣ" (по вопросу о Хопыльскѣ)" Никитського (Див. „Трѹды Пятаго археологическаго съѣзда въ Тифлисѣ 1881 г.", стор. LVIII — LIX. Москва, 1887).

[2]) Наприклад, зазначене вже запитання: „Какъ составить толковый географическій словарь Южно-Русской земли?" („Труды Третьяго Археологическаго Съѣзда". Т. I, стор. IV, питання 17).

[3]) Київського археологічного (3-го) з'їзду 1874 р.

[4]) На Київському археологічному (XI-му) з'їзді 1899 р.

[5]) На VIII археологічному з'їзді в Москві 1890 р.

[6]) Тепер власність Української Академії Наук.

[7]) Цитати в друкованих працях і вказівки в картковому матеріялі для майбутнього історично-географічного словника—це найкращий довід енергії, що її виявив В. Б-ч, розшукуючи й збираючи свого часу відповідну літературу.

[8]) Historische Hülfwissenschaften, Hülfkenntnisse у німців, sciences ancillaires або satellites, sciences auxiliaires de l'histoire — у французів.

київських і провінціяльних українських періодичних видань, особливо „Кіевской Старины“ [1]), і собі значною мірою сприяли нагромадженню матеріялу історично-географічного характеру.

Галицьку українську літературу, що правда, тоді ще, здається, відповідні праці не репрезентували.

Так зате-ж польська спеціяльна література з питань історичної географії України, особливо правобережної й галицької, мала вже низку поважненьких-таки видань, як от праці Балінського й Лапінського, Баронча, Вільда, Войціцького, Грабовського, Жеготи, Паулі, Захар'євича, Зіморовича, Кіркора, Крашевського, Кшижановського, Ліппомана, Немцевича, Новосельського, Поповського, Пшездзецького, Радзимінського, Руліковського, Стецького, Ступницького, Трусевича, Ходаковського, Яблоновського, учасників видання „Geograficzny Słownik Galicyi“, майбутніх співробітників варшавського капітального „Słownika“ та инших.

Отож у російській літературі (пор. праці Фундуклея, Філарета, Похилевича, Закревського, пізніше Теодоровича, Сіцінського й инших), як і в польській (пор. Балінського й Лапінського, Руліковського, Яблоновського, „Słownik“ та инші), поступінно роблено кроки по можливості й до зводів, узагальнень.

— Сконстатовані вже вияви різноманітної діяльности проф. Антоновича в царині історичної географії дозволяють нам тепер досить ясно, зрештою, уявити, яке привнесення зробив він з свого боку в дану галузь української науки.

Видаючи перводжерела, редагуючи розвідки инших, що з'явилися раніш, резюмуючи діяльність попередників, виправляючи до друку й коментуючи наукові праці сучасників, інформуючи про стан літератури питання в поточний момент, спростовуючи невідповідні до справжнього стану науки погляди, подаючи науково-популярні узагальнення, провадячи самостійні досліди, намагаючися робити систематичні зводи в межах даної галузи знання, показуючи й иншим напрям для їхніх праць і всіма способами реагуючи в царині історичної географії, В. Б. Антонович усім цим повинен був, безперечно, лишити за собою дуже помітний слід, не тільки як лектор-викладач, але й як автор низки друкованих праць.

Діяльність покійного вченого в цьому напрямкові довела до думки, що почала в певних обрисах з'ясовуватися вже в 80-тих роках минулого віку, про необхідність так чи инакше підсумувати й реалізувати для потреб науки увесь матеріял, що стосується до історичної географії України, яка, в міру вилучення з головної науки (тоб-то власне історії

[1]) Пор., напр., статті М. Андрієвського „Перепетовское поле“ („К. Ст.“, 1882. IX. 436 — 456) і „Лѣтописный Юрьевъ на Роси“ (ibidem, 1883, IX — X, 1 — 38), „Давидова боженка“ (ibidem, 1885, VI, 184 — 204), Бурачкова „Замѣтки по исторической географіи южно-русскихъ степей“ (ibidem, 1886, IV, 659 — 83), Житецького „Смѣна народностей въ Южной Россіи“ (ibid., 1883, V, VI, VIII, IX й XI), Сумцова „Мѣстныя названія въ украинской народной словесности“ (ibid., 1886, X, 265 — 98) та „Малорусская географическая номенклатура“ (ibidem, 1886, VII, 456 — 89) і т. и.

допомічних дисциплін) [1]), повинна була набути самостійної, відповідальної ваги.

Конструювання впервині курсу лекцій історично-географічного змісту [2]), що мало на меті науково-популярні завдання, й працю над приготуванням історично-географічного словника, що завдовольняла потреби й чистої науки, треба визнати за останні етапи в діяльності вікопомного вченого трудівника, що, як ми були бачили, свідомо піднявсь продовжити справу М. О. Максимовича, фундатора української історії та історичної географії.

В. Б. Антоновичеві не пощастило, що правда, закінчити за свого життя розпочату справу належного оформлення своєї діяльности в даному напрямку: не було остаточно опрацьовано курсу його читань з історичної географії України, так само лишилася не доведена до краю праця й над історично-географічним її словником.

А втім пам'ятаючи, що відповідальні курси історичної географії навіть у столичних спеціяльних колишніх археологічних інститутах Петербургу й Москви розпочато допіру на грані віків попереднього й теперішнього (1897—1909), а друковане опрацювання (та й то часткове) з'явилося ще пізніше [3]), знаючи також, що історично-географічний словник усієї колишньої Росії—в найкращому разі—це тільки pia desideria, бо довший час було по-над наші сили скласти працю навіть типу французьких видань Bouillet, Grégoire або Vivien de St. Martin, не кажучи вже за польський „Słownik", чи можемо ми, вважаючи на недовгочасність земного нашого існування й марність фізичних сил смертної людини, поста-

---

[1]) Як от історіографія, археологія та инші (пор., напр., книжку Большакова „Вспомогательные исторические дисциплины". Л., 1924). В колишньому київському університеті, де відбувалася безпосередня діяльність В. Б. Антоновича, з самого її початку, з 1871 року, між ним та В. С. Іконніковим зроблено розмежування ділянок як викладів, так і наукових дослідів: періоди московський та імператорський в історії Росії припали останньому, а початковий період в історії Руси й західньо-руську, точніше українську, історію узяв перший. Потреба в деталізації опрацювання нагромадженого за попередній час матеріялу сприяла тому, що кожен з цих професорів у 80-х роках XIX віку почав викладати спеціяльні курси: тимчасом коли В. С. Іконніков розпочав курси історіографії, що згодом їм надано форми відомої монументальної праці майбутнього петербурзького й київського академика, В. Б. Антонович (він був наприкінці життя членом-кореспондентом тої самої Петербурзької Академії Наук) виступив одночасно з лекціями з археології та історичної географії.

[2]) Через умови часу (80-ті роки XIX в.) читання їх, переведене тільки двічі, можна було влаштовувати не в університеті й не на вищих жіночих курсах, а в приватних приміщеннях. Неавторизовані, на жаль, свого часу записи цих лекцій дають тепер зрозуміти тільки планування курсу: після попередньої характеристики природніх властивостей України в її етнографічних межах, так само й її мешканців, тут подано огляд найвизначніших залюднених пунктів з погляду переважно культурно-історичних ремінісценцій.

[3]) „Историческая географія" Середоніна з'явилася в посмертному виданні допіру р. 1916-го, а „Русская историческая географія" Кузнецова (випуск I) вийшла в Москві тільки трохи раніш, р. 1910-го.

вити Антоновичеві за провину, що він не здійснив був усі свої заміри в галузі історичної географії?

Отже ті, хто пережив заслуженого вченого, його учні і шанувальники його пам'яти, повинні перевидати друковані праці В. Б. Антоновича, що й по цей день не втратили своєї наукової цінности, так само й зреалізувати заповітну мрію небіжчикову про історично-географічний словник[1]).

Подана довідка про один з боків багатогранної діяльности В. Б. Антоновича за головну свою мету покладала по змозі оновити в уяві образ чи не найвидатнішого на свій час і на громадському й на науковому полі місцевого діяча, згаслого в присмерковy поміж нашими двома революціями добу. Пам'яті, як висловивсь був у своїй „Золотій легенді" Лонгфелло, дано владу воскрешати з мертвих. Отже дбати про те, щоб запобігти непам'яті й не попустити останній, і повинні сучасники недавнього велетенського перевороту, що призвів ніби-то до кризи давньої культури: жити й працювати доводиться тепер, не тільки утворюючи нові цінності, ба й споживаючи спадщину гарного, здорового минулого.

Леонид Добровольський.

---

[1]) Про енергійну діяльність сучасної академічної „Постійної Комісії для складання Історично-Географічного словника Української землі" з її керівником проф. О. С. Грушевським на чолі див. між иншим „Записки Історично-Філологічного відділу У. А. Н." (кн. II—III, стор. V та кн. V стор. 295), „Звідомлення Української Академії Наук у Київі за 1923 р. (стор. 60—1), то-що.

Процес творчости у М. М. Коцюбинського.

„Процес творчости у Коцюбинського" — це надто голосний заголовок для дуже скромної праці. Не претендую дати й приблизно повної картини творчого процесу в Коцюбинського. Моя праця тільки початок, тільки приступ до необхідного дослідження його. Я мало що намагаюсь довести, тільки показати. Подаю мало не сировий матеріял, — без широких узагальнень, без узагальнюючих висновків. Щоб з подібного матеріялу зробити і важливі теоретично для вивчення психології творчости, і практично цінні для глибшого розуміння письменника висновки, його треба зібрати більше, його треба дослідити всебічно. Правда, з мене на цьому шляху не піонер, роботу в цьому напрямкові почали вже кількоро молодих дослідників. На жаль, деякі з них не обмежуються на скромному завданні ретельно досліджувати й спостерегати відповідні факти, не дбають про наукову точність, ба прагнуть широких узагальнень, що на них матеріял часто не дає права, малюють нам і відбиток реакції, і революцію в творчості Коцюбинського і то з такою методологічною установкою (власне без ніякої методологічної установки), в якій зовсім зникає qualitas specifica літературних з'явищ. Проте, в деяких із робіт подібного типу багато уваги звернено на „студійну методу" Коцюбинського і використано багатий матеріял, дорогоцінний саме для дослідження процесу художньої творчости. На жаль, вартість праць, цією стороною дуже цінних, звичайно, зменшується тим, що мають дослідники деякий нахил плавати по морю домислів, не опертих на матеріялі, занадто швидких висновків без достатніх підстав і т. п. Деякі з них не утримуються й від переобтяження викладу наукообразним ніби-то дослідом питань, що тільки засмічують працю. Спинюся тільки на одному, але характерному прикладі: С. Козуб у статті „1905 рік в творчості Коцюбинського" (Україна, № 4 — 1925 р.) досліджує навіть питання, звідки Коцюбинський діставав акти обвинувачення по аграрних судових справах. Та-ж по таких справах кожен підсудний діставав акта, кожен оборонець його мав... А Коцюбинський не тільки мав серед присяжної адвокатури таку близьку людину, як І. Л. Шраг, але й з усією чернігівською адвокатурою був знайомий. Для чого-ж глибокодумний висновок (з якого матеріялу?), що акти обвинувачення Коцюбинський „очевидно добув з суду через знайомих урядовців" і не менш глибокодумна примітка: „одним з цих урядовців, що постачали матеріял має бути (?) М. М. Могилянський". До речи, з М. М. Могилянського зовсім не був тоді урядовець, а тільки

помічник присяжного повіреного... Знаю, що дехто матиме мою працю за ухил до технології. Цілком приймаю такий докір, тільки-ж гадаю, що без такої технології не зрозуміти й літературних з'явищ, як без справжньої технології не збудувати залізного мосту, або не зрозуміти цукрового виробництва... По-перше, цінність наукового досліду полягає „в тій частині об'ективної істини і справжнього знання", що він добуває. Знов-же не викликає сумніву й те, що qualitas specifica літературних з'явищ має не-аби-яку практичну вагу. Художність тільки для безнадійного неуцтва це щось подібне до лоскотання п'яток. Для наукового мислення це передумова соціяльної чинности мистецьких творів. Звичайно, соціяльну чинність мистецтва треба розуміти не вузько, не як щось подібне до „парового казана, щоб забивати палі". Треба розуміти її широко, виходячи з розуміння його впливу на емоційну природу, що її знесилення, як казав Дарвін, „шкідливо відбивається на розумових здібностях, а ще певніш на моральнім характері". З цього погляду треба на повний зріст реабілітувати й ролю естетичних емоцій, що не вичерпуються насолодою, та й ролю художньої, естетичної насолоди. Адже в нормальному її вигляді і з неї не лоскотання п'яток, а могутній засіб, щоб відповідно організувати психіку нової людини, — та і право людини на щастя вже час обороняти від наслідків середньовічного погляду на життя людське... Чи-ж не ясне звідси величезне й теоретичне, й практичне значіння qualitatis specificae літературних з'явищ, або тої літературної технології, що зневажати її, здавалося-б не личить найперше тим, хто і перелічування заводських димарів вважає за підхідку літературної аналізи, за застосування соціологічної методи?...

Коцюбинський з такою переконливою інтимністю, з такою чіткою опуклістю й конкретністю подробиць написав свого відомого етюда „Цвіт яблуні", що багато хто, навіть з людей близьких до нього, був певний, що письменник пережив горе смерти дитини... Але немає сумніву, що в цьому етюді на матеріялі не з свого особистого життьового досвіду письменник зафіксував основну рису свого художнього темпераменту — жадобу спостережень і постійне записування в пам'яті всього, що вприймало око, ухо, всього, що пройшло через апарат мозку, перетворилося в образ, або в морально-філософську сентецію, з певністю: „воно здасться... колись... як матеріял..." Це у нього через все життя „пам'ять" була за „нерозлучного секретаря" і „мучительку", мабуть, не тільки в потенції, бо спостерегав письменник не самий околичній світ, а й себе, свої думки, відчуття, всенькі свої переживання, що мусіло викликати подвоєння психіки, руйнувати безпосередність вражінь і переживань. Горе і щастя, сум і радість - він не тільки переживав, а й спостерегав збоку, — він любив, гнівався, мислив і спостерегав себе в любові, в гніві, в мисленню, його очі, мозок „жадібно ловили усі деталі", і „нерозлучний секретар" записував переживання любови, фізіологію гніву, психологію мислення. І він „знав": — „воно здасться тобі колись ...як матеріял". В яку ціну це обходилося людині (Михайлові Михайловичеві), не знаємо: не любив спо-

відатись навіть перед близькими[1]), але за ню маємо творчість Коцюбинського. В творчості тій маємо результати основної риси художнього темпераменту письменника, а щоб побачити її в діянню, впевнитись, оскільки останнє було перманентним, оскільки невідчепно „нерозлучним“ був „секретар“, треба увійти до творчої лабораторії художника, познайомитись з початковими стадіями його художньої праці. Це ми й зробили, переглянувши кешенькові записні зшиточки письменника. Олівець і зшиток, видимо, завсіди були в кешені Коцюбинського. Ретельне прагнення до точности, адекватности художнього виразу спостереженням примушувало не покладатися на пам'ять „нерозлучного секретаря“, а записувати здобутки його праці на папері, щоб їх можна було відновити і перевірити, коли вони, нарешті, здадуться як матеріял... Якою мірою жадібно, як постійно провадживано тії записи, можна бачити з отаких прикладів: їде Коцюбинський диліжансом і навіть дрібничок спостережень не хоче загубити, витягає з кешені книжечку, рука тремтить, як пише (важко, а почасти й неможливо розібрати записане), але він записує:

„Коли ми виїздили під електр. ліхтарь, то цей клаптик дня серед ночи з його сліпучими бликами по мокрих стовбах, по колеях дороги, гиллячках дерев робив враження пробудження од сна. Ми їхали в діліжансі“.

Не продовжуємо виписки, бо в дальших рядках чогось дібрати міг-би тільки той, хто їх записав (але-ж і записано їх для себе).

Далі записано сентенції:

„Під сонцем кохання линяють і чоловік і жінка. Чоловік чужий для своєї жінки. Проте самотности представляється солідарним (душа в душу) і втомлюється, а через те ще більша охота спочити на самоті“.

А потім знов фрагменти спостережень:

„Висока мітлиця стояла на вохкій землі і хиталась на вітрі. Польові квітки теж помахували головами. Круглі, мягкі кущі ліщини одвертались од вітру і бліднили. Дика грушка поблискувала листом, а старий дуб вимахував на небі чорним листом. Прилітіла пташка, покрутилась на гілячці і форкнула. Оддалі тополя вигиналася, як струнка жінка станом. В траві лазили мурахи, плигали якісь мушки. Вітер бив в лице і шумів з деревами рівно і безперестанно, гіпнотізував і малось таке враження, наче все, що оточає навкруги, не дійсне, а вбачається у сні. Здається прокинешся і нічого того не буде.

Тихо і тьмяно. Жито завмерло. Поміж витяженими як струнки стеблинками гудуть бджоли. Якесь тихе метальове бреніння, далекою музикою гучить.... неначе по натягнених струнах хтось проводить стиха рукою, як вітер на арфі....

Слухаючи ту музику хочеться спати, солодко дрімати“...

---

[1]) Здогадуватися можемо хоч-би й з того-ж „Цвіту яблуні“.

Їде пароплавом, знов у руках зшиточок і знову в зшиточку записи:

„Місяць скаче поміж білше (!) хмарами, то покриває пароплав мороком, то блищить на помості чардака і тоді од білих столів і ослонів лягають довгі, худі чорні тіни.

Подівиться на тіни. Вони рушаються, пливуть по помості, витягаються і скорочуються. Тихі береги — пливуть парой мягко-сірі луки і чорні купи дерев.—

Пахнуть трави і тріщать деркачи. Блисне з-за хмари сріблом зірка Р; рух повітря б'є лице і свистить коло вух.

Машина важко дихає і тремтить чардак од внутрішнього зворушення. Голоси розмовляючих здаються далекими немов приніс їх вітер, проніс коло вуха і вони щезли десь ззаду далеко."

Усі ці записи мають типовий характер записів, що здадуться „колись... як матеріял". Надто цікавий зшиточок, що містить у собі цілу низку подібного характеру записів — етюдів моря та морського берегу, скель, гротів. Записи-етюди зроблено р. 1910, коли Коцюбинський перебував на Капрі[1]). Всіх фрагментів 82 (усі перенумеровано) на 59 сторінках. Ніякий сюжет не підпорядковує цих записів — це просто запис пильних спостережень, як матеріяла на колись. І особливого інтересу набирають ці записи, коли побачимо далі, як використовував їх художник, коли вони, нарешті „здались". Треба зазначити, що у зшиточках сливе немає записів про особисте: навіть у записах для себе не мав звички сповідатися Коцюбинський. Навіть сентенції, що безперечно складалися на матеріялі особистого досвіду, узагальнюють той матеріял, подають його у формі загального афоризму. Сливе не стріваємо записів від першої особи („я"). Рідкий вийняток становить отакий запис:

„Я не забобонний...ні, не забобонний: всі грубі забобони я одкидаю. Але коли подумати й пригадати, то я уже не міг би так сміливо твердити про це: бо я все-ж таки більш належу до минулого, ніж до прийшлого. Щось мене з більшою силою тягне назад, ніж я рвуся наперед. Коли я стараюся одкинути забобони, я роблю зусилля волі, тоді як для дрібних забобонів у мене вільні усякі ходи і я навіть не помічаю, що двері скрізь одчинені".

Ба навіть цей вийнятковий запис про себе це не запис перельотної думки, бистроплинного настрою, з нього плід глибокого роздуму, підсумок глибоких самопостережень, висновок з пильної (і, може, довгої) самоаналізи, доведеної до межі, за якою висновок вже набрав-би загальної форми.

Поруч записів спостережень характеру, так-би мовити, моментальних фотографій туристів (кодака Коцюбинському заміняли зшиточок і олівець), зустрічаємо й записи вже характеру не нотатків матеріялу на

[1]) З початку зшиточка маємо на двох сторінках рукою Коцюбинського складений табель-календар за травень — липень 1910 р.—та за ті самі місяці р. 1909. Що записи зроблено р. 1910, видно з того, що після 11 фрагмента стоїть дата 22/v 1910 р.

„колись“, а початкові стадії художньої роботи, що її процес ніби відбувається на наших очах. Наприклад, клацнув кодак — зафіксовано: „під повіткою стояв віз“, а далі цю фразу закреслено, фотографію одкинуто, з неї розвивається і квітне образ, пофарбований суб'єктивним сприйманням:

„з під повітки визирали голі кістяки воза, заболоченого; він немов утомився, розвалився і з байдужністю до всього спочивав“...

Маємо низку фрагментарних записів вже безсумнівно впідпорядкованих вимогам сюжету, що вже склавсь в творчій уяві художника:

„(У сажанці).[1]) В озерці [болоті] хлюбали пранiками підкосані, з червоними як у фламінгів ногами.

Вітер

Берізки як русалки мають зеленими косами край дороги.

Он там чорніла сосна, а жовтий дим піску нісся над землею.

Глибокий пісок мов сніг лежав по дорозі або пересипався на вітрі.

(Край дороги чіплялися)

Дерева край дороги чіплялися (корінням) оголеними корінням землі, як пазурями.

Село бідне. Солома на хатах та хлівах погнила, по дворах стоять багна, (озерця) калюжі з зеленастою водою. Все прийняло колір землі, все сімілюється з нею: і житла і люде, і одежа на них. Он іде болотявою вулицею мужик — і здається, що то коренище дубове котиться по дорозі. Смагле як кора на дереві, обвіяне вітром, спалене й мите дощами обличчя, цупкі порепані й припалі землею руки *[2]). Он вибігла з чорної хати молодиця, зодягнена в темну одежину і сонце грає на стовбурі старої похиленої над тином верби. По вулиці, під хатами валяється деревня; діди седять на ній схиливши голови і ледви можна одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Дітвора в поміж з собаками й свинями роїться по під тінню, невмита, заболочена. Худі підсвинки на високих ногах й заболоченими никають по вулиці. Тхне скрізь гноєм. Люде, що живуть з землі й риються в ній, мало одріжняються од неї. Коли навіть зачервоніє на полі, що тут-же охопило широкими обіймами село, барвна спідниця дівчини, здається, що то цвіт маку звеселив однотонну картину голого поля.

Край села, за вигоном, стоїть друге село, не менш людне і сумне. Воно густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивають, обернувшись в землю, трудівники землі.

*Він веде коня. Невеличкого, кошлатого, з великим черевом, з опущеною долі головою і сумними, затуманеними працею очима. Мужик мало чим одрізняється від свого товариша: він так же похи-

[1]) У дужках подасмо слова, що закреслено в записках, слова, що там стоять у дужках, беремо в простих лініях [ ].

[2]) * такий знак визначає, що після цього треба вставити записане під таким самим знаком через три сторінки зшиточка.

лився зігнутий працею, як і його кінь, волосся його такеж скуйовджене як і грива в коня, він также дивиться вниз мутними, затуманеними од важкої роботи очима.

І серед убогого, зчорнілого села стоїть мавзолей людській темноті... і блищить проти сонця білим муром і сяє золотом".

Далі не виписуємо, бо й так очевидно, що ці фрагменти писалося тоді, коли в уяві художниковій вже склався сюжет „Лялечки". Приступивши до звязного викладу сюжета (друга стадія художньої праці), письменник тільки переставляв за вимогами розвитку сюжета порядок фрагментів, розгортав подане там тільки як натяк, викидав те, що затримувало оповідання, переобтяжуючи його дрібницями, домагавсь досконаленішого малюнка, досконаленішої форми — що-до будівлі окремих фраз, вибору слів... Порівнюючи готовий текст „Лялечки" з цима фрагментами, ніби спостерегаємо процес другої стадії в художній праці Коцюбинського. Бачимо, як зникають екзотичні фламінго, самому художникові знайомі тільки з зоологічних атласів, і натомість з'являються всім відомі бусли, в опису села викидається перша фраза — „село бідне", що могла бути тільки висновком Раїси, бо опис села й подається, як низка її спостережень: „Раїса цікаво роздивлялась на обидва боки". Це примушує викинути й подробиці про „товариша" мужика — коня: око спостережникове з воза, що котиться вулицею, не спиняється довго на окремих речах. Два місця фрагментів: „все прийняло колір землі, все сімілюється з нею: і житла, і люде, і одежа на них" і через кілька рядків: „люде, що живуть з землі, мало одріжняються од неї" зведено в одно, в якому малюється те, що „ввижалось Раїсі" і вже нема слова „сімілюється": „і житла, і люде, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи". „Мавзолей людській темноті" щез, мабуть, почасти і через цензурні умови, але до того-ж в малюнку вражінь Раїси: — „за закутком на горбочку, з-за великих пишних кленів, виглянула біла церква" — бренить більш художньо і правдоподібніше [1]). Головне-ж окремі фрагменти сполучено в звязне оповідання, що в ньому розгортається сюжет, вони організуються за вимогами сюжетобудування.

Ще цікавіші записи, що їх зроблено для оповідання „Сон". І найперше цікаво те, що самий сюжет оповідання, видимо, зародивсь у творчій уяві художниковій з запису типу моментальної фотографії на „колись", ще й надто, з запису особистого характеру, де фігуруе, як це не часто бувае в записах Коцюбинського, „я". Це стае ще за один довід, що оповідання "Сон" мае характер автобіографічний, а нас тут більш цікавить тим, що дае змогу глибше зазирнути в таємницю психології творчости.

Записи починаються з фрагмента (початок важко читати, бо писане олівцем стерлося):

---

[1]) Звичайно в останній рукописній редакції, себ-то злагоджуючи оповідання до друку, письменник міг вважати й на цензурні умови, тільки-ж тут не маємо жадних підстав гадати, начеб-то на зміну редакції впливав виключно позір на цензуру.

„Все пирнуло у сизу . . . . . і дерева — як темні жилки на перламутрі. А в переривах молошна мла, за якою чується далеке і безконечне. З неба щось сіє і ніжно осіда холодком на обличчя . . . . . блищать і ловлять вечірні тіни дерев. Я чую музику крапель. Скризь вони грають, співають, дзвенять, міняють темп, силу і голос.

Вся вулиця — симфонія крапель. Ліхтарики розносять світло. Тихими вулицями, в вечерній мряці, по всіх напрямках ростикаються, стиха гойдаючись червоні вогники. Чорніють тільки осяяні, а над ними хитається вогник. А краплі все грають, сумні і веселі, ліниві і жваві, то глухі, то дзвінкі.

Мягко блимнули вікна і чиясь невидима рука тихо зводить половинки віконниць, так наче очі до сну стуляють повіки".

Запис датовано: „22/III вечір" [1]). Рисочка і після рисочки новий запис, вже недатований:

„Лягаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночи, невідомому, чорному. Які пригоди там стрінеш, що побачиш, переживеш, поки темні хвилі ночи викинуть тебе на ясний берег дня?"

Про перший запис можна певно гадати, що він має щоденниковий, особистий характер („я чую музику крапель"...) звичайної для Коцюбинського фіксації спостережень ока, вуха, а в звязку з ними і відчуття, настрою... Жадного впливу якогось творчого задуму, сюжету ще не помітно. Про другий фрагмент цього певно цілком сказати не можна, дарма що й на ньому ясних слідів подібного впливу не видно. Але десь між першим і другим записом, або між другим і дальшими — в творчій уяві художниковій вже склався сюжет оповідання „Сон", принаймні дальші записи виразно за те промовляють: це мало не Морзовою абеткою записані окремі моменти сюжетного будування:

„В одній калюжі — весь город
Блукаючи думав (настирливо), що значить сон (жінчин)
Казначей
Якісь під студента плювали через калюжу — і це була розривка
Вона уважала його нікчемним".

Сливе намацуємо, як з першого вищенаведеного запису своїх спостережень березневого вечора на вулицях Чернігова народивсь задум „Сону"... Грунт для того був, мабуть, готовий в особистих переживаннях художника і якогось може й зовнішнього дрібного чинника, що за нього

[1]) Рік не позначено, але цілком певно можна сказати, що рік 1911 — це останній кешеньковий зшиток письменника: безпосередньо після матеріялу, що далі подаємо, записано дві адреси, з 6-ої сторінки під заголовком „Гори" йде матеріял для „Тіней забутих предків" (літня праця 1911 р. в Криворівні, перший запис: „Кипів холодний Черемош"), після того один запис для оповідання „Лист" („Боже мій! Що робилося з місяцем!.."), далі доволі рясний матеріял для „На острові" (Капрійська робота взимку 1911—1912 р.) і, нарешті, під датою: „1912 20/VI Гори" великий матеріял для „ненаписаної повісти" (остання праця вже смертельно недужого письменника влітку р. 1912 в Криво-

міг бути і якийсь справжній сон, було досить, щоб він гарячково накидав перші моменти сюжету, щоб в уяві його родився Антін і щоб тому Антонові передано було пережите 22/III увечері. Вже 21/IV художник почав оповідання: „Що-дня було те саме“ і, розвинувши сюжетні натяки вищенаведених записів, приводить Антона смерком на вулиці, де він

„в'яло минав квартал за кварталом. Дивився, як поволі дерева пірнали в сизий туман та рисувались на небі, як темні жилки на перламутрі. В переривах кварталів — молошна мла, за якою чулось далеке і безконечне. З неба сіяв дрібний дощик і ніжним холодком осідав йому на обличчя. Світили вже світло. Тротуари блищали, ловлячи в себе вечірні тіні дерев. Капало з стріх. Все частіше краплі стікали з дахів, з ринв, з стін. Вони грали, співали, дзвеніли, міняли темп, силу і голос. Незабаром вулиця обернулась в симфонію крапель. Непомітно випливали з туману лихтарники, розносячи світло. Тихими вулицями, в вечірній мряці, по всіх усюдах розтеклися з легким гойданням червоні вогни. Чорніли тільки в лихтарника ноги, а над ним гойдався вогник. Оживлялась музика крапель сумних і веселих, лінивих і жвавих, глухих та дзвінких. В долині м'ягко блимнули вікна і чиясь невидима рука тихо зводила половинки виконниць, наче очі до сну стуляли повіки“...

Записане 22/III, здалося, „як матеріял“... Здався і другий запис: через кілька рядків оповідання — після слів: „він любив сни“ стріваємо його без жадних змін, навіть форма другої особи: — „лягаючи спати, наче пускаєшся плисти... Які пригоди там стрінеш“, то-що — свідчить про суб'єктивне, особисте джерело в творчій роботі... Але найцікавіше використування записаного на „колись, як матеріял“ починається в тому місці оповідання, де Антін розповідає Марті свій сон, сон, що з нього такий контраст між „потребою краси, що жила в душі Антона“ і „буденним життям“... Художник, дійшовши до цього місця, попросту вийняв торішній кешеньковий зшиточок і сон Антонів розгорнув на матеріялі 82 етюдів-записів, зроблених року 1910 на Капрі, ними обрамляючи його сюжетоскладання. Вставлянням сюжетового стрижня в матеріял записів-етюдів 1910 р. власне і з'являються дві третині оповідання — усенький сон Антонів. На цю операцію письменникові потрібний був цілий місяць з тижнем: „Сон“ написано протягом часу од 21/IV по 28/V 1911 року — наочне свідоцтво того, якої великої праці плодом була художня творчість Коцюбинського — приклад для наших сучасних літературних „пиворізів“, що без жадної попередньої праці „з голови“ можуть „одвалять“ за добу аркуш повісти, оповідання, драми. До речи, використання для художнього малюнку сну матеріялу таких пильних спостережень такого гострого ока й чуйного уха, як у Коцюбинського, з погляду реалістичних вимог

рівні). З матеріялом „ненаписаної повісти“ знайомить моя стаття „Ненаписана повість М. М. Коцюбинського“ („Черв. Шлях“, 3 — 1925 р.), а в повному вигляді його подано в V томі творів Коцюбинського за редагуванням акад. С. О. Єфремова.

це деяка хиба в оповіданні: для невиразних контурів сонних маріннів лінії малюнку вийшли занадто читкі [1])...

Лишається подивитися, як зробив Коцюбинський цю операцію вставляння сюжетового стрижня в безсюжетовий матеріял художніх спостережень попереднього року.

Антін починає розповідати Марті свій сон. Беремо текст оповідання і поруч ставимо відповідні фрагменти записів 1910 року:

Розумієш, я стояв ранком на острові серед моря. Високому, прекрасному, гордому. За морем у синім тумані потопала стара земля. Мені здавалось, що в молодій гордості острів одірвавсь од землі і поплив в світ творити самостійне життя, власну красу. Море було таке гладеньке, синє, наче туго натягнений екран, на якому показували небо. Скільки було блакити! Ціле море у небі і ціле небо у морі. Од блакитних просторів на душі в мене було блакитно, тепло, просторо.

Фр. 64. В молодій гордості острів одірвавсь од землі, поплив у світ, щоб творити самостійне життя.

Фр. 37. Кактуси потекли по камінних стінах. Море було таке гладеньке і синє, наче було натягнений екран, на якому показували небо.

Фр. 51. Скільки блакиті. Ціле небо у морі і ціле море у небі.

Фр. 31. Од блакитних просторів на душі стало блакитно, тепло й просторо...

Я був наче п'яний од духу дикого полину, що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням. Срібна сивина його ніжно світилась, немов вдень навіть осяяна місячним світлом. Він навис над урвищем скель і тряс бородою над самим морем, неначе фавн дико скуйовдженою вовною.

Фр. 33. Сірі коструба́ті полини залляли скелі і все обняли (все напоїли своїм пянящим (?)[3]) духом. Вони нависли над урвищами і трясуть сивими бородами над самим морем, наче фавни дикою скуйовдженою вовною.

Фр. 65. Сивина полинів, срібних, навіть вдень наче осяяних місячним світлом.

Тихим морем послались біласті дороги. Я дивився і думав: „— Для кого вони? Хто ними поїде? Вони списали синє полотно моря, як давні ієрогліфи, а хто прочитає те таємне письмо?“ [2])

Фр. 2. Вранці тихе море розстелило біласті дороги. Для кого вони? Хто ними поїде? Читай ієрогліфи моря, таємні письмена.

Отже бачимо, що початок оповідання Антона про свій сон зложено з фрагментів 64, 37, 51, 31, 33, 65 і 2 записів 1910 року. 33 і 65 фрагменти злито в один, але 65-й фрагмент і не мав самостійного змісту, він тільки фіксував прикмету полинів: „сивина полинів, срібних, навіть вдень наче осяяних місячним світлом“. З 37-го фрагменту викинуто непотрібну за

[1]) Пам'ятаю, що, прочитавши „Сон“ у рукопису, я зауважив це Коцюбинському і він із тим зауваженням цілком погодився, але у „Сні“ його захоплював контраст між „буденним життям“ і „потребою краси, що жила в душі“...

[2]) Коцюбинський, твори, т. IV, вид. ДВУ. Стор. 182 — 183.

[3]) Знак запитання в дужках в оригіналі.

ходом оповідання першу половицу його („кактуси потекли по камінних стінах"). У відповідних місцях пороблено зміни, що їх вимагало оповідання від першої особи („Мені здавалось... Я був наче п'яний... Я дивився і думав"). Де-не-де помітно редакційні зміни, плід шукання досконалішого слова, досконалішого вислову. „Пянящого" — із знаком запитання вже в фрагментах—не залишається в оповіданню...

Подібну-ж працю над матеріялом записів 1910 року проробив Коцюбинський протягом усього Антонового оповідання про його сон, використавши для нього більш як 9 десятих того матеріялу, иноді навіть без редакційних змін.

В додатку до статті подано повний матеріял дальшого простеження, як використано записи 1910 для оповідання „Сон".

Хто візьметься дослідити процес художньої роботи Коцюбинського, для того це дуже цінний матеріял, але тут обмежуся ще на одному прикладі.

У фрагментах 1910 року є тільки один, де запис зроблено від першої особи—це фрагмент 62:

> „Сижу поміж камінням Via Crupp і дивлюся на південь, на безконечне море. Сироко приносить до мене з Африки спеку, і аромати Єгіпту, а я сиджу і мрію про сонячний край білих пісків і чорних людей, кактусів і пальм. Котиться з Африки хвиля і як далекий братерський привіт цілує скелі Picola marina. І може та хвиля, що мила ноги араба, набігає тепер на мої ноги, як символ єднання людей".

Сливе без змін, тільки одкидаючи перші слова і зберегаючи першу особу, без чого згасли-б чари промовистости, Коцюбинський вкладає цього фрагмента до вуст героїні сонного видіння, як її відповідь на запитання Антонове:

> — Про що Ви думали зараз?
>
> Вона обняла мене очима,— а в них я побачив все море і ціле небо—і одповіла тихо:
>
> Дивлюся на південь, на безконечне море. Шірокко приносить до мене з Африки спеку і аромати Египту, а я мрію про край білих пісків і чорних людей, про кактуси, пальми і піраміди. Котиться з Африки хвиля і як далекий братерський привіт—цілує скелі. І може та хвиля, що мила ноги Араба, набігає тепер на мої ноги, як символ єднання"...

Тільки два-три дотики пензля і замість:—„про сонячний край білих пісків і чорних людей, кактусів і пальм"—„мрію про край білих пісків і чорних людей, про кактуси, пальми і піраміди", випуск слова „сонячний" звільняє мрію від обтяжености епітетом, довге визначення краю тонко заміняється чергою образів, що проходять перед мрійними очима: білі піски, чорні люди, кактуси, пальми, піраміди; ще тонше в кінці речення після слів „символ єднання"... Марта переривае оповідання захопленим: „як гарно!" Вже зрозуміло, що Антін сказав-би: „єд-

нання людей", але випуск слова „людей" і незакінченість фрази знімають з останньої легку падь банальности. І тонкість філігранної художньої роботи мимохіть примушує сказати Мартине:—„як гарно!"...

Кінчаючи на цьому аналізувати працю художника над оповіданням „Сон", заглянемо ще раз до зшиточка 1910 року, де записано знайомі нам 82 фрагменти. Поміж фрагментами 10 і 11 знаходимо кілька записів окремих (початок і кінець їх підкреслено олівцем). Серед цих записів є фраза: „В небесному акваріумі грали золоті рибки". Її не занумеровано, чомусь виділено з циклу фрагментів. Цікавіш од питань, як, чому,— на ці питання не маємо матеріялу для відповіди,—доля цієї фрази. Повернувшись із закордонної подорожи, р. 1910 в-осени Коцюбинський писав Fata Morgana. І ось, дописуючи останні рядки, пишучи передостанню фразу: „важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі", письменник зазирнув до знайомого нам зшиточка, закреслив там знайому нам фразу і дописав: „наче в небесному акваріумі грали золоті рибки". Ще цікавіший звязок цієї фрази з останньою фразою Fata Morgana „на світанні козаки вступили в село"—та джерело цієї останньої. С. Козуб [1]) даремнісінько гадає, начеб-то те, що він знайшов в архіві Коцюбинського, це й усе, що письменник міг використати в процесі творчости, працюючи над Fata Morgana; що дещо з використаного в нього матеріялу могло й не зберегтися в архіві, цього Козуб собі й не уявляє!

Категоричне твердження його: „на другу частину Fata Morgana в Коцюбинського було чотири акти обвинувачення"—не є правдиве. У Коцюбинського могло бути тих актів багато більш і в кожнім разі напевно були: 1) акт обвинувачення селян за погром маєтку Корвольського-Гриневського в с. Вихватові Городнянського повіту і 2) акт обвинувачення вихватовців за „самосуд" над тими, що погромили той маєток. Знов-таки твердження Козубове: „мотив розвязки — розстріл Коцюбинський взяв з одної кореспонденції, де автор розповівши про нищення економії, додає: „2 ноября крестьяне села Выхвостова убили своихъ жителей ружьями 17 человѣкъ подозрѣваемыхъ въ разгромѣ экономіи" — неправдиве, принаймні не повне, бо мотив розвязки—самосуд Коцюбинський розгорнув на матеріялі зазначеного другого акта обвинувачення. З нього до оповідання внесено цілі сцени й окремі фрази. Цього документа тимчасом не знайдено, та це зовсім не визначає, що Коцюбинський його не знав (його мало не цілком надруковано в газеті „Рѣчь", р. 1910). Все це я зауважив Козубові тоді, як він читав свою працю в істор.-літературному т-ві, додавши й те, що Коцюбинський був на процесі про самосуд. Козуб моїх зауважень не використав, тільки в примітці зазначивши (чомусь в гіпотетичній формі): „Коцюбинський, крім того, треба гадати, був присутній на процесі, де обвинувачувано вихвостовців за ‚самосуд'". Тепер я знайшов

[1]) Сергій Козуб, 1905 р. в творчості Коцюбинського, Україна, Ч. 4—1925 р.

звідомлення „Кіевской Рѣчи“ про процес в першій справі (погром маєтку Корвольського-Гриневського,—процес у Чернігові 25 вересня 1906 р.). Коцюбинський тоді був у Чернігові і, коли-б навіть уявити собі, що він не мав акта обвинувачення, дарма що дістати його було дуже легко, в кожнім разі не можна уявити щоб Коцюбинський, цікавлячися селянським рухом, не читав газетних звідомлень про процес, а звідомлення тії наводили цитати з акту обвинувачення. Та кінець Fata-Morgana, власне остання фраза в оповіданні свідчить, що бодай цитати з акту обвинувачення в газетних звідомленнях про цей процес безумовно Коцюбинський знав. В кінці акта обвинувачення в справі про погром маєтку Корвольського-Гриневського читаємо протокольне оповідання про „самосуд“.

„Въ послѣдующіе послѣ разгрома усадьбы дни предводительствуемая Василіемъ Потапенко шайка продолжала держать въ паническомъ страхѣ все населеніе села Выхвостова, безчинствуя, издѣваясь надъ женщинами и вымогая деньги угрозами насилій и поджоговъ. Тогда негодующее населеніе созвало по набату сельскій сходъ, на которомъ постановленъ былъ приговоръ наказать всѣхъ членовъ шайки и участниковъ разгрома усадьбы. Дабы послѣдніе не скрылись, разставлены были верховые, охранявшіе всѣ выходы изъ селенія, приговоренные сходомъ къ наказанію были приведены къ сборной избѣ и здѣсь „всемъ миромъ“ убиты палками, топорами и ружейными выстрѣлами. Жертвами самосуда погибли помянутый Василій Потапенко и Петръ Шеремокъ, крестьяне Емельянъ Пилипенко, Иванъ Акуленко, Андрей Тимошенко, Алексѣй Пархоменко, Терентій Пугачъ, Григорій Акуленко, Федоръ и Тимофѣй Кордики, и казаки Алексѣй Шведъ, Николай Потапенко, Степанъ и Евстафій Волохи и Федоръ Ломоносъ. Дальнѣйшій самосудъ былъ остановленъ прибывшими въ селеніе войсками“.

В протокольному оповіданню про самосуд немає фарб для його малюнку. Але замкнення оповідання, трагічною і в протокольному викладі, фразою: „дальнѣйшій самосудъ былъ остановленъ прибывшими въ селеніе войсками“ робить своє враження, подібне до того, що робить і замкнення „Fata-Morgana“ фразою „на світанні козаки вступили в село“, а це безумовно художня модифікація фрази сухого протокола акта обвинувачення. Фарби й цілі сцени самосуду Коцюбинський знайшов в иншому акті обвинувачення, фактично з цитатами в руках не можу цього довести, бо не маю того документа, але добре його пам'ятаю (він такий страшний змістом, що хто його читав, забути не може). Дослідники творчости Коцюбинського обов'язково повинні цього документа розшукати, бо не те власне цікаво, які саме факти звідти узяв художник, а як він їх звязав з попередніми подіями оповідання так, що вони з них випливають, як він взяте з судового документу художньо модифікував,—це-ж усе питання найпершої ваги для процесу й психології творчости. Малюнок самосуду, як його подано в оповіданню, ми знаємо... Після нього наступила ніч. Маланка самотня в хаті. Вертається Гафійка. Коротка розмова...

І далі замкнення оповідання, замкнення, що для нього використано фразу з літнього запису: „в небесному акваріумі грали золоті рибки“ і художньо модифіковану фразу судового документу, що замкнула трагічне оповідання про жахливі події. Сполученням цих двох фраз замкнення оповіданнядосягає надзвичайно сильного художнього ефекту і ми зрозуміємо, як його досягнуто, коли уважно продумаємо ті шляхи, якими йшов художній процес, пильно придивимось до того, як ретельно збирав художник кавалочки дійсности, окремі слова, їхні сполучення, щоб досягти того вищого художнього ефекту.

Ще дві слові про зшиточок р. 1910 з 82 фрагментами і золотими рибками небесного акваріума. Повертаючися р. 1910 з Капрі до Чернігова, Коцюбинський вперше заїхав на короткий час до Криворівні. Зараз-же після 82 фрагментів знаходимо в зшиточку два записи тамтешніх вражінь: „Зажурені гори“, „сумні смереки“, „зелені царинки“, „Черемош“, „рудаві мхи, м'ягкі, шовкові, як плющ“ і т. д. — ось їх зміст. Але зараз не про їх зміст, а про їхню долю. Повернувшися до Чернігова в-осени, Коцюбинський пише Fata-Morgana і звертається до зшиточка з літніми записами тільки по фразу про золоті рибки небесного акваріума. До весни зшиточок спочиває; весною р. 1910 сідає письменник за „Сон“ і використовує 82 фрагменти. Влітку 1911 він їде до Криму і далі до Криворівні, де пильно студіює Гуцульщину, заносячи записи вже до иншого зшиточка, початого вже знайомими нам записами в березні р. 1911, що з них виріс „Сон“. Повернувшися до Чернігова, Коцюбинський пильно студіює етнографічні й инші гуцульські матеріяли, а потім сідає за „Тіні забутих предків“. Використовуючи для „Тіней“ записи 1911 року, не забуває письменник ще раз удатися до зшиточка 1910 року з 82 фрагментами: обидва записи, зроблені там влітку р. 1910, підчас першого пробування в Криворівні, використано для „Тіней“.

Михайло Могилянський.

У Київі,
15/30 жовтня 1925 р.

Мовчки дивились на море. Тепер на море налітали білі вітрила як рій метелів. Бог знає звідки з'являвся на морі човен, перебирав лапками весел, наче мурашка по скатертині, і враз розцвітався білим вітрилом, як з пуп'янка квітка. Лягав боком і тремтів на блакитному полі.

(т. IV, Держ. Вид. Укр., 1925 р., стор. 184).

Фр. 48. Під вечір на тихе блакитне море налетіли білі вітрила, як рій метелів.

Фр. 15. Пливе човник у морі, переставляє весла, як кузька лапки на гладкій скатерті.

Фр. 20. Перебирає лапками човен, наче мурашка і раптом росцвітає білим вітрилом, як метилькова квітка на сході сонця, ліг боком і тремтить на блакитному полі, немов на галузці.

— Вам не здається — обізвалась сусідка, — що тепер море як синій птах щастя: занурило голову в блакитний туман і розпустило павиний хвіст під самі скелі, де кожне очко горить синьо-зеленим вогнем. Ось подивіться!

(ibid.).

Фр. 1. Сине море занурило голову в блакитні тумани і роспустило павиний хвіст під самі скелі, де кожне очко горіло синьо-зеленим вогнем.

Ми нахилили наші обличчя над урвищем вниз і коли очі наші добігли, минаючи хаос поламаних скель та диких рослин, до берега моря, ми уздріли, як воно тріпалось тихо в сітці яскрявих бликів, наче зловлене в невід з синіх, зелених і рожевих мотузок, а крізь ту сітку на нас дивилась мозаїка дна: фіолетові плями густих водоростей, блакитні очі підводних пісків, стара бронза і темно-синя емаль, що зливались в один вогняний сплав.

(ibid.).

Фр. 75. При березі море тріпалось тихо в сітці яскрявих бліків, наче зловлене у невід з синіх, зелених і рожевих мотузок.

Фр. 29. Крізь блискучу сітку дихаючої води бачиш мозаїку дна, фіолетові плями водоростей, блакитні очі підводних пісків.

Фр. 71. Під скелями море зливало стару бронзу і темно-синю емаль в один вогняний сплав.

Острів, як спрут, занурив в море щершаві лапи, приссався до нього, наче хоче спинитись. Але не може. Пливе. Вічно пливе, куди — не знає, в теплі і сонці, у блакитнім тумані. Розтулив пащу широким отвором півкола і вишкіряє здорові зуби, наче сміється рядами білих домів.

(ibid., стор. 184–185).

Фр. 13. Острів, як пульпа закинуло у море шершаві лапи, приссалось до моря, наче хоче спинитись. Але пливе. Вічно пливе — куди, не знає, в теплі і сонці, в вічнім тумані блакит(?).

Розкрив пащу широким отвором півкола і вишкіряє здорові зуби, наче сміється рядами білих домів.

Серед мозаїки зморшок й заломів сяло часом золото дроку, блищав срібний полин, або п'ялися мірти в своїм весільнім убранні.

(Стор. 185).

Фр. 7. Скелі в таких заломах, в таких зморшках, що здаються мозаїчними.

Фр. 44. На скелях лягли мірти в весільнім убранні (в цвіту).

За́те як радісно було, коли ми там одкривали милу блакитну квітку що приліпилась до скелі, наче сіла на хвилину спочити. Чим вона жила? Певно пила що-ранку блакитні тумани, моря. Я не знав, як її звати, і від того вона двічі мені міліша.

Правда, вона виглядає як гніздо аметистів на сірій скелі?

(Стор. 185).

Фр. 6. Кущики полині і трави пьють блакитні тумани — найбільше пье їх блакитна мила квітка, мені не відома, і через те ще дорожча.

Фр. 19. Купка синіх квіток — як гніздо аметистів на сірій скелі.

Далекі скелі, всі у заломах, м'яко убрались в зелень, і виглядали, наче старий, потертий місцями, оксамит.

(Стор. 185).

Фр. 25. Біласті скелі в чудових заломах м'ягко убрались в зелень і виглядають, як старий, протертий місцями оксамит.

Ящірка.

Ящірки раз-у-раз перетинали нашу дорогу. Розпечені скелі двигтіли, здавалось, од їх безупинних хвилястих рухів. Мигне тільки рябенька спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне. І знову звідкись вона з'являлась, приплющена жахом, на кривих ніжках. Спинилась, підняла гадючу головку і сторожко водить круглим, підкресленим оком. Видко, як під тоненькою шку́ркою з боку калатає серце. Але тільки тінь впала, або шеберхнуло щось — і вже вона зникла у непомітній шпарці, наче влізла просто у камінь.

Не знаю, хто з нас назвав ящірку душею каміння, живчиком, що вічно б'ється в важкій і нерухомій масі.

Море несло на собі хвилю і, докотивши, коротким навиклим рухом скидало її на берег, неначе карти здавало.

Море сліпило. Воно все розцвіталось срібними квітками. І хоч вік їх був коротенький, усього мент, але в той самий мент замість зів'ялої квітки розпускалася сотня нових. Блисне сліпуче, як срібна зірка, і згине. А на блакиті нові.

(Стор. 186).

Фр. 46. Безперестанні хвилясті рухи по розпечених скелях. Мигне тільки зелена або рябенька, спинка, гострий, шпичастий хвостик — і зникне. Там знов з'явилась звідкись, приплющена до каменя на кривих ніжках, спинилась, підняла гадючу головку і сторожко дивиться підчеркнутим оком, і видко, як під тонкою шкурою калатає серце. Тінь впала, шеберхнуло щось і вже зникла у непомітній шпарці, наче влізла просто у камінь.

Фр. 30. Ящірка душа розпеченого каміння, живчик, що вічно б'ється в важкій і нерухомій масі.

Фр. 45. Море несло на собі хвилю і донісши до берега, коротким, навиклим рухом (метало) скидало її на берег, наначе карти здавало.

Фр. 27. Легкий вітрець. У берегів море росцвітає срібними квітками. Вік їх недовгий, усього мент, але в той самий мент замісць зівялої квітки роспуститься сотня, блисне сліпуче срібною зіркою і згине і знов на блакиті нові.

Острів шипів, як розпечений камінь, кинутий в воду, і круг нього кипіла вода.
(Стор. 187).

Фр. 3. Острів, як гарячий роспечений камінь кинутий в воду і круг нього закипає вода білою піною.

На виднокрузі розпускалась вітрилами яхта, як дерево цвітом.
(Стор. 188).

Фр. 57. Роспустилась вітрилами яхта, як дерево цвітом.

Дивно... що коли я дивився на хмари над морем, вона бачила зараз, як їх тіні купались в синій воді. Або на хмаринку на скелі — я знав одповідь: — „це поцілунок неба“.
(Стор. 189).

Фр. 39. Хмара на вершку скелі, як поцілунок неба.

Оповідав, як в спеку, коли скелі аж біліли од неї, а груди пили гаряче повітря, мов лаву вулкана, вони блукали по безлюдних вулицях міста, серед диких садів маслин, сірих, з зігнутими колінами, з жилавими руками-галузками — як раби, що каменіли на скривавленій маком землі.

Гаряче повітря танцювало тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грали на кастаньєтах.

Фр. 67. Сірі, з зігнутими колінами, з цупкими жиловими покрученими галузками-руками, скромні, невибагливі родючі — масліни раби чоловіка.

Фр. 38. Роспечене (гаряче) повітря танцює тарантелу по скелях, а в сірих маслінах цікади грають на кастаньєтах.

Ішли межи стін, грубо зложених з сірого каменя, вишитих блідими перами папороти. Над нею стирчала друга стіна з опунцій, де круглі листя так само грубо складались один над другим, як і каміння.

Фр. 78. Йшла стіна грубо зложена з сірих каміннів, вишита вся блідими перами папороті, що виростали з кожної шпарки, а над нею стирчала друга — з опунцій, де круглі листя так само грубо складались один на другім, як і каміння.

Це було щось дике, оті опунції, незрозуміле, безладне, налякана юрма колючого листа. Вони лізли одні на других — ці краби рослинного царства — і їжились на них колючки, наче волосся од смертельного жаху.

Фр. 35. Опунції — щось дике, незрозуміле, налякана юрма крутих колючих листків, що лізли безладно одні на других, сі краби рослинного царства — і їжились комочки на них, як волосся в смертельному жаху.

Кричав десь осел. Крик ослюка бився поміж опунцій, такий-же колючий, як і вони... Часом спинялись, щоб дати дорогу жінкам, які підіймались з водою по сходах. В казанах, наче прикипілих до голови, важко гойдала своє тіло вода та хлюпала в побіленій чаші. Вони пропускали повз себе ряд нерухомих, застиглих облич, жили на шиї як дротяні, короткий віддих, як віддих собаки на ловах, і ноги, спечені на суху фіґу, що липнули чіпко до кам'яних східців.

Фр. 76. Крик веслюка дико бився (путався) поміж опунцій, такий же колючий, як і вони (кактус).

І знов ішли далі по камінцях, що розсипались з-під підошов, серед килимів дроку, золотого і запашного, над якими чорне ріжкове дерево пускало зелені сльози стручків.

Раптом ставали, осліплені морем. Воно виринало несподівано зразу і зворушало душу своїм радісним світлом, синьою млою, серед якої плавав на морі Везувій, наче велика блакитна медуза. А далі знов був сивий полин, акулині пащі агав, камінь і дрік, мов дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся.

(Стор. 190).

Фр. 73. Лице нерухоме, застигле, а жили на шиї як дроти залізні. На голові казан, а в ньому важко гойдає своє тіло вода і хлюпа в луженій чаші. Короткий віддих, як віддих собаки, ростуляє уста, а спечені ноги на суху фіґу чіпко липнуть до камянних східців.

Фр. 79. Чорне рожкове дерево пускало зелені сльози стручків.

Фр. 77. Везувій плавав у морі як велика блакитна медуза (у млі).

Фр. 9. Агави—як пащі акул.

Фр. 66. Дрок — наче дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся.

Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузеньких провулках з застоялим теплом, що порізали скрізь садки винограду й цитрин, то білі на сонці, то сірі у холодках. Здавалось, з гір потекла колись бистра вода і лишила по собі висхлі кам'яні ложа, на дні яких безгучно блискав хвилястий рух ящірки, сірої немов душа каміння. А ось перешкода. Од стіни до стіни заповнила вуличку в'язка колючого сіна на голові жінки. Мигнуло на мить підборіддя, кінчик рівного носа, або вогонь чорного ока— і знову так само пусто і мертво в ложі вмерлої річки. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі — і тільки знову безгучно мелькає, немов гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стін. А з-за мурів огорожі дихає виноград холодками і висять жовті великі цитрини, наче жіночі з пипками груди.

— Ми входили в гори, поміж дикі уламки скель, в закаменілу трагедію велетнів. Щось певно страшне колись сталось, коли земля була молодша і гарячіша. Одвічна непорушність двигтіла, скреготали кам'яні маси, ламався світ — і скелі в гніву одривали од матірнього лона непокірних дітей. З того часу стоять одірвані скелі з застиглим виразом

Фр. 41. Зелені свіжі садки винограду й цитрин прорізали скрізь вузенькі камянні вулички, повні застоялого тепла, то білі на сонці, то сірі в тіні; наче з гір потекла бистра вода, прорізала сади й виноград і лишила по собі висхлі камянні ложа, на дні яких блисне, як блискавка безгучна, хвилястий рух ящірки, сірої, як душа каменя. Раптом заповнить вуличку, од стіни до стіни, вязка колючого сіна на голові жінки, з під сухого стебла на мить мигне круте підборіддя, кінчик рівного носа, або вогонь чорного ока—і знову так само пусто і мертво, як в ложі вмерлої річки, тиха поступ селянки пропала у спертім теплі і знов як гадючка мелькає шпичастий хвіст ящірки в мозаїці стіни. А зза камяних стін диха холодками виноград і висять жовті великі цитрини, наче жіночі груди з сосками.

Фр. 47. Щось певно страшне колись було, коли земля була молодша і гарячіша. Двигтіла непорушність одвічна, скреготали камянні маси, ламався світ і скелі в гніву одривали од матірнього лона непокірних дітей. І от з того часу стоїть одірвана скеля, застигла в виразі надлюдського жаху

надлюдського жаху, дивлячись все на громади порожнім, застиглим оком, кричучи вічно широко одкритим ротом, німим криком мертвої маски...

Ми злазили вище, на самі вершки. Ах, що там було! Там вітер віє в межгір'ях, напоєний дроком і полинами, там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить поміж камінням, міняючи бистро сум тіней на радість блиску, там бачиш, як море грає вогнями і розмовляє десь в глибині, а далі стелить шовкові поли своєї одежі до самого неба.

(стор. 191 — 192).

Фр. 72. В горах — там свіжий вітер віє поміж тіснин (ущелій) і напоєний дроком і полинями, там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить серед каміння, зміняючи смуток тіний на радість, там море грає вогнями і розмовляє у глибині, а далі стелить поли своєї одежі до самого неба.

І острів плив з нами на морі, як хмара на синьо-небі.

(стор. 192).

Фр. 2 (друга половина). Острів плавав на морі, як хмари на небі.

Ще вершки скель біліли на сонці, а вже тіні од них малювали на морі фіолетові сильветки, шпичасті, як зубці башти.

Вечірнє сонце скувало срібну підставу для одиноких скель в морі, легких і прозорих, наче розтоплених в спеці. А коли вечір накидав врешті на скелі фіолетовий або рожевий плащ, вони — Антін і та жінка — подались на piazz-у дивитись на захід сонця. Іскія вже золотилась, як стиглий овоч. Монте Міколе зляглася в червоні базальти, а Везувій наче викинув в море двобарвний прапор: блакитний з рожевим. На золотому небі м'яко сіріли перловим тоном Неаполь, Пуцолі, Прочіда і островкп. Сонце спускалось вже нижче. Іскія чатувала на нього і чорніла в золотому тумані, немов обличчя муринки під жовтим вуалем. Ось протяглася на землю в-останнє кривава рука і зарожевіли дерева цвітом мігдалів, а виноградні кущі грізно підняли високі хвилі в зеленому морі. Кривавий круг сонця уже черкався об гору. Тоді Іскія скинула з себе серпанок і чорна, голодна, ковтнула сонце, як вона

Фр. 42. Ще вершки скель білюють на сонці, але вже тіни одних намалювали на морі блакитним фіолетові тіни, різкі кольорові сильветки, спичасті, як зубці башти.

Фр. 43. Під вечір сонце скувало срібну підставку для скель (з гори, з віл. Тиберія).

Фр. 28. Вечір накинув на одні скелі фіолети, на другі рожевий відблиск — а білі віллі позеленіли.

Фр. 70. (Захід сонця з фуніколаре). Скісне проміння позолотило Іскію, як стиглий овоч. Скелі Монте-Мікеля . . . [1]) червоні базальти, а Везувій наче викинув в морі двохкольоровий прапор — низ сизоблакитний, вершок рожевий... На золотому фоні мягко сіріли перловим тоном Неаполь, Прочида і островки. А сонце спуска(ється)лось все нище. З за золотого туману [1]) . . . . ясніще абрис чорної Іскії, як обличчя муринки під жовтим серпанком. Сонце простягнуло останні проміння і серед тіний од гір—його прощальна рука створила в садах долини дивний куточок, привід весни: зарожевіли дерева, наче мігдали в цвіту і виноградні

[1]) Слово не прочитано.

звикла що-дня це робити, та вічна жерунка сонця! І був кінець. Земля запнула буденну одежу, сади одцвітали, а Іскія у спокої травила свою вечерю.

Сіро і сумно ставало на острові по заході сонця: всі фарби линяли, як в акварелі, що її підмочили. Здавалось, що тихий присмерк вишив злинялим шовком острів на сталевому морі, що острів простелився на морі, як старий гобелен.

А коли тіні поволі гусли, спокійна затока надівала на шию разок дорогого намиста — неаполітанських вогнів і в тихі ночі тепло світились в сірих мурах католицькі каплички...

(стор. 193).

кущі підняли хвилі в зеленому морі, різко й виразно. Червоний круг сонця уже черкнувся гори. Скинула Іскія з себе серпанок і чорна, жадна, поглинула сонце, як вона завжди це робить. Учта скінчена вже. Монте-Мікеля наділо буденну одежу, садки одцвіли, Везувій і прибережні землі росплились в перловій млі і тільки Іскія, чорна на тлі старого золота, травила (переварувала) спокійно свою вечерю.

Фр. 80. Коли сонце сідає за Монте-Соляро, стає сіро і сумно, всі фарби линяють, як в акварелі, що її підмочили.

Фр. 52. Сонце погасло і тихий присмерк вишив споловілими шовками острів на сталевому морі (острів, як старий гобелен).

Фр. 23. А вночі блакитна затока надіває на шию рядок дорогих перлів—неаполітанських вогнів.

Фр. 53. По ночах тепло і тихо горіли в сірих мурах каплички.

Ми разом пили красу з зеленої чащі, де стигне сік винограду, цитрин і померанців.

Небо було синіше од моря, море було синіше од неба. Мені здавалось, що вони заздрять одно одному. В далині тріпотіли вітрила човнів, як крила голубів в небі. Ми плили здовж сірих скель, оточених рядом кольорових молюсків. Море гойдалось. І як тільки воно одхилялось од скелі, вона одкривала червоні ясна. Але зараз м'яким любовним рухом, як поцілунком, море знов затуляло той свіжий, здоровий рот.

Тепер, з моря, ми краще бачили острів. Сонце обертало звичайний камінь у мармур і змусило його годувати рослину. Він, здавалось, тремтів увесь в напруженні творчої сили, і лиш часами, коли блукали по ньому тіні од хмар, стихала оргія сонця, блиску і фарб — і це була коротка хвилина спочинку.

Фр. 10. Повна чаша, в якій стигне сік винограду, помаранців і цитрин.

Фр. 16. Небо заздрить блакиті (синяві) моря.

Фр. 17. На морі тріпочуть вітрила човнів, як голуби в небі.

Фр. 81. Як тільки одхилялось море, скеля показувала червоні ясла, але море мягким любовним рухом знов затуляло той свіжий здоровий рот.

Фр. 50 (кінець). Сонце — воно скрізь . . . з сірого каміння . . . [1]) мармур і змушує його годувати рослину.

Фр. 18. Вічний спір моря з камінням. В якому б настрої воно не було, навіть у найлагіднішому, коли воно застигло у здивуванню своєю красою, воно все штурха стрічні скелі й каміння, все турка на них. Воно вже багато з них перемогло, положило собі під но-

[1]) Не прочитано слово.

Звідси нам зрозумілими стали вічні наскоки моря на острів. В якому б настрої воно не було, воно вічно штурхало камінь, вічно гризло його. Підгортало каміння під ноги і покривало водою. Ми пропливали над ними. Як скорені бестії, вони лежали на дні тихі, гладенькі, безсилі і покірно давали одягати себе рудою вовною водоростей. Згризений в гальку, камінь сірів берегами, а там, де море встигло стерти його в білий пісок, воно грало над ним блакитним вогнем перемоги. Високі скелі, гордо навислі над морем, піддались нарешті: море вигризло в них високі й глибокі гроти. Навіть не гроти, а цілі храми для культу казки. Ми заїздили туди. Лягали на дно човна і за хвилину опинялись в казковому царстві. Там були дива, яким не вірилось зразу. Там води горіли шафіром або смарагдом, там була піна, рожева, наче троянда, склепіння в містичному сяйві, зеленім, блакитнім, там вода крила сріблом човен, весла і наші руки. Переливалась веселка, блищало дорогоцінне каміння, грали брильянти, а різнобарвні молюски своїм тілом цяцькували підводні скелі.

(стор. 198—199).

Срібна хвиля безперестанку вплювала в гроту нові човні.

(стор. 200).

— Ви подивіться—все пливе. Вічно самотний в просторах моря, а море хлюпа в його боки. Нема од нього дороги. Хіба місяць вночі збудує золотий міст, з'єднає острів з далеким і невідомим. Але міст той такий легенький, такий тремтячий, хисткий, що тільки мрія зважитись може ступити на нього і легким нечутним кроком помандрувать у далечінь...

ги, покрило водою. Вони лежать на дні як скорені бестії, гладенькі, тихі, безсилі і покірно дають одягати себе рудим мохом водоростей. Де які скелі згризло на дрібну гальку і постелило по під себе, а там, де воно стерло його в дрібний пісок, воно грає над ним блакитним вогнем перемоги.

Трудніще з високими береговими скелями. Але й там воно коти било у них, поки не повирівало глибокі ґроти. Воно зробило з них величні храми, культ казки. Там диво, там вода світить сапфірами, шмарагдами, там піна рожева, як рожа, там склепіння в містичному сяйві, блакитнім і зеленім, там вода криє сріблом усе, що попаде туди. Там грає веселка, блищать дорогоцінні каміння, грають бріліанти і коралями молюсків вкриті підводні стіни. Море наче хоче сказати скелі: „дивись, яке я могутне, що можу, скорись“.

Фр. 82 (кінець). В тіснім отворі, де срібло хвилі вливалось в блакить печери, море впльовувало човні, вони летіли серед бризків, бились краями об скелі і врешті гойдались.

Фр. 14. Пливе, вічно пливе, вічно самотний в просторах моря і хлюпа море в його боки. Нема од нього дороги. Тільки місяць вночі збудує золотий міст, з'єднає острів з яким далеким та невідомим краєм. Але міст той такий легенький, такий тремтячий, хисткий, що лиш мрія зважитись може ступити на нього і легким нечутним кроком помандрувати у далечінь.

Я бачив, як сходив місяць, як море постелило йому під ноги золотий килим, а пальми, замахавши сотнями віял, вітали—„осанна!“

Фр. 61. Коли зійшов місяць, море простелило для нього золотий килим, а пальми замахали своїми віялами, наче к р и ч а л и (підкреслено в оригіналі) „осанна!“

Побачив зморшки Монте-Соляро, які ніколи його не старять: все те дике каміння, що розсілось по схилах амфітеатром, як в древнім театрі, задивившись на сцену моря, де місяць творить свою одвічну містерію.

(стор. 201).

Фр. 59. Ось зморшки, які ніколи не старять. Вони тільки роблять величним і виразистим обличчя Монте-Соляро (місячна ніч).

Фр. 60. Так, так! Тепер всі каміння розсілись по схилах, амфітеатром, як в древнім театрі і задивились на арену, де місяць творив свою одвічну містерію.

Місяць висів над морем. Далекі скелі ближчими стали. Фіолетові зморшки лягли на їх обличчя, і якась тепла, материна турбота нахилила скелі над морем. Якась добрість з'єднала берег і море, згода і смуток. І поволі, поки ріс місяць і блід, росли скелі і блідли. Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу—і став перед нами острів із моря—ввесь як міланський собор. А місяць вимостив злотом дорогу до нього.

Наші весла тихо плескали в морі. З-під них скакали вогні. Дрібні, маленькі, зелені, як блищаки у петрівчані ночі. Ми зумисне направляли човен на тіні, бо там ясніше горіли вогні. Здавалось, що весла вигрібали із моря скриті в ньому скарби. Вона розщібнула рукав, закасала аж до плечей і встромила у воду руку, блакитну в місячнім сяйві.

— Дивіться! - гукала і випускала з-під пальців веселі вогні, що зараз гасли.

— Тепер ми, як боги!—сміялась.— Кричіть: „Хай буде світ!“

— Хай буде світ!—повторяв я за нею і теж занурював руку.

Ми нахилялись над краєм човна, такі близькі до себе, що чули на щоках лоскотання волосся та тепло лиць і дивились, як виринали з таємного глибу і скакали крізь наші пальці зелені іскри, одна, друга, десята...

(стор. 202).

Фр. 56. Місяць зійшов над морем і скелі блищими стали. Фіолетові зморшки лягли на їх обличчя, і якась тепла, материна турбота схилила скелі над морем. Якась добрість з'єднала берег і море, згода і смуток.

Ріс місяць, бліднів, росли скелі, бліднІли. Повитягались гострі вершки, окремі каміння перетворились у білий мармур, одяглись в різьбу і встав острів із моря, весь—як Міланський собор. Тоді місяць вимостив злотом до нього шлях—готово. Човен плеще веслами в морі, з під весла скачуть вогні дрібні, маленькі, зелені, як світлячки і здається, що весло вигреба з моря скриті в воді багатства. Запустив руку у море і з під пальців скачуть веселі вогні і гаснуть у морі. Як Бог говориш: „хай буде світ!“—зануриш руку у воду і твориш вогонь. Ріжеш пальцями воду –і з таємної глибини блисне на мить зелена искра, а за нею друга, третя, десята кружяться й скачуть і гаснуть. Плещуть весла і с т р я с а ю т ь (підкреслено в оригіналі) дощатку.

Ми заїздили в гроти. В них було темно, аж чорно. Але доволі було зворухнуть тільки той чорний сон, як він будився цілим пожаром, снопами іскор і перетворював воду в зоряну ніч.

У гроті „святих“ обняв нас містичний, таємний страх. Ми бачили тільки удень той морський склеп, де каміння скидалось на сонних людей. Тепер так само тихо дрімали кам'яні люди. Так само спала жінка навзнак, покрита рядном і по колінах у неї, на покривалі, блукав місячний промінь. Білий, в глибокій дрімоті, схилився старець, поклав на долоні зажурене чоло. Вгорі, по склепіннях ґотицького храму, блимало світло невидимих лямпад і все блукало по стінах наче вітер гойдав лямпади. Через зелену, прорізану місяцем воду, видно нам було, як дрімала на дні голісінька жінка з дитям на колінах, і світло повзло у неї по повних стегнах. З чорних таємних закутків грота безперестанку, сами собою, спливали наверх зелені зірки і тихо гасли.

(етор. 203).

Фр. 56 (закінчення). В зеленому ґроті темно, аж чорно. Але зворуши тільки той чорний сон— і він збудиться цілим пожаром, снопами искор й перетворить море в зоряне небо.

В ґроті святих тихо сплять камянні люде. Так само, як завжди, тихо спить жінка, навзнак, покрита рядном, і на колінах під покривалом блукає місячний промінь. Білий в глибокій дрімоті, схилився старець, схилив на долоні зажурене чоло. А угорі, по зводах готицького храму, блукає непевне світло невидимих лямпад і все лазить по стінах, наче вітер хитає лямпади. Вода у ґроті зелена, прорізана місячним світлом і видко, як на дні задрімала з дитиною на колінах голісінька жінка і світло блукає по повних б е д р а х (підкреслено в оригіналі). З чорних тінистих кутків ґрота раз-у-раз, самі собою, спливають наверх зелені зірки вогнів і гаснуть.

Пелікан в українському мистецтві.

Давнє українське станкове малярство, що було переважно культового змісту, кохалося в символічних сюжетах.

Кабінет Українського Мистецтва при Українській Академії Наук протягом 1923—24 рр. позареєстровував ці символічні зображення. Тож виявлено, що за найулюбленіші в нашій іконографії були такі символи: Pietà (зображ. Божої Матери з мечами), „Недреманне Око", „Христос Виноградар" та Пелікан.

Останній символ якось особливо глибоко пустив коріння в нашому мистецтві, увійшовши навіть в орнамент.

Символ цей на Вкраїні запозичено з католицького Заходу. Там, на досвітку критичної думки, коли людина мало ще розумілася на великих законах життя й утворювала фантастичні казки, з перших спроб наукового досліду, за високими мурами середньовічних манастирів, у ґотицьких келіях схоластиків-ченців народилася легенда про пелікана, що він, розбиваючи собі груди, власною кров'ю відживлює та годує свої діти. — Так оповідає західній „Bestiare" — колективний твір аскетів-ченців, а за ним і наш „Фізіолог".

Справжній, живий пелікан зовсім не має тих прикмет, що ними наділяє його казка. М. А. Мензбір, у своїй праці „Птицы Россіи" (Москва, 1895 р.) каже, між иншим, отаке: „Самиця пелікана висиджує дітей сама, але самець годує як її, так, згодом, і дітей. До них батьки не дуже прихильні і, сполохані, легко їх кидають... Обидві відміни ‚кучерявий' та ‚рожевий' мають під дзьобом мішок для риби, що нею живляться". — Очевидячки, завдяки цьому мішкові, що з нього пелікан годує свої діти, і повстала легенда про те, ніби він годує їх своєю кров'ю.

Кучерявий пелікан має на загривку довгенькі кучеряві пір'їни, що утворюють гриву, а „рожевий" замість гриви має чубок з довгих вузьких та загострених пір'їн.

Отож, як бачимо, справжній пелікан і зовні не скидається на символічного, що його зображають по-різному, відповідно до уяви кожного народу, знов-же й техніки та матеріялу певного художнього твору.

Символічного пелікана часто звуть ще „неяситтю", дарма що з нею щирий пелікан нічогісінько спільного не має, бо вона належить до окремої породи сов.

Важко навіть приблизно простежити, одколи саме загальне мистецтво людське знає художній образ пелікана. Вже за глибокої сивої давнини, в „ста-

рому Тестаменті" вживає його в одній з своїх псальм пророк і цар Давид, як образ праведника, що страждає — „уподобихся неясыти пустинней"... (п. 101, 7). — Знали пелікана і єгиптяни, греки та римляни — за його згадують у своїх писаннях Пліній, Еліян та Петроній [1]).

Римляни-таки, либонь, перші почали зображати пелікана в пластичному мистецтві: т. зв. „colona rostrata" побудована на честь консула Дуїлія, що переміг та знищив картагенську флоту за 260 років перед Христом у Римі, мала один корабельний ніс у формі пелікана, що розбивав собі дзьобом груди.

У жидів пелікан, символ дітолюбства, трапляється в розписові та оздобі синагог [2]).

Східнє мистецтво і собі знає цей образ і використовує його як орнаментальну оздобу килимів XVII віку [3]).

Християнський культ уживає символ пелікана в звязку з таким оповіданням про цього птаха в т. з. „Фізіологу", що йде за „Бестіярієм" — „Пеликанъ убо надъ вся птицы чадолюбна есть птаха. Женскъ полъ сидитъ въ гнезде стерегущи чадъ и согреваетъ сия лобзающи и въ лобзании тань ураняетъ и ребра имъ проклеваетъ и умираютъ. По трехъ же днехъ пришедшу мужеску полу пеликану и обрящу сія умершия ридаша сердемъ зело. Ураненъ же отъ болезни клюетъ въ свой бокъ и диры въ немъ творитъ и стекаетъ кровная капля на раны умершихъ птенцовъ и тако оживаютъ. — Тако и Господь нашъ І. Х. копіемъ ребра своя отверзъ абіе изиде кровь и вода. Накапавъ же кровь на умершие птенцы сиречъ на Адама и Еву и на прочия пророки и на вся умершия и просвети вселенную и оживотворивъ ихъ тридневнимъ воскресеніемъ своимъ сего ради глаголавшаго пророки: уподобихся неясыти пустинней" [4]).

Отже, християнський культ робить з пелікана символ Христа, що оживлює вірних своєю кров'ю, символ найвищої своєї містерії — евхаристії.

Пелікан увіходить у коло мистецьких релігійних зображень у Західній Европі, а згодом і на Україні, де культ широко використовує цей образ у всіх галузях мистецтва: в малярстві, в художній оздобі книжки, в різьбі, золотарстві, емайлерстві, шитті та ткацтві.

Зображати пелікана в Західній Европі в звязку з культом стали, як мені відомо, вперше в Італії, в мозаїках базиліки ап. Павла [5]). Тільки-ж тут пелікан не має своєї, звичайної пізніше, пози — не рве собі груди — він тільки вбиває змія, символізуючи перемогу Христову над дияволом. Десь коло того часу й инше зображення пеліканове, що його виліпив майстер Вілігельм на фронтоні Моденського собору як символ церкви [6]). Допіру від

---

[1]) Троицкій. Пеликанъ и аистъ. „Свѣтильникъ", 1913, кн. VIII.

[2]) Исторія еврейскаго народа, т. XI. При ближайшемъ участіи Брауда Виленицкаго и др., ст. 272 та 394.

[3]) Bruckmann. Meisterwerke Muommedanischer Kunst, t. II та Лоренц, табл. 16.

[4]) Рукопись Румянцевск. музея, ч. 246, XVII в., изд. соб. Дурова.

[5]) Троицкій, „Пеликанъ и аистъ".

[6]) Верман, т. II, ст. 93.

XIII віку пелікана зображають вже як символ евхаристії. Він має свою характерну позу і на розпятті невідомого майстра флорентійської академії і на картині „pietà" датованій 1404 р., що тепер у галерії Уфіці, і на відомій фресці фра Анжеліко [1]).

Згодом бачимо тут пелікана вже у XVI в.: різьблений з дерева рельєф на одній з ватиканських лож [2]).

Серед італійських гравюр XVII віку, що є між „кужбушків" лаврської школи малярства у Київі, також трапляються різьблені на дереві зображення пелікана $\left(\frac{\text{XIX}-104}{\text{XX}-30}\right)$.

Нарешті, в київському лаврському Музеєві культів, є шитий сріблом, золотом та шовком саккос Самуїла Мислављського, де над лівим рукавом, у шитому золотом обрамленні є зображення пелікана з дітьми, що стоїть в терновому вінку замість гнізда, серед крайовиду з деревами та будинками оддалеки. Цю тканину, оповідає Орловський, вишито у Венеції на плащ для статуї св. Діви, а потім продано та привезено на Україну, де з неї пошито мітрополічого саккоса [3]).

У Франції перші відомі мені зображення пелікана належать ґотицькій добі, це — „vitrail" у Турському соборі та, як свідчить Chanoin Reuseus, по декотрих давніх ґотицьких церквах Франції трапляються т. зв. „lutrin pelikan" — різьблені на дереві підставки для нот у вигляді птаха, що рве собі груди [4]).

За Ренесансу пелікана маємо на килимі з замку Фонтенебло та на картуші роботи Жана Гужона [5]). До того самого часу (XVI в.) належить шитий „орнат" з зображенням пелікана, що переховується в Музею Клюні в Парижі [6]).

В XVIII віці бачимо тут пелікана на гравюрах Штіоберґа, зроблених для німецько-московського видання „Иконологія объясненная лицами или полное собраніе алегорій, эмблемъ и пр. сочиненіе полезное для рисовальщиковъ, живописцевъ, граверовъ, скульпторовъ, стихотворцевъ, ученыхъ людей, а особливо для воспитанія юношества, содержащее 225 фигуръ гравированныхъ Г. Штіобергомъ въ Парижѣ. Москва у книгопродавцевъ Куртенера и компаніи 1803 г.".

В Еспанії пощастило знайти тільки одне зображення пелікана. Він стоїть у гнізді з дітьми зверху хреста, що побіля нього обабіч статуї Божої Матери та св. Івана. Ця скульптура міститься в одному з закапелків манастиря San Juan de los Reyes у Толедо [7]).

---

[1]) Нарбековъ. Отличительныя черты южно-русской иконописи, ст. 19.

[2]) Лоренцъ. Орнамент. Табл. 61, фіг. 15.

[3]) Орловскій. Св. Софія Кіевская, ст. 64.

[4]) Elements d'archeologie chretienne. Paris 1890, t. II, page 430. Chanoin Reuseus.

[5]) Лоренцъ. Орнаментъ всѣхъ временъ и стилей. Таб. 64 ф. 4 та 71, ф. 8.

[6]) Zarnowiecki. Historia i technika haftarstwa koscielnego. Tab. 60. Нарбековъ. Отличительныя черты южно-русской иконописи. Ст. 18.

[7]) P. Zafond. La sculpture espagnol, fig. 62, pag. 140.

В Німеччині зображення пелікана я знаю на гравюрі XIV віку — Die Bestiar. Strasbourg (Cahier P. Ch. Nouveaux melanges, t. II, pp. 155). Далі бачимо це зображення на килимах: один манастирської роботи з „Kloster-Lüne", датований 1500 р., другий тканий у Мекленбурзі з гербом „Der Heren von Hanh auf Bristou und Basedow [1]) датований 1600 р. Часто трапляється пелікан на вершку мальованих „Der Lebensbaum" (дерево життя), є воно і на вітражах соборів „vitraile du Mans" [2]).

На пізніших німецьких гравюрах, котрі є між нашими „кужбушками", пелікана маємо в гравюрі Georg'a Mezz'a, що зображає Христа у терновому вінку, згори, в овальному медальйоні, що стоїть у центрі обрамлення оповитого виноградною лозою.

В иншому „Кунстбухові", що являє собою альбом з фігурами для вправ до малювання, пелікан у характерній своїй позі з дітьми біля ніг, стоїть на таблиці серед инших птахів $\left(\frac{\text{XIX} - 119}{\text{XX} - 63}\right)$.

У „Кунстбухові" ч. $\left(\frac{\text{XIX} - 69}{\text{XX} - 17}\right)$ знову бачимо зображення пелікана зверху над ковчежком із Св. Дарами у церковних вівтарях: одне у Франконії, друге в Баварії, у місті Бамбурґові.

В Альпах здибаємо пелікана вирізьбленого на дерев'яній дощці, що правила за форму для марципанів [3]).

Взагалі в Західній Европі багато було різних металевих виробів глеків та блюд з зображенням пелікана, надто в XVI віці [4]).

Широко використовувано цей символ в Европі ще в звязку з масонством.

Нарешті, тепер бачимо тут це зображення, як марку в торговельного підприємства — Schutzmarke „Pelikan" на папері, на стрічках до самописок, на подушках для печаток, на олівцях, фарбах, атраменті, то-що.

Вживала символ пелікана і найближча західня сусідка наша—Польща, та, на жаль, на терені етнографічної Польщі я не знаю инших зображень, окрім гербів (Borovsky), але в костьолах на Україні це зображення трапляється, очевидячки, в звязку з польськими впливами.

Про польський-таки вплив свідчить і латинський напис на іконі з пеліканом, що є в Кам'янецькому Музеєві. Треба гадати, що з Польщі був один з етапів, через котрі це зображення потрапило до нас на Вкраїну.

Скільки дозволяє переглянутий в мене матеріял, дарма що він далеко не вичерпливий і дуже різноманітний, мені хтілося-б сказати скількись слів про загальну композицію західньо-европейських зображень пелікана.

Тривимірні (скульптурні) та рельєфні зображення звичайно в дерев'яній різьбі або-ж на металі, являють, що-до композиції, самостійні групи пелікана з дітьми, що стоять на вершку орнаментальної різьби, як

---

[1]) Herman Schmitz. Bild teppiche. Geschichte der Gobelinwirkerei, ст. 66 та 68.

[2]) Kraus, t. II, pp. 152 та 97.

[3]) Haberlandt. Oesterreichische Volkskunst. T. 87, fig. 4.

[4]) Троицкій, idem.

на ватиканській ложі, чи зверху ковчежків із Св. Дарами, як у німецьких вівтарях. Часом це окремі речі, як „lutrin — pelikan“ або скульптура на фронтоні моденського собору.

У площинних зображеннях пелікан, навпаки, мало не завсіди являє собою деталь будь-якої ширшої композиції на картинах майстрів флорентійської школи, на „der Lebensbaum“ у Німеччині, та здебільшого й на гравюрах. У тканині та шитві зображення пеліканове знову має домінантне місце в композиції, тільки-ж це, здається мені, випадає пояснювати умовами техніки, виробу.

Птах на зах.-европ. зображеннях мало не завсіди виглядає як орел або взагалі хижак, з дужим, неначе сталевим, тілом, коротенькою шиєю, часто „страпатою“ — мабуть одгук гриви справжнього пелікана — та кривим, коротким дзьобом. Тільки на масонському фартушкові, що належав Гансеновій збірці, та на „Schutzmarke“ зображення птаха наближається до вигляду справжнього пелікана — набирає реалістичних рис.

Підо впливом Заходу трапляється зображення пелікана і на Атоні — у манастирі св. Павла (Brockhaus. Die Kunst in den Athosklostern) [1]).

У Грузії на міньятюрі Ечміядзинської Євангелії X віку, що зображує Водохрещі, є широка рама; у кутках цієї рами намальовано голови чотирьох євангелістів, а поміж ними низку пеліканів, що рвуть собі груди.

На Московщині зображення пелікана здибаємо вперше на кам'яній різьбі дверей у Георгієвському соборі в м. Юр'єві Польському [2]). Тут бачимо самого-но пелікана без дітей, але в характерній позі. Тіло птаха трактоване подібно до загального трактування птахів, що ними прикрашено стіни в Дмитріївському соборі у Володимирі, — це якась рослинна стилізація птаха. Зображення це існує від 1230 року, коли Святослав Всеволодович оновив собор за допомогою західніх майстрів.

Дальше що-до часу зображення пелікана—серед різьблених кам'яних прикрас у церкві „Воскресенія на Дебре“ в Костромі з р. 1652. Воно теж вміщено в округлому медальйоні, що прикрашає портал. Пелікан і тут без дітей, але постать його трактовано вже по иншому: страпата шия та чубок нагадують західні зображення, хоч тіло птаха важке, трохи незграбне.

Пізніші зображення пелікана на Московщині якось не звязані (мені здається) з давнішими, трапляються епізодично і часом мають сліди українського впливу.

Отож у XVIII віці у виданню р. 1744 „Обстоятельное описаніе торжественныхъ порядковъ благополучнаго восшествія и священнаго коронованія Императрицы Елисаветы Петровны 1742 года 25-го Апрѣля“ є гравюра з картини, що прикрашала ілюмінацію біля „Спаса за Золотою Решіткою“, де пелікан стоїть на пагорку, у профіль з трьома дітьми біля ніг. Внизу напис „Язвима усердіемъ къ моимъ“. Постать пеліканова нагадує українське трактування цього птаха, дарма що чубок на голові—на західній зразок.

[1]) Покровскій. Евангеліе въ памятникахъ иконографіи. Тр. V арх. съѣзда, т. II.

[2]) Бобринскій. Рѣзной камень въ Россіи.

Инше зображення більше-менше також XVIII віку, можливо навіть української роботи: різьблена з дерева постать пеліканова на царській брамі в с. Покровському Колом. повіту [1]), що з нього родове кубло графів Шереметьєвих. Одвірок цієї брами має чужу для Московщини, та характерну для України, шостикутну форму, а різьба колонок являє питомий український орнамент виноградної лози.

Коли згадаємо, що один із графів Шереметьєвих був одружений з донькою гетьмана Скоропадського, то очевидність українського впливу стане ще ясніша.

У загально-російській культурі пелікана часом здибаємо і в XX віці, як заставку до книжки — „Старые Годы“ за 1911 р. мм. липень — вересень.

Починаючи від XVII віку і в українському мистецтві де-далі більш поширюються різні символічні зображення; показне серед них місце має зображення пелікана. Особливо багато цих зображень припадає на кінець XVIII та початок XIX віку.

Мистецтво — правдиве дзеркало психологічних настроїв сучасности, що утворюються на певному соціяльно-економічному ґрунті, — одбило тут у собі ті містично-релігійні захоплення, що опанували українське суспільство після „Великої Руїни“—тяжких та довгих козацьких війн, викликаних неясними соціяльними змаганнями „голоти“. — Соціяльний стан мас, що розпочинали цю війну, не покращав, польське ярмо замінено на московське, українське селянство остаточно покріпачено.

Людність зневірилася в тому, що можна досягти кращих умов життя. Це утворило відповідний ґрунт для релігійного містицизму, що розцвітав тоді пишним та буйним цвітом узагалі на Заході.

Цей настрій захопив спочатку вищі верстви в тогочасному українському суспільстві — козацьку старшину, духівництво та міщанство. Боронячи національні права та звичаї, вони об'єднувалися навколо церкви. Де-далі настрій цей захоплює і селянську масу.

Мені здається, що тільки так можна пояснити ту велику силу різних символічних зображень, тісно звязаних із культом, що їх так уподобав наш народ. Почавши од вищих верстов, вони глибоко просякнули в гущавину селянських мас.

В українському мистецтві зображення пелікана трапляється допіру з XVII віку (я не знаю вказівок, що його вживано раніш), коли утворилися інтенсивні економічні та культурні стосунки з Західньою Европою.

Починаючи від цього часу, трапляється цей художній образ не тільки мало не в усіх галузях українського пластичного мистецтва, але й у мистецтві слова — А. І. Веселовський подає такий уривок із духовного стиха українського походження:

„Радуйся Царице,
Наша Заступнице
Небесного Пелікана
Маткою названа“ [2]).

[1]) Троицкій. Пеликанъ и аистъ.

[2]) Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха (мат. О. П. Новицького).

Користується з образу пелікана в „Казанні на Покрову“ і Галятовський.

З циклу пластичних мистецтв найдавніші відомі датовані зображення пелікана на Вкраїні належать художній оздобі книжки.

З самісінького початку XVII віку ціла низка українських видань має таку оздобу на заголовних літерах, заставках та вихідних аркушах.

На жаль, мені не пощастило знайти у Київі видань Стрятинської друкарні (1604—1606 рр.), де, як свідчить, покликуючися на Сахарова (Обозрѣніе славяно-русской бібліографіи), Троїцький, було дві заголовні літери з пеліканом. Одна з них — літера „О“ (видав її Троїцький) [1]), друга — літера „П“.

Друкарня Київо-Печерської Лаври і собі мала літери з пеліканом: в Акафісті року 1620, виданому тут, бачимо літеру „О“ цілком подібну до стрятинської, тільки меншу завбільшки. У „Бесѣдахъ Іоанна Златоуста на 14 посланій“ 1623 року є літера „П“ з пеліканом і, нарешті, в „Тріодіоні“ 1648 р., що його видав Петро Могила, маємо літеру „І“. Остання літера має ще й пеліканенят, а їх немає ні на жадній із згаданих вище літер.

Той-таки Троїцький, а також Шероцький [2]) свідчать, що є літера „П“ та заставка з пеліканом у виданні Галятовського: „Небо новое съ новыми звѣздами... 1699 року, Могилевъ“.

Могилівського видання я не знайшла, а в київському, що переглядала, таких оздоб немає.

Заставка з пеліканом є в „Ирмологіи“ 1700 р. львівського видання. На ній зображено таке: зліва в горішньому куті Саваоф у промінистому серед хмар сяйві, праворуч Голуб-Дух, до них обох наближається справа постать Христа Пастиря Доброго з ягням на раменах. За Христом крайовид з деревом над кручею, а вгорі напис: „Заблудшее овча обрѣтъ на рамо воспріемъ ко отцу принесе“. Навкруги зображення широка габа орнаменту, а зверху неї, посередині сидить пелікан з дітьми, під ним на габі повилися кільця змія. Постать птаха з розкинутими крилами „en face“ влучно закінчує цілу композицію.

Вихідний аркуш з пеліканом є на Лейтургіаріоні 1691 р. виданому у Львові. Його описав Д. М. Щербаківський у ст. „Символіка в українському мистецтві“ [3]).

Вихідний аркуш цей має складну композицію: на вершку сидить Христос-Виноградар, а під ним в округлому обрамленню для напису, зручно скомпоновано пелікана з дітьми, в гнізді поміж двох дерев.

У панегірикові на честь Лазаря Барановича є гравюра роботи Щирського, де на земній кулі сидить фенікс, на нього згори ллється кров з пелікановых грудей [4]).

---

[1]) „Свѣтильникъ“, 1913 г. „Пеликанъ и аистъ“.

[2]) Декоративное убранство.

[3]) Збірник секції мистецтв. Київ 1923 р.

[4]) П. Попов. Матеріяли до словника українських граверів. У Київі, 1926. Ст. 134.

Зображення постати птаха в літерах ні трохи не подібне до західньоєвропейських, що я була переглянула, і стоїть окремо серед инших українських зображень. Зовнішній вигляд пеліканів надто масивний, пір'я зовсім не відчувається, постать наче обіллято шкурою, шия кругла, голова важка, дзьоб рівний, ноги грубі. Найпізніша літера „І" — 1648 р. має біля птаха дітей, тимчасом на раніших ми їх не бачимо.

Зображення на заставці та на вихідному аркуші пізнішого часу вже иншого типу — пелікан тут скидається швидше на лебедя чи гайстра.

Дуже шкода, що за браком датованих зображень не можна цілком простежити, як поступінно еволюціонував зовнішній вигляд пеліканів в українському мистецтві, що вже протягом XVII віку намічається в оздобі книжки, бо в инших галузях дати епізодичні або приблизні. Наприклад, у малярстві, де, взагалі, зображення пеліканове трапляється найчастіше,—маємо тільки дві точно датовані ікони, та про декотрі речі відомо, що вони належать до XVIII чи XIX вв.

З усіх галузів українського мистецтва, малярство наше в XVII в. особливо багато брало од Західньої Европи, як що-до техніки, так, очевидячки, і сюжету. Відомий мандрівник по тогочасній Україні, Павло Алепський, каже: „Козацкіе живописцы заимствовали красоту живописи лицъ и цвѣта одежды отъ франскихъ и ляшскихъ живописцевъ художниковъ и теперь пишутъ православные образа будучи обученными и искусными" [1]).

Найбільше мальованих зображень пелікана припадає на кінець XVIII та початок XIX вв. Здебільшого вони тісно звязані з культом і трапляються в розписові церкви, як деталь образів іконостасу, а найчастіше, як окрема ікона. Ікони ці мальовано на полотні олійними фарбами, тло темне або брунатне, тіло птаха також часто темне з білавими крилами або-ж біле.

Композиція окремих ікон з пеліканом, що стає де-далі складніша, звичайно така: на хресті чи під хрестом стоїть, часом у гнізді, великий білий птах з розгорненими крилами і розбиває собі дзьобом груди. З рани струменями дзюрчить кров, її ловлять і п'ють, підіймаючи вгору голівки пташенята (здебільша троє). За хрестом губка та спис, часом покладені навхрест. Вгорі над птахом, мало не завсіди полум'яне серце, часто в терновому вінкові, иноді вінок окремо, часом на серці згори хрест. Під серцем потир, куди точиться кров з ран од тернових голок, або просто з серця. Спідне рамено хреста оповиває часто змій, що тримає в пащі яблуко. На инших образах є ще й череп із кістками—„адамова голова".

Група пізніших образів з Чернігівського Музею Культів та образ з Катеринославського Музею Поля [2]) мають угорі над пеліканом зображення Саваофа в хмарах, а на образі, що в Кабінеті Українського Мистецтва, вгорі полотна по дві голівки „путтів" з кожного боку.

---

[1]) Путешествіе митрополита Макарія, кн. IV, гл. XII (переводъ съ арабскаго І. Муркоса. Москва 1896 г.).

[2]) Матеріял Д. Щербаківського.

Образи XIX в., що є в Українському Музеї ім. Т. Шевченка, мають ще більше аксесуарів: гора Голгота, хітон, кістки, півень на колоні і знаряддя мук Христових.

На стародавніх іконах яскравіші принципи монументальности. Вона відчувається особливо в центральній постаті птаха, що стоїть „en face" і розгорненими крилами сливе заповнює всеньку поверхню ікони. Тут зображено тільки головні знаряддя мук, от як хрест, спис, терновий вінок та серце над потиром. Долі змій з яблуком у пащі — символ спокусника-диявола. Усі ції речі розташовано так, що утворюється рівновага та гармонія плям і кольорів, завсіди якихось „пригашених".

Пізніш, птах помалу втрачає монументальність, поверхня ікони починає заповнюватися инакше, з'являються угорі „путті", виростає постать Саваофова, внизу — крайовид.

Нарешті, на іконі з'являється велика гора, а під нею рівняючи невеличка постать пеліканова в оточенні цілої низки усяких дрібних знарядь мук Христових та инших аксесуарів.

Що-до фарб, то на пізніших іконах вони стають яскравіші, але зате втрачають з часом свою теплоту.

На переважній більшості мальованих зображень пелікан має довгу, гнучку шию, дзьоб рівний, як у гайстра, крила гострі, широко, безсило розгорнені, кінці їх, часто ледві окреслені, розпливаються в загальному тлі (ікона в К. У. М.), ікона Харківського Музею та дві чернігівські: кол. Єпархіальн. Древлехран. та ч. 337 з муз. Культів). Ноги птаха, коли їх видко, тонкі та високі, тіло округле, як у гайстра чи в гуски, вкрите рівним пухом та пером білого або білавого кольору [1]). Є кілька зображень иншого типу, де птах має коротку, дужу, часом страпату (пір'я на ній стоїть їжаком) шию, короткий та кривий дзьоб, на голові часто чубок, крила коротенькі, але дужі. Цей пелікан близький до типу західньо-европейського. Найяскравіший зразок зображень останнього типу є пелікан на іконі ч. 1307 Київського Музею ім. Шевченка: серед гірського крайовиду, на тлі яскравого синього неба гніздо з гострого ріщя, в гнізді птах подібний до орла. Всі лінії малюнку гостро зламані, нервово напружені (ще ч. 2690). Цілком одмінна ікона в Музеї Культів у Лаврі: тіло птаха, трактоване близько до першого типу, має опуклий контур, наче набите на якусь рельєфну форму.

Цікаві й характерні поясняльні написи на іконах з пеліканом. Отож на образі з кол. Дух. Акад., що тепер у Лаврському Музеї, читаємо: „Поликанъ птиця не щадя грудей своихъ кроваво розрываетъ малихъ детей своихъ темъ питаетъ И более темъ Христосъ. Свою любовь открылъ когда за насъ на кресте кровь свою пролилъ. Конецъ П. Н."

Образ ч. 3973 у Всеукраїнському Музеї ім. Т. Шевченка має знов такий напис: „Какъ сія Ополикантъ птиця не щадя груть свою проби-

[1]) Ікони Черніг. Музею Культ. ч. 337, 326 із збірки Тарновського та з кол. Єпарх. Древлехран., з Катеринославського Музею Поля, з Харківськ. Муз. та з Київськ. Муз. імени Т. Шевченка, ч. 2973.

ваетъ и кровію детей своихъ питаетъ и такъ какъ Христосъ за насъ проливъ и насъ отъ греховъ искупивъ".

Написи на чернігівському образі (в Музею Культів ч. 337) набирають навіть драматичного характеру—од уст Саваофа до пелікана вниз: „Востани слава моя востани", а од пелікана вгору: „готово серце моє готово".

Тепер залишається сказати ще про написи суто-культового характеру. Їх теж трапляється чимало. Отож на іконі з пеліканом, що в музеї ім. Т. Шевченка ч. 2620 над потиром, по обидва боки полум'яного серця читаємо: „Пійте отъ нея вси (сія бо есть кров моя) сія чаша (Новый Заветъ)". Подібний напис є на іконі з Музею Поля. Ікона з Чернігівського Музею ч. 326 має вгорі написа: „Огня приидохъ вовръши на землю, и что хощу аще уже возгореся Луки гл. XII зач. 49". Аналогічний напис має знов образ ч. 116, що в Кам'янець-Подільському Музеї: „Ignem veni mittere in terram et gviad volo ut accendatur".

Дуже цікавий напис на підрамкові ікони ч. 337 у Чернігівському Музеї Культів—„Сія икона именуемая пеликанъ птиця начата живописцемъ Іваномъ сентября 4-го дня, кончена декабря 9-го числа 1824 року Петромъ Конисскимъ освящена 20-го декабря въ домъ себе священникомъ". Инша датована ікона в Музеї Поля з 1837 року. Инших дат в іконах я не знаю.

Опріч окремих ікон з пеліканом, подибуємо цей символ як деталь в инших іконографічних композиціях. Отож на символічному розпятті XVIII віку, що у Всеукраїнському Музеї ім. Т. Шевченка, на лівій гілці символічного дерева, на котрому розпято Христа, стоїть у профіль білий птах у характерній позі, біля ніг його пташеня. Під ним у білому колі вінок з написом „Надѣя".

Є пелікан і на іконі Дубовицької Божої Матери [1]): всього чотири різних окремих клейма.

В. Г. Ляскоронський оповідав мені, що бачив пелікана як деталь одної з ікон іконостасу у церкві м. Голтви на Полтавщині.

На іконостасі XVIII віку з великої Лаврської Церкви теж було зображення пелікана [2]).

Нарешті, ще й тепер ми бачимо пелікана з дітьми, що стоїть серед иншої фавни в розписові XVIII віку в Троїцькій Надбрамній церкві у Лаврі, на стіні сходів, ліворуч ухідних дверей, під вікном.

У Всеукраїнському Музеї ім. Т. Шевченка є одно мальоване зображення пелікана, як деталь композиції мало не цивільного змісту—це так зв.: „Епітафіон Ея императорскаго величества войска Малороссійскаго полковнику Семеону Ивановичу Сулиме"... де долішню частину обрамлення поділяє навпіл чотирикутна колона, що на ній згори сидить брунатна на колір пеліканова постать і червоним дзьобом розбиває собі груди. Біля пелікана діти. По обидва боки текст Епітафіона. Епітафіон із церкви с. Сулимівки, що поблизу Переяслава. Писано його олією на полотні.

[1]) Матеріял О. Н. Новицького. [2]) Истоминъ.

Цілком вже цивільного змісту ціла група зображень пелікана в гербах. Очевидячки, під польським впливом бачимо його в гербі трьох українських шляхетських родин: Гатцуків, Остроградських та Шараїв. В гербі Гатцуків пелікан обернений уліво, в центрі щита стоїть і годує трьох пташенят, що біля його ніг. У гербі Остроградських пелікан стоїть угорі зверху корони „en face" і коло нього одно пеліканеня. Герб Шараїв має пелікана у лівій половині щита на срібному пагіркові на червоному тлі.

Постать пелікана на українських гербах трактовано як гайстра.

Крім мальованих, до групи площинних належать і зображення пелікана в шитті та тканині.

Бобенко, в „Очеркѣ этнографіи и быта Екатеринославскаго края", каже, між иншим, що з пеліканом шиють так звані „кілкові рушники".

У Всеукраїнському Музеї є такий рушник ч. 19242, де червоною та трішки синьою заполоччю передано цілу іконну композицію пелікана з невеличкою одміною — з-поміж горішніх рамен хреста виростає галузка з трьома квіточками, друга така галузка шита з другого боку скісного перехрестя, над списом та губкою. Змій тримає в пащі цілу галузку з листям та яблуком. Внизу зображення шита червоним з синіми берегами стрічка, на ній в іконі мав бути напис. Ще нижче по краєві рушника повилася галузка великих квітів, що нагадують „сон". Вся площа решти рушника, до речи, дуже довгого та широкого, зашита „півниками" та „павами" (останні дуже цікаво трактовано). Шито гладдю та „занизуванням", що нагадує тканину. Рушник цей з с. Нової Водолаги Валківського повіту на Харківщині.

В тканині є пелікан на килимах XVIII в. В Полтавському музеєві кол. земства маємо скількись килимів з пеліканом. Двоє з них видало видавниче товариство „Друкар" (розділ шиття і тканини).

На жаль, мені довелося користуватися тільки цим матеріялом, бо самих килимів я не бачила.

На ясному тлі першого килима серед розкиданих рядками вазонів та китиць квіток, посередині стоїть у профіль над гніздом пелікан з малими дітьми і, піднявши крила, рве собі дзьобом груди. Колір тіла в його темний, з окремими білими пір'їнами (таке враження наче птах рябий), шия йому кругла, на голові чубок, ніс довгий, рівний як у гайстра. За гніздом (на килимі вийшло так, що над пеліканом зверху) змій. Пеліканенята подібні не то до сучків, не то до звіряток.

Другий килим складнішої композиції: в обрамленню з окремих квіток на темному тлі, зображений посередині герб під князівською короною, де у вінку з галузок квітів звязаних унизу пишним бантом із стрічки, стоїть пелікан, застромивши дзьоба у груди, а з них ллється кров на трьох його дітей.

Колір тіла ясний, з темними пір'їнами, а крила білі з довгим чорним пір'ям, як у гайстра. Цікаво трактовано тут шию птаха — наче вона складена з окремих шматочків. Мабуть, хтілося показати окремі пір'їни а в техніці виробу вийшло так.

Під бантом стрічки якась літера чи монограма, а до неї приковано ланцюгами двох левів. Вгорі над короною також два леви, ногами до обрамлення. У вінку під короною над птахом напис: „Аполиканъ".

У ткацькій майстерні, що її було заснувало полтавське земство у селі Дехтярах, ткали килими з пеліканом і в XX віці, а недавно, вже по революції тут виткано килим, де пелікан має на грудях п'ятикутну червону зірку [1]).

Окрім зображень на площині, трапляються в нас на Україні ще й рельєфні та тривимірні зображення пелікана, в дерев'яній різьбі та золотарстві. Першу звістку про таке зображення пелікана маємо від половини XVII в. в описові іконостасу св. Софії, що дає Павло Алепський: „Царскія врата вышиной въ шесть локтей съ аркой на подобіе городскихъ воротъ: ширина ихъ $2^1/_2$ локтя. Они по обыкновенію въ два створа и углублены въ подобіе свода: всѣ рѣзныя и позолоченныя. На одномъ отворѣ изображенъ аистъ изъ серебра: онъ пронзаетъ свой бокъ клювомъ и кровь течетъ на его птенцовъ, находящихся подъ нимъ: никто не отличитъ его отъ чеканной работы" [2]) — додає він, висловлюючи тим своє здивування до високої вмілости, з якою виконано цю постать.

До нашого часу ще збереглися різьблені тривимірні постаті пелікана навіть у Київі — така різьба є вгорі на дерев'яному кіоті Тихвинської Божої Матери, що її сербський полковник Вікторович подарував до церкви колишнього грецького манастиря на Подолі. Постать—тепер на колір темно-брунатна — з червоним дзьобом, біля ніг її трійко пеліканенят. Друга постать пелікана вінчає верх давньої професорської катедри з поч. XIX в. в колишній Київській Духовній Академії. Птах тут цілком нагадує гайстра: ті самі довгі, гострі крила, високі ноги, кругла шия та довгий, рівний дзьоб. Біля ніг одно пташенятко.

У кам'янецькому катедральному костьолі на головному вівтарі над ковчежком для Св. Дарів стоїть велика, біла, різьблена постать птаха, що розбиває дзьобом криваву червону рану на грудях, звідки крапає кров на трьох дітей. Аналогічна постать є також у костьолі на Карвасарах (поблизу Кам'янця) [3]) та в м. Шаргороді на Поділлю.

Є також у дерев'яній різьбі рельєфні зображення пелікана. Так, у костьолі св. Олександра в Київі на одному з бічних вівтариків праворуч вхідних дверей такий золочений рельєф прикрашає ковчежок (на дверцятах). В різьбі композиція пелікана инша, ніж у малярстві, майстер має инші завдання,— він користується з постати птаха, як з прикраси, тому зображає тільки самого пелікана з дітьми без жадних іконографічних подробиць, зате тривимірність вимагає реалістичнішого трактування птаха, що з нього вже цілком гайстер або лебідь.

Не проминув пелікан і наших „майстрів цеху золотарського" — багато трапляється гробниць з зображенням пелікана. Київський Музей

[1]) М. Я. Рудинська.

[2]) Путешествіе митрополита Макарія. Ст. 71.

[3]) Анатоль Кошиць.

Культів у Лаврі має дві такі гробниці: одна з великої Лаврської церкви — друга з Флорівського манастиря. — Лаврська гробниця срібна, золочена, датована 1725 р., зображення пелікана на ній виконано високим рельєфом у круглому медальйоні. Таких медальйонів з однаковим зображенням — двоє, один уміщено праворуч на чільному боці гробниці, другий з тилу. Птах стоїть у профіль, має кривий дзьоб, круглу шию та голову з чубком. Пеліканенят троє. Вгорі над зображенням по стрічці напис: „уподобихся неясыти пустинней". На Флорівській гробниці медальйони мають різне зображення: один менший з написом, мало не цілком подібний до Лаврського, на другому — зображення птаха зовсім инше. Медальйони з написом мають пелікана, що його постать трактовано дуже подібно до західньо-европейських зображень: це постать хижака. Другий медальйон на Флорівській гробниці, більший, навпаки, має зображення птаха ближче до наших: навіть тло, крайовид та постать птаха розроблено цілком як шати наших образів.

В Лаврському Музеєві Культів є чаша з Великої Лаврської церкви, прикрашена непоганими фініфтями, між ними є одна з пеліканом. Композиція цієї фініфти така: на тлі горяного крайовиду, серед сірувато-синіх хмар стоїть над краєм темної ями Христос у жовтому, з брунатнимо длиском плащі, запнутому під шиєю, так що тіло зверху аж до пояса голе. Правицею він тримає потир, куди збігає кров з пробитого боку, а лівицею підтримує плаща. Два янголи знизу держать потир обома руками. Руки та ноги Христові з ранами од цвяхів. Яма, що над нею стоїть Христос, повна голих людей, перед ними янгол тримає сувій з написом, знизу догори: „Чаемъ искупленія кровію его". Вгорі, праворуч падає на постать Христову широкий промінь світла, що до нього тягнеться руками маленька гола постать, за нею видко янгола. Ліворуч Христа, під горою, гніздо з пеліканом і пеліканенятами. Композиція цілком одмінна від инших, де трапляється ця емблема. Фініфть має свіжі, в міру яскраві кольори. П. П. Курінний гадає, що ця фініфть належить Лаврській майстерні,— „Лаврському Фініфтовому заводу".

Цікавий витвір золотарської штуки нашої являла вкрадена на-весні 1924 року з кол. Софійського Музею панагія, комбінована з платини та самоцвітів, що зображала пелікана. Шия птаха, голова з дзьобом, крила, хвіст та почасти й тіло — платинові, корона на голові діямантова, на грудях великий, восьмикутної форми блакитний самоцвіт, крила внизу оточено червоними рубінами. Під пеліканом на дошці з платини трійко малих, також платинових. Нижче на обидва боки розкинув кільця свого тіла великий платиновий змій, а під ним посередині круглий емалевий образок „Оранти" на синьому тлі в колі з маленьких рубінів. Од образка Оранти висить посередині на ланцюжкові овальної форми рубін у платиновій оправі, а по обидва боки його, трошки вище од змія висять такої самої форми сині самоцвіти. Зверху над пеліканом трикутник із „усевидющим" оком, оточений проміпням з маленьких рубінів та діямантів. Шкода, що загинула ця рідка річ і, здається, не залишилося навіть фотографії з неї.

Є в золотарстві і тривимірні зображення пелікана: в Чернігівському Музеєві Культів є гробниця, де самий ковчежик з Дарами несуть чотири золочених постаті пелікана, що розбивають собі груди. Дітей біля них немає і птах подібний до лебедя.

Тепер переглянувши всі галузі нашої штуки, де так, чи инакше використовувано пелікана, звернімо увагу на одміни в композиції цього зображення, в звязку з завданням майстра.

В іконі, де малося на думці зобразити симбол евхаристії, малює майстер самодовлілу постать пеліканову „en face" з кривавою раною та струменями крови, потир, знаряддя мук Христових та инші аксесуари, що нагадують події з останніх годин життя Христового. В іконографічній композиції, де пелікан—деталь, головні завдання майстра инші, його увагу звернено на инший сюжет, і пелікана ставить він і в профіль, ніколи не даючи жадних аксесуарів, що так щедро розсипані на іконі-символі евхаристії. Инші завдання в майстра і в гербі, де пелікан свідчить, очевидячки, про якусь громадську мужність чи шляхетний учинок людини, котра здобула право на такий герб: тут він також обмежується самою постаттю птаха з дітьми, що стоїть у профіль на щиті, чи вінчає зверху корону як певний девіз, розгорненими крилами вдало закінчуючи всеньку композицію герба.

Використовуючи пелікана як орнаментальний засіб у книжній оздобі, майстер знов инакше малює його в літері, де ставить його завсіди в профіль, иноді не даючи навіть малих біля його, та на заставці чи заголовному аркуші, де місця більше і де це зображення, дане „en face", може вдало закінчити всю композицію чи вкомпонуватися між инших композиційних частин.

В різьбі та золотарстві з пелікана також орнаментальний мотив, прикраса будь-якої речи сакраментального чи иншого значіння. Отож, окрім птаха з дітьми, в профіль чи „en face", у звязку з завданням майстра, для кожної речи окремо, нічого, що-б нагадувало симбол, — немає.

Великою мірою залежить іще композиція та трактування пеліканового зображення од техніки та матеріялу. Однакова композиція симбола евхаристії виконана на полотні, малярським пензлем і фарбами та голкою й заполоччю, виглядає зовсім по-різному. Там, де маляр однією-двома рисами дає повну ілюзію, голка в найуміліших руках працює довго, марудно, і дає певну стилізацію. Стилізацію-ж дає і тканина: техніка не дозволяє передати реалістичні деталі, як окремі пір'їни на постаті та шиї птаха, і він виходить зозулястий, а шия наче з шматочків складена.— Те, що можна передати голкою на полотні, не виконати човником з цівкою на варстаті чи на кроснах. Іконна композиція тут надто складна і невідповідна, і ми бачимо на килимі саму-но постать птаха в гнізді з дітьми та змія, серед звичайного квіткового орнаменту килима.

Техніка і матеріял також диктують свої закони різьбарям і золотарям, дозволяючи користуватися з пеліканової постати, як з орнаментального мотиву чи композиційної частини, що має певне завдання (дарохранильниця в Чернігові), але вимагаючи реалістичніш трактувати постать птаха.

Різні зображення пелікановоі постати, що в українському мистецтві наближаються частіш до гайстра чи лебедя, а иноді до звичайної гуски,— одбивають у собі теє соціяльне оточення, що в ньому перебував майстер.

Майстер-чернець, знайомий із західніми легендами про пелікана, хоч-би з „Фізіолога", асоціював любов мітологічного пелікана до своїх дітей з тими оповіданнями про цю рису в гайстра, що про неї змалку чув був під стріхами рідних селянських хат, де їх і тепер оповідають і де, так само як і тоді, роблять часом на покрівлі гніздо для цього, оточеного певною авреолею, птаха. Отож, зображав він пелікана на подобу гайстра. Майстер, що належав до панського оточення, бачив лебедя і відчув гармонію його тіла,— давав пелікана-лебедя.

Коли-ж майстер у свойому сільському оточенню бачив саму-но гуску, то, „не мудрствуя лукаво", давав пелікана-гуску. Українські майстрі сполучили західній символ з реальними формами свого оточення і, одкинувши хижака-орла, дали пелікана-гайстра, пелікана-лебедя, пелікана-гуску.

Найдавніші зображення пелікана на Україні є в стародруках, у художній оздобі книжки. Це цілком зрозуміло: друкарні існували тільки в осередках тогочасної культури, часто при манастирях, ними орудували ченці, люди на той час найосвіченіші, що знались на західньо-европейській літературі, здибали в книжках цей символ і, вподобавши його, перенесли до своїх видань.

Київ, де зосереджено найдавніші зображення (стародруки, іконостас Лаври, Софійська брама та розпис Троїцької надбрамної церкви) і Печерська Лавра, що була за джерело для української культури, притягаючи до себе на прощу людей із цілої України, були за осередки, з яких символ цей розповсюджувавсь по Вкраїні.

В Лаврі, де була своя малярська школа, мабуть і утворилася та своєрідна самостійна композиція символа евхаристії, що маємо на наших іконах і що не траплялася досі ніде серед західньо-европейських зображень. Між кужбушками, що в них на чужоземних гравюрах часто трапляється пелікан, у тих примірниках, де є копії та самостійні композиції наших малярів-ченців, немає композиції символа евхаристії, але-ж відомо, що матеріяли майстерні збереглися далеко не всі.

Про те, що Лаврська малярська школа могла створити цю композицію, свідчить своєрідна композиція фініфти, роботи „Лаврського фініфтового заводу" та пелікан на розписові Троїцької надбрамної церкви: важко припустити, щоб, користуючися певним зображенням і створюючи нову композицію в одній галузі малярства, обминули її в иншій, такій близькій.

Що композиція евхаристії мала, так-би мовити, „масову продукцію", за це свідчить прорис-„перевод", виявлений між недавно придбаними до Лаврського музею матеріялами з якоїсь іконописної майстерні, дуже близький до групи чернігівських ікон. Навіть напис: „готово серце мое, Боже, готово" мало не аналогічний написові на одній з ікон цієї групи.

Ці переводи-прориси, що композиції їхні мають багато рис характерних для „Київської школи" малярства (своєрідне перетравлення Заходу),

мають скількись малюнків на документах з Путивлю — можливо, що належали якійсь північно-українській іконописній майстерні. Вони належать до XVIII віку, що доводять написи на малюнках.

Отже, символ пелікана, що його запозичили наші ченці на Заході, вийшовши за межі Київа (а його мистецтво відбивало смак та художні змагання найвищих верстов українського суспільства), стає де-далі—більше щиронароднім художнім образом і трапляється по всій Україні то як ікона на божникові в селянській хаті, то шитий на рушникові, то як ткана оздоба на килимі.

Одна тільки галузь українського мистецтва поки-що наче не має цього зображення — кераміка, хоч, здається, в кахлях його можна-б використати як оздобу дуже добре.

Наталя Коцюбинська.

До проблеми про диспалаталізацію приголосних перед *Е, И* в українській мові.

(Автореферат).

Ізоглота твердої вимови приголосних перед *е, и* в'яже українську мову з південно-слов'янськими та чеською і вилучає її що-до цього з найбільш спорідненої галузи східньо-слов'янських мов, одрізняючи українську мову від російської та білоруської.

Рефлекси праслов'янського *е, и* поділяють сучасні слов'янські мови на дві групі — „тверду" і „м'яку" (з палатальною вимовою попереднього приголосного). Такий розклад фактів найбільш усправедливлює гіпотезу, прийману у славістиці, про напівпалатальну (resp. напівтверду) вимову приголосних у відповідних позиціях за праслов'янської доби [1]). Від цієї півпалатальної вимови виходячи, деякі групи діялектів праслов'янської мови змінили їх на цілком палатальні, а инші змінили їх у бік цілковитої диспалаталізації.

Коли виходити з даних української мови що-до якости приголосних перед *е, и*, так натуральніше буде зачислити українську мову, вважаючи на заміну праслов'янських напівпалатальних перед *е, и*, до „твердої" групи слов'янських діялектів. Адже українська мова надзвичайно послідовно провела цілковиту диспалаталізацію, та й поширення її мало не всеукраїнське, що може свідчити хіба за прадавність цього процесу [2]).

Одначе більшість дослідників східньо-слов'янщини, приймаючи велику близькість і спорідненість усіх трьох галузів її, намагалися пояснювати цікаві нам явища української мови, виходячи з фактів білоруської та російської мови (resp. визнаючи доконечний вихідний пункт у процесах спільної східньо-слов. прамови) [3]). Українські факти в даному разі

---

[1]) Думку про палатальну вимову приголосних перед *е, и* в праслов'янській мові обстоює Meillet (пор. M. S. L., т. XII, ст. 28).

[2]) Так розцінював показання української мови С. М. Кульбакін, коли в статті „O pracach Szachmatowa, dotyczących się polszczyzny" (Rocznik Slawistyczny, т. I, ст. 47) писав: „таких само напівм'яких приголосних перед *е* вимагає зіставлення велико- й малоруських фактів; що-до цього, так відносини велико- до малоруської такі самісінькі, як відносини польської й словацької до чеської... Мимоволі спадає на думку, що зародок цієї риси сягає до праслов'янської доби; пригадується Шмідтова схема".

[3]) Пор. з методологічного погляду те, що й сам Шахматов визнавав апріористичність своєї позиції: Bei der Erklärung des Processes, welcher die Erhärtung der Consonanten vor *e* und *i* im Kleinrussischen zur Folge hatte, ist es unumgänglich nöthig, folgende Lautverhältnisse der gemeinrussischen Sprache als Ausgangspunkt zu nehmen" AJ, XXV, ст. 225.

не давали підстав казати про єдиний спільний східньо-слов. процес; погодити їх з думкою за такий спільний процес могла тільки гіпотеза про другорядну, пізнішу диспалаталізацію в українській проти цілковитої палатальности приголосних у відповідних позиціях за правкраїнської доби. Найвидатніший теоретик і оборонець таких поглядів, академик О. О. Шахматов, присвятив був цій проблемі спеціяльну розвідку п. з. „Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e*, *i* verloren ging“ (AJ, т. XXV). Останніми часами обстоював цю теорію польський дослідник Т. Лер[1]).

Шахматов спирається на такі ознаки колишньої палатальности приголосних в українській мові:

1) перед *і* (діялектично перед дифт. *i͡e*, *ie*) із давніх *ѣ*, *е* ще досі задержалася палатальна вимова;

2) зникши *ь*, залишив по собі м'якість приголосної;

3) м'якість закінчення II особи мн. імперативу *-ть*: *ведіть*, *хваліть* із зак. *-te*;

4) м'якість приголосних перед рефлексами *ę*;

5) ствердіння давніх lj, nj перед *е*, *и*: *ним*, *книга*, *нива*, *поле* (сербськ. *књига*, *шњиме*, *њива*, *поље*; чеськ. *do něho*, *k něti*).

Почнімо з другого аргументу. Цей аргумент складається з низки таких міркуваннів. Глухі існували в давньо-українській мові. Глухий *ь* на українському ґрунті безумовно палаталізував попередні приголоси, як то доводять фф., напр., *тьма*, *часть*, *льва*, *в'язня* (із *з* м'яким *ѵ́азьńа*). Коли-ж згодом *е*, яке поставало в певних позиціях із *ь*, точнісінько як і первісне *е*, не м'якшить попередньої приголосної, так це доводить, що процес диспалаталізації відбувся порівнюючи пізно, вже як глухі повокалізувалися. Лер так само підносить цей аргумент[2]).

Проте, як факти української мови, так і инших слов'янських доводять, що взагалі звуки ряду *е* в межах певної мовної групи вирівнюються за рефлексами основного *е*. На це звернув увагу ще Полянський[3]).

Що-до м'якости приголосних перед *ь* слабким, так маємо аналогічні з українськими факти в чеській. В чеській тепер, як і в українській, *е*=*ь* не м'якшить приголосної, а втім є вказівки, що раніше перед *ь* у певних позиціях у старо-чеській заходила палаталізація—це доводить пом'якшене *ř* у таких словах, як от: *mateř stařec*, то-що; твердість *r* перед слабким *ь* у середині слова *starce* (род. одн.)[4]) не може заперечувати цюю думку, бо в такому становищі стверділо навіть давнє м'яке *ř* — напр., *širší*, ст.-ч. *morský*[5]).

---

[1]) У своїй рецензії на „Gramm. der Ruthenischen (Ukr.) Sprache“ Смаль-Стоцького й Ґартнера—Rocznik Slawistyczny, т. VII. 1914—1925 pp. [2]) Rocznik Sl., т. VII, ст. 92.

[3]) P. Polansky, Labialisation und Palatalisation im nslav. Berl. 1898, ст. 68.

[4]) На инших підставах такий самий висновок робить Травнічек у своїй розвідці K střídnicím za praslovanské *ę* v č. jazyce. Brno 1923., ст. 6.

[5]) Це становить певну паралель що-до ствердіння в українській мові давнього *rj*—*море*.

Слов'янські говірки дають і протилежні приклади, коли рефлекси *ь* та *е* одрізнюються: в болгарському діялекті Ахър-Челеби *е* має широку вимову, надто в наголошених складах [1]), тимчасом на місці *ь* з'являється також йотоване *о* (через йотов. *ъ*).

Аргумент третій. Справді, дехто з дослідників уважав, що закінчення імперативу на *-ть* доводить, наче-б приголосні перед *е* вимовлялися в українській мові палатально. Пор. Соболевський — Лекціи 96, Крим-ський — Укр. грам. 197, Кульбакін — Укр. языкъ § 4, Та Л. Васильєв у розвідці, спеціяльно цій проблемі присвяченій, доводив, що форми імперативa не можуть свідчити за палатальну вимову приголосної перед заникненням кінцевого *е* (Див. Л. Васильевъ, „Можно ли основываться въ доказательствѣ существованія въ предкѣ малорусскаго нарѣчія мягкихъ согласныхъ передъ *е* на современныхъ малорусскихъ формахъ повел. накл. вродѣ в е д і т ь"? Р. Ф. В. LXX, 170) [2]).

Укр. форми імперативу 2-ої особи множини без *е* з певністю сконстатовано тільки в пам'ятках кінця XVI та XVII в. [3]), себ-то, коли навряд чи можна сумніватися в одкритій вимові укр. *е*. Отож, мусимо визнати, що погляд Смаль-Стоцького [4]) на причини м'якости *ть* в закінченнях імперативу цілком слушний. Справді, як показує український діялектологічний матеріял, це є явище пізнішої аналогії. Схема його постання така:

п и ш і м о : п и ш і м = п и ш і т е : п и ш і т ь,

а далі вкорочене закінчення імперативу зрівнялося за вимовою закінчень 3-ої особи індикативу. Що це так, показують говірки з твердим закінченням 3-ої особи. У таких говірках і закінчення імперативу теж лишається тверде [5]).

Аргументація на підставі рефлексів *ę* має базуватися на двох постулатах: по-перше, артикуляція *ę* що-до піднесення язикової маси має бути ідентичною з артикуляцією основного *е* та, по-друге, у східньо-слов'янській прамові мають бути ще носівки.

Ціла низка фактів у різних слов'янських мовах показує, що діялектично в праслов'янській мові *ę* у зазначеному відношенні звучало не зовсім ідентично з первісним *е*. Очевидячки це був звук одкритий [6]), тільки з розвинутим пом'якшенням попередньої приголосної. Що *ę* в діялектах праслов'янщини мало силу палаталізувати приголосну, показують діялек-

[1]) V. O b l a k, Einige Capitel aus der bulg. Gramm. AJ, XVII, 176.

[2]) Через інші міркування не визнає доказової сили за формами імперативу проф. І л ь ї н с ь к и й у статті „Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussischen" Z. für sl. Ph., II, 1 — 2 (1925), та його висновки викликають сумніви, що й одзначила редакція у своїй примітці до статті (ст. 133).

[3]) Див. К р и м с ь к и й, Укр. грам., ст. 197.

[4]) Див. Gramm. d. Ruth. S. § 9 ст. 49.

[5]) З власних спостережень мушу констатувати подібний розклад мовних фактів у селі Орлику на Полтавщині кол. Золотоніського пов.

[6]) Див., напр., Ф о р т у н а т о в ъ, Лекціи по фонетикѣ старославянскаго языка. Петр. 1919 р., ст. 172—3.

тологічні дані сьогочасних слов'янських мов „твердої" групи, тоб-то з непалатальними приголосними перед рефлексами *е*, *ę*.

Звернімося насамперед до чеських діялектологічних матеріялів. Цілий шерег чеських діялектів засвідчують палатальність приголосних перед рефлексами *ę*: напр. *hřib'ata, zap'ala, rob'a* (3 ос. мн.) дудлібської говірки; так само виступає палаталізація в говірках злінській, поморавській, дольській, бжезовській, то-що [1]). Ще Ґебауер на підставі цих фактів робив висновок, що палатальність приголосних перед рефлексами *ę* по цих говірках відбиває давній загально-чеський стан, а диспалаталізація инших говірок та літературної чешини—то пізніша іновація [2]). Останніми часами у спеціяльній розвідці, присвяченій дослідам над чеськими рефлексами праслов. *ę*, Фр. Травнічек так само рішуче висловлюється за цей погляд [3]).

Болгарські діялекти теж можуть підтверджувати чеські дані про палатальну вимову приголосних перед *ę*.

У низці східніх діялектів (Габрово, Тревна, Трново, Разград, Хасково, Пловдив, Разлог, Сухо, Ловеч), де загалом *е* (⩽*е*) диспалаталізувалося, поряд *е* (⩽*ę*) виступає також *'а* ⩽ *ę* [4]).

Написання *ѣ* зам. *ѧ* у середньо-болгарських пам'ятках також може показувати на вимову *ę*, що наближалася до звуку *ä*, заступника давнього *ѣ*.

У сербських діялектах знов подибуємо рефлекси *ę* з палатальною вимовою попередньої приголосної, пор. північно-чакавська *kl'et* ⩽ *klęt* [5]).

До матеріялу зазначених слов'янських мов долучити випадає і діялектологічні дані словінської мови, де в західніх (крайнських) говірках *ę* рефлектується однаково, як і *ѣ*, себ-то *je* [6]).

Отож, можемо зробити висновок: праслов'янське *ę* що-до палаталізаційного впливу на попередні приголосні відрізнялося від основного *е*, а, значить, на підставі його рефлексів не можна судити про палаталізаційний вплив *е*. Адже в такому разі, напр., на підставі чеських діялектологічних даних можна прирівнювати чеську мову до української, стверджуючи і для чеської мови первісну палаталізаційну силу *е* [7]).

Що-до другого постулату — підстави для аргументації Шахматова на рефлексах *ę* в українській мові, то сам-таки Шахматов досить ґрунтовно доводив, що носівки заникли в східньо-слов'янській прамові.

Щоб довести, що *е* первісно мало палаталізаційну силу, покликується Шахматов на твердість в українській мові праслов'янських сполучень

[1]) Див. докладний перелік та дані у Ґебауера: Historická mluvn. jaz. č. D. I. ст. 129 — 130.

[2]) Ibidem I, ст. 130.

[3]) „Dnes není nutné dokazovati, že ce před *ę* souhlásky palatalisovaly... Můžeme proto tam, kde chceme dějinné střídnice, vykládati z *a*, *á*, předpokládati neprejetované *a*, určit' s vlivem palatalním (*'a*)". Fr. Trávníček, K střídnicím za prasl. *ę* v č. jaz., ст. 27.

[4]) Див. V. Oblak, Einige Capitel... AJ, XVII.

[5]) Ibidem, ст. 150.

[6]) Флоринскій, Лекціи по слав. языкозн. ч. I, ст. 512.

[7]) Шахматовъ, Очеркъ исторіи древняго періода русскаго языка, § 193.

приголосна + йот у становищі перед *е* чи *и*, тимчасом як в инших мовах „твердої“ групи приголосна в таких випадках лишається пом'якшена: пор. укр. *з ним, нiеа, поле, книга,* то-що та сербськ. *шньме, њива, поље, књига,* чеськ. *k pěti,* так само в словінській. Отже-ж, коли й первісні палатальні сполучення з *е, и* в сьогочасній укр. мові стверділи, то це можна вважати за довід на те, що процес диспалаталізації одбувався пізніш.

Проте, діялектологічні дані як слов'янських мов, так і вкраїнської показують процеси, аналогічні з українськими.

Діялекти словінської мови дають цілу градацію різною мірою стверділих звуків *е* та *и*, що захоплює ще й первісні (праслов.), палатальні *l', ń* [1]).

Загалом у слов'янських мовах звуки *е* ряду різного походження вирівнюються за рефлексами основного *е*. Так., напр., у західніх болгарських діялектах *е* — „тверде“, отже й *ѣ* дає тут „твердий“ рефлекс; на сході м'якість *ѣ* збереглася тоді, коли воно перед твердими складними набуло звукового значіння *'а* чи *'ъ* (*а ъ* з попередньою палатальною приголосною),— тільки-ж і тут, коли в становищі перед передніми складами *ѣ* дає *е*, так це *е*—„тверде“, себ-то підо впливом твердої *е*-категорії втрачено м'якість, що ще у фф. з *'а, 'ъ* зберегається.

І в цих болгарських говірках проти твердости *е*-категорії м'якість давнього *je* зберегається: *ńego* проти *nebo*, хоч місцями і в таких випадках настає диспалаталізація [2]).

Цікавий приклад того, як українські говірки вирівнюють звуки *е*-ряду з основним *е*, що не палаталізує попередньої приголосної, подають діялекти північної смуги. Рефлексом *ѣ* та *ę* в ненаголошеному становищі з'являється *е* з диспалаталізацією попереднього приголосного.

Таким чином, подуманий аргумент за гіпотезу про пізнішу українську диспалаталізацію первісно м'яких складів з *е, и*, своїм фактичним матеріялом засвідчує тільки велику послідовність укр. мови дорівнювати звуки *е*-ряду (різного походження) до рефлексів основного непалатального *е*.

Лер у своїй рецензії на Gramm. der Ruthenischen (Ukr.) Sprache Смаль-Стоцького й Ґартнера [3]), подав ще скількись аргументів, доводячи первісну палаталізацію в українській мові.

Насамперед він одзначає, що в українській відміні речівників jo-, ja-основ палатальні та непалатальні (перед *е, и*) приголосні у закінченні чергуються:

огонь || огню || огневі || огнем
земля || земле || землею
море || моря || морю.

[1]) Брокъ, Очеркъ физіологіи славянской рѣчи § 186. „Въ люблянскомъ произношеніи я наблюдалъ только обыкновенные ‚твердые‘ *l, n*; слѣдъ прежней мягкости сохраняется эвентуально какъ полное *i*, обыкновенно передъ согласнымъ *n*... Часто однако и этотъ слѣдъ пропалъ, при *l* повидимому правильно...“

[2]) Oblak—AJ. XVII, 156, 175; Polański, Lab. u. P. 68.

[3]) Rocznik Slawistyczny, т. VII, 1914 — 15 р.

У праслов'янській мові такої альтернації не могло бути, значить, це українська іновація. А той факт, що цього чергування не вирівняла морфологічна аналогія, живучість цього явища, і свідчить, каже Лер, про його недавність.

Та сподіватися, що приголосні перед *е*, *и* підо впливом морфологічної аналогії будуть тут м'які, значить припускати, що цей чинник має порушити основний характерний фонетичний уклад мови. Це надто неймовірно. Якщо й маємо аналогію в цих рядах, так вона зовсім в иншому напрямкові йде. Діялектично:

Раб : раб*ові* = ого*нь* : ог*ньові*
баба: баб*ою* = зем*ля*: зем*льою*.

Далі Лер покликується на те, що в давньо-вкраїнських пам'ятках трапляється написання з **ѥ** зам. **є**. Лер уважав це за „безпосередній" довід палатальної сили *е* в давньо-вкраїнській мові. Ці твердження підніс і розвинув у своїй „Украинской грамматикѣ" акад. А. Ю. Кримський, а Лер цілком повторив аргументацію Кримського, свого матеріялу не додаючи.

Не пошкодить переглянути цій палеографічні аргументи, оцінюючи їх у звязку з цілою системою укр. мовного розвитку і на тлі його.

Коли, напр., у цілому шерегові західньо-болгарських пам'яток, як от у Євангелії Норова, або Битольській Тріоді є тільки знак **є**, то вважають, що це свідчить про твердість приголосних перед *е* у звязку з фонетичною системою сучасних зах.-болгарських діялектів. Так само пояснюємо свідчення сербських пам'яток, напр. Мирославової Євангелії (усього тричі написано **ѥ**).

Звернімося тепер до пам'яток давньо-великоруського письма.

Коли в Остромировій Євангелії незрідка трапляються зам. **ѥ** по приголосних **є** або **'є** [1]) і тільки часом **ѥ** зам. **є** (**гнѣтѧть** 101*а*), то ми не вважаємо, що це доводить, наче-б приголосні перед *е* в давньо-великоруській мові були тверді. Навпаки, коли зміркувати, що в неканонічному тексті приписки дяк Григорій і разу не написав **ѥ**, а тільки **є**, так найімовірніше буде припустити, що і давні написання **нєбо** вимовляв він з м'яким *н*. Отож через це підставляв Григорій знак **є** на місце оригінального **ѥ**. Так і пояснює правописні особливості Остромирової Євангелії Шахматов [2]).

Писар Служебної Мінеї 1095—96 р. **ѥ** та **є** вживає всуміш не тільки по голосних, а й по приголосних. Та коли тут трапляється і навпаки—**ѥ** зам. **є**, то це дає цілковите право Корнєєвій-Петрулан [3]) доводити, що приголосні перед *е* писар-великорус вимовляв був м'яко. Проте,

[1]) Доповнення до перекладу Лескінової „Грам. старослов. языка". М. 1890, ст. 169.
[2]) Ibidem, ст. 167.
[3]) М. Корнеева-Петруланъ, Языкъ Служебной Минеи 1095 г. Ред. Н. Н Дурново, ст. 11.

дарма що в І-му зошиті пам'ятки (Ягіч відносить його до XIII в.) [1]) **ıє** вживається тільки на початку слів та по голосній, а **є** по приголосній, нікому і на думку не спаде на цій підставі вважати, наче-б писар-великорус приголосні перед *е* вимовляв був твердо.

Звернімося тепер до даних давньо-українських пам'яток.

Архангельська Євангелія, як показав Дурново (див. статтю „Смягченные согласные в языке писца 2-го почерка Архангельского Евангелия" — Записки Одесской Высшей Школы, т. II, Одесса 1922 р.), одрізняє написання **ıє** та **є**, причому, „в положении после согласных **ıє** пишется только для передачи ст.-слов. *е* после *л', н'* (op. cit. 145)". Дурново наприкінці своєї праці зазначає, що такий правопис Арханг. Євангелії підтверджує низка инших пам'яток XI — XII вв.

Справді, аналізуючи правопис Чудовської Псалтири XI в., бачимо, що **ıє** та **є** вживається тут точнісінько, як в Арх. Євanг. (досліджено за виданням В. Поґорелова). Надто цінні дані цієї пам'ятки тим, що вона — зразок „неофіційного" письменства на давньо-українському ґрунті [2]).

Отже, цілком певно можна казати, що деякі давньо-українські пам'ятки правильно одрізнюють давні палатальні та непалатальні приголосні у становищі перед *е, и*. Очевидна річ, цее правописне одрізнювання відповідало було і давньо-вкраїнській вимові відповідних звукосполучень. Тимчасом по инших давньо-вкраїнських пам'ятках трапляються і **ıє** зам. давньо-слов. **є** (обидва Ізборники, Слова Григорія Богослова XII в., Христинопіл. Апостол XII в., Галицька Євангелія 1144 р.) [3]).

Чим пояснити, що написання із знаком **ıє** трапляються по таких пам'ятках зам. **є**?

Поясніння Кримського-Лера за підставу собі мають думку, ніби в давньо-вкраїнській мові первісно різні звукосполучення з *е* почали вирівнюватися; вирівнювалися вони так, що праслов'янські непалатальні групи стали м'якшитися, себ-то, напр. **въселенъıа** почало звучати з **ıє**, як **полıє**. Та чи не природніш, на підставі сьогочасного всеукраїнського *поле*, гадати, що вирівнювання йшло в бік ствердіння праслов'янських палатальних, і, що, вимовляючи, напр., **полıє** своїх протографів, як **полє**, український переписувач міг написати й **въселıенъıа**? Підстави до такої думки дає Арх. Єв., що, точно відзначаючи праслов'янський розподіл палатальних і непалатальних *н* та *л*, плутає при *р* та *с*: **рєкоѵ** || **морє**, то-що.

Тепер лишається ще розібрати перший аргумент Шахматова, себ-то м'якість приголосної перед *і*—рефлексом давнього *е* в закр. складі.

---

[1]) Акад. И. В. Ягичъ. Служебныя минеи за сент., окт. и ноябрь въ церковнославянскомъ переводѣ по рус. рукописямъ 1095 — 1097 г. Введеніе, ст. VIII.

[2]) Ягичъ, Четыре критико-палеографическія статьи. Сборн. отд. рус. яз. Ак. Н. т. 33. 1884 р. ст. 71 — 72.

[3]) Свенціцький уважає, що можна відносити покажчик та святці Г. Є. до „північно-руської редакції" —„Нариси з історії укр. мови". Львів 1920, ст. 31. Проти думки Ягіча—„Четыре кр.-пал. статьи" Сб. От. р. яз. т. 33, ст. 85, 98.

Не виходячи по-за межі звукової фізіології слов'янських мов, пояснити це можна дуже правдоподібно фізіологічно-фонетичними процесами. Сила-силенна слов'янських діялектологічних даних свідчить про те, що довга вимова голосозвуку робить його закритим (sc. вимовляється він вузько).

У словінській мові в довгих наголошених складах постає закрите *е* (переднього ряду, середнього піднесення, напруж. утворення); етимологічно відповідний коротко наголошений звук уже ненапруженого утворення. Аналогічне становище з *о*[1]).

Таке саме співвідношення маємо в чеському, як у літературній вимові, так і в діялектах, надто виразно, напр., у „поцкаляків"[2]).

Так само в словінцькій мові довге *е* вимовляється дуже звужено[3]).

Дальшим поступом вузької довгої голосної могла бути анетципація артикуляційного укладу на попередню приголосну, себ-то її палатальна вимова. Коли візьмемо тепер на увагу, що посереднім щаблем українського переходу *е*>*і* в нових закр. складах була заміна довгота *е*, то легко зрозуміємо, що палатальність приголосних перед рефлексом такого *е* постала через секундарний процес його здовження—звуження[4]). Такі самісінькі відносини, як в українській, маємо в болгарських діялектах, де *ъ*≤*е* в закритих складах м'якшить попередню приголосну: *greb'ъn*, *kat'ъn*, *kor'ъn*, а *ъ*≤*е* в одкритих складах приголосної не м'якшить: *rъčeš*, *zъlena*[5]).

Таким чином, ми приходимо до висновку, що аргументи про колишню палатальність приголосних перед *е*, *и* в українській мові нічого не важать; думка про пізнішу диспалаталізацію в українській мові постала на ґрунті надмірного захоплення теорією прамови; сами факти української мови найбільш усправедливлюють думку про безпосередньо, давньо-слов'янську, диспалаталізацію із праслов'янської півпалатальности. Українські діялекти (саме архаїчної стати), де виступають у відповідних позиціях півпалатальні приголосні, дуже може бути, і засвідчують цей давньоукраїнський стан,—це говір Долівський (Верхратський—Зап. Шев. XXXV—VI), говірки на Гуцульщині (I. Kopiernicki, Zbiór wiadomości do antrop. krajowej, т. XIII) та, як свідчить Лер, спорадично у лемків (Rocznik Sl., т. VII. ст. 95).

Кость Німчинов.

---

[1]) Брокъ, Очеркъ физіологіи слав. рѣчи. §§ 110, 111.

[2]) Пор. I. Gebauer, Hist. ml. jaz. č. 1 ст. 141—69; Брокъ, Очеркъ физ. слав. р. § 117.

[3]) Lorentz, Gramm, ст. 46.

[4]) Таке пояснїння й приймають Polanski, L. u. P. ст. 64; Vondrák. Vergl. Sl. Gr. 1 ст. 42.

[5]) Oblak. Op. c. AJ. XVII, 179.

Як досліджувано українські дифтонги.

(Нарис з історії дослідів над українською мовою).

Одне з найскладніших в українській фонетиці питаннів, що чи не найбільше цікавило було діялектологів та дослідників мови,—то питання про вкраїнські дифтонги. Досліди над ним мають вже мало не столітню історію. З ним звязані ймення найвидатніших у минулому віці мовознавців. До всього, з питанням про дифтонги ввесь час звязувано инші, надзвичайно важливі, явища в ділянці історичної фонетики та діялектології: не тільки занепад глухих звуків, подовження чистих голосних *о*, *е* в нових замкнених складах, процеси наголошування, процеси артикуляції, процеси скорочення довгот у різних слов'янських мовах,—ба й саму діялектологічну класифікацію живої української мови, що теж значною мірою базувалася була досі на дифтонгуванні, як характерній прикметі північновкраїнського наріччя. Не ставлячи собі тут завдання безпосередньо дослідити зазначене фонетичне явище, я гадаю, що не пошкодить усе-таки простежити в формі нарису, як постало та розвивалося цее питання, і дати по змозі суцільну картину наукових над ним студій.

Перш за все вважаю, що почати треба з фонетичного та діялектологічного боку в цьому питанні, тут бо чимало є суперечливого,—і в розумінні фонетичної природи українських дифтонгів, і в класифікації дифтонгових говірок.

I.

Попередні дослідники-діялектологи, як от О. Потебня та П. Житецький, вважали вкраїнські дифтонги *уо*, *юо*, *уе*, *юе*, *уі*, *юі* (*куонь*, *вуол*, *нюос*, *куінь*, то-що), що заступили були собою подовжені голосні *о̄*, *е̄*, за двозвучні сполучення, себ-то справжні дифтонги, де багато важило, котру частину—першу чи другу—в звуковому комплексі наголошують. П. Житецький до того-ж зазначав, що дифтонг може бути ненаголошений, не втрачаючи своєї двоголосної природи, напр.—„*на сінюом*“ (Хотичі) [1]). За браком певних фонографічних і фонометричних дослідчих засобів учені довго вважали вкраїнські дифтонги за дифтонги у властивому розумінні цього слова. Правда, видатний діялектолог К. Михальчук

[1]) П. И. Житецкій, Очеркъ звуковой исторіи, III.

завважив ще в 70-х роках XIX-го віку, що хоч дифтонги і передаються сполученням двох голосних, проте таку комбінацію треба виголошувати як один звук [1]). Отож, українські дифтонги — то, виходить, неначе-б суцільні фонеми. Цюю Михальчукову думку ніхто як слід не опрацював і тільки в 10-х роках XX-го в. його деякою мірою підтримав норвезький діялектолог Олаф Брок—у своїй цінній праці—„Очеркъ физіологіи славянской рѣчи“ [2]). Підходячи з боку фізіологічної аналізи, Брок визнає дифтонги сьогочасних північно-українських говірок за дифтонги „не настоящіе“. Річ у тім, що залежно від того, як розподіляється сила експіраторної течії, він поділяє слов'янські дифтонги на „падающіе“, себ-то з нескладовим другим вокалом, напр. *ái̯*, і „возростающіе“—з нескладовим першим, напр. *i̯a*; а так само на дифтонги, що в них експіраторна сила суперечить природній повнозвучності вокальних частин,— і цей тип дифтонгів, — „не настоящихъ“ як каже Брок,—він убачає в українських говірках. На жаль, Брок обмежився самим тільки загальним зауваженням, конкретно не пояснивши своєї думки. Фонетична природа українських дифтонгів залишилася не розроблена. Сама необґрунтованість цього твердження може викликати заперечення, тим більш, що сьогочасні діялектологічні досліди показують, що дифтонгові сполучення, коли наголос низхідний, слабшають і перетворюються в монофтонги. Досліди О. Курилової над говорами українсько-білоруського узграниччя дають на це цікавий матеріял [3]). Опрацювавши свої спостереження над вимовою с. Хоробричі, вона зробила висновок, що ослаблений кінцевий елемент дифтонга багато залежить від того, який у ньому наголос, та від наступного шелестового звука. „У словах, що в них по *u͡o* йде нескладовий *u̯*, останній инколи заважає держатися ширшому звуковому елементові, і тоді часто чути більш-менш одностайне *u*, довгости що *u͡o*, з падучим наголосом: *sᵊnuu̯*, *waˈluu̯*. Такий більш-менш монофтонгічний характер звука треба відрізняти від тієї монофтонгізації, що стається наслідком швидшого мовного темпу: ослаблений елемент дифтонгу зводиться тоді на нуль, при чому квантитативністю звук коротшає на ослаблену частину і наголос із падучого переходить на більш-менш рівний. А в тім, через малу квантитативність такого наголошеного складу, важко достотно на вухо визначити характер наголосу. Отже монофтонгізація стається тут коштом ослабленого ширшого елементу дифтонгічного звука. Часто такий скорочений на ослаблений кінцевий елемент звук чути в часто вживаних, здебільшого неодноскладових із наголошеним кінцевим складом дієслівних формах теперішнього часу першої особи множини: замість *pl'ätu͡om*, *ńäsu͡om*,

---

[1]) К. П. Михальчукъ, „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южн. Рос.“. (Труды Этн.-Стат. Экспед., VII, 2, 484.

[2]) Див. „Энциклопедія славянской филологіи“, 1910 г., т. 5, в. 2, §§ 207—208.

[3]) О. Курило, До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків—див. „Україна“, 1925 р., кн. 5, ст. 14—37.

ž[nu̯u̯o̯t] дуже часто чути в швидкій вимові: *pl'ätum, ńäsum, ž[nu̯u̯m]*, з коротшим за *u̯o̯*, широким, більш-менш рівно наголошеним *u*“ [1]).

Як бачимо, фонетична перевірка має поробити певні корективи в розумінні українських дифтонгів, як „не настоящихъ“. Перший поважно працювати в цьому напрямку почав В. Ганцов. Підтримуючи Ол. Брока, він рішуче каже, що—„ні психічно, ні фізіологічно поліські вкраїнці не відчувають своїх дифтонгів, як звуки складні, як дифтонги у власному розумінні цього слова“—і тому „не можна навіть говорити про першу або другу частину дифтонга, бо жодна з них не вживається в мові окремо від другої, і тільки вкупі становлять вони цілість, одну фонему“... Навіть „фізіологічно зовсім немає й межі, що розділяла-б ці частини, як нема й самих частин. Артикуляцію цього звука можна було-б передати графічно, як криву лінію, бо артикуляція при його вимові з кожним ментом одміняється“; причому ця зміна „одбувається безперервно за одним духом єдиним ментом затрати артикуляційної енергії“ [2]). Самий розподіл дифтонга на „першу“ і „другу“ частини (його вживає і Ганцов)—треба розуміти умовно, жадним способом не зазначаючи цим фізіологічного розподілу дифтонга, бо „експіраторна енергія наголосу падає на весь звук, ослабляючись хіба при кінці його“ [3]). Як суцільна фонема, дифтонг добре чути тільки під наголосом, що відзначають мало не всі діялектологи. В. Ганцов не відкидає й того твердження, що—„відтінки безумовно дифтонгічних звуків в деяких випадках можна чути й без наголосу (напр. в закінченнях деяких граматичних категорій: *„dóbrïoi“, „udríhu̯m“, „po toi' bu̯ek“, „na tïom bóci“* [4]). Крім того в швидкій і невиразній вимові рівний розподіл наголосу в дифтонгічнім сполученні порушується, а в деяких говорах—„звукові відтінки першої частини переважають над відтінками другої“ [5]). Будь-що-будь, за постійнішу дослідник уважає „першу частину дифтонга“, тимчасом як друга—„більш підпадає впливові всяких околишніх умов і допускає більш хитаннів та модифікацій і квалітативного і квантитативного характеру“ [6]).

Тут уперше подано в науці певно зформульовану характеристику українських дифтонгів. Та цю характеристику в цілому ще далеко не перевірено на широкому діялектологічному матеріялі і виглядає вона наче гіпотетичне взагальнення. Сам автор її додає, що свої власні спостереження робив був він „над говірками південної Чернігівщини, переважно Козелецького повіту, містини, що займає посереднє географічне становище поміж центральними вкраїнськими говорами Полтавщини з чистим монофтонгом *i* (замість *o̯, e̯*) і говорами середньої Чернігівщини, як характерними говорами Лівобережного Полісся“ [7]). Як бачимо, висновки зроблено

[1]) О. Курило, op. cit, ibid., 17—18.

[2]) В. Ганцов, Характеристика поліських дифтонгів — див. Записки Іст.-Філол. Від. Укр. Академії Наук. 1923, III, 121.

[3]) В. М. Ганцов, op. cit., 123.

[4]) Ibid., 124. [5]) Ibid., 125. [6]) Ibid., 126. [7]) ibid., 118.

на підставі спостережень над говорами Козелецького повіту. Може бути, що там,—у середній, перехідній смузі не відчуваються дифтонги, як звуки складні, а тільки як суцільні фонеми. Що-до цього, підтримує В. Ганцова і О. Курилова (вона теж робила була мовні спостереження в середній Чернігівщині) [1]. Загалом характеристику випадає перевірити ширшими спостереженнями, і не тільки „на вухо", ба й досконалішими лабораторними засобами.

Річ цілком зрозуміла, що характеристика дифтонгів, як суцільних фонем, без „першої" і „другої" частини звукового комплексу, викликала критичні зауваження.

Дуже різко поставився до В. Ганцова акад. С. Смаль-Стоцький; він, до всього, закидає Ганцову ще й те, що, „розуміючи дифтонги, як суцільні фонеми, він тим самим відкидає існування дифтонгів" [2].

Обережний Н. Дурново, автор иншої рецензії на статтю В Ганцова, хоч і приймає його характеристику „на віру", проте сумнівається, чи слушне твердження Ганцова про те, що „експіраторна енергія наголосу в поліських дифтонгах падає на весь звук". На думку Дурнова, „ударение редко бывает одинаковой силы или высоты на всем протяжении ударяемого звука, а обычно имеет одну вершину (редко—две вершины); в полесских говорах, по указанию Г., ударяемые гласные полудолги, и потому я затрудняюсь представить себе такое ровное ударение без вершины, и мне кажется по некоторым данным, имеющимся у Г., что ударение на т. н. ‚дифтонгах' в полесских говорах нисходящее" [3]. Це зауваження Дурнова фактично підтримують діялектологічні спостереження О. Курилової, що, як ми бачили, підкреслює в чернігівських говорах переважно „падучий характер наголосу", і вважає, що залежно від цього слабшає другий, кінцевий елемент дифтонгового сполучення. І хоч О. Курилова вживає терміну „дифтонгічний звук", а не „дифтонг", щоб обминути непорозуміння що-до можливости вбачати в дифтонгічному звукові дві психофонетичні одиниці [4], і цим підтримує В. Ганцова,— проте справа з розумінням дифтонгів північно-вкраїнських говорів лишається, на нашу думку, нерозв'язаною і потрібує певного перегляду. Справді, коли в палаталізованому оточенні, що „це більш сприяє делабіялізації кінцевого елементу", і притім „кінцевий елемент часто є ослабленої лабіялізації [5], себ-то більше-менше, якщо наголос низхідний, перетворюється в нескладовий, то тим самим знов постає питання, чи дійсно геть-усі вкраїнські дифтонги загалом можна вважати за „ненастоящіе". Таке формулування може бути виправдане, тільки в тім разі, коли його об'єктивніш і ширше обґрунтувати; опріч того навряд чи можна вважати, що

[1]) О. Курило, op. cit., 16.

[2]) С. Смаль-Стоцький, рецензія на статтю В. Ганцова, див. „Slavia, časopis pro slovanskou filologii". Praha, 1924, Ročnik III, Sešit 2 a 3, 467.

[3]) Н. Дурново: рецензія на статтю Ганцова, див. „Slavia", 1925, Ročnik IV. Sešit I, 150.

[4]) О. Курило, op. cit., 28. [5]) ibid., 21.

чисто вкраїнські говори, дарма що перебувають вони в різних стадіях фонетичних перетворенніе і артикуляції, виголошують дифтонги, як суцільні фонеми, одноманітно. Це визнає і Ганцов, зазначаючи, що в різних говорах та в різних умовах артикуляції—наголос розподілюється нерівно. Свого часу це зазначали й инші дослідники. Так, приміром, О. Шахматов підкреслював переважно дифтонги з наголосом „першої частини", та не одкидав і тієї думки, що існує низка дифтонгів з наголосом „другої частини", і тоді перша частина дифтонга стає нескладовою [1]). Опріч того, О. Шахматов припускав і різнобічні артикуляційні зміни дифтонговнх сполучень. Що-до цього В. Ганцов продовжує працю О. Шахматова, перевіряючи його висновки на новім діялектологічнім матеріялі. Раніший дослідник—К. Михальчук, ґрунтуючись на зібранім величезнім матеріялі, хоч і непевнім графічно, відзначав силу-силенну дифтонгічних відтінків у живій вимові. Переглянувши чимало спроб зафіксувати дифтонги, він зробив висновок, що—„ни одно изъ этихъ начертаній не передаетъ вѣрно ихъ характера. Несмотря, однако, на такое неудобство,—выразить точнѣе этотъ звукъ (т. е. дифтонгъ) нѣтъ почти никакой возможности; во-первыхъ за неимѣніемъ техническихъ средствъ для этого въ нашемъ алфавитѣ, а во-вторыхъ, и потому, что въ произношеніи звуки эти дѣйствительно варіируются самими разнообразными оттѣнками" [2]). За наших часів це стверджує В. Ганцов: „різні звукові відтінки дифтонга,—каже він,—ви з певністю констатуєте не тільки в вимові одного села, а навіть у вимові одної людини в різні менти і в різних звукових положеннях" [3]). Все це свідчить про те, що вкраїнські дифтонги, як фонетичні одиниці, надзвичайно складні, а обмаль більше-менше певних діялектологічних даних не дозволяє нам вичерпливо схарактеризувати це питання. Будь-що-будь, загалом, що-до фонетичної побудови дифтонгів треба визнати, що для них характерна здебільшого язиково-губна артикуляція. Це зазначав ще К. Михальчук, поділивши дифтонги на три категорії:

1) Чисто-губного характеру: *уо̂* або *оу̂: суо̂ль, соу̂ль*;
2) піднебінно-губного характеру: а) *уе̂, уи̂: куе̂нь, куи̂нь*;
   б) *уі̂, иу̂: вуі̂л, виу̂л*;
3) гортанно-губного характеру: *уа̂: поу̂нуг̂г, жабуа̂в, птицуа̂в* [4]).

Здається, дифтонгові фонеми як *оу̂* (*соу̂ль*), *уа̂* (*жабуа̂в*), *иу̂* (*виу̂л*)—форми непевні, мабуть попсовані, і у всякому разі непевного фонетичного утворення. Сам К. Михальчук додає, що форми з „*уа̂*" зазначено „всего одинъ разъ" [5]). Він уважає, що з цих трьох категорій поширеніша категорія „небно-губного характера, особенно въ формѣ *уи̂*, затѣмъ идетъ

[1]) А. Шахматовъ. Литогр. курсъ лекцій по ист. рус. яз., СПБ, 1910/1911, 277—278.
[2]) К. Михальчукъ. op. cit.—„Труды", VII 2, 484.
[3]) В. Ганцов, op. cit., 119.
[4]) К. Михальчукъ, ibid, 484.
[5]) ibid, 485.

уо̂, оу̂, рѣже *уі̂, иу̂*; еще рѣже *уе̂*“ [1])... Ці фонеми, гадає він, більше-менше характерні для поліського наріччя. Слідом за Михальчуком зазначають їх і пізніші діялектологи. Сучасна діялектологічна думка, в особі В. Ганцова, припускаючи незчисленну кількість різних фонетичних відтінків, визнає за органічні з фізіологічного боку дифтонги тільки язиково-губної артикуляції, з переважним нахилом до передньорядного виголошення, а саме: *ыо, ыо̀, ые, ыі, ыӧ, ые, ыі*, причому—„язик од високого підняття спускається до середнього, при чому паралельно з цим рухом язика часто опускається і спідня щелепа, а губи од характерної для звука ‚*и*‘ горизонтальної губної артикуляції переходять до округлої вертикальної артикуляції звука *о*, або-ж губна артикуляція (лабіялізація) і просто не додержується до кінця“ [2]).

Той-таки дослідник додає, що „перед губними частіше видержується повна лабіялізація дифтонга—*„рїӧр, кӧӧр — кїӧр*, на *тїӧм*“... „Не перед губними лабіялізація до кінця не додержується, а тому з'являються в кінці дифтонга відтінки звука *„е“ иїе̂н* (він), *рїе̂st, тїе̂st, нїе̂s, стїе̂l* та инш.“... Перед палаталізованими, здається, далеко постійніша вимова *ыӧ—ые*, ніж *ыо̀—ые̂*, тоді як твердість приголосного за дифтонгом викликає часом ширші їх відтінки: *зие̂́rка, кые̂́t, pastuxиоу̂*, але *сые̂́l', кые̂́n', скые̂́l'кі*“ [3])... Правда, дослідник додає, що „встановити це категоричне правило не можна, бо й перед губними часто можна чути відтінки *ыо̀—ыӧ*, як і навпаки *ые̂—ые* перед губними“ [4]), проте, здається нам, не можна сумніватися що те чи инше консонантне оточення впливає на артикуляційні відтінки дифтонгів. Це підкреслює в своїх спостереженнях і О. Курилова. Зазначаючи ослаблену лабіялізацію кінцевого елементу дифтонга, вона пояснює, що „це буває там, де дифтонгічний звук є поміж шелестовими, що з природи своєї не мають нахилу до лабіялізації (зубні); розуміється, що палаталізоване оточення ще більш сприяє делабіялізації кінцевого елементу. Причому силу тут має не тільки наступний, а й попередній шелестовий“ [5])...

Безперечно, фонетичні умови, що в них перетворюються дифтонгові сполучення, ще далеко не з'ясовано. Тепер для нас певне тільки те, що з фонетичного боку північно-українські дифтонги — дуже складні змінні фонеми, вони не мають одномірного розподілу експіраторної енергії, і хоч у виразній вимові цей розподіл може відчуватися, як одномірний, та здебільшого наголошується все-таки „першу частину“ дифтонга, і тоді „друга частина“ його підлягає різним фонетичним відмінам, залежно від умов

[1]) ibid, 485.
[2]) В. Ганцов, op cit., 121—122.
[3]) В. Ганцов, op. cit. 29.
[4]) ibid.
[5]) О Курило, op. cit, 21.

артикуляції, від якости консонантного оточення і від характеру наголосу. Ця фонетична складність дифтонгів спричинюється до багатьох суперечливих формулювань, що в них до того-ж одбивається і непевність багатьох діялектичних записів.

II.

В ділянці діялектологічної класифікації українських говорів загалом, і зокрема говорів з дифтонгуванням явним чи напів-явним, натрапляємо на ще більш суперечливого і далеко не остаточного. Досить пригадати наприклад питання за відомий Заблудовський говір, що його вперше зазначив був проф. Бобровський [1]). Говір цей має дифтонги. Вже О. Потебня зафіксував його, як говір, що належить до вкраїнських і свідчить про те, наскільки українська мова поширюється далі на північ [2]).

Так само гадала і низка пізніших діялектологів. Та вже инакше дивиться на цей говір М. Довнар-Запольський. Він рішуче запевняє, що Заблудовський говір жадним способом не можна визнати за український, отож і типічні в йому дифтонги — *уо*, *іе* — це риси білоруські [3]).

Так само гадав і знавець білоруської мови Є. Карський, кажучи що самісіньких дифтонгів іще надто мало, щоб визнати цю говірку за вкраїнську [4]). Згодом одповідаючи О. Соболевському на запитання, чом він так рішуче відрізняє Заблудовський говір од українських, Є. Карський пояснює, що р. 1901, одвідавши він тії місця на Гродненщині, де був локалізований Заблудовський говір, вже не знайшов у Заблудові цього говора з дифтонгами та з вокалом „*е*“, що про них свого часу сповіщали були Потебня та Колосов... „Въ окрестныхъ деревняхъ еще дзэскаютъ (гдзѣ), но дифтонговъ не приходилось слышать“ [5]).

Так стоїть справа з Заблудовським говором. Безперечно, перевірка діялектологічних записів внесла-б може ще декілька значних корективів у наші відомості за окремі говори. Наукових записів у нас дуже мало, а ті записи, котрі є і на котрі покликуються діялектологи та дослідники мови, навряд чи удовольняють з фонетичного боку, а деякі з них і не відповідають, може, дійсності, або перестаріли. Будь-що-будь, на підставі записів ми маємо скількись спроб покласифікувати вкраїнські говори, в тому числі й дифтонгові. Трохи чи не першим з діялектологів О. Потебня так уявляв собі колись діялектичну мапу, на підставі зміни голосівки *о* в — *і*, *ы*, *у* та дифтонги.

„Звукъ *і* изъ *о* (смягчающ. или несмягчающ. предыдущей гласной) свойственно срединнымъ говорамъ. Къ нимъ прилегаютъ съ обѣихъ сторонъ говоры съ *и* изъ *о*; къ этимъ тоже съ двухъ сторонъ говоры съ *у*;

[1]) Этнографическій Сборникъ Рус. Геогр. Общ. 1853, III.

[2]) Потебня: Два изслѣдованія, 1866, 92.

[3]) Живая Старина, 1893, I. теж „Изслѣдованія статьи“, I, 422.

[4]) Карскій: „Бѣлоруссы“, I, 11.

[5]) Е. Карскій: „Замѣтки по бѣлорусскимъ говорамъ“, див. „Рус. Филог. Вѣстн.“ 1905, т. 53, № 1, ст. 57.

окраинамъ области, занимаемой малорус. нарѣчіемъ, свойственно двоегласное произношеніе (*уо, уи* и проч.)“ [1]).

Безперечно цю геометричну класифікацію зроблено навмання і вона не відповідає дійсності, бо й самого діялектологічного матеріялу в 60-х роках було занадто мало. Обґрунтованішу і навіть першу наукову спробу діялектологічно погуртувати українські говори зробив К. Михальчук у своїй праці, написаній для „Трудовъ Этнограф.-Статист. Экспедиціи въ Ю-Зап. Край“ (1877).

К. Михальчук поділяє живу вкраїнську мову на три наріччя: 1) українське, 2) поліське, червонороуське, або русинське. Кожне з них він поділяє на піднаріччя, а піднаріччя на „різноріччя“ або говори. Заразом він зазначає не тільки прикмети кожного піднаріччя та різноріччя, ба й де вони містяться. Цією стороною його праця стала за ґрунт для пізніших дослідників, що заходжувалися топографічно вивчати вкраїнські говори. Що-до дифтонгування, то К. Михальчук визнає його за прикмету притаманну поліському наріччю, поділяючи його на 4 піднаріччя: а) північне; б) властиво-поліське, або середнє; в) підляське; г) чорноруське. Загалом — поліське наріччя займає північну, лісову і до того болотяну здебільша частину „Южно-Русскаго Края“, а саме: північну частину Чернігівщини, Київщини, Волини; південну частину Минщини; південно-східню частину Гродненщини і Сідлеччину [2]).

Частиною, дифтонгування К. Михальчук одзначає і в „сѣверно-украинскомъ“ (або „украинско-полѣшскомъ“) піднаріччі властиво-„украинскаго нарѣчія“, теж поділяючи його на „сѣверно-украинское“, „среднеукраинское“ (або „собственно-украинское“), і „южно-украинское“ (або „степовое“) піднаріччя.

Із них „сѣверно-украинскому“ піднаріччю він одводить надзвичайно широку площу, зазначаючи його в окремих кутках та повітах Минщини, Гродненщини, Волини, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини та Курщини. За характерну прикмету цього піднаріччя він визнає „перезвукъ *о̂=и*, которое иногда видоизмѣняется въ *е* или принимаетъ легкое приращеніе *у=уй*: *вилъ, кинь, велъ, кень, вуилъ, куинь*“ [3]).

Отож, К. Михальчук зазначає ніби два північних наріччя, або „поліське наріччя“ і „північно-українське“ піднаріччя, причому останнє має, без сумніву, риси північного походження, поширюючись на величезну територію. Принцип розподілу українських говорів на підставі дифтонгування не дає йому суцільної картини, тим більш, що форми з „*уї*“ (*нуїс*) він зазначає і в Галичині у бойків [4]), і в „нѣжинско-переяславскомъ разнорѣчьи“ північно-українського піднаріччя (*куинь, пуин*) [5]). Згодом

[1]) А. Потебня: „Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи“ див. „Филологич. Записки“, 1870, I, 29.

[2]) К. Михальчукъ, op. cit. „Труды“ VII2, 485—486.

[3]) К. Михальчукъ, ibid., 473.

[4]) К. Михальчукъ, ibid, 503.

[5]) К. Михальчукъ, ibid., 474.

підо впливом „Очерка русской діалектології“ О. Соболевського, який визнає тільки два наріччя української мови — „сѣверно-малорусское“ и „южно-малорусское или украинско-галицкое“ [1]), К. Михальчук одмовився од свого розподілу української мови на три наріччя і визнав тільки два: північно-східнє і південно-західнє наріччя. Цей останній розподіл він визнав за природніший, бо характерні властивості обох наріччів більш одповідають початковому розподілові південно-руського плім'я з етнографічного боку на дві галузі: північно-східню і південно-західню [2]).

Дихотомічний розподіл О. Соболевського надовго запанував у науковій діялектології. Дифтонгування Соболевський теж визнав за характерну рису „сѣверно-малорусскаго поднарѣчія“, тільки з його погляду, це піднаріччя далеко не суцільне: „сѣверно-малорусскіе говоры, за немногими исключеніями, принадлежатъ къ числу или переходныхъ или смѣшанныхъ или вмѣстѣ и переходныхъ и смѣшанныхъ. Они обыкновенно составляютъ или переходную ступень отъ малорусскаго нарѣчія къ бѣлорусскому и отъ сѣверно-малорусскаго поднарѣчія къ южно-малорусскому или заключаютъ въ себѣ, рядомъ съ бѣлорусскими чертами, примѣсь чертъ южно-малорусскихъ [3]). Без сумніву, така загальна характеристика північних говорів, як перехідних, а разом з цим і всього північно-українського наріччя, як не суцільного більш-менш у своїх властивих рисах, а мішаного, має бути обмежена і вимагає корективів.

Може бути, що тії записи, котрими покористувавсь О. Соболевський, приневолили його зробити отакий висновок; проте навіть цей матеріял показує такі прикмети, північно-вкраїнському наріччю питомі, що вони в своєму розвиткові навряд чи могли утворитися в цілому, самісіньким мішаним або перехідним шляхом. Хоч-би там як попереміщувалися були племена, все-таки характерні відміни в акцентуванні, в користуванніна голосом, у фізіологічних умовах виголошувати звуки — примушують нас визнати давніший розподіл української людности на дві парості, а тому й давність генетичної основи північно-вкраїнського наріччя. О. Соболевського гаряче підтримав О. Шахматов. Він теж поділив „малорусское нарѣчіе“ на „сѣверно-малорусское поднарѣчіе“ і „южно-малорусское“, додавши чимало цікавих історичних обґрунтуваннів. На його думку, „малорусская народность“ склалася була в цілому за татарського лихоліття із початкового союзу південно-руських племін, як сутопівденних, так і північних. Що-до складу цих племін, то погляд О. Шахматова не був сталий. Зразу він зачисляв до південних племін—тиверців, уличів і волинян, а до північних — бужан, дулібів, деревлян, полян і хорватів [4]). Згодом він лишає в складі південної групи тільки тиверців і уличів, а волинян (вони-таки за літописом і дуліби) відносить

[1]) А. Соболевскій „Очеркъ рус. діалект.“, III. („Жив. Стар.“ 1892, в. IV, с. 11).
[2]) К. Михальчукъ—„Къ южно-русской діалектологіи“, р. 1893, 7.
[3]) А. И. Соболевскій: „Очеркъ“, 12.
[4]) А. Шахматовъ. „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій“. Журн. Мин. Нар. Пр. 1899, № 4, 359.

до північної групи, бо вони сиділи „къ сѣверу отъ полянъ съ западной стороны“ [1]). До північної-таки групи він зараховує пізніш і сіверян, „самое сѣверное изъ южно-русскихъ племенъ“, що займало Лівобережжя і сиділо над Десною, Сеймом та Сулою [2]). Раніш-же Шахматов визнав його за східню паросль середньо-руської (а не південно-руської) групи, підтримуючи отже, Соболевського, що вперто твердив, наче-б давня людність Київа і Лівобережжя була не південного походження [3]). Нарешті змінивсь у Шахматова погляд і на хорватів. Спочатку він зараховував їх до північної групи, поміщаючи їх у перемиському районі [4]). Потім він почав визнавати хорватів за „остатки тѣхъ славянскихъ племенъ, которые устояли при общемъ движеніи славянства къ Дунаю“ [5]).

Згодом, коли в Прикарпаття насунула була „южно-русская колонизаціонная волна“ — „хорваты потонули въ этомъ русскомъ морѣ“ [6]). Певна річ, усі ці здогади далеко не остаточні. Та для нас важливе тільки тее твердження О. Шахматова, що розподіл української людности на південну і північну групи був споконвічний і первісний, а тому й поділ живої мови на південне і північне наріччя має під собою глибоку історичну основу.

Згоджується ще О. Шахматов із тим твердженням О. Соболевського, що північно-вкраїнські говори належать або до перехідних, або до мішаних. Він навіть дає цьому історичне обґрунтування: „тѣснимые съ юга южно-малоруссами (волыняне, уличи), — древляне, дулѣбы, бужане переходятъ на территорію средн.-русовъ дреговичей й смѣшиваются съ ними; но отодвигаемые на сѣверъ татарщиной, южно-руссы настигаютъ и здѣсь сѣверно-мало-руссовъ и смѣшиваются съ ними“ [7]).

Виходить, за Шахматовим, що південно-вкраїнські племена тиверців, уличів посувалися були тільки на північ і нарешті опинилися на території середньо-русів дреговичів (бас. Прип'яти). Це твердження аж ніяк не можна визнати за певне, бо воно суперечить цілій низці питань історичного і діялектологічного порядку. Перш за все, цьому перечить той самий зріст Галицького князівства, на який пізніш звертає увагу і О. Шахматов, пояснюючи це можливим колонізаційним рухом тиверців та уличів [8]).

По-друге, припустивши, що в добу татарщини південні племена, посуваючись на північ, змішалися з північними, ми повинні були-б мати або більш-менш суцільну мову, або самісінькі тільки „перехідні“ говори і будь-що-будь не мати того ясного розподілу на південне і північне

[1]) Шахматовъ. Краткій очеркъ (Укр. Нар., II), 677.

[2]) Шахматовъ, ibid, 677.

[3]) Шахматовъ. „Къ вопросу объ образ. рус. нарѣч.“, ibid., 335.

[4]) Шахматовъ, ibid., 359.

[5]) Шахматовъ. „Кр. Оч.“ — „Укр. Нар.“ II, 678.

[6]) Шахматовъ: ibid.

[7]) Шахматовъ: „Къ вопросу объ образованіи русск. нарѣчій“. Ж. М. Н. Пр. 1899, № 4, 376.

[8]) Шахматовъ: „Кратк. Оч.“ Укр. Нар., II, 684.

наріччя, які відрізняються своїм вокалізмом і своїми засобами артикуляції. Далі, нам важко було-б припустити ту поворотну колонізаційну хвилю з заходу на схід, — що принесла з собою цілу низку фонетичних відмін, у тому числі монофтонг *і*, замість осн. *о, е, ъ*. Та Шахматов і сам визнає, підтримуючи деякою мірою Соболевського, що „малорусская народность распространилась въ историческое время съ запада на востокъ, образовавшись еще въ княжеской Руси въ областяхъ Галицко-волынскихъ“ [1]).

Як бачимо, історично-діялектологічна картина у Шахматова не досить витримана. Він, власне, ввесь час шукав відповіди на запитання історично-діялектологічного порядку і частенько робив суперечливі висновки; вони знов-таки, траплялося, бували гіпотетичні і їх почасти доводилося потім одкидати.

Що-до живої української мови, то О. Шахматов, поділяючи її на два наріччя, визнає північне наріччя не одноцільним, а територію його попрориваною: — „во-первыхъ, угрорусскіе говоры оторваны отъ прочихъ южномалорусскими говорами Галиціи; во-вторыхъ, между полѣсскими говорами Овручск. и др. уѣздовъ и подляшскими говорами Гродненской губ. врѣзался говоръ пинчуковъ съ южно-малорусскими и бѣлорусскими элементами“ [2]). Раніш, на думку Шахматова, північно-українські говори мали суцільну територію; сучасне їхнє розташування — то наслідок історичних рухів. Південно-вкраїнське наріччя Шахматов поділяє на дві головні групі: південно-східню (Лівобережжя) і західню групу (Правобережжя). Головна одміна між ними полягає в їх різному відношенні до північно-вкраїнських говорів: „юговосточная группа почти не содержитъ говоровъ со смѣшанными южно-малор., сѣв.-малорус. чертами; западная—знаетъ много говоровъ съ элементами сѣв.-малорусскаго вліянія“ [3]). Це твердження теж вимагає значних корективів, бо говори Лівобережжя, як це свого часу зазначав був вже К. Михальчук [4]) — мають на протязі великої території багато рис північного походження. У цілому, за Шахматовим, „изученіе современныхъ малорусскихъ говоровъ приводитъ къ заключенію объ исконномъ дѣленіи малорусскаго нарѣчія на сѣверное и южное поднарѣчія. Смѣшанные говоры говорятъ о продолжительныхъ столкновеніяхъ обѣихъ группъ“ [5]). Цей останній висновок О. Шахматова у такому формулуванні, на нашу думку, можна прийняти без запереченнів.

Як бачимо, наприкінці XIX в. діялектологи пропонували два розподіли живої української мови: А) розподіл на три наріччя: північне (поліське), південне (українське) і червоноруське або русинське. Це первіс-

---

[1]) Шахматовъ: „Къ вопросу объ образ. рус. нарѣч.“ „Рус. Филол. Вѣстн.“ 1894, № 3, ст. 5.

[2]) Шахматовъ: „Къ вопросу“... Журн. М. Н. Пр. 1899, № 4, 377.

[3]) А. Шахматовъ: „Къ вопросу“... Ж. М. Н. Пр. 1899. № 4, 377.

[4]) К. Михальчукъ: „Нарѣчія, поднарѣчія“... Труды, VII$_2$, 473.

[5]) А. Шахматовъ: „Къ вопросу“... Ж. М. Н. П., 1899, № 4, 377.

ний К. Михальчуків розподіл (1877 р.); згодом його відновила Московська Діялектологічна Комісія (1915), дещо позмінювавши. Б) Розподіл на два наріччя — південне (або вкраїнське) і північне (або північно-малоруське). Це розподіл О. Соболевського і О. Шахматова. Розподіл цей підтримують з своїми редакційними змінами — І. Зілинський і В. Ганцов.

Що-до першого розподілу — треба зупинитися на праці Московської Діялектологічної Комісії — „Очеркъ русской діалектологіи", V-й вып. „Трудовъ Комиссіи", склав його Н. Дурново за участю Соколова і Ушакова. Ця праця — то остання що-до часу спроба московських вчених дати синтетичний огляд діялектологічного матеріялу на підставі всіх записів, без належної перевірки і навіть з традиційною московською ортографією зазначених фонем; все це порушує наукову вартість праці. Докладно не критикуючи цієї праці, що вже зробив був В Ганцов [1]), я зупинюся на головніших тільки точках. Передовсім що-до розподілу. Комісія, як і Михальчук, поділяє вкраїнську мову на три групи: 1) „южно-малорусскую", 2) „сѣверно-малорусскую" і 3) „Карпатскую или Карпатоугорскую" [2]). Кожна з цих груп поділяється на підгрупи. Так, наприклад, „сѣверно-малорусская группа", що характерна переважно дифтонгуванням, поділяється на підгрупи: 1) „подляшскую" (Холмщина, Гродненщина); 2) „западно-полѣсскую" (Пинщина і західня частина Волини); 3) „средне-полѣсскую" (Мозирщина, середня Волинь) і 4) „восточно-полѣсскую" (Чернігівщина) [3]). Як бачимо, Комісія відносить до північної групи мало не самісінькі тільки поліські говори і цим значно спрощує попередню схему Михальчука. Та питання цим далеко не вичерпується, бо виставляючи характерними і спільними для всіх „чистыхъ сѣверномалорусскихъ говоровъ" такі риси — „на мѣстѣ стараго *о* въ новыхъ закрытыхъ слогахъ являются или дифтонги, или гласные *у̯, е̯, ы̯, и̯*; на мѣстѣ стараго *ъ* могутъ тоже быть разные звуки, помимо *е*" [4])—цим самим Комісія не охоплює дійсности, присвоюючи ці риси виключно говорам Полісся, бо говірки з монофтонгами *у, е,* і найбільш з середньорядним та задньорядним „*и*" (*ы*)—виходять далеко по-за межі Полісся, особливо на Лівобережжі.

Що-до терміна „чистые говоры", то його треба розуміти умовно, маючи на увазі не тільки ті постійні зміни, що їм підлягають говори взагалі, залежно від навкружних умов, а й так звані „перехідні говори", що їх українська мова має чимало, особливо на узграниччях.

Такі мішані говори зазначали в тому-таки Поліссі — Янчук [5]),

---

[1]) „Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten"—Див. „Zeitschrift für slavische Philologie".—Leipz., 1925, B. II, H $^1/_2$, 213—235.

[2]) Н. Дурново и др. „Очеркъ", 65.

[3]) Ibid., 65 — 66.

[4]) Н. Дурново. „Очеркъ рус. діал." 65.

[5]) „Корнацкій говоръ"—Див. „Труды Этн. Отд. Общ. Люб. Антроп. и Этногр. при Моск. Унив.", т. VII.

Карський [1]), Соколов [2]) та Бесараба [3]). Перехідні говори маємо також на московському узграниччі. Що-до мішаних південно-північних українських говорів, то їх далеко ще не підраховано. Їх багато і на Правобережжі і на Лівобережжі і в Галичині. Дослідники Карпатських діялектів подають надзвичайно перісту діялектологічну картину. Так, напр., Ів. Верхратський відмічає велику різноманітність говорів у північно-східній частині Угорщини, де, між иншим, зазначає говірки з нахилом до дифтонгування: форми з *ô*, *ê* наближаються до *уі̂*, *юі̂* (напр. *вуі̂л*, *тіі̂тка* або *тыітка*) [4]).

Ол. Брок одзначає в говорі села Ублі — „характеристическое *у* угрорусскихъ нарѣчій въ окрестностяхъ Унгвара“: „всѣ говоры были на ‚*у*‘: *кунь*, *мустъ*, *хвустъ* и т. д. изъ стараго *о*“ [5]).

Ів. Зілинський зазначає, як загальне явище, — дужий вплив говорів „південно-східніх“ на говори „північно-західньої групи“, що утворило низку мішаних та перехідних говорів. До таких говорів він зачисляє — „ті, що побіч частїшого звука *і* на місці основних *о*, *е*, *ъ*, мають ще инші рефлекси, що не доходять до *і*, та й ті, що зберігають ріжницю поміж *ы*, *і*, — т. зн. говори, котрі займають південну полосу Полїся, південно-східню частину Підляшя, більшу часть говорів Люблинської губ., говір долівський, замішанців, галицьких та угорських лемків, бойків, та частину галицьких та буковинських гуцулів“ [6])... Взагалі, каже Зілинський, — „лише часть карпатських, поліських та підляшських говорів зберегла розмірно-чистий тип сеї групи..., а переважно се змішані й перехідні говори, що творять переходову степень — з одного боку до говорів південно-східньої групи, а з другого боку до говорів чужих мов“ [7]). Підтримуючи що-до цього Соболевського і Шахматова, які споріднюють північно-вкраїнські говори з карпатськими і визнають північну групу не одноцільною, а цілком мішаною і попрориваною, — Зілинський все-таки зазначає, що — „відносно чистий тип говорів північно-західної групи, т. зн. без чужих і південно-українських впливів зберіг ся тільки в середущій, місцями вузшій, місцями розширеній полосї, що тягне ся через се-

[1]) Карскій — „Матеріалы для изученія сѣв.-малор. говоровъ, а также переходныхъ отъ бѣлорусск. къ малорусскимъ“. Див. Сборникъ 2-го отд. РАН, 1903, т. 75, № 6.

[2]) Н. Соколовъ: „Поѣздка въ Бѣлоруссію“. Рус. Фил. Вѣстн. 1909, 3 — 4.

[3]) „Ломазскій говоръ“.—Див. И. Бессараба: „Матеріалы для этнографіи Сѣдлецкой губ.“ („Сборникъ 2-го Отд. РАН, 1903, т. 75, № 7).—Між иншим, розглядаючи говори Більського, Радинського та Костянтинівського пп. Сідлеччини, Бесараба визнає їх мішаними „бѣлорусско-малорусскими говорами“, бо в основі їх лежать „лексическія формы малорус. нарѣчія, а звуковыя черты смѣшаннаго характера“ (op. cit., 262). В цих таки „подляшскихъ говорахъ“ діялектолог зазначає й поширені дифтонги (262—263).

[4]) Ів. Верхратський: „Знадоби для пізнання угрорус. гов.“—Зап. Н. Т. Ш., 1899, т. 27.

[5]) О. Брок: „Угрорус. нарѣч. с. Ублі“ — „Изслѣдованія по рус. яз.“ РАН, 1900, т. II, в. I.

[6]) Ів. Зілинський: „Проба упорядкованя укр. говорів“. — Зап. Н. Т. Ш., 1913, т. 117 — 118.

[7]) Ів. Зілинський, op. cit., 364.

редню частину Полїсся і Підляшя, а в Карпатах — в південній полосї східньої части угорської України і в де-яких місцевостях, наче островах, у галицьких та угорських лемків, в долині Сяну Люблинськ. губ. та инш." [1]).

Безперечно, всі ці питання з класифікацією „чистих" говорів, особливо північної групи, а так само з віднесенням до неї карпатських говорів — вимагають ще значної перевірки і побільшення діялектологічного досліду, що без нього всякий розподіл говорів на „чисті" і „нечисті", тим більш у загальному упланованні, як от „Очеркъ" Комісії, — буде кабінетний і невичерпливий. Геометрично розподілити говори кожної країни, а українські говори то й надто, — не можна, бо ці говори утворювалися були за надзвичайно рухливих історичних умов, і тому, що-до своєї класифікації, вимагають зовсім иншого підходу; про нього ми скажемо далі.

Московська Діялектологічна Комісія звернула надзвичайну увагу на українські дифтонги, поставивши їх трохи чи не в осередок своєї діялектологічної класифікації. Вона підбила підсумки мало не всім діялектологічним записам і дала топографію навіть кожної форми дифтонга, себ-то де поширено *уо, уе, уы, уи* та инш. (*куонь, буельш, нюис*) [2]). Таке роздроблене упланування навряд чи доцільне, бо не дає ясної картини [3]); знов-же, для різних форм дифтонгів доводиться зазначати одну місцевість, а тому й топографічне обмеження якоїсь окремої форми дифтонга не досягає мети. З боку систематизації дифтонгів — класифікація їх може бути цікава тільки, як підсумок записів, але покладатися на неї не можна, сами бо записи не остаточні, а деякі повідомлення хибні. Сами автори „Очерка" зазначають, напр., що до дифтонга *ыу*, записаного в Кролевецькому та Козелецькому повіті на Чернігівщині (*выун, выуз*): — „нельзя быть увѣреннымъ, что дифтонгъ этотъ обозначенъ наблюдателями вполнѣ точно" [4]). Та треба визнати, як це робить Ганцов, що не тільки цей дифтонг, а й инші записано з наукового боку неточно, ще й звичайною московською абеткою, і без певного зазначення артикуляційних умов та залежности від наголосу. Авже-ж, Комісія склала свій „Очеркъ" з того матеріялу, що був у неї під руками, не маючи змоги його перевірити; та останнє зауваження яскраво свідчить про те, що тепер ще нема як зробити справж-

[1]) ibid., 365. [2]) Дурново и др. „Очеркъ", 112 — 115.

[3]) Це зазначає і рецензент Hancow. Він каже про це: „Als Ergebnis erhalten wir aber nun ein buntes Bild, mit dem eigentlich nichts anderes bewiessen wird, als dass die verschiedenen, für den Aufzeichner schwierigen Laute der einzelnen Polesje-Dialekte graphisch gleich wiedergegeben werden, dass dieses sehr häufig in ungeschickter Weise geschiet und häufig zu Zweifeln Anlass gibt. Da fast eine jede von den zahlreichen diphtongischen und monophtongischen Vertrettungen für *o*, *e* in Dialekten verschiedener Kreise vorkommt, sich in den Dialekten eines jeden Kreises sehr viele und fast immer die gleichen Reflexe finden, erweckt es den Anschein, dass es sich nicht um verschiedene diphtongische Vertrettungen handelt, sondern um die Unvollkommenheit der Aufzeichungstechnick. Noch komplizierter wird das Bild dadurch, dass man neben solchen Schreibungen inkonsequentweise auch einfache Texte in gewöhnlicher Orthographie antrifft" (див. „Zeitschrift für slavische Philologie", 1925, B. II, H. 1/2, S. 232.

[4]) Дурново и др. „Очеркъ", 115.

ньої класифікації, і всякі подібні упланування неперевіреного матеріялу— далеко не доцільні.

Після „Очерка" Московської Комісії (1915) ніхто більш не поділяв українську мову на три головні парості. Панує дихотомічний розподіл. Його навіть приймає і Н. Дурново в своїй рецензії на праці Ганцова, визнаючи давній поділ українських говорів на південні і північні і зачисляючи вже карпатські говори, що-до їх походження, до південно-західньої групи, додаючи тільки, що їх рано одірвано від загальної маси південних говорів [1]). З пізніших представників дихотомічної класифікації найбільш звертають увагу Ів. Зілинський і В. Ганцов.

Зілинському належить цінна „Проба упорядкованя українських говорів", де вкраїнську мову поділено на дві групі, причому, користуючись вказівками Шахматова про північно-західній початковий рух, Зілинський дає назву цим групам: „північно-західна" і „південно-східна". В першій з цих груп (півн.-зах.) він відокремлює два піднаріччя: а) піднаріччя поліських і підляських, або північно-укр. говорів, і б) піднаріччя карпатських говорів [2]). Таким чином, у Зілинського як і в Шахматова, говори Галичини споріднено з говорами Полісся, що не може не викликати заперечень. Проте свій поділ на дві групи Зілинський обґрунтовує не тільки діялектичними властивостями, ба й цікавими спостереженнями над фізіологічними відмінами в виголошуванні. Так, у сучасній південно-східній групі—„переважна часть голосівок має склонність до більше або менше передньої артикуляції", і тому в цій групі— „головним звуком, що надає цілій вимові загальний тон, є голосівка *і* зо всїма своїми відтінками та варіянтами"... В північно-ж-західній групі навпаки: тут „концентрує ся язикова маса в середній та задній часті устної ями, через се існує там цілий ряд більше задніх та більше обнижених відтінків голосівок, незнаних в південно-східніх говорах, і вони надають там загальний тон вимові"...

„Подібно, як у вокалїзмі, бачимо також значні ріжниці між обома групами в консонантизмі. Во многих говорах північно-західної групи відзначають ся шелестівки низшим власним тоном (Eigenton), а богато з них в ріжних положенях отвердїло або мають склонність до отвердїня, підчас коли в південно-східних говорах вони зберігають мягкість"... „Загальний тон виговору в південно-східній групі звучить тонше, мякше і гладше, в порівнянні з грубшою, твердшою і більш шорсткою вимовою говорів південно-західної групи" [3]).

Всі ці зауваження Зілинського, що-до властивих умов артикуляції та вимови обох груп, без сумніву, багато важать, бо дають більшу підставу для справжньої класифікації українських говорів у межах двох основних груп. Проте існування багатьох мішаних говорів, що утвори-

[1]) Н. Дурново, рец. на статті Ганцова—„Slavia", Časopis, 1925, Ročnik IV, Sešit I, 157.

[2]) І. Зїлинський (див. Записки Н. Т. Ш., Львів, 1913, 117/118, 362).

[3]) Зїлинський op. cit, 362—363.

лися шляхом колонізації та перебувають той чи инший ступінь своєї мовної еволюції,—значно ускладняє питання. Будь-що-будь, навряд чи можна припустити різне етнічне походження обох груп, як це свого часу приймав Соболевський, відносячи давніх північних „малорусів" трохи чи не до середньо-руської групи, а в давніх киянах вбачаючи мало не великорусів. З'ясовувати діялектичні властивості треба инакше. Треба брати на увагу не тільки початкові діялектичні відміни, що звичайно наростають при обмеженому племінному житті, а й умови колонізаційних пересувань, і принцип часу,—коли племена, утворивши нові союзи, встигли виробити цілковиті діялектичні відміни, в нових умовах життя та оточення; причому деякі зародкові діялектичні риси можуть з часом зміцніти і виявитися в більшому обсягу. Справді, коли ми візьмемо за вихідний момент той історичний розрив української людности, що почав утворюватися через „насування степу", і продовжимо його до початку доби поворотної колонізації на південь та схід (к. XV—XVI в.),—ми матимем той протяг часу, за який, без сумніву, в окремих частинах української людности, притому в окремих умовах етнічного оточення, відбулася ціла низка фонетичних процесів, розпочатих мабуть за ранішої доби (напр. занепад глухих звуків, подовження чистих голосних у замкнених складах, то-що); також утворилися і значні властивості вимови, що про них каже Зілинський; можливо, що й та „дуже давня відмінність у квантитативно-акцентологічних відношеннях північних говорів супроти південних", що про неї каже В. Ганцов[1]). Правда, В. Ганцов підкреслює, що—„північні українські говори втратили незалежну від наголосу категорію довгих звуків ще раніше від дифтонгізації *о*, *е* довгих під наголосом"[2]). Та коли процеси дифтонгізації, що сталися через занепад глухих, який більш-менш остаточно датується XII віком,—відносити на XIII—XIV в. (О. Шахматов), то й ця властива риса північних говорів, яку зазначає В. Ганцов, себ-то відсутність зміни *о*, *е* в ненаголошених складах,—теж припадає на початок тієї доби, коли українська людність поділилася, хоч у зародковому стані вона могла бути діялектичною рисою ранішого часу.

Так чи инакше, проте підстав для певної класифікації живої української мови треба шукати на історичному ґрунті, а не тільки на ґрунті тих чи инших діялектичних властивостей (як, прим., сама тільки дифтонгізація). Кожна класифікація, збудована за принципом присутности або відсутности якоїсь діялектичної риси, буде непевна і викликатиме згодом заперечення. А тая класифікація, котра рахується з умовами пересувань української людности в межах певного історичного часу, притому вважає не тільки на ранні пересування передтатарської або татарської доби, ба й на пізніші колонізаційні рухи, скажім на заселення „дикого

[1]) В. Ганцов: „Діялектологічна класифікація укр. говорів", див. Записки Істор. Філ. Відд. У.А.Н., 1924, кн. IV, 96.

[2]) ibid.

степу",—може певним способом обґрунтувати діялектологічний розподіл. Правда, більшина діялектологів, а зокрема К. Михальчук та О. Шахматов, брали на увагу історичні пересування української людности, тільки-ж переважно раннього часу, трактуючи їх по своєму. Тим-то й поробили вони суперечливі висновки що-до утворення діялектів: К. Михальчук зачисляє червоноруські говори до південно-західніх, а О. Шахматов споріднює їх з північно-українськими. Окремо стоїть погляд акад. А. Кримського. Він ділить „малоруську мову" на дві нерівні парості: „менша (десь чи не $^1/_5$)—це наріччя західньо-малоруське; більша (щось $^4/_5$) — це наріччя східньо-малоруське" [1])...

Розподіл Соболевського на північне і південне наріччя він визнає за недоцільний,—бо „ведучи дальшу аналізу говірок отого ніби об'єднаного архаїчного „північно-малоруського наріччя", нам неминуче доведеться розбити його знову-таки на ті самі дві парості: західню і східню. І після цього покажеться, що західні говірки отого „північно-малоруського наріччя" це органічний, зародковий прототип усього західньомалоруського наріччя, а східні його говірки—прототип усього наріччя східнього" [2]). Виходить, на думку А. Кримського, що за основне треба брати північно-малоруське наріччя, західні і східні говірки якого—це прототипи всієї української мови в цілому. Навряд чи можна з цим погодитися, бо сьогочасна східня українська мова утворилася не тільки із північно-українського східнього прототипа, а шляхом пізнішої колонізації, що в ній чи не головну ролю відогравали південно-західні монофонгові говірки.

Причина всіх зазначених суперечок полягає в недодержанні історичного принципа колонізаційних рухів, а також принципа часу, потрібного, щоб утворилися певні діялектичні відміни. Наприклад, О. Шахматов робить такий висновок: „современная группировка малорусскихъ говоровъ Правобережья ясно отражаетъ судьбы южно-русской народности послѣ татарщины. Татарщина жъ открыла южнымъ малороссамъ новые колонизаціонные пути черезъ Кіевъ въ опустошенное Заднѣпровье, въ степи, нѣкогда заселенныя средне-русскими племенами—сѣверянами" [3]). Таким чином „современную группировку малорусскихъ говоровъ" О. Шахматов звязує виключно з татарщиною, а це твердження вимагає значних корективів. Такі корективи що-до історичної класифікації говорів подає недавня праця В. Ганцова—„Діялектологічна класифікація українських говорів" (1924).

Ставлячись критично до попередніх діялектологічних розподілів і пристосовуючи до класифікації досить витриманий історичний принцип, В. Ганцов підтримує дихотомічну класифікацію української мови на

[1]) Акад. А. Кримський „Українська мова" (див. „Нариси з історії української мови", 1922. 91).

[2]) А. Кримський, op. cit., 93.

[3]) А. Шахматовъ: „Русскій языкъ"—див. Энциклоп. Словарь Брокгауза, 1899, т. XXVIII.

два піднаріччя—південне і північне, що вони, на його думку, більш відповідають „споконвічному поділу української язикової території на північно-східні і південно-західні говори“ [1]). Причому,—„до північно-східньої групи належали сіверяни, поляни, деревляни і дуліби (вони-ж волиняне і бужани), до південно-західньої тиверці, уличі і хорвати“ [2]). Цей початковий розподіл української людности звязує він з сьогочасним розташуванням українських діялектів. Так—„з північних племін найчистіше заховалися, як діялектичний тип, сіверяни (північне українське Лівобережжя) і деревляни (північна Київщина і північно-східня Волинь); дулібів-волинян-бужан можна бачити в теперішніх північних українцях західньої Волини, Пинщини, Городненщини, Підляшшя і Холмщини, без південної її частини, тоб-то їм відповідають західні поліські і підляські говори... Полянський діялект дав основу для перехідних говорів середньої Київщини. Що-до південно-західньої групи, то розмежувати, що тут відповідає тиверцям, що уличам—дуже трудно“ [3]).

Таким чином, за базу розподілу взято у В. Ганцова початковий розрив українських племін, коли південні племена відходять на захід, у Прикарпаття, а північні—на північ і схід. Це, гадаємо ми, більш відповідає історичній дійсности, але знов-таки навряд чи можна бути певним за те, в яких сучасних говорах „заховались сіверяни“, в яких деревляни та инші. Це теж передісторична метафізика, бо сами типи цих племін з їх мовними властивостями для нас абсолютно не виявлені, а історична діялектологія, збудована на літописному розподілі племін, без якихся справжніх занотованих діялектичних рис,—безперечно, непевна. Теж що-до пересування племін, які на протязі довгого часу мабуть не були в нерухомому стані і крім того підлягали різним впливам,—навряд чи може бути за базу для твердження про остаточну відповідність сьогочасних діялектів давнім діялектам Київщини, Холмщини і північно-східнього Лівобережжя.

За факт можна вважати самий тільки розрив української людности на південно-західню і північно-східню частину, причому діялектичні властивості головних мас і першої і другої частини напевне зародилися ще за передісторичної доби, хоч і для неї треба припустити існування посередніх племін, які могли підлягати асиміляції дужчих мовних груп і утворювати мішані говори.

Власне кажучи, ми не знаємо, чи всі середні та північні українські племена посунулися далі на північ і схід, чи частина їх (напр. волиняни), як це припускає К. Михальчук та О. Шахматов, одійшла спочатку на захід у Прикарпаття і потім підлягала впливові південних племін, залишивши свої риси мови в угорських напів-дифтонгових говірках. В. Ганцов заперечує цьому твердженню. Та певних доводів ми не маємо, як не маємо доводів і на те,—що всі південні племена посунулися

[1]) В. Ганцов, op. cit.—Записки Істор.-Філ. Від. УАН, 1924, кн. IV, 135.
[2]) ibid. [3]) ibid.

виключно на захід, і притому—коли посунулися: раніш ніж північно-східні, а чи пізніш? Коли приймати за вихідну думку, що рух племін, через „насування степу", почався з самого півдня, то тим самим треба визнати початковість руху отих самих тиверців та уличів, про яких літописець Нестор під 1110 роком зазначає: „бѣ множество ихъ. Сѣдяху бо по Днѣстру оли и до моря, суть гради ихъ и до сего дне, да то ся зваху отъ Грекъ Великая Скуфь" [1]). Можна припустити, що рух цих племін був, мабуть, переважно на захід; а тому й південно-західню групу можна визнати, кажучи словами В. Ганцова—„старожитною" [2]). Але „старожитним" треба визнати і північне групування племін, які, звужуючи свою початкову територію, справді могли, протягом довгого часу, утворити якийсь певний мовний тип, цілком відмінний у користуванні наголосом і в окремому перетворенні фонетичних явищ мало не спільної мовної праслов'янської спадщини,—тип, що в окремих умовах оточення міг виробити ті характерні властивості, котрі влучно одзначають Ів. Зілинський та В. Ганцов. Тому, на нашу думку, початковий розподіл українських племін на північно-східню і південно-західню частину можна прийняти, хоч і не остаточно, а в цілому—без заперечень. Можна погодитися також з В. Ганцовим що-до розподілу сьогочасного південного наріччя на південно-західню і північно-східню частину, причому в утворенні цього розподілу, без сумніву, треба брати на увагу поворотний колонізаційний рух південно-західніх українців на схід, на Задніпрянщину, що розпочався наприкінці XV—поч. XVI в. Тим-то й сучасна південно-східня мова є пізнішої „вторичної формації", а сучасна південно-західня мова більш „старожитна"; не ясне для нас тільки те, які діялектичні елементи ввійшли потім до складу першої і другої підгрупи, і через які можливі посередні угрупування проходив цей південно-західній колонізаційний рух. В. Ганцов зачисляє до сучасної південно західньої групи—„всі говірки Галичини, Буковини, та Угорської Руси, всі говірки басарабські, подільські (хіба що без невеликої південно-східньої частини), західні київські (Гуманський, Липовецький, частина Таращанського і Бердичівського пп.), південно-західньої частини Волини (Старокостянтинівський, Крем'янецький і почасти Володимирський пп.) і почасти говірки Холмщини (суміжні з Галичиною) [3]).

Але, як відзначає той-таки дослідник,—„на південній Київщині маємо більш-менш те саме поєднання північних і південно-західніх рис, з перевагою південної фонетики і північної морфології, що, як це слушно відзначив Михальчук, характеризує і південно-східні українські говори, але тут на Правобережжі це поєднання органічніше, бо, перш за все, це говори давніші, ніж лівобережні, і друге,—тут вони витворилися повільним темпом, як наслідок безпосереднього довгого сусідства двох головних діялектичних груп" [4]).

[1]) Див. у О. Шахматова—„Краткій очеркъ" („Украин. Народъ, II, 683—4).
[2]) В. Ганцов—op. cit., 126. [3]) В. Ганцов, op. cit., 112. [4]) Ibid, 132—133.

Далі дослідник приєднується до тієї думки Михальчука, що в південних лівобережних говорах — „еще и по настоящее время встрѣчается первоначальное состояніе механическаго смѣшенія составныхъ частей этого новаго говора“ [1]).

Отже-ж, виводячи генеалогію південно-східніх сучасних говорів од „старожитних“ південно-західніх, не можна не припустити і того твердження, що колонізаційна хвиля з південного заходу пройшла через посередні північно-українські говори, котрі належали або до давнішого північно-вкраїнського заселення тих місцевостей, або до пізнішого посування північних племін на південь і схід, коли для того настала спромога; крім того, не можна не припустити спільної колонізації сходу, що в ній брали участь не тільки південно-західні маси, а й північно-східні. Питання остаточно не розвязано, але в цілому все це склало базу для утворення пізнішого „механическаго смѣшенія“, що в ньому актуальну ролю доводиться, на нашу думку, одводити не тільки південним, але й північним говорам (особливо для середньої смуги).

Свій розподіл української мови на південне і північне наріччя, з південно-західнім і південно-східнім піднаріччям — В. Ганцов слушно підтримує наявністю певних діялектичних відмін.

За головний принцип давнього розподілу української мови на південно-західне і північно-східне наріччя він бере „принцип відрізнення наголошених і ненаголошених складів в давнішній історії північних українських діялектів“ [2]). Річ у тім, що справді в північно-вкраїнських говорах бачимо в наголошених середніх складах або дифтонги, або монофтонги типа *у, ы, и, ӥ*; в ненаголошених-же таких самих складах залишаються основні звуки *о, е*,—„і тільки в закінченнях різних морфологічних категорій, з аналогії до відповідних наголошених закінченнів та в деяких префіксах з'являються редуковані дифтонгічні відтінки або монофтонги типу *ӥ — у, ы, и*“ [3])... В. Ганцов дає тому чимало цінних прикладів, хоч деякі з них викликали правдиве заперечення з боку критики [4]). Те саме що-до *ѣ*, що дає цікаві рефлекси в наголошених і ненаголошених складах.— „Дифтонгу ѣ = і͡е під наголосом (каже Ганцов),— в ненаголошених складах відповідають звуки здебільшого *е*, з диспалаталізацією попереднього приголосного, або *и*, себ-то більш стверділі“ (напр. *ді͡ед*, але *дедо́к*; *пі͡ески*, але *песок*; *гні͡езда* але *гнездо́*, і т. инш.), хоч — „в багатьох говорах цей закон має тільки часткову силу“ [5]).

Ці прикмети В. Ганцов одзначає, як кардинальні — для відокремлення північних говорів, а також говорів перехідних, що утворилися на

[1]) В. Ганцов, op. cit., 133. [2]) Ibid., 111.

[3]) В. Ганцов — Діялект. класиф., ib., 89.

[4]) С. Смаль-Стоцький—„Slawia“, 1925, Sešit IV; Дурново, ibid, 1925, Sešit I, „к сожалению, в число примеров попали такие, в которых *о*, *е* не в новом закрытом слоге, и следовательно фонетически не должны бы были перейти в дифтонги и под ударением“... (Дурново, ibid., 151).

[5]) В. Ганцов, ibid., 94.

північній акцентологічній основі. Що й казати, ми не маємо ще таких певних і широких діялектологічних матеріялів, на підставі котрих можна було-б перевірити це твердження В. Ганцова. Тим-то й критика в особі С. Смаль-Стоцького закидає йому гіпотетичність його висновків[1]). Але не можна погодитися з рецензентом, що відкидає ці далеко не безпідставні — „нещасні теоретичні міркування“[2]). Легше за все визнати не досить перевірене твердження за гіпотезу і відкидати її. Чимало таких „гіпотез“, заснованих спочатку на підставі небагатьох фактів, як завдання для майбутніх дослідів, дістали згодом рясні доводи і ввійшли в скарбницю наукових висновків. Принцип розподілу, що його виставляє В. Ганцов, дає насамперед певний критерій, щоб розпізнавати надзвичайно поплутані перехідні говори,— „які вже мають чисте *і* (зам. *о*, *е*) в наголошених складах, але в ненаголошених лишають *о* і *е* без зміни“[3]). Цілу низку таких говорів, до того-ж і з середньорядним *и* (*нич*) маємо, напр., на Лівобережжі, в північній Полтавщині. І це цілком слушно з'ясовує те, що „колишню дифтонгічну вимову з часом заступлено монофтонгом *і* в цих говорах, підо впливом нового сусідства з південно-українськими говорами на колонізованій за пізніших часів території“[4]). З цим, на нашу думку, не можна не погодитися. Що-ж до властиво-північних говорів, які межують з білорусами, то тут, справді, твердження В. Ганцова про збереження основних *о*, *е* в чистому вигляді — без наголосу — вимагає перевірки. Акад. С. Смаль-Стоцький цілком слушно звертає увагу на тее „акання“, що його чути тут у ненаголошених складах, спираючись на попередні діялектологічні записи Михальчука, Соболевського і Зілинського — переважно на Чернігівщині; Зілинський зазначав, що акання чути в вузькій пригранічній смузі (в одних місцевостях частіше, в инших рідше). Базуючись на цих зауваженнях, Смаль-Стоцький ладен поширити це „акання“ ненаголошених складів на ціле північно-українське наріччя[5]), ставлячи його в звязок з аканням білорусько-великоруських говірок, де акання „не молодше явище, як в українській мові перезвук ікання в замкненому складі“[6]). Що того чи иншого впливу одкидати не можна, тут навряд чи можуть бути заперечення. Але поширювати явища узграничча на всі північно-українські говори не можна, хоч-би й тому, що ми їх, власне кажучи, досі як слід не знаємо. Коли припустити, як загальний принцип, тее твердження Смаль-Стоцького, що — „ненаголошене первісно одкрите *о* стає ще більше одкритим аж до акання на білоруський лад“ і, в цім аканню в ненаголошених складах може отже лежати причина, що того *о*, яке вже властиво не є *о*, а перейшло до категорії звуків *а*, сила аналогії не досягає так як в південних говорах, де воно все-таки лишилося і далі в категорії звуків *о*“[7]); коли цей пункт визнати загально-відмітним, то знов повстають суперечливі

[1]) Смаль-Стоцький, ibid., 704. [2]) Ibid.
[3]) В. Ганцов, ibid., 96. [4]) ibid., 97.
[5]) Смаль-Стоцький, — „Slawia“ 1925, Sešit IV, 697—698.
[6]) Смаль-Стоцький, ibid, 698. [7]) Ibid.

питання, про походження цього „акання", про його початкову етнічну основу, — а звідси вже недалеко і до перечних тверджень Соболевського та початкових тверджень Шахматова про споріднення північно-українських говорів з білорусько-великоруськими, або середньо-руськими, що відкидає і Смаль-Стоцький. Отож питання лишається не розвязане і вимагає певних діялектологічних потверджень, що дадуть, нарешті, змогу з'ясувати і ступінь поширення принципа Ганцова що-до *о, е* в ненаголошених складах, і ступінь впливу білорусько-великоруського акання.

Що-до південно-вкраїнського наріччя, яке має монофтонг *і*, як характерного заступника *о, е, ѣ*,—то з діялектологічного боку воно суцільніше, дарма що дає перехідні говори на околицях та на межі з північними. Надзвичайно цікаву картину дає це наріччя на Лівобережжі, особливо в середній смузі, де крізь монофтонгову зверхність (*і — и*) просвічують риси твердого акцентування, які більш належать до північних говорів. Не можна не погодитися тут з Ганцовим, який, як ми бачили, доводить, що „колишню дифтонгічну вимову з часом заступлено монофтонгом *і* в цих говорах, під впливом нового сусідства" (ib., 97). Це „нове сусідство" — наслідок поворотної південно-західньої колонізації, яка починає залюднювати Лівобережжя наприкінці XV — початку XVI-го віку. Підтримуючи Шахматова, Ганцов доводить, що монофтонгізація основних *о, е, ѣ* > *і* відбулася в південно-західніх говорах „дуже рано",— „принаймні перед пізнішим розпросторенням цих говорів на схід", так що — „ті нові осадчі, котрі прийшли сюди з заходу, вже мали в своїй мові монофтонг *і*"[1]). Правда, думку про цее ранне утворення монофтонга *і* в південно-західніх говорах заперечує С. Смаль-Стоцький, бо немає цьому певних графічних потверджень: — „таких пам'яток мови нема, що свідчили-б про заміну дифтонгів монофтонгом *і*, бо нема взагалі пам'яток мови з дифтонгами намість *о*"[2]). Але це заперечення навряд чи може бути за довід, бо ми не знаємо, які діялектичні риси заховувала давня церковно-слов'янська орфографія. Так само зауважує Смаль-Стоцькому і Дурново[3]). Як там не е, проте не можна відкидати того факту, що в колонізації „дикого степу" брали участь південно-західні племена, які напевно в часи поворотної колонізації мали значні мовні відміни супроти північно-вкраїнських, у тому числі напевно і монофтонг *і*.

Підбиваючи підсумки розглядові діялектологічних класифікацій, треба визнати, що питання про загальний розподіл української мови на дві головні парості — південно-західню і північно-східню — можна вважати розвязаним. Так само з історично-діялектичного боку безперечний розподіл південного наріччя на дві парості — південно-західню і південно-східню, бо це добре одповідає поворотній колонізації на схід, де південні племена

[1]) В. Ганцов, op. cit, 121 прим.

[2]) Смаль-Стоцький—рец. „Slawia", 1925, Sešit IV, 704.

[3]) Дурново—рец., „Slawia", 1925, Sešit I, 153.

в нових умовах оточення, стрінувшись з північними, могли виробити нові діялектичні відміни. Але досконалішого розподілу на піднаріччя і говори, що можна було-б визнати за певні, ми поки що зробити не можемо, за браком науково-перевірених діялектологічних даних.

Тії поділи на „разнорѣчья", що зазначувано ще до Михальчукової праці (1877), нарешті — Михальчук та инші діялектологи,— навряд чи відповідають дійсності, бо й самий матеріял записів, на якому їх засновано, теж вимагає перевірки. Тим-то, треба визнати, і питання про послідовну класифікацію української мови ще далеко не розроблене.

Всі зазначені діялектологічні спостереження показують, що вкраїнські говори взагалі, а дифтонгові зокрема, здебільша не одноцільні; багато з них мають мішані риси; цілком чистих говорів, надто в середній смузі та й по північних,— мало. Що-до говорів з дифтонгами, то треба визнати, що не тільки окремі типи дифтонгів не звязані топографічно в одну суцільну масу, як це видно з підсумків Московської Діялектологічної комісії, хоч вони й не вичерпують дійсности та, можливо, й непевні,— ба й сами дифтонгові говірки більш-менш розпорошені. Процес вироблення в них монофтонгів різного типу рядкується з дифтонгуванням теж різного типу,— і навіть так, що діялектологи досі не мали змоги дібрати досить певної системи в цім рядкуванні. При розподілі живої мови на дві парості доводилося або відносити дифтонги, вкупі з різними „обниженими" монофтонгами, як-от *у*, *и* (*ы*) *ю* — до одної категорії — „північно-західньої" (Зілинський), або деякою мірою розподіляти їх поміж обома категоріями: „західньою" і „східньою" (Кримський). Праця Ганцова подає в цій галузі більш-менш певний коректив. Цінні вказівки дає теж праця О. Курилової, яка на підставі спостережень над говорами Чернігівщини, зазначає, що дифтонги різних стадій перетворюються у монофтонги, через те, що другий елемент дифтонгового сполучення слабшає в звязку з належним шелестовим оточенням. Крім того, О. Курилова зазначає, що — „у дифтонгічних говірках швидкий темп може спричинитися до випадкової монофтонгізації. Така випадковість набирає загального характеру там, де цьому сприяють умови. Швидкий темп життя, звязаний з ускладненням життьових умов, спричиняється до відповідних змін у язиковому мисленні, зокрема до монофтонгізації дифтонгічних звуків: дифтонгічні звуки монофтонгуються передусім у містечках, у центрах містечок, у поблизьких селах, що мають живий звязок з містечками"[1]).

Як бачимо, дифтонгічні говірки зовсім не сталі. Вони відбувають певну низку змін, в одних випадках залишаючи свої дифтонги, в инших — утворюючи монофтонги, причому, як зауважує О. Курилова,— „характер монофтонгу, що постав з дифтонгічного звука наслідком фонетичного процесу (а не через вплив сусідніх монофтонгічних говірок) залежить від того, на якій стадії дифтонгічности склалися в певній язиковій групі

[1]) О. Курило: „До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків"—„Україна", 1925, кн. 5, ст. 29.

потрібні для монофтонгізації умови: остерський монофтонг, широкий *u*, постав очевидно з стадії *u͡o*; сосницький *ü* — очевидно з ü͡ö, ü͡ə, ü͡i; новомлинський *i*, *y* — з *yь͡*, *yi͡*, *yï͡*, *yᵒe͡*".

Ці зауваження дослідниці приневолюють зробити висновок, що треба переглянути всі наші діялектологічні дані що-до північно-вкраїнських говорів, а до того — ціла низка питань лишається нерозвязана.

Іван Галюн.

(Далі буде).

З історії останніх часів Запорожжя.

І. Остання боротьба Запорожжя за його „вільності".

І.

В історичній літературі небагато праць присвячених історії останньої Запорозької Січи й вивченню справжніх причин її загибели. Книга А. О. Скальковського „Исторія Новой Сѣчи", що її вперше надруковано року 1841 й тричі видано [1]), це й до наших часів єдина спроба дати повну історію останнього періоду в існуванню Запорозької Січи. Звичайно, книга ця тепер застаріла і що-до методи досліджувати і через те, що автор не був знав більшу частину матеріялів, котрі освітлюють історію Січи. Одколи вийшла між люди книга Скальковського, опубліковано силу матеріялів. Досить згадати хоч-би за збірки документів Д. І. Яворницького [2]), О. О. Андрієвського [3]) та П. А. Іванова [4]), що примушують глядіти на запорозьких козаків иншими очима. Окрім того, що видано необроблені матеріяли, треба відзначити, що протягом останніх десятиріччів надруковано силу-силенну заміток і статтів, котрі освітлюють окремі питання в історії Запорожжя й являють собою в цілому багатющий матеріял.

Наша стаття, заснована на вивченні архівних матеріялів, почасти надрукованих, почасти ще не виданих, знов-же й на перегляді літератури,— то слабка спроба освітлити, чом загинула Січ, висунувши на перше місце економічні стосунки й зазначити, як протягом більш як 20 років підготовувано цю загибіль.

Треба сказати, що тепер, коли спробувано підійти до критичної аналізи джерел з погляду історичного матеріялізму, уже не можна під-

---

[1]) Перше видання — Одеса, 1841 р.; друге — Одеса, 1846 р., третє — Одеса, 1885 р. Остання рецензія — В. О. Бідновъ: Аполон Скальковський, як історик степової України. Науковий ювілейний збірник українського університ. в Празі, присвячен. пр-ві Т. Г. Масарикові. Прага. 1925 р.

[2]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ по исторіи запор. казаковъ. СПБ. 1888 г.; його-ж: Источники по исторіи запор. казаковъ. Владиміръ, т. I—II, 1903.

[3]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, касающіеся запорожцевъ, съ 1715 — 1774 г. Записки Одесск Общества ист. и древн. т. XIV. (Теж окремо — Матеріалы по исторіи южно-русскаго края Од. 1886); Матеріалы по исторіи Запорожья и пограничныхъ сношеній. Зап. Одесск. Общ. тт. XVI—XVII. Реляціи Кіевск. генералъ-губернаторовъ за 1768—69 гг. Чтенія Ист. Общ. Нестора Лѣтоп., кн. VII.

[4]) П. А. Ивановъ. Матеріалы по исторіи Запорожья XVIII в. Зап. Од. Общ. т. XX.

ходити до запорозького козацтва з попереднім мірилом. Ще на початку 90-х років проф. О. І. Маркевич яскраво виявив, як зростала „аристократична тенденція“ серед запорозького війська протягом XVIII в., та тее класове розшарування, що закінчується фактичним кріпацтвом. Він зазначає, що існувала міцна група осіб у Запорожжю, котрі визначаються серед козацької маси культурою, ідеями, всіма інтересами; видима річ, що за таких умов не припинялися боротьба та звади [1]).

Ще докладніш зупинивсь на цьому питанні М. М. Покровський: він відзначає серед запорозького козацтва міцну верству буржуазії і стежить за нею, починаючи з оповідання Еріха Лясоти: козаки не припиняли звязків з містом і з селом, мали свої хуторі, човни; що існували поруч буржуазія та пролетаріят, це відбивалося на устрою війська, і в ньому була своя аристократія — старшина. М. М. Покровський подає й топографічне розміщення цих груп: тимчасом як на північ од порогів, по хуторах та містах, мешкало заможніше козацтво, і там установлювалася культура напівкапіталістичної Европи XVI в., на південь—кублилася „сірома“, що животіла випадковими здобутками й од якої тремтіли торговельні валки: тут „процвѣтали нравы временъ Святослава Игоревича“ [2]).

Отже тепер не можна вже так уявляти собі запорозьке козацтво, як писав був про нього А. О. Скальковський: неначе то лицарська організація, що її члени „связаны узами общины, вѣры, призванія или цѣли“ [3]), і важко погодитися з шановним дослідником Запорожжя, Д. І. Яворницьким, коли він робить висновок, що запорозьке військо являло „одну цѣльную и нераздѣльную общину“, що в ній здійснено „полный идеалъ равенства, котораго не знали Аѳины и Спарта“ [4]).

Студіюючи документи, виявляємо ми иншу картину: замість монолітного з'єднання — процес економічного розпаду, що ввесь час поглиблюється, на могутніх козаків-власників і сірому, що не має одягу. Початок цього процесу відзначили ще в XVI в. Більський [5]) та Еріх Лясота [6]); наступні століття допомагали цій різниці зростати.

Коли Україна приłучалася до Москви, Богдан Хмельницький гостро підкреслив, що є дві різні групі серед української людности: правоможне козацтво й шляхетство, що їхні права він застерегав умовою з Москвою, й позбавлене прав поспільство. Згодом повстає диференціяція серед самого

---

[1]) А. И. Маркевичъ. Южная Русь при Екатеринѣ II. Одесса. 1893, стор. 6 — 7. Пр. П. Буцинскій. Запорожское казачество. Екатер. Научн. Сборн., стор. 282.

[2]) М. Н. Покровскій. Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, т. III, стор. 34—37. Див. Л. В. Падалка: По вопросу о существованіи Запор. Сѣчи въ первое время казачества. Кіевск. Старина. 1894, т. 45, стор. 445—447.

[3]) А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, изд. III, 1885, т. I, стор. 75.

[4]) Д. И. Эварницкій. Запорожцы въ поэзіи Шевченко. Лѣтопись Екатер. Учен. Арх. Комм., вип. VIII, стор. 109—110.

[5]) Л. В. Падалка. Происхожденіе запор. казаковъ. К. Стар. 1884, т. VIII, стор. 605.

[6]) Путевыя записки Эриха Ляссоты, пер. Ф. Бруна, СПБ. 1873, стор. 32—40.

козацтва: од нього відокремлюється зверхня верства — „дуки", що одмежовуються від убогих козаків, або „голоти" [1]). Намагання зберегти в своїх руках матеріяльні кошти й підбити собі слабших примушувало верхи іти назустріч бажанням московського уряду; домагаючись допомоги в московського війська, щоб захиститися від голоти, вони тим самим підготовлювали поневолення краю. Наприкінці XVII в. збільшується й де-в-чому одмінює свій характер той колонізаційний рух, що він відгравав таку важливу ролю в історії московської держави, а слідом за московським військом насувається й московський капітал, захоплюючи почасти українські землі [2]), почасти український ринок, усуваючи західньо-европейський капітал з його товарами [3]).

У середині XVIII в. в Гетьманщині закінчується значна перебудова у сфері соціяльно-економічних взаємин: по-перше—верхи посідає старшина „русской" орієнтації; вона, скупчуючи в руках чималі земельні скарби, де-далі більш підкоряє собі селянство, підготовляючи фактично початок його поневолення [4]). По-друге—спираючися на цю старшину, московський уряд починає поступінно втинати політичні права, і що-до адміністрації та суду, і що-до церкви [5]).

Запорожжя встрявае в усі етапи цієї боротьби почасти завдяки тривкому звязкові з Гетьманщиною — сюди здавна тікали незавдоволені елементи з Гетьманщини, — почасти через те, що у ньому самому, всередині, відбувався той самий процес. Спроба Петрикова зняти на Запорожжі повстання проти Москви й визволити Україну від „дуків-багатирів і орандарів" виявила, як різнивсь тоді настрій верхів і низів у запорозькому козацтві. Цікаве пророче віщування Петрикове: він зазначав, що на Січ насувається небезпека, що московське військо стоїть уже в Київі, Переяславі,

---

[1]) Д. И. Эварницкій. Исторія запорожскихъ казаковъ. СПБ. 1895, т. II, стор. 252. В. А. Мякотинъ. Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи. „Русское Богатство", 1894 р., кн. 2, стор. 33—35. М. Н. Покровскій. Исторія Россіи, т. III, стор. 60—65.

[2]) В. А. Барвинскій. Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ. Харьковъ. 1909, стор. 80—83. В. А. Мякотинъ. Очерки соціальной исторіи Малороссіи „Русскія Записки". 1915, іюль, ст. 136—143; авг, ст. 154—157; 177—181. М. Е. Слабченко. Организація хозяйства Украины, т. IV. 1925, 4—5. А. П. Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. Укргосизд. 1925, стор. 40—42.

[3]) М. Е. Слабченко. Организація хозяйства Украины, т. IV, стор. 5. А. П. Оглоблин. Очерки исторіи фабрики. Мануфактура в Гетманщине. Укргосизд. 1925, стор. 42.

[4]) А. М. Лазаревскій. Малороссійскіе посполитые крестьяне. Кіевъ. 1908; passim В. А. Мякотинъ. Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи. „Русское Богатство" 1894, кн. II—IV. Його-ж—Очерки соціальной исторіи Малороссіи. „Русскія Записки", 1916, кн. VI, VII, VIII, X, XI та XII. В. А. Барвинскій. Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв. Харьк. 1909, стор. 233—252. М. Е. Слабченко. Организація хозяйства Украины, т. I. Одесса 1922, стор. 179—254.

[5]) М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України, Київ—Львів, 1911, стор. 392—398. В. А. Мякотинъ. Прикрѣпленіе крестьянства. „Русск. Богатство" 1894, кн. 3, ст. 202—204.

на Самарі, а коли „Москва Днѣпръ запретъ", і до згоди з Кримом прийде, тоді „васъ изъ Сичи выгонитъ и вольности ваши войсковыя отниметъ" [1]).

Ніби стверджуючи це пророкування, починаються тії утиски, що їх зазнають запорозці од воєвод у Новобогородицькому городку, на Самарі, в Новосергієвському [2]). Будування Новобогородицького городка викликало обурення, бо річку Самару запорозці споконвіку мали за свою; ще більш схвилювало запорозців, що в кам'яному затоні, саме проти Січи, заходилися будувати місто. Далі захоплено землі по Самарі та Орелі, надзвичайно родючі, що їх гетьман віддав був Полтавському полкові. Козаків виряджувано в армію проти шведів, і це, в звязку з тяжкими податками, спричинилося до загального незавдоволення [3]). Тут уже об'єдналася була старшина й сірома.

Так підготовлювано відділення Січи від Росії, що відбулося на-весні 1709 року, коли запорозці взяли участь у русі, що почав гетьман Мазепа. 14 травня московське військо здобуло Січ, запорозці, котрі зацілiли, перенесли свій кіш на татарську територію... Запорозька Січ загинула.

II.

Тільки на-провесні 1734-го року військо запорозьке повернулося до колишніх місць, що їх воно залишило року 1709. У підвалину нових стосунків з московським урядом покладено нову умову, що її диктували обопільні інтереси.

Треба пам'ятати, що з козаків запорозьких були не тільки воякисірома, але й хазяї, що покинули тут свої маєтки, стада, борті, то-що. Життя на чужині, серед татар, де вони примушені були переходити з місця на місце, не давало спромоги розпочати нові господарства, і тепер вони поверталися до колишніх місць, звичайно з тими умовами господарства, до яких вони звикли [4]).

Знов-же московський уряд не міг вирішити завдання охоронити південні кордони власними засобами. План охороняти кордони за допомогою „вкраїнської лінії", що його утворив граф фон-Вейсбах, вимагав сили людей. Редути й фортеці тяглися від північного Донця геть аж до Самари, і устаткування їх важким лягало тягарем на вкраїнську людність. Це

---

[1]) С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, изд. „Обществ. Польза", кн. III. ст. 1133—5. Д. И. Эварнипкій. Исторія запор. казаковъ, т. III, 1897, стор. 165. В. А. Мякотинъ. Очерки. Рус. Зап. 1915, VII, стор. 125.

[2]) Д. И. Эварницкій. Исторія запор. казаковъ, т. III, стор. 334.

[3]) Іван Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України, в 1710—1730 рр. Записки Наук. Товар. імени Шевченка у Львові. 1910 р., т. XCVIII, стор. 57.

[4]) Питання про місце, де була Січ доби 1709 — 34 рр., можна вважати, вирішили праці П. А. Іванова: Матеріялы по исторіи Запорожья XVIII в. Зап. Од. Общ., т. XX, стор. 63, та Д. І. Яворницького: Исторія запорожских казаковъ, т. I, изд. II, стор. 133—134 та т. III, 542—547. Крім того див. А. А. Скальковскій. Къ исторіи Запорожья, К. Стар. 1882, т. III, стор. 178.

приневолило гр. Вейсбаха розпочати переговори з запорозьким кошем, що не раз намагавсь здобути од московського уряду дозвіл повернутися на давні місця, тільки-ж із спроб цих нічого не виходило [1]). Тепер пересправи Вейсбахові з кошем мали бажані наслідки.

Ясно, що вигравали обидві сторони, але переговори тривали довго. З літа 1731-го року аж до весни 1734-го року тривали таємні переговори, давали й обмірковували обіцянки [2]).

Звичайно, обіцянки ці були доволі-таки невиразні. Тут мова мовилася „о безопасности и счастьи", що чекало запорозців (лист гр. Вейсбаха від 26 серпня року 1731 [3]); стверджувано давні обіцянки та „обнадеживаніе монаршей милостью" (грамота від імператриці Ганни кошовому отаманові від 31 серпня року 1733 [4]), обіцяно „неизмѣнное соизволеніе и милость (лист гр. Вейсбаха від 1 лютого 1734-го року [5]); обіцяно „повторительно" ласку й „высокую протекцію" (грамота від імп. Ганни від 6 березня р. 1735) [6]).

---

[1]) П. П. Короленко. Матеріалы по исторіи войска запорожскаго (извлеч. изъ дѣлъ Харьк. Историч. Архива). Сборникъ Харьк. Историко-Филологическаго Общества, т. IX. 1897 р., стор. 140—142. Київськ. Центральний Архів Давн. Актів, спр. № 9118 (надр. А. А. Андріевский „Матеріалы для исторіи южно-русскаго края". Од. 1886, ст. 1—13 відб. з Зап. Од. Об. т. XIV, стор. 283—397). П. А. Ивановъ. Op. cit. Зап. Од. Об., т. XX, ст. 61. А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, ея народѣ и казакахъ вообще. М. 1847. Часть Ш., кн. V, стор. 140—141. (Князь С. И. Мышецкій). Исторія о казакахъ запорожскихъ, какъ оные издревле зачалися, и откуда свое происхожденіе имѣютъ, и въ какомъ состояніи нынѣ находятся, сочиненная отъ инженерной команды. Одесса, 1852, стор. 26—32; теж надрук. в Чтен. Моск. Общ. Ист. и Древн.—1847, кн. 6, стор. 13. Г. Ф. Миллеръ. Извѣстія о запорожскихъ казакахъ. Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію относящіеся. 1760 р., травень, стор. 402—407. (В примітці автор попереджує що він використав між иншим відомості, що він одержав од „російського офіцера, що був деякий час межи запорозьк. козаків". Порівнюючи „Извѣстія" з „Исторіей" кн. Мишецького, здається, що цей „р. офіцер" кн. Мишецький). Г. Ф. Миллеръ Разсужденія о запорожцахъ. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн.; 1846 р. кн. 5, стор, 60. А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи. т. П, 39—40 С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, Изд. „Общ. Польза" кн. IV, ст. 1110—1113. Д. И. Эварницкій. Исторія запор. казаковъ, т. Ш, стор, 510—530; 655—550. Ілля Борщак. Гетьман Пилип Орлик і Франція. Зап. Наук. Товариства, т. 134, стор. 11.

[2]) А. И. Ригельманъ. Op. cit. 141. Кн. Мышецкій. Op. cit. стор. 13. Письмо гр. Вейсбаха запорожцамъ. Зап. Од. Общ. т. XXII, проток. засѣд. ст. 134—135. С. М. Соловьевъ. Истор. Россіи, кн. IV, стор. 132—136. А. А. Скальковскій. Очерки Запорожья. Журн. Мин. Нар. Прос. 1840, апр. стор. 310. Його-ж: Филиппъ Орликъ и запорожцы. Кіевск. Стар. 1882, т. II, стор. 124—32. Його-ж: Истор. Новой Сѣчи, т. II, стор. 39—40. Д. И. Эварницкій. Истор. Запор. казак., т. III, 552—4. П. П. Короленко. Матеріалы по исторіи запорожскаго войска (извлеч. изъ дѣлъ Харьковскаго Истор. Архива) Сборник Харьковскаго Ист. Филол. Об., т. IV, 1897, стор. 140—142.

[3]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. II, ст. 39—40.

[4]) Д. И. Эварницкій. Источники для исторіи запорожскихъ казаковъ. г. Владимиръ, 1903 г., т. II, ст. 1140—41. А. А. Скальковскій. Ор. с. т. II, 44—45. Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз. т. III, 561.

[5]) А. А. Скальковскій. Ор. с., т. II, 43—44.

[6]) П. А. Ивановъ. Матер. Зап. Од. Общ. т. XX, ст. 3. Д. И. Эварницкій Ист. Зап. каз., т. Ш, ст. 561—2.

Але від цих безпідставних обіцянок гр. Вейсбах переходить до конкретніших: 4-го квітня року 1734 у „наставленіи“ Запорозькому Кошові він писав так: „что до этого мѣста надлежитъ, гдѣ вы нынѣ селитесь и по своему обыкновенію кошъ свой строите, то все сіи мѣста ваши собственные, которыми вы черезъ нѣсколько сотъ лѣтъ безприкословно со всѣхъ сторонъ владѣете, и что въ оные мѣста, яко вамъ прямо принадлежащіе, ни Россія, ни Порта, ни ханъ Крымскій никто вступить не можетъ и не имѣетъ и что для того також-де этимъ мѣстамъ между обоими имперіями разграниченія не было, понеже оныя вамъ принадлежатъ... стройте же кошъ — сказано далі — на собственныхъ земляхъ, не на какихъ чужихъ, и понеже никому до тѣхъ мѣстъ дѣла нѣтъ“; коли-ж хто почне втручатися, тоді „себя до послѣдней капли крови своей въ своихъ тѣхъ древнихъ и праведно принадлежащихъ земляхъ защищать и оборонять станете“ [1]).

Звичайно, не можна забувати, що всенького цього наказа диктовано на випадок, коли стануться ускладнення з татарами або Портою. Але-ж зважити це запорозці не мали змоги і прийняли все сказане, як підтвердження прав на землю.

Того-таки року, 7-го вересня, даючи до рук кошовому Малашевичеві та старшині з курінними отаманами, в Білій Церкві, надану грамоту і прийнявши присягу на вірність, гр. Вейсбах од імени імператриці, ствердив, що військо запорозьке при попередніх своїх вільностях і правах залишається, аби-б тільки вірно свою службу по-давньому виконувало. При цьому кошовому та старшині надано всі військові клейноди [2]). Згодом ці умови докладніш затверджено в Лубнях [3]).

Запорозьке військо розташувалося на своїх колишніх землях. Нова Січ розкинулася коло річки Підпільної (Підпільні), допливу Дніпрового. Тут засновано церкву Покрова Богородиці, а через те й село почало зватися Покровським [4]).

Широко зазначені в наданій грамоті війську запорозькому вільності його складалися з території, що її визнано „собственной“, і захищати її

---

[1]) А. А. Скальковскій, ор. с. т. II, 63—5. Про дозвіл козакам володіти „всѣми тѣми мѣстами, коими и прежде владѣли“ свідчить також і Рігельман, ор. с. ст. 141.

[2]) А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. II, ст. 58—59. Николай Маркевичъ. Исторія Малороссіи, М. 1842. т. II, ст. 612. Д. И. Эварницкій. Исторія запорожскихъ казаковъ, т. III, 595—599.

[3]) Краткое историческое описаніе о Малой Россіи до 1765-го года, собранное изъ лѣтописей. Чтенія Моск: Общества Исторіи и древностей, 1848 г., кн. 6, ст. 44—45. Д. И. Эварницкій. Истор. запорожск. каз., т. III, 602—605. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України, К.-Львів. 1911, ст. 438.

[4]) А. А. Ригельманъ. Ор. с., ч. III, кн. V, ст. 142. Д. И. Эварницкій. Вольности запор. казаковъ, СПБ. 1890, т. I, ст. 163. Його-ж. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. СПБ. 1888, ч. II, ст. 166—70; 194. Його-ж. Число и порядокъ запорожскихъ сѣчей. К. Старина. 1884, т. VIII, 589—608. А. А. Скальковскій. Ор. с., т. II, 48—9. Л. В. Падалка. Надъ Великимъ Лугомъ. К. Старина, 1897, т. LXVII, стор. 300—315.

Вейсбах радив „до послѣдней капли крови“, і політичних прав, що їх точно в наданій грамоті не зазначено, але й не було обмежено; фактично вони полягали в широкій автономії, в праві самоврядування, за допомогою обібраної старшини. Протягом перших років по тому, як запорозці повернулися до меж російської імперії, і мовчки, і в офіційних актах, за ними визнано однаково ті й інші права. Навіть білгородський мир року 1739 і інструмент р. 1740, що затвердили за російською імперією землі запорозькі не змінили були з початку цих відносин.

Але це спокійне користування своїми „вільностями“ тривало не довго, та по суті, й не могло тривати. В підставі переходу запорозців на колишні місця й згоди з урядом була недоговореність: запорозці гадали, що дістали були цілковите „прощеніе“ й що-до прав — повно втрачену раніш правоздатність, звичайно й на землю; імператриця Ганна, запевняли вони року 1775, „оставила насъ при всѣхъ нашихъ правахъ, вольностяхъ и земляхъ, по прежнему. Какъ они не отходили отъ насъ, такъ и есть“ [1]). Инакше дививсь уряд, що в своїх вчинках не вважав, що він звязаний правами власности запорозців: він не відокремлював їх з кола підданців і намагавсь ступінь за ступенем зрівняти їх з загальною масою. Звичайно, легко було В. Н. Ястребову вважати заяви і обіцянки графа Вейсбаха запорозцям „непрошенными и бестактными“ [2]), але так критично й спокійно поставитися до цих обіцянок запорозці не могли, вони природньо гадали ніби вони щирі. У цьому недосказі слід шукати один з головних приводів боротьби за запорозькі вільності, що призвела, кінець-кінцем, до скасування Січи.

Цікаво, що Сенат навіть не уявляв, на яких підставах прийнято запорозців. Року 1750, коли відновлювано гетьманство й Запорожжя перейшло до його відома, граф Розумовський запитав Сенат про умови, що на їх підставі прийнято запорозців в підданство, Сенат відповів: „на яких підставах запорозьке військо за імп. Ганни в підданство прийнято, про те правуючий сенат звісток не має“ ...й що „про прийом запорозців, в підданство, справа повинна бути в Колегії Чужоземних Справ“ [3]). На жаль, відповіди Колегії ми не знайшли, але в нас є відповідь цієї установи в аналогічному випадкові. Року 1743 Сенат запитав у Колегії Чужоз. Справ, про запорозьких козаків: „со вступленія ихъ во время минувшей турецкой войны въ подданство россійское у кого въ вѣдомствѣ были і нынѣ гдѣ подвѣдѣніемъ состоятъ?“ Колегія відповідала так: коли козаки „паки въ подданство россійское принимаемы, указы об нихъ посыланы изъ бывшего кабинета к генералу Вейзбаху, а потомъ во время войны къ бывшему генер. фельт. Миниху, у котораго... они втою.. войну и потомъ и ввѣдомствѣ были ....., а нынѣ оные подчьимъ вѣдѣніемъ обрѣ-

[1]) А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. Ш, стор. 170.

[2]) В. Н. Ястребовъ. Объснительная записка къ картѣ Елисаветградской провинціи 1772 г. Записки Одесск. Об., т. XIV, стор. 164.

[3]) Сенатскій Архивъ, т. VШ, стор. 175—176.

таютца і одкуду годовое жалованье имъ производится, втой Колегіи неизвѣстно“ [1]).

Тут можна відзначити два погляди на взаємовідносини поміж запорозцями та московським урядом. Один ми зустрічаємо в „Исторіи древней и новой Россіи“, що її видав Леклерк: „казаки, — пише він, — жили у татаръ до 1739 (?) г. и, учиня съ императрицей Анной условіе,... возвратились“. І. Н. Болтін, у „Примѣчаніяхъ на исторію Леклерка“ висловлює инший, офіціозний погляд на цю подію: звертаючи ласкаву увагу на прохання від козаків, за великі їх прозьби й бачучи щиросерде їхнє каяття, року 1733 надіслано було офіцера з „височайшою“ ласкавою грамотою... „сей посланный... привелъ ихъ всѣхъ къ присягѣ, а условій съ ними никакихъ не дѣлалъ; отъ просящихъ прощенія ни прежде, ни въ то время и предлагаемо оное быть не могло“ [2]).

Цікаво, що року 1774, коли в Державній Раді обмірковувано прохання від запорозців (вони скаржилися на те, що в них відібрано їхні землі під поселення Нової Сербії), — міністр чужоземних справ, гр. Панін зробив отаку заяву: запорозці, мовляв він, не мають прав на ці землі, через те, що коли вони повернулися з Криму, не було підтверджено їхні права на землі [3]).

Років із сорок, протяг життя одного покоління, відокремлюють два кардинальні моменти в історії Запорожжя: другий прихід на давні вільності й зруйнування Січи; та підготовлювано це зруйнування поволі, ступінь за ступенем обмежувано запорозців що-до їхніх прав; ступінь за ступенем втрачали вони свої „вільності“.

За справжню для боротьби за землі причину треба вважати те, що на території Запорожжя зіткнулися обопільні економічні інтереси: як вже сказано раніш, протягом XVIII в. колонізаційний рух, що йшов з півночи на південь, триває й далі; одколи Україну прилучено до Московщини, ця колонізаційна хвиля, і селянська, і поміщицька, залляла Гетьманщину та й зупинилася на межі Запорожжя. Видима річ, що ця умовна межа запорозьких вільностей не могла її спинити. Тож ми й побачимо, як хвиля ця переллялася через межі Запорожжя. Але тут вона зустрічає протилежний рух — колонізацію, що йшла на північ з самого Запорожжя. Треба мати на увазі, що споконвіку північні частини Запорожжя було найбільш залюднено, тут було чимало сіл та хуторів. Ось тут і почалася тая боротьба, що освітлити її ми оце й маємо.

---

[1]) Д. И. Эварницкій. Источники для ист. зап. каз., т. II, стор. 1714.

[2]) И. Н. Болтинъ. Примѣчанія на исторію древней и новой Россіи, г. Леклерка. СПБ. 1788 г., т. I, стор. 376.

Погляд Леклерків дуже цікавий; треба пам'ятати, що він жив у Росії, з перервами, щось із 20 років (1755—1777); з його був лікар останнього гетьмана гр. Розумовського; він мав багато знайомих (П. П. Смирновъ. Болтинъ и его значеніе въ исторіографіи. К. 1913, стор. 2). Можливо, що він мав звязки й серед українського суспільства; коли це так, то можна гадати, що в його поглядах відбилися думки сучасного йому українського суспільства.

[3]) Архивъ Государственнаго Совѣта, т. I, ч. II, СПБ. 1869, стор. 220.

III.

Південну межу „вільностей“ зазначено в Інструменті 1740 року між Московщиною й Туреччиною, що встановив кордон — від кінця польського кордона (гирла Кодими) униз Богом, на Ташлик, полем через р. Гарбузину, Мертві Води, звідти до стародавнього мечету, на р. Громоклії, далі до Великого Інгулу, до Бекенівського броду, на гирло р. Кам'янки й на Дніпро [1]).

Східню межу „Инструментъ“ 1740 року визначав так само, як її встановив межовий запис р. 1705: починаючися від того місця, де р. Конка вливалася в Дніпро, проти Кам'яного Затону, вона підіймалася вгору течією Конки, далі простою лінією йшла на схід, по-над верховиною рр. Токмака, Бердинки, Середньої Берди до р. Великої Берди, і наприкінці течією останньої, аж доки вона не вливалася в Озівське море [2]). Але це сторони не завдовольняло. Тож року 1742 складено новий „инструментъ“. Він провів межу від верховини Конки до західньої верховини Великої Берди, звідти до нового міста Міуського, де вливається Міус в Озівське море [3]). На північ проходила вона Ореллю, північним Донцем до Бахмута.

Північна межа запорозьких вільностей була менш виразна. А. О. Скальковський позначає її так: на півночі — від Крилова, чи польської межі, Дніпром до Переволочної, до Бахмута [4]). Р. 1745 ген.-губернатор Леонтьєв таємно запитав Кіш, доручивши розпитати в дідів-запорозців, де проходила межа з Польщею. Отож, ґрунтуючися на їхніх свідченнях, межу визначили в „описи межъ и урочищъ“, що її подали до Колегії Чужоз. Справ, так: межа йшла від гирла р. Тясьмина, що вливається в Дніпро, до гирла Синюхи, допливу Бога, „по-за Чорним Лісом“, по р. Богу й Синюсі. Запорозьким шпиталем було й м. Терехтемирів під Трипіллям [5]).

Тут, на цьому широченькому просторі, що поділявсь на паланки, були розкидані зимовники та хуторі козацькі. В запорозькім краю 1756 р. було п'ятеро паланок — Бугогардівсь ., що її зафіксовано ще в XVII в.; вона простягалася на північ Синюхо до Торговиці; на березі Бога, де вливається р. Ташлик, був останній заходу запорозький гард. У цій паланці сіл не було, а були самі зимовники [6]). Паланка Кодацька підходила Дніпром аж до Крилова, а вширшки до річок Тясьмина й Виси [7]).

---

[1]) П. С. З. 4 ноября 1740 г., № 8276.

[2]) Д. И. Эварницкій. Вольн. запор. каз., 12—13.

[3]) Зап. Од. Об., т. II, 834.

[4]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I, стор. 22.

[5]) А. А. Скальковскій. Ор. с., т. II, ст. 118. Путевыя записки Эриха Лассоты, пер. Бруна, СПБ. 1873, ст 24. Наказъ депутатамъ въ Ком. 1767 г. Зап. Од. Об. т. XX, ст. 366. Д. И. Эварницкій. Источники для ист. зап. каз., II, стр. 1724.

[6]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 40.

[7]) Те саме, стор. 33. Д. И. Багалѣй. Колонизація Новороссійскаго края. К. Старина, 1889, т. XXV, та окремо — К. 1889. Й о г о-ж — Заселення південної України і перші початки її культурного розвитку. Харків, 1920, стор. 24.

Тут були села й слобідки, що їх позакладували запорозці за давніх часів, — напр. Романково [1]), Глинське на р. Домоткані [2]), паланкове місто Новий Кодак, що коло нього була переправа на Дніпрі [3]), Мишурин-ріг, де теж був перевіз [4]), Бородаївка — вславлена ярмарком [5]), та инші. Ліворуч Дніпра простягалася Самарська паланка, найбагатша й найважливіша, що-до значіння хуторів і зимовників [6]). Тут ще в половині XVI в. існувало місто Самар [7]). У південній частині були паланки Перевіська, або Інгульська та Калміуська. Р. 1765 прилучено на півдні паланку Прогноїнську, а в р. 1768 на півночі — Протовчанську та Орельську, відокремлену од Самарської [8]). За часів зруйнування Січи бачимо ще дві паланки: Личковську та Барвиностінську [9]).

Паланки північні й південні мали різний характер: тимчасом коли південні, як казав був А. О. Скальковський, не мали ані сіл, ані постійних осель, а були залюднені тільки з весни до осени для рибальства, мисливства та соляної здобичи, північні мали велике число сіл та зимовників [10]). А втім де-далі й по південних паланках тимчасові селища перетворялися на постійні слобідки; отож з тимчасових селищ рибалок-запорозців повиростали слободи Миколаївка, Троїцька, Покровська [11]). По північних паланках не аби-яку частину людности становили родинні козаки й зайшла людність: зайди з сусідніх полків та з Польщі. Поміж запорозцями починають діяти „осадчі", що залюднюють слободи виведеними й викликаними людьми [12]). Тут поширюється хліборобство, скотарство [13]).

Не легко, навіть більше-менше зазначити кількість таких селищ. Коли руйновано Січ року 1775, Текелій в офіційній відомості зазначав,

---

[1]) Д. И. Эварницкій. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа, т. I, СПБ. 1888, стр. 34.

[2]) Те-ж саме, ст. 30.

[3]) Пр. Феодосій. Матеріалы для историко-статистическаго описанія Екатеринославской епархіи. Екатер. 1880, т. I, стор. 26—8. Д. И. Эварницкій. Запорожье въ остаткахъ старины, т. I, ст. 47.

[4]) Пр. Феодосій. Op. cit., стор. 196; Д. И. Эварницкій. Op. c., стор. 18. Г. Ф. Миллеръ. Разные матеріалы, до исторіи Запорожской относящіеся. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн. 1847, кн. 6, стор. 60.

[5]) Пр. Феодосій, op. cit., стор. 216. Д. И. Эварницкій, op. cit., стор. 27.

[6]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I, ст. 36.

[7]) Д. И. Эварницкій. Запор. въ ост. стар., ст. 60.

[8]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., I, ст. 31—32.

[9]) А. Богумилъ. Изъ исторіи управленія Новороссіи кн. Потемкинымъ. Ордера 1775—76 г. Лѣтоп. Екатер. Уч. Арх. Ком. 1905, вып. II, ст. 128—31. Д. И. Эварницкій. Вольности зап. каз., стор. 338.

[10]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 33.

[11]) Пр. Феодосій. Op. cit., т. II, стор. 215—223. Д. І. Багалій. Заселення південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного, розвитку. Харк. 1920, стор 23—24. Його-ж — Колонизація Новорос. края. К. 1889, ст. 25.

[12]) Д. И. Багалѣй. Колонизація, ст. 27. (Заселення, стор. 27).

[13]) Топографическое описаніе земель, доставшихся по мирному трактату 1774 г. Зап. Од. Общ., т. VII, стор. 185—186. Д. И. Эварницкій. Истор. запор. казак., т. стор. 551—555.

що хуторів було 45 і зимовників 1601. Тільки-ж цифру цю напевне зменшено, як завважив це акад. Д. І. Багалій [1]). Кн. Мишецький перед 40 роками налічував аж 4000 зимовників [2]). Будь-що-будь, можна, безперечно, відзначити одне—де-далі більшає хуторів та зимовників і разом із цим—площа обробленої землі, та про це ми скажемо далі.

Передусім почали запорозці втрачати свої „земельні вільності" й втрачати їх так, що не мали змоги скористатися з поради Вейсбахової. Ця боротьба за землі почалася на східній межі, де донські козаки захопили землі; боротьба відзначилась обопільними грабунками, розбишацтвами, вбивствами, на що обидві сторони скаржилися на „высочайшее" йм'я [3]). Спричинилося до суперечок те, що межі, проведені в Інструменті року 1742 були невиразні. Суперечки ці виникали переважно через рибальські ловлі по Калміусу, Еланчику, Нальчику, Міусу, Темернику й косах Озівського моря. Боронячи своїх прав, запорозці покликувалися на „височайші" укази, ордери від ген.-губ. Леонтьєва, кн. Василя Репніна, що на підставі їх їм дозволено володіти „отъ Днѣпра морскими косами и впадающими въ Азовское море разными рѣчками, такожъ степными мѣстами отъ вершины Берды до старой границы, яко-то Міуса, Бѣлого камня, и Темерника" [4]). Справу про межі й помежні суперечки розглядали довгенько [5]), допіру року 1746 встановлено сталу межу, визначену за участю представників од запорозького війська й донського [6]). Межу встановлено по р. Калміусу, й запорозці обов'язалися „до другихъ рѣкъ Еланчика, Міуса, Темерника и прочаго... отнюдь не ѣздить и донскимъ казакамъ никакихъ обидъ нечинить" [7]). Отже запорозці втратили чимало землі, порівнюючи з тим, чим вони володіли згідно з Інструментом р. 1742, не кажучи вже про те, на що вони претендували. І після розмежування суперечки не припинилися, за привід до них були переважно коси Озівського моря, чого вимагали обидві сторони [8]).

Одночасно з боротьбою за південно-східні межі починається боротьба на півночі Лівобережжя, за гирло р. Самари. Тут одбулося давнє зма-

[1]) Д. І. Багалій. Заселення, стор. 31. Колонизація, ст. 28.

[2]) Кн. Мышецкій. Исторія о казакахъ Запорожскихъ, Одесса, 1852, стор. 81—82.

[3]) Д. И. Эварницкій. Истор. запор. каз., т. I, 18.

[4]) Там-же: ст. 1. Його-таки: Источники, т. II, стор. 1381. П. С. З, 10 ж. 1743 № 8804.

[5]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, ст. 1328, 1350, 1389—1401, 1410, 1430—1469. П. А. Ивановъ. Матеріалы. Зап. Одес. Общ., т. XX, 84—90.

[6]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, стор. 1474—1484; 1516—1652. П. С. З. 30 кв. 1746 р., № 9282.

[7]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, стор. 1485—1491, 1552—1588. Його-таки. Ист. запор. каз., т. I, стор. 25.

[8]) Сенатск. Архивъ, т. X, стор. 530—602. П. П. Короленко. Матеріалы по исторіи войска Запорожскаго. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. IX. Харьк. 1897, стор. 151—6. А. А. Скальковскій. Исторія Нов. Сѣчи, т. II, стор. 119—21; т. III, стор. 153. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ для ист. запор. каз., стор. 152—153. Дневникъ путешествія въ южн. Россію акад. Гильденштетта. Зап. Од. Общ. XI, 222.

гання з Москвою за це гирло, де закладено Ново-Богородицьку фортецю. Року 1736 боротьба відновилася з-за перевозів через річку, що їх коменданти фортеці почали здавати в оренду чужинцям [1]). Де-далі, боротьба стає завзятіша, бо від року 1742 в Старій Самарі починають осідати мешканці українських полків. Через це територію, що її запорозці мали за свою, прилучено до Полтавського полку, і полковник полтавський починає „притязать старую Самарь до полку Полтавского". Тільки р. 1744 Старо-Самарську фортецю знову повернено запорозцям [2]). Одночасно відбувалася боротьба з миргородським полком в особі його полковника Капниста; він, як писали р. 1744 запорозці, „сталъ заводить на сей сторонѣ Днѣпра слободы и футора, и его жъ полку люди стали влазить въ наши вольности", грабувати худобу, руйнувати зимовники й чинити різні кривди [3]).

Року 1746 звелено поселити 9 ландміліцьких полків на межі України: цим полкам одводжувано смугу землі завдовжки 40 верстов на північ од межі, в бік України, й на 30 верстов завдовжки на південь од межі, у землях запорозьких.

Організацію ландміліцьких цолків уряд уважав за справу надто важливу: цим він намагався розвязати складне економічне завдання охоронити межі з найменшими витратами на утримання війська, по-перше, й одночасно закласти селянсько-господарське суспільство, по-друге. Отже тут інтереси запорозців зіткнулися з інтересами нових поселенців.

Під ландміліцькі полки відійшли лугові землі на лівім березі Орели. Це викликало нові довгі суперечки з запорозцями. І в цих суперечках знов узяли участь старосамарці. Гетьман одмовивсь затвердити за запорозцями права на землі, ґрунтуючися на поданих йому копіях з універсала Богдана Хмельницького 1655 року й указу імператриці Лизавети 1746-го року. Він вимагав справжніх документів, а їх вони не мали [4]). І тоді, року 1753, знов почали запитувати в стародавніх осельників краю— якими землями володіли запорозці. Тії знов посвідчили, що військо віддавна володіло ланами по-над Самарою по р. Орель. Ґрунтуючися на цьому, Кіш прохав в імператриці через гетьмана, „полтавскому полку в Самарѣ и въ прочихъ мѣстахъ тамошнихъ владѣнія по силѣ означенного въ 1746 г. Прав. Сената указа, отказать, и туда въ Самарь ни за чемъ тому полку и старосамарскимъ жителямъ мѣшаться не велѣть" [5]).

---

[1]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, ст. 1332, 1336, 1340, 1361, 1364, 1370, 1379—80.

[2]) Його-ж — Сборникъ матер., стор. 1—7, 51—54, 140—1. Його-ж — Источники, т. II, стор. 1335—36; 1360—64. Його-ж — Ист. зап. каз., т. I, ст. 28—32.

[3]) Його-ж — Источники, т. II, 1380. А. А. Андріевскій. Матеріалы для ист. ю.-р. края, стор. 77—89. Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 359—71. Між инш.: А. А. Скальковскій. Порубежныя любезности. К. Старина, 1882, т. IV, стор. 159—60.

[4]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 77—79; 132—33. Як відомо, ці документи загинули за часів Мазепи і у Коша залишилися тільки копії.

[5]) Його-ж: Сборникъ матеріаловъ, ст. 136—39. Його-ж: Ист. запор. каз. т. I, ст. 32—33.

Ті самі явища повільного займання запорозьких вільностей постерігаємо й в північно-західній частині їхніх володіннів.

Перші вістуни майбутніх подій на півночі були укази, що дозволяли утікачам з Малої й Великої Росії до Польщі та Молдавії повернутися до Російської Імперії й оселитися в Задніпрянських місцях [1]). На цей заклик почали повертатися утікачі й заселили слободи, між иншими, Крилов і Андрусівку на Тясмині, Мишурин Ріг на Дніпрі та инші [2]). Страшне запорозцям було не переселення втікачів — вони сами закликали їх, але те, що слободи ці прилучено до Миргородського полку й тому частину землі вилучено з Запорозьких вільностей [3]). Цим пояснюється незрозуміла на перший погляд скарга Капниста, Миргородського полковника, 1746-го р. на те, що козаки, „отлучаясь отъ Сѣчи для единого своевольства, кочуютъ по степнымъ рѣкамъ яко то: Великомъ и Маломъ Ингулахъ, Саксагани, Сугаклеѣ, Камышеватой, Мертвыхъ Водахъ, Костоватой, Громоклеѣ, Еланцу, Боковой и пр. и жительствующимъ въ заднѣпровскихъ полку Миргородского мѣстахъ козакамъ и обывателямъ... приключаютъ немалые обиды“ [4]). Тут цікаво, що річки, котрі вважалися за безсуперечну власність запорозького Коша, перелічено як місця належні до Миргородського полку.

Від року 1751 починається нова доба в історії Запорожжя — доба, коли держава роздає чужоземним колоністам землі, що досі запорозці включали їх в межі своїх „вільностей“. Цю чужоземну, переважно сербську, колонізацію почато з ініціятиви полковника австрійської служби Івана Хорвата от Куртич. Він запропонував московському урядові через посла його у Відні, Бестужева-Рюміна, перевести до московського підданства гусарський і пандурський піший полки, всього більше-менше 3 000 чоловіка. Він прохав одвести їм землю на Вкраїні, а йому надати в гусарському полку спадкове полковництво. Навербувати ці полки Хорват гадав був із слов'ян, переважно сербів, котрі наприкінці XVII й від початку XVIII в. переселилися з Балканського півострова до Австро-Угорщини й організували тут, по р. Саві, Драві, по межі, так званий граничарський корпус. Вони одбували прикордонну військову службу й обробляли землю: в середині XVIII в. загальні умови життя слов'ян значно погіршали, їм загрожувало перетворитися з військової людности на звичайних селян-кріпаків, або-ж переселитися на инші місця. Тож вони почали шукати собі якогось поратунку. Тим-то група сербів з Хорватом і Чорбою на чолі й удалася до московського уряду, запропонувавши йому прийняти їх у підданство й надати землю, а за це вони обіцялися йому служити [5]).

[1]) П. С. З. 1734 г., № 6555 і № 6612.

[2]) Архим. Арсеній. Софроній Добрашевичъ, архимандритъ Новой Сербіи. К. Стар. 1884, т. X, ст. 276—7.

[3]) П. С. З. р. 1743. № 8813. Л. А. Скальковскій. Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края, Одесса. 1836 г., т. I, ст. 17.

[4]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1730 й дд. А. А. Андріевскій. Матеріалы, ст. 77. (Зап. Од. Общ., XIV, 359 ст.).

[5]) П. С. З. 1751 р., 24 груд. 9919. А. А. Скальковскій. Хронолог. обозр. т. I, ст. 18. С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, вид. Общ. Польза, кн. V, ст. 711. Нилъ

На пропозицію Хорватову московський уряд пристав був дуже охоче: одне, що він бажав як-найкраще забезпечити південні межі од татар, знов-же занадто негативно ставився і до впливу, що його мала людність з українських і московських губерень на південні степи, бо це дуже шкодило панському й державному господарству. Охороняти кордон регулярному війську було не сила: як ми були бачили, граф Вейсбах, фундатор української лінії, щоб полегшити це завдання, навіть закликав запорозців. Та треба пам'ятати й те, що в очах московського уряду запорозці, не вважаючи на надані їм грамоти, все-ж залишалися „измѣнниками" і дуже на них не покладалися [1]).

Усі ції умови спричинилися до того, що пропозицію Хорватову було прийнято й Сенатський указ 29 січня року 1752 наказував „поселить сербовъ выведенныхъ въ Россію изъ Австріи ген. м. Хорватомъ, и впредь имѣющихъ прибывать оттуда, въ Заднѣпровскихъ мѣстностяхъ, проведя границу отъ устья Кагарлыка прямою линіей до верховья р. Туры... на устье р. Каменки... на верховье р. Березовки... на вершину р. Омельника и по оной внизъ даже до устья ее, гдѣ оная въ Днѣпръ впадаетъ, уступя отъ границы польской до 20 верстъ" [2]). Инакше кажучи, — Хорватові призначувано землі паланок Кодацької та Бугогардівської. Слід додати, що Хорват прохав призначити йому ще більшу територію, на південь, до меж татарських і турецьких [3]). Отже, ми бачимо, що в обопільних переговорах ані сербський зайда, ані уряд московський жаднісінької не звертали уваги на те, що землі ці визнано перед 8 роками за „собственность" війська запорозького. Не кажучи вже про обіцянки Вейсбахові що-до „безспорности" прав запорозців на їхню територію, права війська на землі між рр. Виссю, Синюхою та Богом ствердила й імператриця Лизавета своєю грамотою 15 грудня 1744-го року [4]).

Самий край почали йменувати Новою Сербією; тут зростають численні шанці—у межах Бугогардівської та Кодацької паланок, поміж лівим берегом Богу й правим Інгульця з одного, Дніпром з другого боку. Полки оселяються просторо, кожному полкові призначено землю за таким розрахунком: шанець од шанця будується за 8 верстов гусарський й 6 верстов

Поповъ. Военныя поселенія сербовъ въ Австріи и Россіи. Вѣстн. Европы, 1870 р., кн. VI. С. В. Сафоновъ. Записка о славянскомъ дѣлѣ. Зап. Од. Общ.. IV, ст. 355. Е. А. Загоровскій. Очерки по исторіи славянской колонизаціи въ Новороссіи въ XVIII в. Сербскія военныя поселенія. Военно-Историческій Вѣстникъ, К. 1912 г., № 1, стр. 87. Микола Ткаченко. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 р. „Україна". 1926 р. кн. 2—3, стор. 146—158.

[1]) П. А. Ивановъ. Матеріалы для ист. запор. Зап. Од. Общ., XX, ст. 66 — 67. А. А. Андріевскій. Матеріалы по ист. Запорожья и пограничныхъ сношеній—Зап. Од. Общ., т. XVI, ст. 225. С. Е. Записки барона Тотта. Кіевск. Стар. 1883, т. VII, ст. 190—91. Сенатскій Архивъ, т. V, стор. 350. Сенатск. Арх., т. X, ст. 515.

[2]) Извѣстія о похожденіяхъ Симеона Степанова сына Пишчевича. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн. 1881 г., кн. IV, стор. 175 — 6. П. С. З. 24 грудня 1751 р., № 9919. 29 гр. № 9921; 1752 р.—11 січня № 9924.

[3]) Там-же. № 9919.

[4]) П. А. Ивановъ. Матеріалы, Зап. Од. Общ., т. XX, ст. 83.

пандурський, вглиб степу одводиться на гусарський шанець 30 верстов, на пандурський — 25 верстов [1]).

Шанцями звали в теорії зміцнені місця, але на практиці багато не всі вони були зміцнені, бо так почали звати кожнісіньке сербське селище. Деякі шанці засновано наново; в инші поперетворювано колишні українські та російські селища. Отож, наприклад, Трисяга перетворилася на Миргород, де була штаб-кватира Хорватова, Вільховатка — на Панчів, Нестерівка—на Бершаць, Стецівка на Шалмош, Андрусівка—на Чонград, Плахтіївка—на Зимунь, Диківка на Самбор, і т. д. [2]).

Виходить, що під Нову Сербію відійшла величезна площа запорозьких земель, більше-менше 60 верстов на південь од північної межі.

Треба мати на увазі, що справа торкалася земель Кодацької паланки, третьої що-до кількости людности з усіх паланок—і через те утиски тут тяжко відбивалися на господарстві Запорожжя. Всенька цяя просторінь являла собою військово-хліборобські селища, оточені форпостами й шанцями. Людність тут була мішана: сюди йшли і серби, і болгари, і молдавани, й угри [3]); од поселенців вимагали тільки одного — належати до православної східньої церкви [4]).

Перш, ніж поселити чужоземних колоністів, поруч і одночасно, почали виселяти всю людність, що прийшла в степи „безуказно“ [5]).

Нову Сербію одразу поставлено в привилейоване становище: особисто фундатор і командир її, Хорват, мав велику довіру від уряду, а на це, між иншим, він ані трохи не заслуговував; з його була людина, схильна перевищувати свою владу, байдужа що-до засобів, як це виявило слідство над їм [6]), обдарована великою й невизначеною владою. Він підлягав безпосередньо Сенатові й поділяв владу, на досить непевних підставах, з головним командувачем Нової Сербії, генералом Глєбовим.

Щоб впорядкувати Нову Сербію, видавано чималі кошти: витрачено на неї 700 000 карб. [7]). Людність користувалася великими пільгами: пра-

---

[1]) П. С. З. 3 лют., 1752 р. № 9935; 23 березня № 9966.

[2]) Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз., I, 35. А. Шмидъ. Матер. для географ. и стат. Россіи, Херс. губ. СПБ. 1863 I, 30—31. Путешественныя записки Василія Зуева отъ Петербурга до Херсона. СПБ. 1787 г. стор. 230.

[3]) А. А. Скальковскій. Хронологическое обозрѣніе, т. I, ст. 19. Його-ж. Опытъ статистическаго описанія Новор. края, т. I, Одесса, 1850, ст. 227, 253. Його-ж. Румынскія доблести, Зап. Од. Общ. т. XX, ст. 37. Путешественныя записки Василья Зуева отъ С.-Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 году, СПБ. 1787 г., ст. 229 — 230. Сенатскій Архивъ т. VIII, стор. 708—718; IX т., ст. 467. Е. А. Загоровскій. Очерки по исторіи слав. колониз. „Военно-Истор. Вѣстн.“, 1912, кн. IV, ст. 131—132.

[4]) П. С. З. 23 бер., 1752 № 9967; 29 травн. 1752 р., № 9993; 21 грудн. 1755 р., № 10491; 7 жовтн., 1757 р., № 10767.

[5]) П. С. З. 3 лют. 1752 р., № 9935, Сен. Архивъ, т. VIII, 661 — 669, 726 — 727, Е. А. Загоровскій. Очерки. „Военно-Ист. Вѣстн.“, 1912, кн. IV, ст. 127—130.

[6]) А. А. Скальковскій. Хронол. Обозр., т. I, 62. Е. Загоровскій. Очерки, В. Ист. В., 1914, ст. 74. та дд., С. Пишчевичъ. Извѣстія о похожденіяхъ. „Чтенія Моск. Общ. Ист. и др.“, 1882, II, 147, 403—5. К. Центр. Архів Давн. Акт., с. 6313. Арх. Екат. Губ.—Правл. св. № 48, с. № 196. [7]) А. А. Скальковскій. Хрон. Обозр. I, 61.

вом торгувати безмитно, як за кордоном [1]), так і на Московщині та на Україні [2]), правом вільно курити горілку [3]). Аж нарешті виявилося, що уряд од Нової Сербії здобув мало користи: Хорват та його зайди не були здатні привести сюди тую силу люду, що вони були обіцювали [4]), полки зовсім не налічували стільки людей, як того вимагали умови [5]), ба навіть і тії, що їх тут було осаджено, в цілому в жаднім разі не були придатні до справи: як свідчать сучасники, це була переважно авантурницька маса людей, що шукали на чужині легкої поживи, нездатних до важкої роботи, невпокійних, бешкетників [6]).

Року 1752 закладено фортецю св. Лизавети і навкруги неї оселено Новокозачий Слобожанський полк, зформований з московських поселенців. Одколи засновано фортецю св. Лизавети й Новокозачий Слобожанський полк, зайнято ще площу землі на південь од Нової Сербії, на 20 верстов од Дніпра по Бог. В указі від 16-го червня року 1756 комендантові фортеці св. Лизавети сказано, що для полку призначено річки Самоткань, Бешку, Верблюжку, а по межах звелено поставити „подаваясь къ Сѣчи, кампанейскихъ и малороссійскихъ полковъ форпосты“ [7]).

Отже на північний захід од запорозьких володінь виріс міцний й ворожий захист.

Те саме явище постерегаємо й з східнього, точніш із північно-східнього боку: року 1754 роздають землі між Бахмутом та Луганню полковникам Райкові Прерадовичеві та Шевичеві; утворюється новий куточок сербських селищ, що його названо, в одміну від Нової Сербії — Слов'яносербією [8]). Слід пояснити, що тут Райко Прерадович прохав одвести йому землі аж до Самари й навіть до Конських вод, с.-то в осередкові запорозьких володінь. Тільки-ж Сенат дав висновок, що йому з його селищами вистачить землі до Лугани й Бахмута; але обіцявшись, що коли буде потрібно, йому доріжуть землі в степу, с.-то запорозькі [9]). Та й на тім

---

[1]) П С. З. 25 вер., 1752, № 10013. [2]) П. С. З. 23 трав. 1760, № 11062.

[3]) П. С. З. 24 вер., 1756 р., № 10610. С. Пишчевичъ. Извѣстія о похожденіяхъ. Чтен. Моск. Общ., 1882 т. II, 451. Е. Загоровскій. Очерки. „Воен.-Ист. Вѣстн.“, 1913, кн. I, ст. 70.

[4]) С. Пишчевичъ. Извѣст. Чтен. М. Общ., 1882. т. II, 424.

[5]) Там-же, ст. 150; Алекс. Пишчевичъ. Примѣчанія на Новорос. край. „Кіевск. Стар.“ 1884, т. VIII, ст. 114.

[6]) С. Пишчевичъ, Извѣстія, Чтенія Моск. Общ., 1881, IV, 185; 1882, т. II, 416—17. А. А. Андріевскій. Сербы въ Кіевѣ. К. Ст. 1885, XI, ст. 38. Його-ж. Историческіе матеріалы, извлеч. изъ архива К. Губ. Правл., вып. V, ст. 124—140. В. Ястребовъ. Пѣснь о сербѣ. К. Стар., 1881, т. X, ст. 757—8. Володимер Гнатюк. Зносини Українців із Сербами. Науковий Збірник, присв. Мих. Грушевському, Льв. 1906, стор. 388-91. Здається, тільки А. О. Скальковський, ґрунтуючися на матеріялах, змалював сербів, як „мирныхъ“ людей, „прельщенныхъ буйною ихъ (запорозців) жизнью“. „Хронолог. обозр.“ I, 59.

[7]) Д. И. Эварницкій. Ист. Запор. каз. т. I, 37.

[8]) А. А. Скальковскій. Хронол. Обозр. I, 25. Е. Загоровскій. Очерки, „Военно-Истор. Вѣстн.“, 1913, кн. I, 78 і дд.

[9]) П. С. З. 29 вер., 1753 р., № 10104.

обширу, що його одведено, пересельці частково захоплювали запорозькі вільності, де були зимовники й хутори Самарської паланки [1]). Слов'яносербія являла собою взагалі, що-до її прав, провінцію на зразок Нової Сербії: головна влада тут належала Шевичеві й Прерадовичеві, під вищим головуванням інжен. полк. Бібікова, причому Слов'яносербія підлягала Воєнній Колегії [2]).

Становище запорозців погіршало через те, що влада обох сусідніх провінцій — Нової Сербії й Слов'яносербії аж ніяк не вважала на права війська на землі: вона уважала землі запорозькі або за порожні, або за ворожі володіння. Отож Новосербська влада видавала відкриті листи на заселення слобід по запорозьких землях; таким чином, рр. 1754 — 55 зростають садиби по Великому й Малому Інгулу, по рр. Самоткані й Домоткані, й чимало зимовників запорозьких переходить новослобожанам [3]).

Недивниця, що між давніми хазяями й новосельцями утворюються ворожі стосунки. Збереглися відгуки запеклих суперечок за межі, що постали, як поміж запорозькими вільностями оселено Слобожанський полк. Отож року 1755 отаман кошовий писав Київській Губ. Канцелярії, що „изъ давнихъ лѣтъ войско запорожское низове рѣкою Самотканью даже до рѣчки Домоткани владѣло и користовалось"... теперечки-ж землі ці відмежовано Слобожанському полкові й мешканці цього полку „своими хуторами поселились и тѣмъ своимъ поселеніемъ не малые утиски запорожскимъ козакамъ причиняють"... і „знатную войску запорожскому обиду чинятъ". А щоб завершити це все, ген.-м. Глєбов надіслав вимогу, „дабы имѣющіеся по Самоткани запорожскихъ казаковъ зимовники изъ р. Самоткани, яко-бы она въ дачахъ слободскаго поселенія находится, перенести въ другое мѣсто, въ запорожскіе дачи" [4]).

Цілу низку таких суперечок містять у собі документи, що надрукував О. О. Андрієвський, про сутички запорозців з мешканцями Слобожанського полку [5]) і сутички з командою фортеці св. Лизавети [6]).

Команда й урядовці оселених полків незавдоволені з призначених їм земель і посовуються ще далі, вглиб запорозьких земель [7]). Року 1759 сотники Новослобожанського полку свавільно проводять границю од р. Саксагани аж по Дніпро, захопивши мало не цілком пізніший Верхнеднiпрянський повіт, і дають наказа — коли хто з старшини Кодацької паланки, що у неї відібрано землю, йтиме проти,—того заарештовувати й від-

[1]) Пр. Ѳеодосій. Матеріалы для истор.-статист. описанія Екатерин. епархіи, т. II, стор. 15—230. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, стор. 146—147.

[2]) Е. А. Загоровскій. Очерки. Военно-Истор. Вѣстн. 1913, кн. I, стор. 80—81. С. Пишчевичъ. „Извѣстія"... Чтенія М. Общ. 1881 р., кн. IV, стор. 177.

[3]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, стор. 171.

[4]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, ст. 331—32. (Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 613—4). П. П. Короленко. Матеріалы. Сборн. Харьк. Ист.-Ф. Общ. ч. IX, ст. 158.

[5]) А. А. Андріевскій. Матер., ст. 329 (Зап. Од. Общ., XIV т. 611).

[6]) А. А. Андріевскій. Матер., ст. 346 (Зап. Од. Общ. XIV, ст. 628).

[7]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 170—172.

провадити до фортеці св. Лизавети[1]). Мешканців запорозького села Бородаївки заборці земель вигнали з домівок[2]). Ми нагадуємо тут тільки за найвидатніші самовільні захоплення, не кажучи про дрібні сутички. І завсіди влада обороняла заборців.

Слід сказати, що й запорозці свого не попускали[3]).

Цікаві мотиви цієї боротьби: обороняючи свої права на землі, запорозці зчаста покликувалися на те, що тут їм потрібні аванпости в боротьбі з гайдамаками, а комендант фортеці св. Лизавети та генерал Хорват доводили, що саме для боротьби з гайдамаками треба поставити аванпост Новослобожанського полку, а зовсім не запорозький, бо запорозці переховують гайдамаків[4]).

Такі мотиви виставляли обидві сторони в офіційному листуванні. Але за справжню підвалину цієї боротьби треба вважати, звичайно, інтереси економічні.

1756 року Хорват прохав прирізати землі ще на двацять верстов на південь, у степ[5]), дарма що запорозці й протестували, адже в них, мовляв, озброєно 13 000 чоловіка, а з усієї Нової Сербії та в Слобожанськім полку навряд чи знайдеться 4 000 чоловіка[6]).

Ті самі явища гострої боротьби виникали й на лівім Дніпровім боці, на межах Ізюмської провінції[7]).

Внаслідок чужоземної колонізації, сербські та инші слободи стиснули запорозькі землі з обох боків ніби у лещата, і зростаючи, стулювали ці лещата щільніш і щільніш. Єдиний вихід, куди можна було запорозцям податися, був тільки південь, назустріч татарам.

Цікава думка сучасників, що стежили за рухом чужоземної колонізації на запорозькі степи: вона збереглася у повідомленні військового писаря Романовського, що їздив з Січи в 1755-ім році у Крим побачитися з Мазепиними співучасниками, що перебували там — Хведором Мировичем та Хведором Нахимовським[8]). Він сповіщав Кіш про те, що утікачі ці казали: „росіяне... нынѣ уже войско запорожское въ конецъ истребить хотятъ, для чего и вновь по сей сторонѣ Днѣпра города якъ ось Елисаветъ и прочіе, подѣланы, и уже войско запорожское все въ мѣшокъ убрато, и только-жъ еще чтобъ якъ то мѣшокъ завязать росіяне способу не избрали“[9]). Так збоку

---

[1]) А. А. Скальковскій. Ист. Н. С., т. II, 191—92.

[2]) Там-же, т. III, 152.

[3]) В. Н. Ястребовъ. Архивъ крѣпости св. Елисаветы. Зап. Од. Общ. Ист. и Др., т. XIV, стор. 579, 588—90.

[4]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, стор. 172.

[5]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, II, 175. [6]) Там-же т. II, 179.

[7]) А. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба Запорожья. К. Стар. 1883, т. VII. Д. И. Эварницкій, т. II, 1926—1980. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 151. Його-ж. Къ исторіи Запорожья. К. Стар., 1882, т. IV, ст. 159.

[8]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, ст. 320 (Зап. Од. Общ., XIV, 602). Сенатск. Арх., т. X, 463—4.

[9]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов: С. т. II, 177 (видання друге). Нагадаємо за художній народній переказ про загибіль Запорожжя, що його надрукував П. С. Єфименко.

уявляли собі справу спостережники, звичайно, не об'єктивні, але-ж, як згодом виявилось, досить прозорливі.

Разуразні суперечки про землю примусили старшину року 1755 вдатися до імператриці, прохаючи розглянути питання про межі запорозьких земель, закріпити за військом те, чим фактично воно володіє і на ці землі дати йому дарчу грамоту. Для цього військо надіслало окрему депутацію (до її складу увійшли Данило Гладкий, Петро Калнишевський, Іван Чугуєвець) до двору з проханням виклопотати „высокихъ Е. И. В. милостей" військові запорозькому і з інструкцією домагатися: 1) перепустити безмитно з України перелічені в інструкції припаси, 2) додаткової платні хлібом і грішми, 3) розглянути по даних од війська грамотах прав земського володіння в цій країні, що частина її відійшла вже різночасно до Донського війська, під сербські й Новослобожанські поселення, й надати на ті, що їм остаточно визнані будуть, найласкавішу грамоту.

Було це в травні року 1755 [1]). Тільки р. 1756 Сенат розглянув цю справу й дав висновок для запорозців занадто негативний: через те, що справжніх документів, що на їх покликувалися були запорозці — універсала року 1655, й наданої грамоти року 1688, ніде по архівах не знайдено — Сенат поставився із сумнівом до факту, ніби військо запорозьке „землями до Переволочной, и паче рѣчкою Самарою и имѣющимися въ оной лѣсами, степями и прочими угодьями владѣли", і „имъ толь многихъ земель... допустить не слѣдуетъ", бо коли гетьман Хмельницький з народом українським під високовладну державу Російської Імперії у підданство приймов, у той час всі міста, села й хуторі й саме військо... перебували в однім гетьманськім керуванні й між Україною та військом запорозьким межі не було, але де були вільні од поселення порожні землі „и тамо какъ запорожскимъ такъ и малороссійскимъ казакамъ въ пристойныхъ мѣстахъ пасѣки держать, рыбу и звѣрей ловить было невозбранно, а къ сѣчи запорожской въ то время никакихъ мѣстъ и селеній особливыхъ не бывало"; одночасно вирішено „всѣмъ запорожскимъ землямъ и угодьямъ учинить описаніе и положа на карту, представить въ Прав. Сенатъ, а на принадлежащіе къ ихъ безспорному владѣнію земли и угодья съ обстоятельнымъ описаніемъ къ дачѣ имъ грамоты, учинить формуляръ" [2]). Реєстр земель, що його домагалися запорозці, звичайно, не був на користь сербам, і Хорват, тогочасна persona grata, загальмував справу. Отже, р. 1758 запорозці знову виряджають депутацію, прохаючи видати їм надавчу грамоту, вже не на підставі реєстру земель, а на підставі мапи, що її склав полковник Дебоксет [3]).

Зруйнування Січи порівнюють з загадкою як дістати хліб, що його покладено посеред бурки, не ступаючи на її. Якийсь „мандрівник" почав підгинати краї. „Ось" каже... „Кіевск. Старина, 1882, т. IV, стор. 589—93: Откуда взялись запорожцы.

[1]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 156—7.

[2]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, 132—9. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II. 168. С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, изд. Общ. Пользы, кн. V, ст. 969.

[3]) А. А. Скальковскій, ор. с., т. II, 175—6.

Реєстрацію земель запорозьких почато допіру в-осени р. 1759, це була запекла боротьба, за кожнісіньку п'ядь землі між запорозцями та новою владою, боротьба що не дала ніяких наслідків [1]).

Аж тоді запорозцям терпець увірвавсь, і військова рада року 1763 зробила постанову — вигнати пересельців, котрі перейшли межі Запорожжя [2]). Звичайно, такий крок міг тільки підбурити московський уряд проти Коша. Спроба перевести розмежування року 1763 знов не мала наслідків через обопільні суперечки [3]). Року 1766 межі запорозьких вільностей було визначено з півночи так: правобережжям — од гирла Самоткани, річкою Самотканню, по Бог до гирла р. Ташлика, а лівобережжям — од гирла Самари упливом по р. Конку, й Конкою по Дніпро.

Описа цього складав кол. ас. Чугуєвець. Його представив на „высочайшее" ім'я губернатор Київський Воєйков, пододававши й од себе численні примітки й коментарі. Цілком його видав Д. І. Яворницький [4]); уривок з нього, приписаний секретареві В. Чернявському, видано в „Исторіи о казакахъ запорожскихъ" кн. Мишецького [5]); Чернявському-ж приписав його спочатку й Яворницький в своїй „Исторіи Запорожскихъ казаковъ [6]).

Як бачимо, порівнюючи з межами року 1740 відміна велика.

Окидаючи загальним поглядом історію земельної боротьби Запорожжя, боротьби його за свої вільності, ми неминуче спиняємося на факті, що про нього вже казали, і тепер вернемось до нього.

Підчас суперечок про межі, р. 1756, Сенат висловив був погляд, що на його у запалі боротьби запорозці не досить зважили: у цей час виявилося, що документів, на яких ґрунтувалися запорозці,—універсала од гетьмана Хмельницького року 1655 та наданої царської грамоти року 1688 по архівах не знайдено, отож Сенат навіть був непевний, чи-ж справді має право військо запорозьке володіти власною територією, адже, мовляв, між запорозьким військом й Україною за тих часів, коли Хмельницький „подъ державу" прийшов, меж не було [7]). З оцим-о сенатським роз'ясненням збіглася, випадково, і инша значна подія в стосунках Запорожжя із урядом; на клопотання гетьманове, що йому підлягало військо від року 1750, Запорожжя переведено з відомства Колегії Чужоземних Справ

---

[1]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 184—6.

[2]) Там-же, т. II, 257—8. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матер., 180—83.

[3]) П. С. З. 27, гр., 1761 р., № 11393. Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, 190—97. Його-ж, Истор. запор. каз. т. I, 37.

[4]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 858—77. Його-ж. Топографическій очеркъ Запорожья, К. Стар., 1884, т. IX, стор. 44.

[5]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, примітка, ст. 1867. Кн. Мышецкій. Исторія о казакахъ... Одесса, 1852. Додаток: Описаніе Запорожской Сѣчи, состоящее въ четырехъ раздѣленіяхъ, показующихъ положеніе Сѣчи, всѣхъ оной земель съ выгодами и лѣсными дачами, также соединеніе татаръ и происходимое отъ оного запорожцамъ раззореніе. Сочиненіе секретаря В. Чернявскаго 1766.

[6]) Д. И. Эварницкій. Ист. запор. казак., т. I, стор. 38.

[7]) С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, кн. IV, ст. 969. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 168.

до завідування Сенату (це ще раз підкреслювало те, що запорозців уважають за підданців, а не за васалів).

Отже, 1756 рік це був рік видатний в історії запорозько-московських стосунків, бо цього року юридично оформлено те, що на практиці уже переводилося, і долю Запорожжя по суті вже вирішено. Далі ми спробуємо довести, що був 1756 рік переломний і що-до инших вільностей Запорожжя. На це керівники Коша не зважили й боролися за вільність і далі, не тільки не зменшуючи, ба навіть підвищуючи свої вимоги й домагаючися вивести новосербів і повернути собі чисто-всі одібрані землі.

Це питання не аби-яку мало вагу для Запорожжя. Як вже зазначено, не можна вважати запорозьке військо за одноманітну громаду: коли ми бачили ознаки економічного розпаду—поділ на заможних та незаможних козаків—ще перед 1709 роком, то цей процес іде ще далі, як козаки повернулися року 1734. Для цієї доби ми маємо свідоцтво Рондо, що відвідав Запорожжя р. 1736; він свідчить, що деякі козаки мають по 100 коней і більше [1]). Для пізніших часів ми маємо виразніші цифри: напр. р. 1769 в одному зимовникові було 127 коней, 294 гол. рогатої худоби, 1 200 овець [2]). Того-ж року у кошового татари забрали 600 коней [3]), у полковника Колпака взято разом 7 000 голів худоби [4]), отаман Калнишевський продав разом 14 000 овець [5]). Цікаво, що ми бачимо поміж власників великих маєтків і табунів—отаманів, представників старшини. Отже, представники економічно-заможної класи були в складі політично-заможної старшини. Але поруч них існувала й сірома, ті „лицарі", що за їх співали: „козак—душа правдива, сорочки не має".

Що такий козак „сірома" існував справді, а не тільки в піснях, за це промовляє опис Січи, що його склав сек.-м. Нікіфоров року 1749; сіромахами, як він каже, звали людей, „не имѣющихъ у себя не точію лошадей или какого скота, но ниже на плечахъ своихъ платья, а чрезъ зиму валяющихся въ куреняхъ до весенняго времени" [6]). Одного з таких козаків обрано року 1749 на осавула [7]). Відомо, як легко було стати запорозьким козаком, сюди приймали всіх, не розбираючи, аби людина була відважна, спритна, хвацька. Природньо, що чимало з отаких зайд усеньке життя залишалися „сіромою"; участь у військовій здобичі, що її ніколи не бракувало, життя в курені, де зберегавсь давній звичай товариського харчування (на трапезу спільники кидали в карнавку на бажання й по змозі, починаючи з шага, коли-ж наступного дня зібраної суми не ви-

---

[1]) Н. В. Молчановскій. Англійское извѣстіе 1736 г. о запорожцахъ. К. Старина, 1889, том XXVII, ст. 446.

[2]) Д. І. Багалій. Заселення південної України, ст. 26.

[3]) А. А. Скальковскій. Истор. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 184.

[4]) Д. И. Эварницкій. Истор. запор. каз. т. I, стор. 558.

[5]) А. А. Скальковскій. Истор. Нов. С. т. III, стор. 172.

[6]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, касающіеся запорожцевъ. Зап. Од. Общ., т. XIV, стор. 457. Те-ж саме—Матер. для ист. Ю. Р. края, стор. 175.

[7]) Те саме: Зап. Од. Общ., т. XIV, стор. 460, окремо—стор. 178.

стачало, поповнювали недостачу з курінного скарбу [1]), забезпечували життя такому козакові. Становище „сіромах“ за останньої доби в життю Січи влучно ілюструє оповідання старого запорозця Недоступа: люд, що йшов у Січ перед тим, як її зруйновано, сідав по зимовниках; перебувши тутечки, він заводив власні зимовники, господарства, родини, укладав слободи. Так-би мовити, там утворювавсь „середняк“, дрібний власник. Проте голота не затримувалася по зимовниках. „Сіромахам найкраще жилося в Січі... статечні козаки, по слобідках, не шанували голоти... а у Січі густо було голоти, там вона й право своє мала... у Січі козаки жили й годувалися вкупі“ [2]).

Не треба забувати, що XVII—XVIII вв. життя на Запорожжі, як оповідають сучасники, не вимагало впертої боротьби за існування: по степах рясно було ягід та дичини, по річках—риби [3]). На літо до паланок Калміуської, Інгульської, Бугогардівської переходили запорозці навмисне ловити рибу й звіря — справи, що не потрібували оборотного капіталу. Зчаста такі „заводи“ рибальські мають 15—20 чоловіка, що збираються тут літньою добою, а „зимой и без работы проживаютъ“ [4]). Нарешті, за джерело для існування були також наскоки на ляхів і татар, що надто останніми десятиріччями викликало відсіч од старшини запорозької.

Між цими двома крайніми групами—великими капіталістами й сіромою звичайно стояли середні, що-до своєї заможности, козаки. То вся та сила власників, середняків, що за них писав р. 1734 Рондо, що рідко котрий козак не має 10—20 коней; саме таким дрібним власникам належали здебільшого зимовники та хуторі, де зчаста по зимовниках об'єднувались декілька хазяїв. Такі середняки складали переважно масу чумаків, що їздили по сіль до Криму.

Останні роки, починаючи від 60-х рр. XVIII в. диференціяція дедалі більшає й позначається, що зростає велике землеволодіння та капітал, тож ще гостріш відчувалася різниця поміж зверхніми та нижчими верствами козацтва.

Треба мати на увазі екстенсивний характер, що мала культура Запорожжя, щоб уявити себе, яка сила землі була потрібна для подібних господарств. Тоді ясно стане, що домагання запорозців залишити у себе землі диктували економічні інтереси всього життя заможного козацтва. Але стане ясно й те, що інтереси запорозької громади не були одноманітні—сірома, що мала всі політичні права, мала зовсім инші економічні

---

[1]) Кн. Мышецкій. Исторія о казакахъ. Од. 1852, стор. 52. Миллеръ. Извѣстія. Ежен. Сочин. 1760, 437. Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз. т. I, стор. 328—329.

[2]) Л. В. Падалка. Была-ли на островѣ Токмаковкѣ Запорожская Сѣчь? Кіевская Старина, 1893, т. 41, стор. 251.

[3]) Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз. т. I, 76—88. Устное повѣствованіе Никиты Коржа.

[4]) Топографическое описаніе доставшихся по мирному трактату земель. Зап. Од. Общ., т. VII, стор. 182.

інтереси. На ґрунті економічних інтересів, боротьби за землі, виростає боротьба за політичні права, за право самоврядування, і з цієї боротьби знову бачимо різницю в інтересах сіроми і старшини.

IV.

Переходимо тепер до другої сторони питання — до того, як поволі втинали політичні права запорозців.

Структура запорозького війська являла собою „народоправство“ [1]). На чолі його стояли кошовий отаман, суддя, писар, осавул, — „старшина“, обібрана на рік на загальних зборах [2]). Здавалося, що лад цей, одколи військо повернулося до російської імперії, залишається непорушний, як це й обіцювано в грамоті від імпер. Ганни.

Та треба пам'ятати, що повернутися запорозцям довелося 1734 року; то був час, коли московський уряд устиг непомітно поробити великі реформи в Гетьманщині: там вже не залишилося навіть тіни самоврядування, і коли помер Данило Апостол „тимчасове“ керування перейшло до „Міністерського Правління“ [3]); відновлення гетьманства року 1750 це по сути не було відновлення його у справжньому його вигляді. Тоді-таки у сфері соціяльних взаємин на Україні ми бачимо, що верхи страшенно бажають зрівнятися з великоросійським дворянством, бачимо, як зростає велике землеволодіння й кріпацтво, що де-далі міцнішає й фактично набуло сили багато раніш як року 1783.

Виходить, що Запорожжя з його вільностями повинен був захопити той самий процес централізації, і втягання в загальний лад економічного життя, що закінчувавсь на Гетьманщині.

Обмежувати запорозькі вільності політичні почато від року 1735, коли „высочайшею“ грамотою 18-го червня й 20-го липня звелено військові рушити проти татар на вимогу від гр. Вейсбаха [4]). Виходить, що у вій-

---

[1]) Д. И. Эварницкій. Исторія запор. казаковъ. Т. I, стор. 18. Його-ж. Запорожцы въ поэзіи Шевченко. Лѣтопись Екатерин. Учен. Архив. Ком. Вип. VIII, стор. 109—110.

[2]) А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе. Ч. IV, стор. 74—77. Кн. Мышецкій. Исторія о запорожскихъ казакахъ. Одесса, 1852, стор. 33—34. Його-ж. Чтен. М. Общ. Ист. и Древ. 1846, кн. 6, стор. 17—20. Г. Ф. Миллеръ. Извѣстія о запорожскихъ казакахъ. Ежемѣс. Чтенія. 1760, стор. 411—414. Д. И. Эварницкій. Выборы войсковой старшины. Очерки по исторіи запорожскихъ казаковъ и Новороссійскаго края, С. Б. П. стор. 8. 1889. Стор. 71. Його-ж. Жизнь запорожскихъ казаковъ. К. Стар. 1883, т. VII, стор. 507. А. А. Скальковскій. Ист. Н. Сѣчи, т. I, стор. 55—67. Його-ж. Внутренніе разпорядки запор. Сѣчи. К. Стар. 1882, т. IV, ст. 527 і далі. В. Щурат. Джерело звісток Гендльовика про запорожців. Записки Наукового Товариства, т. 128, 1919 р. стор. 48.

[3]) Іван Джиджора. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України 1720—1730-х рр. Зап. Наук. Тов., LXI, 1904 р.

[4]) П. А. Ивановъ. Матеріалы по истор. Запор. Зап. Од. Общ., т. XX ст. 75—77. Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сѣчи. Зап. Од. Общ., т. XXXI, проток. засѣд., ст. 54.

ськових стосунках запорозці належали до складу московського війська і підлягали головнокомандуючому. Але це можна було пояснити вийнятковістю військового часу і загальністю завдань — боротьбою з татарами.

Спочатку, тільки-но запорозці повернулися, вони підлягали Київському генерал-губернаторові, що за його був перше гр. Вейсбах, людина до запорозців прихильна, а від 1735 генерал-пор. М. Леонтьєв, і належали до відомства Кабінету [1]). Усі стосунки з зовнішнім світом повинні були переходити через генерал-губернатора, починаючи від скарг і прохань на „высочайшее“ йм'я, не кажучи вже про стосунки закордонні. У стосунках з генерал-губернатором запорозці додержувалися тону „зневажливого“ і що-до форми й що-до змісту донесінь [2]), представники уряду, навпаки, засвоїли тон веління. Отож наприклад, року 1744 підполковник Глєбов, вирядженій перевести в Січі слідство, з приводу скарг з польського боку, вимагав „послушанія“ й покори генерал-губернаторові, загрожуючи инакше гнівом імператриці та карою [3]).

Одколи відновлено гетьманство, Січ перейшла під його керування, тільки-ж рівночасно підлягала генерал-губернаторові київському. Це, звичайна річ, повинно було викликати чимало ускладнень [4]). У генерал-губернаторів залишилися зовнішні зносини й видача платні запорозцям [5]). Ця платня, що її одержували запорозці хлібом та грішми, підтримувала залежність Коша від адміністрації [6]).

Року 1756 клопотами гетьмана всі підлеглі йому країни переведено з відомства Колегії Чужоземних Справ до відомства Сенату, в тім переведено й запорозців. Вони поставилися були до цього надто негативно і увесь час, аж доки Січ скасовано, допоминалися, нехай-би їх повернули до відомства Колегії [7]); але клопоти їхні були даремнісінькі.

Одколи гетьманство скасовано, стан Січи ще більш погіршав, бо її було переведено до Малоросійської Колегії, а на це Кіш аж ніяк не міг пристати [8]).

---

[1]) Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія. Зап. Од. Общ., т. XXXI, ст. 70.

[2]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, стор. 21; 137 (Записки Од. Общ., т. XIV, 303, 419).

[3]) Його-ж. Матеріалы, ст. 42—48. (Зап. Од. Общ., т. XIV, 324—30).

[4]) А. А. Андріевскій. Матеріалы по ист. Запорожья и пограничныхъ отношеній, Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 218—226. Н. В. Молчановскій. Пререканія вѣдомствъ по поводу Запорожья. К. Стар. 1898, т. LX, Докум. и зам. стор. 4—7. П. С. З. 19 жовт., 1750, № 9808.

[5]) Сенатскій Архивъ, т. XII, ст. 86. П. А. Ивановъ. Матеріялы, Записки Од. Общ., т. XX, ст. 90—91. А. А. Андріевскій. Матеріалы. Зап. Од. Общ. т. XVI, ст. 218—19. Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія, Зап. Од. Общ., т. XXXI, ст. 69.

[6]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I; 201. Какъ получали запор. денежное и хлѣбное жалованье. К. Стар. 1883, т. VI, 751—55. П. С. З. 4 липн., 1742, № 8595; 24 вер., 1751, № 9886; 10 тр., 1759, № 1095; 21 гр., 1761, № 11388; 29 серп., 1766, № 12734.

[7]) Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія. Зап. Од. Общ., XXXI, ст. 65. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 164—5, 275, 277.

[8]) П. С. З. 1764, 10 листоп. № 12277. А. В. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго въ Комиссіи 1767 г., Зап. Од. Общ., т. XXX, ст. 369.

Року 1735 на території власне Запорожжя зростає Новосіченський ретраншемент; офіційно він мав захищати запорозькі вільності, а фактично була з його фортеця московських озброєних сил в осередку Запорожжя. Тут завсіди перебувала залога ландміліцьких полків під головуванням московського штаб-офіцера „за коменданта", що підлягав київському генерал-губернаторові. Обов'язки цього штаб-офіцера були надто різноманітні: він повинен був „предостерегать" старшину од „самовольныхъ поступковъ", „наблюдать" за вчинками її, стежити за тими, що наїздять до Січи і т. д. [1]). Отже, в особі штаб-офіцера „за коменданта" генерал-губернатор мав у Січі „око и уши". Ясно, як повинні були ставитися до цих „очей" запорозці, тим більш, що офіцери, постійно міняючись, зчаста вславляли своє перебування різними зловживаннями [2]). Про характер і обсяг їх можна судити з інструкції 1755 року сек.-майорові Федцову, що йому заборонювано втручатися в суд і розпорядження запорозької старшини й жити з нею в згоді [3]).

Цим не обмежувавсь контрольний урядовий апарат у межах Запорожжя: окрім Новосіченського ретраншементу тут було розташовано залоги по редутах Микитинським, Каменським, Биркутським й Сокольським [4]). Р. 1751 до них додається ще пост на Бозі, в Гарді, закладений для боротьби з гайдамаками, на „допомогу" запорозькій старшині, ніби-то вона сама „по извѣстному запорожцевъ своевольному состоянію плутовъ боится и сократить ихъ не можетъ" [5]).

Крім цих постійних представників московського уряду в особі начальників над ретраншементами, до Січи епізодично надсилано офіцерів розглядати суперечки про землю, а їх, як ми були бачили, була силасиленна.

Надто багато обмежень зазнали права запорозькі в царині суду: уряд не хтів визнавати за Січчю права судити й карати за будь-які злочинства [6]), і Сенат року 1749 звелів тяжких злочинців висилати до Київа, а про їхні провини повідомляти Сенат. Генерал-губернаторові

---

[1]) К. Центр. Арх. давн. акт., фонд Кіев. Губ. Канц. № 9139. А. А. Андріевскій. Матеріалы, стр. 139. (Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 421—2). Сен. Арх., т. VII, 135, 151.

[2]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, 123—5 (Зап. Од. Общ., т. XIV. 405—7). Його-ж — Матеріалы изъ ист. запор.; Зап. Од. Общ., т. XVI, ст. 244. Изъ временъ упадка Запорожья; К. Стар., 1887, т. XVIII, ст. 786—7.

[3]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 124—6. А. А. Андріевскій. Матеріалы, ст. 313 (Зап. Од. Общ., XIV, 595). Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія Запор., Зап. Од. Общ., XXXI, 59.

[4]) Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія, Зап. Од. Общ., т. XXXI, 55.

[5]) А. А. Андріевскій. Мат., Зап. Од. Общ., т. XIV, ст. 520—24; т. XVI, ст. 227—9. Пізніш, у 1768 році квартерм. Соловков писав к. ген.-губ-ві, що „Гардовый полковникъ съ гайдамаками полюбовно обходится". А. А. Андріевскій. Реляціи К. Генер.-губернатора за 1768 и 1769 гг. Чтенія въ историч. обществѣ Нестора-Лѣтописца, кн. VII, стр. 105, реляц. № 57.

[6]) А. И. Ригельманъ. Лѣтописное повѣствованіе, т. IV, стор. 82. Кн. Мышецкій. Исторія о казакахъ запор., Чтенія М. Об. Ист. 1847, к. 6, стор. 25. Його-ж — видання Одеса, 1852 р., стор. 56—59. Г. Ф. Миллеръ. Извѣстія о запорожскихъ каза-

Леонтьеву Сенат наказав стежити, щоб Кіш виконував цього наказа [1]). Ще раніш, р. 1744, підполковник Глєбов, вирядженнй перевести слідство з приводу польських скарг, заарештував кількох чоловіка й під вартою вислав до Київа [2]). Коли Січ перейшла під керування гетьманове, одійшов до нього й суд. За підставу для цього була передача гетьманові юрисдикції над усіма гайдамаками „малороссіянами", незалежно від того, протягом якого часу вони мешкали на Запорожжі, а походженням запорозці здебільшого були „малороссіянами", тож і підлягали суду гетьмановому. Перш наказано надсилати до суду гетьманові тільки винних у душогубстві, але р. 1755 надійшла вимога одсилати до Глухова всіх гайдамаків не розбираючи [3]). Як настирливо вимагав цього генеральний суд й як гостро було поставлено питання про гайдамаків, це можна бачити з того, що, напр. р. 1756, усеньку старшину з кошовим отаманом на чолі притягнено до суду за те, що вона потурала гайдамакам [4]).

Звичайно, з політичних прав запорозьких найголовніше це було право самоврядування, і за його найзавзятіш провадило боротьбу військо. Боротьба за нього, вперта, настирлива й одночасно обережна, почалася, коли на київського генерал-губернатора призначено ген.-пор. М. І. Леонтьєва, що в його особі запорозці набули собі запеклого ворога. Леонтьєв, бувши на уряді київського генерал-губернатора, всією своєю політикою ставився вороже до всього, що мало характер місцевих, країнних прав, звичаїв та привилеїв [5]). Вороже ставився він і до права Січи на самоврядування, що здавалось йому „уродливымъ явленіемъ": вільностями запорозькими він ладен був поясняти все — і земельні сварки, і прикордонні непорозуміння з татарами, і гайдамацькі наскоки. Він попереджав Сенат, що „ежели воровство и своевольство ихъ запорожское пресѣчено не будетъ, то могутъ важные причины послѣдовать". На отамана кошового Леонтьев мав призру, що той потурає наскокам запорозців на татар і гра-

---

кахъ, Ежемѣс. Сочин. 1760, стор. 429—432. Устное повѣствованіе Никиты Коржа. Одесса, 1842, стор. 21—26. Теж — Сочиненія Гавріила, архіеп. Тверского и Кашинскаго, ч. II, М. 1854, стор. 14—28. А. Д....скій. Система карательныхъ мѣръ въ Запорожьи, Кіевск. Стар. 1893, книги—I—III, том XL. А. А. Скальковскій. Какъ судили и рядили въ Запорожьи, Кіевск. Стар. 1886, т. XIV, 604. Його-ж — Ист. Нов. С., т. I, 148—77. Д. И. Эварницкій. Суды, наказанія и казни у запорожскихъ казаковъ, Очерки по исторіи зап. каз., стр. 81—92. Григ. Надхинъ. Память о Запорожьѣ, Чтенія М. Общ. Ист. и Древн. 1876 г., кн. III, стр. 176—78.

[1]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, Зап. Од. Общ., т. XVII, 126—27. П. С. З., 13 бер., 1749, № 9496.

[2]) Його-ж — Матеріалы, 42—48 (Зап. Од. Общ., XIV, 323—30). А. А. Ригельманъ. Ор. с., ч. III, 139—40.

[3]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, ст. 193—94 (Зап. Од. Общ., т. XIV, 475—76). Сенатск. Арх., т. XI, ст. 389—90. Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1790, 1817, 1826, 1829.

[4]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 154—5.

[5]) Георгій Конисскій. Исторія русовъ, М. 1846, стр. 242. Володимир Щербина. Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII в. Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтьєв. Науковий збірник за рік 1924. Істор. секц. Укр. Акад. Наук, ст. 79—88.

бункам. Тож він був певнісінький, ніби для того, щоб забезпечити згоду й спокій, треба замість обирати отамана на загальних зборах — доручити цю справу певному штаб-офіцерові, за участю, звичайно, старшини і курінних отаманів з трьома-чотирма найкращими козаками з кожного куреня. Опріч того, він гадав замінити обраного писаря призначеним з досвідчених канцеляристів військової генеральної канцелярії. Не покладаючися цілком і на переведене навіть таким способом обрання, Леонтьєв пропонував прикомандирувати до кошового отамана окремого офіцера, нехай-би той, згідно з надісланими указами й ордерами, „исполненіе чинить принуждалъ". Вільно обирати дозволялося-б тільки курінних отаманів, але за це значно зменшено їхню компетенцію, що її треба було обмежити тільки функціями поліцаїв [1]).

Звичайно, за головний привід для вищої влади, щоб вплутатися в справи Січи, була зміна кошових отаманів і всієї старшини. Особа нового отамана завсіди цікавила генерал-губернатора і про нього проваджувано тут, за допомогою офіцерів, котрі мешкали в Січі, „развѣдываніе" [2]). Вибори отамана р. 1748, коли замість Павла Козелецького обрано Марка Кондратьєва, й виникло велике безладдя, викликали незавдоволення в Сенаті й в М. І. Леонтьєва. Незабаром по цьому, за півроку, всеньку старшину скинуто; цікаво, що в листі до нового отамана, Якима Ігнатовича, Леонтьєв, вітаючи його з обранням, бажав „команду свою имѣть на долгіе времена... а не такъ какъ прежде сего частые перемѣны чинены" [3]).

Року 1748 до Січи призначено окрему комісію розбирати суперечки поміж запорозцями й татарами, а до неї, як депутата од московського уряду, ген.-губ. Леонтьєв призначив сек.-майора Олександра Нікіфорова [4]). Цей склав дуже цікавого описа виборів старшини, що відбулися 1-го січня 1749 року. Описа того друковано не одного разу [5]), отже ми докладно на ньому не спинятимемось, підкреслимо тут тільки кілька рис, котрі наближають його до того документу про вибори року 1756, що за нього говоритимемо далі.

Автор опису надзвичайно негативно ставиться до запорозького ладу й зневажає „сіромах", здебільшого „презельныхъ пьяницъ, которые не имѣютъ ни скота, ни лошадей, ниже на плечахъ платья, и чрезъ то

---

[1]) А. А. Андріевскій. Запорожскіе выборы и порядки половины XVIII в. К. Стар. 1883, т. VI, 127—8. Сен. Арх., т. VI, ст. 128—129, т. VII, стор. 527.

[2]) К. Центр. Архів давн. акт. с. № 9139. А. А. Андріевскій. Матер., 139—40 (Зап. Од. Общ., т. XIV, 421—3). Сен. Арх., VII, 205.

[3]) К. Центр. Арх. Давн. Акт. с. № 9128 й 9102. А. А. Андріевскій. Матер., ст. 141—2 (Зап. Од. Общ., XIV, ст. 423—4). Сенатск. Арх., т. II. 270, 278.

[4]) А. А. Андріевскій. Комиссія для разбора взаимныхъ претензій татаръ и запорожцевъ, Чтенія Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца, кн. IX, стор. 42—65.

[5]) К. Центр. Арх. Давн. Акт., д. № 9135, 9136. Ф. Туманскій. Россійскій Магазинъ, ч. I, СПБ. 1792, стор. 187. А. А. Андріевскій. Запорожскіе выборные порядки, К. Стар. 1883, т. VI, 131—5. Його-ж. Матеріалы, стор. 175—9 (Зап. Од. Общ., XIV, 457—61). Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1779—84 (надруковано з деякими одмінами).

зиму валяются въ куреняхъ до весенняго времени". Перед виборами, починаючи від Різдва, кошовий отаман Яким Ігнатович, військовий писар Андрій Миргородський та суддя Микита Санбика безперестанку частували їх горілкою та медом, а отаман „для приласканія казаковъ" роздав горілки більш як на 100 карбованців; пиячили так, що двоє від пияцтва навіть померло; тоді з наказу отаманового льохи з горілкою було запечатано. На день виборів, 1-го січня, коли зійшлися в коло, п'яна голота зчинила справжню бійку, од якої ледві вратувалися з пом'ятими ребрами отаман і старшина. Другого дня — 2-го січня — сталося те самісіньке, що було й першого дня: так само галасував натовп сіромах і в наслідок того, обібраних напередодні суддю Богацька й осавула Давида скинуто й натомість обібрано за суддю Водолагу, а на осавула п'яного козака, що „не мав на собі одежі". Усе закінчилося страшенною бійкою, що в ній побито декотрих курінних отаманів, а отамани, і собі „битьемъ палками и всякими увѣщаніями старались отвратить сихъ сиромахъ" од заколоту й наміру розруйнувати базар.

Третього січня знов зібравсь сход і вирішив: суддею бути раніш обібраному Богацькові, осавулом — Петрові Давидові, а иншим урядовцям всім бути тим, котрих давніш обібрано, „кои до сего были" [1]).

Так освітлює справу Нікіфоров. Дуже цікаві міркування О. О. Андрієвського, ніби інформатор, а може й автор цього опису був Петро Чернявський, що був з його раніш військовий писар, людина близька до Нікіфорова [2]). Покійний дослідник зробив цей висновок, ґрунтуючися на тому, що поміж справами Київського Губ. Правління знайшлася секретна записка від того-таки Чернявського на височайше ім'я. У записці тій він доводив, начеб-то „безперемѣнного кошевого атамана" мати краще, як його переобирати, і запевняв, буцім-то так само гадають і „старі", доручивши йому написати отаке прохання й прикласти до нього печатку; тільки-ж під остатню хвилину „старі" злякалися „простого люду". На довід він подає оповідання про те, що підчас виборів року 1739 обібраного кошового отамана Якова Тукала „забито до смерти", а року 1749 „великое и богомерзкое смятеніе учинили" і отаман та старшина од юрби ховалися по коморах [3]). В иншому місці записки Чернявський пише, що „и въ древнихъ лѣтахъ въ войску запорожскомъ до гетмана Хмельницкого и въ правленіе его и послѣ его смерти безперемѣнные кошевые имѣлись"... і „выборъ тотъ бывалъ отъ куренныхъ атамановъ и отъ знатныхъ заслуженныхъ казаковъ" [4])... Окрім цієї записки на „височайше"

[1]) А. А. Андріевскій. Запорожскіе выборы, К. Стар., 1883, т. VI, ст. 134—5.

[2]) Взагалі писар Чернявський, як це можна помітити з матеріялів, охоче „інформував" московський уряд про питання внутрішнього життя Запорожжя, надаючи цим інформаціям риски зовсім не корисні для запорозців. Напр. — Сен. Арх., т. VIII, ст. 60, 117—8, 125—8.

[3]) А. А. Андріевскій. Запорожск. выборы, К. Стар., 1883, VI, ст. 136—7.

[4]) К. Центр. Арх. Давн. Акт., с. № 9135. А. А. Андріевскій. Матеріалы для ист. ю.-р. края, ст. 181 (Зап. Од. Общ., т. XIV, 463).

ім'я, збереглася ціла низка листів од Чернявського до підполковника Олексія Глєбова, де він просить сховати його записку як таємницю й запитує про її долю. Усе це, як гадає О. О. Андріевський, позбавляє довіри оповідання Чернявського й Нікіфорова про події підчас виборів 1749 року [1]). Ми побачимо, що тут він не правий. Цікаво, що хоч Сенат року 1744 вже був відмовив йому, генерал-губернатор Леонтьєв, ґрунтуючися вже на записці Чернявського й опису Нікіфорова [2]) знову вдається до Сенату, прохаючи замінити обрану старшину в Січі призначеною. Але Сенат знов в указі од 29 травня 1749 року не тільки одкинув його пропозицію, ба навіть звелів наперед „о томъ въ правительствующій сенатъ не писать и тѣмъ напрасно не утруждать" [3]).

Року 1750 Чернявський знов пише на височайше ім'я, описує вибори року 1750 і повідомляє, що „подлый и злодѣйственный народъ... кошового Якима Малого, съ ранга отставивъ, въ смерть убить намѣревался за то, что онъ, Малый, по высочайшимъ Е. И. В. указамъ за чинимые ими продерзости безъ упущенія штрафовалъ", і прохає „погибшему сему народу, яко безъ пастыря овцамъ, явить свою высочайшую милость — наградить безперемѣннымъ кошевымъ атаманомъ" [4]). Він загрожував, що инакше, за прикладом „злодѣйственного народа и прочіе казаки разсвирѣпѣютъ" [5]).

24 листопаду року 1750 М. І. Леонтьєв пише до Колегії Чужоземних Справ величеньке міркування ...„какимъ найлучшимъ способомъ запорожскихъ казаковъ отъ воровства и иныхъ дерзостей и своевольствъ воздержать и добрый порядокъ въ сѣчи учредить". Міркування ці взагалі полягали, як і давніш, у тому, що треба мати незмінного отамана й старшину, а „подлого народа" ...„отнюдь къ тѣмъ выборамъ не допускать", голосів од них не відбирати й переду їм на цих виборах не давати" [6]).

Ці проєкти Леонтьєва дуже цікаві; нехай Сенат і одкинув їх, але-ж їх не було забуто, як здебільшого забувають проєкти, що їх визнано за несвоєчасні.

---

[1]) А. А. Андріевскій. Зап. выборы, К. Стар., 1883, т. VI, 138.

[2]) У своїому рапорті Нікіфоров, між иншим, писав так: „находящійся де нынѣ при войскѣ... кошевой Акимъ Ігнатовичъ и бывшій кошевой... Василій Сычъ, да бывшій писаремъ Алексѣй Вербицкій, куренный атаманъ Калниболотскій, какъ есть первые тамъ люди,... секретно ему, Н-ву, говорили, что ежели кошевой атаманъ, такъ и судья пожалованы были отъ Е. И. В., или отъ пр. сената, а куренные атаманы отъ высокого генералитета, то бъ при войскѣ... лучшій былъ бы порядокъ и своевольные казаки, боясь своей у ч р е ж д е н н о й старшины (кои не ими в ы б р а н ы) отъ воровства и злодѣйства конечно бы унялись и имѣли бы страхъ и послушаніе". С е н. А р х., т. VII, ст. 528.

[3]) А А. Андріевскій. Запор. выборы, К. Стар., 1883, т. VI, ст. 138. Й о г о - ж — Матеріали, ст. 179—80. Зап. Од. Общ., т. XIV, 461—2). Й о г о - ж — Матеріали, Зап. Од. Общ., т. XVII, 127. С е н. А р х., т. VII, 528—30.

[4]) Й о г о - ж. Матеріали, ст. 183—6. (Зап. Одес. Общ. т. XIV, 465—8). Й о г о - ж. Выборы, К. Стар. 1883, VI, 138. Чернявський пише про те саме 19 та 30 травня М. І. Леонтьеву. А. А. Андріевскій. Матеріалы, 187—9 (Зап. Од. Общ. 469—70).

[5]) С е н а т с к. А р х. т. VIII, ст. 60 та 117—8.

[6]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, 196—7. (Зап. Од. Общ. XIV, 478—9).

19 липня року 1753 видано височ. грамоту, що забороняла Кошеві Запорозькому свавільно обирати старшину та отамана [1]). Цікаво, що наказа в життя Запорожжя не переведено і за нього почалася довга та важка боротьба, бо запорозці уперто вважали за своє право що-року обирати старшину.

1 січня року 1755 обрано за отамана Григора Федорова-Лантуха, замість Якима Ігнатовича. Гетьман уважав, що цим обранням військо порушило найвищого наказа й пропонував імператриці Федорова з посади скинути, та й „безъ истязанія и штрафа не оставить", а за отамана настановити знов Ігнатовича [2]). Тільки-ж пропозиція його не здобула бажаної відповіди.

Цікаво, що того-таки 1755 року, представники від московського уряду спробували були инакше зломити самоврядування Запорожжя: вони почали шукати допомоги в самого козацтва, та й сперлися на класову різнь, і цей шлях виявився за кращий.

5 січня року 1756 Василь Кирилович Федцов, секунд-майор, що був за коменданта в Новосіченському ретраншементі удавсь до Київської Губерської Канцелярії, докладно оповідаючи за події, що сталися перед виборами кошового отамана й старшини наприкінці грудня року 1755. Цее його повідомлення з деякими змінами відіслано, як донесіння Канцелярії до Колегії Чужоземних Справ.

А повідомляв Федцов ось про що: одержавши інструкцію від К. Губ. Канцелярії з 19-ма пунктами (!), що в ній йому наказано таємно наодинці переговорити про те, як-би кращий у війську запорозькім лад установити, щоб кошові й курінні отамани, старшини й військовий писар були незмінні, він найперше 10-го грудня, пішов на кватиру голови січових церков, єроманаха Теодорита. Той, поговоривши з ним, обіцявсь йому, Федцову, обережно, дізнатися, чи бажає теперішній кошовий отаман, Григор Федорів, бути і на далі кошовим. 13 грудня єроманах Теодорит уже мав змогу насамоті переговорити з Федцовим і той повинився йому, що „охотою быть безсмѣнно не желаетъ, но по волѣ Е. И. В. указу готовъ быть сколько его возможности будетъ". Він звелів йому запитати в Федцова, чи немає про те відповідного указу й прохав Федцова прийти до нього переговорити. 17-го грудня Федцов був у кошового отамана й з ним „тайнымъ образомъ на единѣ говорилъ". Підчас розмови виявилося, що вже не раз з Київської Губерської Канцелярії надсилано укази і ордері про те, щоб старшина була незмінна, тільки-ж читають ці укази не перед виборами, а як одержать їх, і, виходить, що прийнявши до відома, здають в архів, а коли збираються на вибори, то за укази вже й не згадують. Тоді Федорів висловив побажання, що непогано було-б вагу указу на зборах піднести, призначивши на них московського офіцера з командою чоловіка з 40 салдатів з київської залоги чи з будь-якого драгунського

[1]) П. П. Короленко. Матеріалы по исторіи войска Запорожскаго. Сборн. Харьк. Истор.-Фил. Общ. IX, ст. 143. Центр. Істор. Архів у Харкові, опис Чернігівськ. справ, № 1827).

[2]) П. П. Короленко. Op. cit, ст. 144—145.

полку. Салдати й офіцери ландміліцьких полків для цього не придатні, бо „оные имъ не страшны, потому что многое время уже стоятъ и какъ де ихъ командиры, такъ и драгуны со многими подлыми и сиромахами знаются". Варту треба приставити до домівки старого кошового й тільки-що обібраного і вона-ж вартуватиме їх, як підуть додому 1-го січня після обрання. Що-ж до вступу в Січ постійного війська, то отаман не радив цього робити, бо „подлые сиромахи" будуть гадати, що кошовий прохав надіслати військо, знов-же й степом не легко великій частині пройти непомітно, а як підуть чутки про рух війська, то „могутъ атаману вредъ учинить". Найкраще було-б використати, як варту, тую команду, що він, кошовий отаман, прохав К. Губерську Канцелярію вирядити для охорони гамазей. До цього він дуже жалкував, що наближається 1-ше січня і немає надії, що команда прийде до цього дня.

На 22 грудня вони знов умовилися побачитися й переговорити в отамановій кватирі. Отаман скаржився Федцову, що на нього сіромахи лютують, бо „присланнымъ указамъ исполненіе чинитъ неотмѣнное и что 300 лошадей забранныхъ изъ Крыма гайдамаками отдалъ въ Крымъ, а прежде отдачи не было, и гайдамакъ и злодѣевъ въ Глуховъ отсылаетъ". У відповідь на це Федцов його заспокоїв, що за вчасне виконання указів він дістане „наймилостивішу" ласку, що її вже дано отаманові війська Донського. Підчас цієї розмови Федцов порадив йому закликати на пораду й писаря військового, Дмитра Романовського, і наперед „думати їм утрьох: йому, кошовому отаманові, писареві й єроманаху про те, як полагодити життя в Січі. Отаман пристав на це тим охітніш, що вже якось мав секретні стосунки з Романовським, коли „отправленіе въ Крымъ чинили" (щоб розвідати настрій серед козацтва, що залишилося в Криму).

Далі побачилися вони 24 грудня; після служби Божої, у кошового зібрались єроманах, писар і видатні курінні отамани. Тут, між иншим, Федцов удавсь до лікаря, прохаючи пустити йому кров. На це писар Романовський одказав, що „въ войскѣ запорожскомъ ненадобно кровь метать, но есть де у насъ сиромахи весьма мастерски 1-го числа генваря кровь спускаютъ хорошо; что и понынѣ бывшой кошовой отаманъ Якимъ Игнатовичъ отъ той крови кашляетъ, какъ его при смѣнѣ сиромахи подчивали, зачѣмъ де и впредь кошевымъ быть не хочетъ". Федцов на це одказав, що можна такі лихі вчинки, що їм чи є приклад у цілому світі, припинити. Усеньке лихо через те, що бояться сіромах, одні „боясь того, чтобъ на перемѣнѣ не быти избиты — всѣхъ сиромахъ пьяными поятъ, а другіе желаютъ чтобы власть получить — поятъ же, и потому они каждый день пьяны и въ такомъ де случаѣ они ихъ не почитаютъ". Перейшовши далі до указів та ордерів, раніш надісланих до Січи, про те, щоб старшина була незмінна, Федцов почав улесливо казати про те, що, мовляв, „съ нихъ той воли не снимается, когда надобно кого смѣнить, то надлежитъ его непорядки прежде объявить, а потомъ при сходкѣ всѣмъ в согласіи судящимъ и будущаго атамана другого выбрать и то-

не дракою, а подлымъ сиромахамъ до того дѣла нѣтъ да и знать имъ о томъ давать не надлежитъ, но только послѣ имъ объявить, что такой-то чинъ или два перемѣнены". Про всякий випадок, днів за двоє перед зміною, треба всі шинки позачиняти і трунків нікому ні в якому разі, а ні за готові гроші а ні в набір не продавати. На день зборів треба було-б тим, що зібралися, почитати укази та ордері й об'явити реєстр осіб, кого „въ какую должность надлежитъ, сама себе старшина и куренные атаманы выбрали". Усі зібрані на це пристали й сказали майорові Федцову, що „въ силѣ прежнихъ указовъ и ордеровъ непремѣнно исполненіе учинено будетъ".

26-го грудня Федцов довідавсь од капрала Кулікова, що всі курінні й базарні отамани сидять у колишнього кошового отамана Якима Ігнатовича; туди-ж пішов і він. Тамечки він увесь час запевняв їх „въ той же силѣ" і „черезъ многіе рѣчи всѣ склонны ему, мазору, оказывались", він їх покликав до себе й добре переконував, щоб добрий лад учинити підчас їхньої зміни.

28-го грудня всеньку старшину з кошовим отаманом, а також майора Федцова закликано було до ероманаха, де й обмірковувано справу; всі погоджувалися з пропозицією Федцова й вирішили улаштувати 31-го грудня зібрання всіх курінних отаманів і старшини, куди надійде й майор Федцов, і там прочитають укази й ордері про незмінність кошового й старшини. Про це складено повідомлення, написане рукою військового писаря, а переписав його набіло він, Федцов, й одіслано кошовому отаманові. Коли прочитали це повідомлення й ордері на зібранні, всі одноголосно казали, що вони, мовляв, не йдуть проти указів і ордерів і згідно з указами зміняти старшину не мусять, шинки й льохи позапечатували й ухвалили: цього 1756 року січня 1-го дня, щоб не об'являючи звичайним козакам і сіромахам, перед годиною дня таку сходку скликати й обібрати тільки суддю та осавула, через те, що кошовому не подобаються, а кошового отамана й писаря не зміняти. Але виявилось, що о півдні „подлые сиромахи", „у которыхъ уповательно заготовлено было прежде вино", вже були п'яні. Вони відняли військові котли й заходилися бити на ґвалт, через що всі зібрались, тільки-ж курінні отамани були в згоді й не дали сіромахам нічого лихого вчинити й як на зборах вирішили, так і зробили [1]).

Такий загальними рисами зміст величенької записки, що її надіслано 5-го січня, а одержано в Київській Губерській Канцелярії 23-го січня 1756 року й одіслано до Колегії Чужоземних Справ.

У цій записці цікаві такі пункти: по-перше, ми помічаємо, що наступник ген.-губ. Леонтьєва уперто намагається скасувати змінність кошового та иншої старшини; дарма що Сенат на це свого часу не пристав, [2])

[1]) К. Центр. Архів. Давн. Акт., с., № 6377, арк. 13—21.

[2]) З 1753 р. по 1758 за губернатора правив віце-губерн. генер.-м. Іван Костюрін, кол. обер-комендант. В. И. Щербина. Кіевскіе воеводы и генер.-губернаторы. Чтенія Ист. Общ. Нестора Лѣтописца, кн. IV, стор. 140, 145.

од імени Канцелярії пишеться комендантові Новосіченського ретраншемента інструкція з вимогою домагатися цієї реформи.

По-друге й це є найголовніше—з докладного щоденного запису подій ми бачимо, що в змові брала участь мало не вся старшина: безумовно був прихильний до реформи кошовий отаман Федорів, писар Романовський, більшість курінних отаманів, і ероманах Теодорит. Отже, зверхній шар січового суспільства ладен був зректися права що-року міняти отамана. Надзвичайно характерні підчас цих пересправ аргументи Федцова за реформу—зректися що-року права змінювати старшину ще не визначає зректися виборчих прав,—бо, мовляв, завсіди можна скинути отамана винного, коли провину його доведено. Документ цей, в звязку з відомою вже нам з праці О. А. Андрієвського ролею писаря Чернявського у пересправах з старшиною року 1749, дає деякі підстави ось для якого висновку: в кошу запорозькім зростала класова диференціяція: „подлые сиромахи" захищали змінність старшини, свідомо чи несвідомо відчуваючи в ній гарантію незалежности запорозьких вільностей [1]). Кошова старшина де-далі більш відходить од сиромах: побоюючися бурхливих ексцесів, що вони повторюються що-року й що жертвою їх були отамани Яким Малий та Яким Ігнатович, намагаються затримати колись набуту владу в своїх руках, ладні перейти до незмінности, инакше кажучи, до довічних виборчих посад. Ясно, що од цієї незмінности вигравав московський уряд, бо йому легше було діяти й впливати на певну одиницю, ніж мати що-року справу з різними особами. Але характерна в цій справі роля московського уряду: у запорозькім кошу він цілком стає на допомогу вищій владущій верстві, цілком одсуваючи від участи в обранні „простих сіромах". А втім ми знаємо, що чинив той самий уряд більш-менш за тих самих років що-до української старшини на Гетьманщині: там він допомагав класовому роз'єднанню, захищаючи простий люд од кривд старшинських [2]).

Цікаво, що тепер року 1755 до ідеї незмінности кошового отамана поставилися у Петербурзі не так, як зустріли року 1742 проєкт М. І. Леонтьєва: це відзначає лист депутатів од Січи, що мешкали в столиці й домагалися вирішити суперечки з приводу землі. Вони 9 лютого писали ось що: „за перемѣну въ Кошѣ командира такъ стараются, чтобы по ихъ неотмѣнно было, ежели по посланнымъ повелѣніямъ передъ симъ еще де не послушаютъ, то усильно сдѣлаютъ, и пошлютъ гнѣвъ не малый на

[1]) Д. И. Эварницкій. Выборы старшины. Очерки, ст. 77. Н. Быковъ. Земское Запорожье. Лѣтопись Екатеринославск. Учен. Арх. Ком. I, 95—100. М. Н. Покровскій. Исторія Россіи, т. III, ст. 34—36.

Справа К. Центр. Архіву Давн. Актів, № 6377, що зміст її ми подали, спростовує думку О. А. Андрієвського про „лживость" оповідань Чернявського та Нікіфорова про те, що старшина згоджувалася звести вибори (К Стар., 1883, кн. VI, ст. 138).

[2]) С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи. кн. IV, стор. 831. М. П. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи. Genéve. 1881, стор. 30. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України. К. 1911, стор. 440—3. Н. П. Василенко. Павло Полуботок. Україна, 1925, кн. 6, стор. 106—108.

всѣхъ, чего къ себѣ не допуская, совѣтуютъ мнѣ добрые люди учинить таковы резоны жъ отъ всего войска представить". На це запорозькі депутати відповідали, що вони прохають дозволити обирати отамана згідно з попередніми вільностями, хоча-б зазначаючи час, до якого йому бути, й після того зміняти „чесно і без забивства", бо „непеременному быть всегда въ такомъ вольномъ войскѣ, а особливо по простотѣ своей незнающему гдѣ и какъ за излишніе его поступки и обиды просить, весьма трудно и не малою обидою для войска будетъ" [1]).

Депутати, сидючи в Петербурзі, одрізані од Запорожжя, не знали мабуть, що там агітація сек.-майора Федцова мала свої наслідки. Про це свідчить рапорт од кошового отамана до Гетьмана од 7-го травня року 1756, де він пише, що на підставі височайшого веління, отамани курінні вирішили 5-го лютого: „опредѣляемыхъ въ кошевые отаманы не только въ годъ или два, або въ три отъ званія кошевского не отставлять, но и по десять либо и болѣе въ томъ званіи безъ смѣны быть, поты не станетъ безвинно войску каковыхъ либо въ якомъ случаѣ обидъ причинять. Ежели же что кошевой по излишеству взщнетъ, то онъ въ сходкѣ отъ кошевого званія отставленъ будетъ, а въ общее войсковое собраніе (раду), здревле установленное, допускаемъ не будетъ". На жаль, О. А. Скальковський, своїм звичаєм, не зазначає, звідки він цього документа узяв. Цікаво, що він, здається, не знаючи про пересправи, які перед цим тривали в Січі, як це видно нам з документів Київськ. Центр. Архіву, не з'ясував собі значіння цього рапорту кошового отамана; він упереджає його застереженням, що з рапорту видно, що двір Російський бажає, як не припинити зовсім ці щорічні віча чи вибори, то принаймні щоб їх стверджував Гетьман. Тале-ж, мабуть, небезпечно було порушувати звичай війська, коли ми маємо з приводу цього ще й рапорт од кошового. А втім, він сам додає до нього: „на підставі цього вироку Петро Калнишевський мало не 10 років, без перерви, був кошовим отаманом" [2]).

Користуючися з матеріялів, що за їх, як можна помітити, Скальковський не знав, ми з поданого у нього рапорту Григора Федорова-Лантуха зробимо инші висновки: по-перше з нього видно „таємні, на самоті, розмови", що їх мав Федцов з запорозькою старшиною, мали цілковитий успіх: допіру обрана чи правдивіш, допіру затверджена, старшина зробила все, чого домагавсь московський уряд: ухвалила, навіть мало не тими самими висловами, що їх підказував Федцов, щоб отаман виконував свої обов'язки без строку, щоб змінювано його тільки, коли він порушить закони, учинить кривди, то-що. По-друге—не менш важлива ухвала—як ми бачимо „подлыхъ сиромахъ" усунено од виборів; обирає й скидає зібрання курінних отаманів і старшини. Отже, за 20 років перед кінцем Січи зламано демократичний принцип обирання отаманів і справу цю передано до рук найвищої верстви—старшини.

[1]) П. А. Ивановъ. Матеріалы по исторіи Запорожья. Зап. Од. Общ., т. XX, стор. 97—98.

[2]) А. А. Скальковскій. Исторія Нов. Сѣчи т. I, 64–5.

Далі протягом 10 років ми бачимо, що борються двоє принципів: старшина намагається щоб виборчі посади лишилися незмінні, а „сиромахи“ вперто домагаються давньої, традиційної зміни.

Боротьба ця помітна вже з реєстру кошових отаманів протягом 20 років [1]). Року 1755 за кошового отамана був Григор Федорів-Лантух, що перевів реформу й не переобраний, як здається (це можна вивести з оповідання Федцова), залишивсь на 1756-ий рік. Цікавий епізод з того-ж-таки року: 24-го червня зібрання отаманів ухвалило бути кошовим отаманом Федорову, як і давніш, але того-ж дня зібралася рада й скинула отамана з суддею й обібрала замість їх за отамана Федора Шкуру, а суддею Василя Кишенського. „По утишеніи, паки собрались отаманы, ему, кошевому и старшинѣ опредѣлили быть по прежнему, а оныхъ Шкуру и Кишенского арестовать“. Про це тільки 8-го листопаду отаман Федорів сповістив Гетьмана, що звелів Шкуру та Кишенського за вартою приставити до Глухова, а військові дав найсуворіший наказ: надалі „таковыхъ продерзостей... не описався и не испросивши на то дозволенія, отъ ихъ чиновъ (отамана та старшину) отставлять... самовольно отнюдь не дерзали, опасаясь Высочайшаго Е. И. В. гнѣва и тяжкаго наказанія“ [2]).

Цей рік — 1756-й — був для Федорова нещасливий. Обвинувачуючи в тому, що він потурав гайдамакам, його викликали на суд до Глухова й пустили тільки 1757-го року, передавши всеньку справу „волі Божій“ [3]). Підчас його підсудности посада кошового отамана „вручена была“ Данилові Гладкому, — пише О. Скальковський [4]). Природньо запитати: як зрозуміти „была вручена“ — чи не визначає це, що Федорова усунуто й обібрано Гладкого? Проте року 1758 кошовий Федоров повернувсь з Глухова і знов став кошовим [5]). Року 1759 зчинилася колотнеча: гайдамаки, що їм пробачили, підбурили юрбу проти Федорова й домагалися його скинути; коли-ж старі, заслужені військові й полкові старшини почали цьому заперечувати, п'яна юрба кинулася на їх, била їх і ледві не позбавила життя. Федорів зріксь і було обрано Олексу Білецького. Цікаво, що задовго перед цим старшина, з Федоровим на чолі, скаржилася була Гетьманові на те, ніби йде поговір, що 1 січня буде зміна „вопреки приказамъ“, та прохала допомоги від Гетьмана [6]). Вибір Білецького був дуже невдалий, року 1760 його та суддю Сохацького Гетьман скинув з посади, переважно за те, що вони не досить рішучо боролися проти гайдамаків „и за прочіе многіе непорядки“ [7]). Року 1761 знов бачимо за отамана Гри-

[1]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 142—44. Його-ж: Архивные матеріалы для исторіи Запорожья. К. Стар. 1886, т. XV, стор. 528—30. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, додат. ст. 327.

[2]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 142—4.

[3]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 233. А. А. Скальковскій. Ист. Н. С., т. II, ст. 155.

[4]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 154, 169. [5]) Там-же, ст. 154—5.

[6]) Центр. Істор. Архів. у Харкові. Черніг. справи, № 24143.

[7]) П. Короленко. Матеріалы для истор. войска Запорожск. Сборн. Харьк. Историко-филол. Общ., т. IX, стор. 163, 168.

гора Федорова. Цього року, здається, вперше отаман з старшиною дають підписку охороняти „добрый порядокъ“ у війську та „послушаніе“. Вони таємно прохали в Гетьмана надіслати до Січи офіцерів, щоб ті були присутні, коли вони даватимуть цю підписку, та взагалі допомагали охороняти порядок [1]). Підписка ця викликала обурення проти Федорова, з курінними отаманами Тараном та Гардовим на чолі; зібрання отаманів ухвалило скарати бунтарів на горло, але старшина не насмілилася виконати вирок, та й надіслала їх до Глухова. Цікаво, що Гетьман вирока не затвердив, та й повернув їх до Січи з наказом скарати їх киями [2]).

Від року 1763 бачимо нову людину за отамана — Петра Калнишевського, але прийдешнього року гурток сіромах його скинув, обібравши натомість Григора Федорова. Як видко, протягом цього року відбувалася боротьба впливів двох кошових, Федорова та Калнишевського, і року 1764 Федорів зріксь. Коли Калнишевського не було (він був у Петербурзі у депутації), обрано старого, слабого Пилипа Федорова, але другого року обрано Калнишевського, що й залишавсь кошовим аж до кінця Січи [3]).

Це обрання викликало велике незавдоволення в уряді: згідно з петицією про цю зміну від Малоросійської Колегії, імператриця найвищою грамотою звеліла — отаманів Пилипа Федорова та Петра Калнишевського, що їх обрано свавільно, скинути, а кошовим бути Григорові Федорову, бо його раніш було затверджено. Але це було тимчасово, аж поки Калнишевський сам приїхав до Петербургу, і, здається був затверджений на посаді отамана [4]).

З цього переліку отаманів можна бачити, що протягом 10-тьох років підчас обрання старшини боротьба відбувалася поміж двома течіями: хоча старшина і не мала змоги подолати давню традицію одразу, дарма що мала в розпорядженні й ордері від уряду, знов-же й ухвалу 5-го лютого 1756-го року, все-ж вона мала перевагу, обираючи кошовим отаманом, нехай і через рік, свого прибічника Григора Федорова. На зміну йому йде Петро Калнишевський, теж прибічник старшини. Цікаво підкреслити такі факти: як бачимо, Григор Федорів увесь час свого отаманування ставивсь прихильно до московського уряду і шукав допомоги в московського війська проти запорозької сіроми. Так само ставився

---

[1]) П. П. Короленко. Матеріалы, ст. 163, 172.

[2]) П. П. Короленко. Матеріалы, ст. 173, 174. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, ст. 188—9.

[3]) В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ Кальнышевскій, Лѣтопись Екатериносл. Уч. Арх. Ком., в. I, ст. 24.

Про Калнишевського: П. С. Ефименко. Кальнышевскій, послѣдній кошевой атаманъ Запорожской Сѣчи. Р. Стар. 1875, кн. XI. Г. Б. Ко дню столѣтія кончины послѣдняго, кошевого войска запорожскаго, Петра Кальнишевскаго. К. Стар. 1903, т. LXXXIII ст. 203—207. Д. И. Эварницкій. Архивн. мат. К. Стар. 1886, т. XV, ст. 530—37. Ф. Н. Родина Кальнышевскаго. К. Стар. 1892, т. XXXVII, ст. 249—77.

[4]) П. П. Короленко. Матеріалы, стор. 176—180.

й Петро Калнишевський [1]). Отже, політика, що намагалася відокремити інтереси старшини та сіромах, мала бажані наслідки.

Разом із тим можна зазначити, що й уряд не має певного погляду на питання — чи мають право запорозці обирати й скидати самохіть старшину? З одного боку ми бачимо, що хоч як там адміністрація вимагає, знов-же супроти ухвали на зібранні 5-го лютого року 1756, але обрання існують. І ніби уряд сам не певний — чи має він право домагатися, щоб старшина була незмінна: отож 31 липня року 1761 Сенат, здобувши повідомлення з Військової Колегії про те, що клопотами старшини запорозької, надто-ж писаря Чугуєвця, військова міць Запорожжя у доброму стані й побоювання, що підчас зміни старшини стан цей буде втрачено, пише до Гетьмана так: ...„буде ....оставленіе запорожской старшины и писаря Чугуевца не противны ихъ запорожскому обыкновенію: ...учинить свое опредѣленіе“ [2]). А коли року 1764, як зріксь Григор Федорів, обрали за кошового Пилипа Федорова, той-таки Сенат запитує в Гетьмана: на підставі чого обрання це відбулося проти „височайшої“ грамоти [3]).

Одночасно, здається, гадали й так, що розпорядок обрання змінено; в анонімній записці, що її надрукував О. М. Лазаревський (він датував її добою першої турецької війни), невідомий автор так каже про запорозький лад: „начальникъ у нихъ кошевой атаманъ... зависящій отъ общественнаго выбора, однакожъ, нынѣ сей выборъ согласіемъ старшины пресѣкся“ [4]).

---

[1]) А. А. Андріевскій. Реляція К. генералъ-губернатора за 1768 и 1769 года. Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора Лѣтописца, кн. VII, стор. 160—163. Тут у реляції сек.-м. Воейкова приведено таке бажання отаманове, з приводу бійки, що вчинили 1 січня 1769 року сіромахи. Він казав, що „по бывшему отъ сиромахъ взволнованію онъ крайне необходимымъ признаваетъ имѣть въ Сѣчи для своего подкрѣпленія и ободренія благонамѣренныхъ казаковъ, нѣсколько регулярнаго войска, при которомъ онъ гораздо смѣлѣе и поважнѣе поступить бы могъ не только в сысканіяхъ, но и въ строжайшемъ по ихъ воинскимъ обрядамъ наказаніи зачинщикамъ бывшаго бунта, ибо такихъ злодѣевъ, особливо по нынѣшнимъ обстоятельствамъ безъ упущенія времени наказать и совсѣмъ искоренить должно“. Ст. 163. П. С. Ефименко. Кальнышевскій, послѣдній кошевой Запор. Сѣчи. Русск. Стар. 1875, кн. XI, ст. 409.

[2]) Сенатск. Арх., т. XII, стор. 83—84.

[3]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матеріаловъ, ст. 199—200. З приводу цього питання П. А. Іванов зауважав, що „мабуть було видано височайшого указа (з повним змістом його я не мав змоги ознайомитися, бо не знаю, де його надруковано, коли й надруковано ще?) про зміну порядку обирати старшину, але старий розпорядок тривав у Запорозькій Січі до кінця її, а після того свято зберегався в Задунайській Січі (Мат. по ист. запор., Зап. Од. Общ., т. XX, ст. 72).

[4]) А. М. Лазаревскій. Запорожье в концѣ XVШ в. К. Стар. 1889, т. XXVII. ст. 632 (передр. з „Архива историческихъ и практическихъ свѣдѣній относящихся до Россіи“, СПБ. 1861, кн. II, але він не знав, що було ще одно видання під назвою „Примѣчаніе о запорожцахъ“ въ „Памятникахъ новой русской исторіи“ В. Каширова СПБ 1872, т. II, відд. „Матеріалы для исторіи паденія Запорожской Сѣчи“, ст. 298).

Характеристично уявив відношення до цієї справи автор „Краткаго историческаго описанія о Малой Россіи“; він казав так: „Первый приступ Государыня изъявила, чтобъ кошевой атаманъ былъ безперемѣннымъ, но казаки, хотя и повиновалися сему указу, однако

Виходить, і в другім, що ми його торкнулися, питанні, про автономію війська запорозького ми маємо змогу помітити рік перелому 1756-ий, коли старшина принципово зреклася своїх прав на військовій раді що-року обирати й скидати старшину, визнала незмінність її без „провини", зміну-ж саму з рук сіромах та „подлыхъ людей" передала до рук зібрання старшин.

Та життя було міцніше за принцип, міцніше за бажання старшинські, і 10 років тривала боротьба старшини з сіромахами.

V.

Отак було аж доти, доки скасовано Нову Сербію й встановлено Новоросійську губерню. Гніт стискав вільності щільніш і щільніш, охоплюючи найрізноманітніші сторони життя. Поруч боротьби за самоврядування й землю відбувається боротьба й за торговельні права та привілеї.

Ми не казатимемо довго про те, яку вагу мав торг для запорозців, що в їхніх руках була найголовніша торговельна річна артерія — Дніпро й низка „шляхів", що з'єднували Україну з Чорномор'ям.

Запорожжя було натуральним пунктом передачі, що через нього відбувавсь транзитний торг Чорномор'я й Півночи, Польщі й України. Заморські вина й бакалія, олива, ладан, зброя, порох, олово, сукно, бавовняні й шовкові тканини, брузументи, сап'ян і багато иншого довожувано до Запорожжя й Запорожжям на Вкраїну з Царгорода, Очакова, Варни. Хутра, шкури, вовна, худоба, коров'яче масло й олія, пшениця, то-що ішли з України Запорожжям і з Запорожжя до Туреччини і далі. Чужоземні судна доходили аж до Підпільної, де була затока; як повідомляє кошовий отаман Січи року 1747, суден таких припливало до Січи по 5, і по 10, коли не рахувати дрібних, каботажних, а їх було більше [1]). Усі вони приходили „безмитно й безданно". У Чорне море випливали й запорозькі дуби.

Торг з Кримом мав не менш значне місце. Торговельні валки йшли Мурравським, Ізюмським та Калміуським шляхом; з Криму йшли вина, сап'ян, горіхи, шовкові тканини, верблюди, до Криму — хліб, тютюн, полотно, хутра, залізо, шкура [2]). Але довозили переважно сіль. Торг сіллю утворив цілу класу чумаків, що уяву про них сполучувано з запорозьким козацтвом. Про те, яких розмірів досягав був кримський торг, свідчить сума — 60.000 карбованців сріблом, що на неї, як одзначає московська консульська інформація, кожного літа куповано соли, причому срібло це „тамечки

настоящаго повиновенія, какъ должно начальнику, не оказывали, или давали виды своего полновластія, желали прямо показать себя, что они не уважаютъ повелѣнія своей государыни". Чтенія М. Общ. Ист. и Древ. 1846, кн. 6, стр. 45.

[1]) А. А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, т. I, 215—17.

[2]) Запорожье въ концѣ XVIII вѣка, К. Стар. 1889, т. XXVII, ст. 629. Те-ж саме — Примѣчаніе о запорожцахъ, Памятники новой русской исторіи, т. II, СПБ. 1872, ст. 296. Д. И. Эварницкій. Исторія запор. каз. т. I, ст, 580. Його-ж. Вольности запор. коз. т. I, 218—230.

у Криму й залишається“ [1]). Яке місце в житті Запорожжя займав соляний промисел, бачимо з свідчення запорозького депутата в Комісії 1767-го року. Як він каже, на Запорожжі тисяч з п'ятеро люду живуть з цього промислу, і чимало козаків вивозять що-року по 100 й більше возів соли [2]). Згідно з иншими відомостями, до самої Польщі запорозці вивозили що-року мало не 1 000 волових возів соли [3])

Окрім торгу з півднем Запорожжя торгувало з Заходом, з Польщею, що в ній за головні осередки були Гумань, Корсунь, Торговиця, Лисянка [4]). Везли до Польщі худобу, переважно коней, віск, сало, рибу, хутра, сіль, сир. Торг цей було так добре впоряджено, що не самі тільки запорозці їздили з своїми возами й гуртами до Польщі, ба й польські купці приїздили до Січи.

Товари з-за кордону, разом із здобутками власної землі, постачувано на Вкраїну й Московщину, Муравським, Брилевим, Крюковським, Кримським, Переволочанським, Микитинським, Кизикерменським, або иншими шляхами—або Дніпром [5]).

Вивозили з України: горілку, хліб, лісові матеріяли, конопляне прядиво, сукно, смолу, то-що. Про те, як багато привожувано цих продуктів, свідчить повідомлення отамана Федорова 1756-го року до К. Губерської Канцелярії, що його надіслав він на її запитання — скільки й якого товару що-року провожувано: борошна житнього 10 000 четвертей, пшеничного — 1 000 четв., пшона 5 000 четв., горілки — 500 бочок, меду 1 000 барил, ниток на рибальські сітки — 4 000 арш., полотна й хрящу — 40 000 арш., китайки — 4 000 сувоїв, сукна 4 000 арш., матерій різних — 2 000 арш. Вивозили, згідно з тим самим повідомленням, риби возів четверних 1500, соли таких самих возів 2 000, шкур лисячих та вовчих — 4 000, коней 10 000, худоби 1 000, сала свинячого пудів з 1 000 [6]).

Про те, яке місце належало Запорожжю у торгу з Україною, свідчить така маленька довідка: протягом одного місяця, серпня 1743 року, через

[1]) Д. И. Эварницкій. Сборникъ матер., ст. 203—5.

[2]) А. В. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго. Зап. Од. Общ. Истор. и Древн., т. XXXI, ст. 361—3. Сборн. Имп. Истор. Общ. т. VШ, 207.

Щоб уявити собі значіння цієї цифри—5 000 чумаків, треба додати, що, як гадає акад. Д. І. Багалій (Заселення південної України, ст. 32), 1775 року, за часи зруйнування Січи, в Запорожжі було близько 100 000 чоловіків та жінок, або инакше коло 5 відсотків всієї людности жило з соляного промислу. Див. м. инш. Путешествіе акад. Гильденштета. Зап. Од. Общ., т. XI, ст. 225.

[3]) Топографическое описаніе земель, доставшихся по мирному трактату отъ Оттоманской Порты. Зап. Од. Общ. т. VII, ст. 170. А. А. Скальковскій. Опытъ хозяйственной статистики Новороссійскаго края 1853 г. Одесса, ст. 464—77.

[4]) Д. И. Эварницкій. Исторія зап. каз., I, 581. Його-ж. Вольности запор. казаковъ, т. I, 230—32. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. I, стор. 236. Микола Ткаченко. Утворення Нової Сербії. Україна. 1926 р., кн. 2—3, стор. 148—9.

[5]) Д. И. Эварницкій. Истор. Зап. каз., т. I, 583. Його-ж. Вольности запор. каз., т. I, 218—233.

[6]) А. А. Андріевскій. Матеріалы, для ист. ю. р. края, ст. 310. (Зап. Од. Общ., т. XIV, 594). Див. П. П. Короленко. Матеріалы. Сборн. Харьк. Ист.-Фил. Общ., т. IX, стор. 147—150.

Кременчуцьку митницю пройшло всього 584 вози, з України та на Україну. З них — 292 — більш як половина, йшли з Запорожжя, або до Запорожжя [1]).

Як бачимо, не всі речі вивозу були тільки наслідком транзиту. Запорожжя вивозило чимало виробів своєї промисловости, переважно добувної. Як ми були бачили, показне місце займали коні, що їми вславлені були запорозці й що їх вивозили і на Вкраїну, й до Польщі, й у Крим [2]). Про розміри конярства оповідає багато джерел, отож напр. Рондо зазначає, що козаки скрізь і всюди мають по 10 — 20 голів кожен [3]). Не менш розводили і овець [4]). Ще більш речей вивозу постачало рибальство на Дніпрі, Богові, Інгулі та инших ріках, а також коси Озівського моря, що за їх проваджувано таку довгу боротьбу з донцями [5]). Чимало постачало для торгу й полювання на дику звірину [6]).

Мито з купців й оплата перевозу становили головну статтю прибутків коша [7]); отож, напр., року 1688 з самого Переволочно-Мишуринорізького перевозу запорозці мали 12 000 (що-року) [8]), а зовсім невеличкий перевіз у Гарді, де навіть окремого шафаря не було, дав року 1774 за півріччя 850 карб. [9]).

Не говоритимемо про те, як страждав запорозький торг через заходи загального характеру, як наприклад Білградський трактат року 1739, що примусив перевозити товари Чорним морем тільки турецькими суднами, або заборонні укази від Кримського хана, що заваджали торгові [10]). Ми спи-

---

[1]) К. Центр. Арх. Давн. Акт., с. № 288.

[2]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. I, 184, 195. Д. И. Эварницкій. Ист. Зап каз., I, 555—58.

[3]) Н. В. Молчановскій. Англійское извѣстіе 1736 года о запорожцахъ. К. Ст. 1889, т. XXVII, ст. 446.

[4]) Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., 589. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. I, 184. Топографическое описаніе земель, доставш. по мирн. трактату, Зап. Од. Общ., VII, 185.

[5]) Устное повѣствованіе Н. Коржа, Од. 1842, ст. 38. Топографическое описаніе земель, Зап. Од. Общ., т. VII, 182, 185—6. Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., т. I, 560—7. Його-ж, Вольности зап. каз., I, 285—6. А. А. Скальковскій. Опытъ хозяйственной статистики Новор. края, Од. 1853, ст. 401—7. Путешественныя записки Василья Зуева отъ С.-Петербурга до Херсона, СПБ, 1787 г., ст. 227—228. Григ. Надхинъ. Память о Запорожьѣ и о послѣднихъ дняхъ Запор. Сѣчи, Чтенія М. Общ. Ист. и Древн., 1876, кн. III, стор. 128—129.

[6]) Устное повѣствованіе Никиты Коржа, ст. 38. Топографическое описаніе земель, доставшихся по мирному трактату. Зап. Од. Общ. т. VII, ст. 186. Д. И. Эварницкій. Вольности Запорожскихъ казаковъ, т. I, 277—284. Його-ж, Запорожье въ остаткахъ старины, т. II, ст. 122—123. Його-ж: Исторія запорожскихъ казаковъ, т. I, 567.

[7]) Кн. Мышецкій. Исторія о казакахъ запорожскихъ. Од. 1852, стор. 48—50. Г. Ф. Миллеръ. Извѣстія о казакахъ Ежемѣс. Сочиневія. 1760 р., стор. 433—35, 439. А. М. Лазаревскій. Запорожье въ концѣ XVIII в. К. Стар. 1889, т. XXVII, ст. 630. Памятники новой русской исторіи, т. II, ст. 296 Д. И. Эварницкій. Исторія запор. каз., т. I, 588—99.

[8]) Ник. Маркевичъ. Исторія Малороссіи, М. 1842, т. II, ст. 324.

[9]) Д. И. Эварницкій. Ист. зап. каз., I, 601: Його-ж. Вольности запор. казак. т. I, 234—42.

[10]) С. М. Соловьевъ. Исторія Россіи, кн. IV, ст. 1390.

нимось тільки на заходах з ініціятиви московського уряду. Такі були по-перше, одкупа, що дуже перешкоджали торговлі Запорожжя, бо відколи митні прибутки здано на відкуп Шемякінові, запорозькі суда втратили право виходу в Чорне море. З труднощами, допіру року 1759, депутатам коша пощастило, щоб заборону цю було знесено [1]).

Страшенно гальмувала торг з Заходом Нова Сербія, що перерізала один з торговельних шляхів до Польщі. Стосунки з Новою Сербією були такі, що інтенсивних торговельних зносин із нею у запорозців не утворилось [2]).

Року 1753 завдано торгові удара — запроваджено митні податки в Кременчуці й Переволочній. Проти цього почали протестувати запорозці. „Через велике мито, писав Гетьман, той промисел сила козаків мусіла кинути“ [3]). Тільки року 1756 запорозцям пощастило досягти деякого полегшення в цій справі: дозволу довозити безмитно на Запорожжя речі, потрібні для харчування й одежі, й вивозити на Вкраїну й Польщу речі власного виробу й худобу. Але сіль, як инші закордонні товари, не звільнено од мита [4]). Те-ж саме, з деякими подробицями, ствердив указ Сенату 1760-го року, 12 січня [5]), але з обмеженнями — товари привезені безмитно в Січ з Росії не дозволяли „ні в якім разі“ випускати за кордон. Сіль і чужоземні товари обкладувано митом. Сенат остільки не йняв віри чесності запорозців у цьому, що 6-го квітня року 1761 вирішив вирядити окремого „человѣка для развѣдыванія“, чи не провозять „контрабандно“ товарів з турецьких суден в Польщу — й навпаки [6]). Року 1762 заборонено довозити з Польщі вино [7]). Заходи ці Запорожжя вважало за надто прикрі для торгу. Через те Кіш спитувавсь клопотатися, щоб їх було знесено, але даремнісінько. Року 1764 видано нове розпорядження, що ще більш утруднило торг сіллю: як уже зазначено, запорозці одержували платню хлібом і грішми. Гроші видавано срібною монетою, вживаною для торговельних зносин. Року 1764 вирішено цю платню видавати самою міддю, бо срібні гроші пливуть у Крим за сіль і не повертаються [8]). Розпорядження це мало вкрай знищити торг, тільки-ж запорозців ратувало пачкарство, що постачало з України і золоті, і срібні гроші в значній кількості [9]).

---

[1]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I, 219—20. Ф. Д. Николайчикъ. Городъ Кременчукъ. СПБ, 1891, ст. 55—56.

[2]) Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., т. I, ст. 586—7. А. А. Скальковскій— Ист. Нов. С. I, 241.

[3]) Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., т. I, 585. Його-ж. Сборникъ матер., 128—9. А. А. Андріевскій. Матеріалы ст. 310—318 (Зап. Од. Общ., т. XIV, 592—99).

[4]) П. С. З. 28 квітня 1755-го р., 10400, 15 травн. 1755—№ 10404, 18 тр. 1755-го р., № 10408, 31 тр. т. р., № 10.418. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. I, 240, т. II, 176.

[5]) П. С. З. 12 січня 1760 р., № 11024. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С. т. II, ст. 180, 182. Д. И. Эварницкій. Сборн. матер., 162—6. Його-ж: Ист. Зап. каз., т. I, 585.

[6]) Сенатск. Арх. т. XII, ст. 30, 91, 97.

[7]) П. С. З. 16 жовт. 1762 р., № 11686. Д. И. Эварницкій. Сборн. матер., ст. 179.

[8]) Сен. Арх., т. XIII, ст. 16—18. Д. И. Эварницкій. Сборн. матер., 203—5.

[9]) Д. И. Эварницкій. Ист. Зап. каз., I, 580.

На всі ці утиски — і на мито, і на заміну срібних грошей на мідяні гірко скаржилося військо у наказі своїм депутатам до Комісії року 1767, зазначаючи „крайнѣйшіе обиды“ й звелівши домагатися, нехай-би ці утиски скасували.

Питання про запорозький торг гостро піднесено в Комісії року 1767, де проти запорозців виступили двоє депутатів — од Харкова та Воронізької губерні. Перший, Черкесів, що пропонував завести торговельний шлях до Криму, обминаючи Запорожжя, і другий — Севастьянів, що пропонував ще небезпечніші для запорозців заходи: зовсім заборонити везти сіль з Криму. Проти цих пропозицій повстали обидва запорозькі депутати Головатий і Скапа, і справа скінчилася самісінькими балачками [1]).

Отже ми бачимо, що запорозцям загрожувала небезпека не тільки втратити землі, ба й позбутися права вільно торгувати.

Запорозці не оцінювали нової небезпеки, що насувалася на їх: не зміркували, що боротися проти окремих сербських партизанів, коли край заліднено мало, і немає тривкої влади, нехай який дужий і безкарний той Хорват, легше ніж боротися проти систематичної державної політики [2]). Легше тому, що на свавільство можна було відповідати свавільством-таки. А пересельців, що їх оселено за ордерами від коменданта фортеці св. Лизавети, або голови Нової Сербії Хорвата, міг вигнати за межі земель запорозьких будь-який завзятий полковник, а окремих колоністів можна було попереманювати з їхньої слободи ще далі, в недосягнені поки-що межі запорозьких володінь. Тепер справа була гірша.

Марно слали запорозці нові депутації, даремнісінько запевняли вони, що землі, де оселено Ново-Сербські й Новослобожанські полки—їхні, запорозькі, і покликуючися на грамоти й давність, благали повернути їм ці землі [3]).

Дуже цікаві події, що відбувалися року 1765 в Петербурзі, коли сюди приїхала депутація з Запорожжя. Як писав до кошу отаман Калнишевський, що був на чолі депутації, тут досконально обмірковувано земельну справу Запорожжя, і депутації дано надію, що Запорожжю повернуть землі, забрані під Нову Сербію, землі по Самарі та Орелі. Цю справу розглядали кн. О. О. В'яземський, генерал-прокурор, гр. Н. І. Панін, член Колегії Чужоземних Справ, гр. Чернишов, президент Військової Колегії [4]). Окрім

---

[1]) А. В. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго. Зап. Од. Общ., т. XXX, ст. 370, 373—4. Д. И. Багалѣй. Къ исторіи Екатериненской Комиссіи для составленія новаго уложенія. К. Стар. 1885, т. XIII, стор. 24. Сборн. Имп. Ист. Общ., т. VII, стор. 210.

[2]) Треба пам'ятати, що Катерина висловилася так у таємній записці до кн. В'яземського: порушити разом привилеї України було-б „непристойно“... „однакожъ и называть ихъ (Украину, Лифляндію, та инш.) чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи есть больше, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностью глупость“. Секретное наставленіе кн. А. А. Вяземскому. Чтенія М. Общ. Ист. и Древн., за 1876 р., кн. I, стор. 104.

[3]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 278, 297, 302, т. III, стор. 157, 160, 174.

[4]) Там-же, т. II, стор. 281, 284.

того, на початку 1766-го року з України викликано президента Малоросійської Колегії, гр. П. О. Рум'янцева, І. Ф. Глібова, київськ. генер.-губернатора, та Фон-Бранта, головного командира Новоросії [1]). Про те, що надії запорозців мали реальну підставу, свідчить надто цікавий документ, що залишився серед паперів Г. А. Полетики. Він зветься: „Обрядъ, какъ изъ Елисаветградской провинціи находящимся во оной жителямъ въ Новороссійскую губернію переводу издѣлать и всю сію аперацію произвесть". На жаль, він не має дати, але і самий зміст, і підписи цих 7 осіб, що їх зазначає Калнишевський в листах до Кошу 1765—1766 рр., дають право датувати його 66-м р. Зміст його коротенько такий: всеньку людність Лизаветградської провінції буде переведено на Кривий Торець та Луганчик, залишаться самі зимовники нежонатих козаків. Зимовники, проти Української лінії збудовані, залишаються. На лівім березі Дніпра формуються двоє гусарських та двоє козацьких полків. Всі зайди, пересельці, мають бути поселені, з допомогою кожному 12 карб., між р. Самарою та Українською лінією; що-ж до Лизаветградської провінції, то в ній забороняється селитися „жонатим". Знов-таки — запорозцям суворо забороняється приймати зайд-салдатів та козаків. Запорозці мають сами охороняти західню межу. Східню межу пропонується зазначити губернаторам Слобідської та Новоросійської губерень [2]). З цього ми бачимо, що був час, коли, здається, запорозці справді мали змогу сподіватися, що їм повернуть їхні землі. Але в дійсності сталося не так. Можна гадати, що проєкта цього Катерина ніколи не підписала. Про це свідчить лист Калнишевського до Кошу, 5 серпня 1766 р. Він писав, всі говорять „площадно", що запорозці одержать все, що бажали, тільки поки-що нема резолюції імператриці [3]). Здається, що її так і не було.

Цікавий, що-до цього, Наказ депутатам од війська в Комісії 1767 р.: покликуючися на обдарування, починаючи з королів польських, запорозці зазначили, що вони володіли землями од Терехтемирова, на низ, понад Дніпром, Самарою, Ореллю, до Дону так само і до польської межі, скаржилися на те, що „знатную частину" цих земель од них одібрано, і прохали, щоб „отшедшіе земли... въ прежніе войска... владѣніе оставить и утвердить" [4]), що-до команд, які в ретраншементах та редутах залишилися та спричиняються до різних шкод та вбивств, їх — „съ войска запорожскаго владѣнія земель свесть" [5]).

Та всі ції клопоти запорозців були марні. Уряд і далі не вважав на їхні намагання й права.

Будування Дніпровської лінії, що йшла запорозькими землями, ви-

---

[1]) Там-же, т. II, стор. 287.

[2]) Бібліотека кол. Київського Універс., відд. рукоп. Рукописи М. О. Судієнка № 160, папка № 115, арк. 95—101.

[3]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. II, стор. 288—9.

[4]) А. В. Флоровскій. Депутаты Войска Запорожскаго. Записки Од. Общ. Ист. и Древн., т. XXX, стор. 366.

[5]) Там-же, стор. 369.

кликало багато скарг від запорозців [1]). У листі до кошового, що був в армії, на Дністрі, з коша, так писали про будування цієї лінії: „нашимъ степамъ, видно, вѣчная память... Проспали“ [2]).

Останню спробу домогтися, щоб визнано їхні права на землі, зробили запорозці вже за турецької війни, що в ній вони брали були участь. Року 1774 в березні поїхали до Петербургу писар Антін Головатий, Сидір Білий та Логин Мощинський з грамотами, де козаки знову прохали, нехай повернуть землі, що відійшли під Нову Сербію та до козаків-дончаків. Тільки-ж усі намагання їхні були даремнісінькі. Депутація повернулася до Коша вже перед тим, як москалі напали на Січ [3]).

Поруч легальної боротьби за вільності, що її провадила переважно старшина, бачимо й енергійніші методи боротьби. Незавдоволення з земельної політики уряду позначає останнє десятиріччя в житті Коша. Не тільки бурхлива сірома, ба й урівноваженіша старшина не крилася з тим, що вона незавдоволена. Незавдоволення тее виливалося різними формами.

Отож, року 1766 через виказ полкового старшини Савицького, навіть лояльний Петро Калнишевський, бачачи, що не сила добитися чогось законним шляхом, прохопивсь отакими словами до його товаришів-депутатів: треба проситися у підданство до султана [4]). Та це були самісінькі тільки слова. Незавдоволення з московського уряду сірома попереносила на старшину, що в ній вона вбачала ренегатів рідного коша, людей незугарних оборонити інтереси козацтва. Підо впливом сіромах ухвалювано постанови, що вкрай псували стосунки з московським урядом. Вище вже згадувано про постанову військової ради од 1763 року, що за нею полк. Деркач вигнав мешканців Лисої Гори та Піскуватого Броду, що оселилися були там за наказом од коменданта фортеці св. Лизавети року 1757 [5]). Постанова цяя не була одинока: цілу низку таких постанов про виселення „самовольно“

[1]) Я. П. Новицкій. Чоломбиття запорожців 23 грудня 1771 р. Исторія города Александровска въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи. Лѣтопись Екат Уч. Арх. Комм., вып. III, 1905, стор. 22—25.

[2]) Я. П. Новицкій. Op. cit., стор. 5.

[3]) Треба зазначити, що коли Державна Рада обмірковувала була запорозькі справи, велику ролю відограваали скарги київського ген.-губернатора, губернатора Слобідської губерні та Новоросійського ген.-губернатора на різні „наглости“, що їх чинили запорозці людності, та їхні суперечки за межі. Цікаво, що був час, коли імператриця Катерина хтіла була повернути запорозцям землю, забрану під Катеринінську або Лизаветинську провінції (12 травня 1774 р.); але проти цього рішуче повстали гр. Розумовський та міністр чужоземних справ, гр. Панін (19 травня того-таки року). Їхня думка взяла гору. На початку 1775 р. Державна Рада ухвалила, що коли запорозці вчинять „дерзости“, треба ставитися до них, як до „домашнихъ злодѣевъ“ (25 травня 1775 р.). Архивъ Государственнаго Совѣта, т. I, часть II, Петерб. 1869, стор. 217—222. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, стор. 156—172.

[4]) С. М. Соловьевъ. Ист. Россіи, кн. VI, 324—5. Е. А. Загоровскій. Взаимоотношенія Запорожья, Зап. Од. Общ., XXXI, стор. 71.

[5]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 257—258.

поселених на землях коша ухвалено 1771—1774 р. [1]), розправляється Кіш і иншими способами з „хапунами" його земель — отож занадто задерикуватих пікінерів на Домоткані заарештовано й поставлено перед суд у Січі [2]). Року 1773, зазначає сенатський указ, запорозці чинять дуже великі утиски мешканцям Лизаветградської провінції, „самовольнымъ набѣгомъ не малыхъ шаекъ вооруженныхъ людей", забирають поселенців, пікінерів, грабують [3]). Ґрунтуючися на документах фортеці св. Лизавети, можна простежити історію слободи Жовтенької — за неї провадиться жорстока боротьба 1774 року, запорозці намагаються відібрати її у пікінерів [4]), а О. С. Пишчевич дає цій слободі назву запорозької [5]). Далі, в реєстрі 1774—5 років „согнанныхъ... запорожцами кордонахъ и форпостахъ" на першому місці стоїть кордон при р. Жовтенькій, по шляху січовому [6]). Отже-ж ясно, що переважили запорозці.

До цього треба додати, що в тому-таки реєстрі перелічено кордони й форпости, що їх зігнали запорозці: окрім уже зазначеного кордону при р. Жовтенькій у Лизаветградському пікінерському полку ще 3, в Молдавському — гусарському — 5, та крім того 6 форпостів од Катерининського шанцу на річці Синюсі, по слободу капітана Одобаша, Осичок, разом — 15 [7]).

---

[1]) Д. И. Эварницкій. Вольности запорожскихъ казаковъ, т. I, 312—36. А. А. Скальковскій. Исторія Новой С., III, 151.

[2]) А. А. Скальковскій. Ист. Н. С., III, 152—3.

[3]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1828—1980; 2005—2070. А. И. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба Запорожья, К. Стар. 1883, т. VII, ст. 619. А. Твердохлѣбовъ. Эпизодъ изъ предсмертной борьбы Запорожья, К. Стар. 1886, т. XVI, 749—56.

[4]) В. Ястребовъ. Архивъ крѣпости св. Елисаветы, Зап. Од. Общ., т. XV, 588—89.

[5]) А. Пишчевичъ. Примѣчанія на Новоросс. край, К. Стар. 1884, т. VIII, ст. 128.

[6]) Московск. Отд. Арх. Главн. Штаба (Лефортовскій Архивъ), оп. 194, св. 123, с. № 4, арк. 6—7.

[7]) Документ, що з нього беремо цифри, зветься: Экстрактъ, учиненый въ канцеляріи Новороссійской губерніи, на коликую сумму оной губерніи въ провинціяхъ и полкахъ запорожцами разорено и разграблено, такожъ сколько военно-служащихъ, ихъ фамилій, государственныхъ и помѣщичьихъ поселянъ уведено и бѣжало въ запорожскія мѣста съ показаніемъ мужеска и женска полу душ съ 1767 сего 774 году іюля по 21 число.

При семъ изъясняется о кордонахъ и фарпостахъ согнанныхъ ими жъ запорожцами въ нижеписанныхъ полкахъ:

кордоны:

Въ Елисаветградскомъ пикинерномъ:

1. состоящей при рѣчкѣ Жолтенькой на тракту сѣчевомъ.

2. состоящей при рѣчкѣ Зеленой.

3. состоящей въ урочищѣ въ Княжихъ боеракахъ, при которомъ урочищѣ запорожская ставка ноне учреждена въ Семи Курганахъ.

4. отъ Верблюжской роты въ четырехъ верстахъ, къ Зеленой ротѣ, состоящей на большомъ шляху.

Въ Молдавскомъ гусарскомъ:

1. фарпостъ именуемый Корабельною балкой.

2. состоящій при Екатериненскомъ шанцѣ.

Наприкінці XVIII віку запорозці живуть тими уявліннями, що їми жили вони у XVII в. й єдине бажання, що його подали були їхні депутати до Комісії 1767 року, було бажання зберегти Січ од змін і захистити старовину [1]). Осторонь їх проходили ті ідеї, що їми жили державні люди, отож, намагаючись повернути собі землі, одведені під Нову Сербію й Слов'яносербію й вивести пересельців, що на їх витрачено більше-менше $2^1/_2$ міл. крб. за передвоєнним розрахунком [2]) не розуміли вони, що листи їхні з цими вимогами будуть, мовляв Потьомкін, „разумнымъ людямъ для любопытства“ [3]).

Те, до чого навпомацки йшов був уряд Лизаветин, приваблюючи чужоземних колоністів, це було головне завдання в уряду Катерининого: а саме— піднести продукційність краю, піднести сільсько-господарську промисловість, а як знаряддя до цього — збільшити людність краю всіма засобами, од підвищення шлюбів і народжень до запрохування чужоземців включно. Річ зрозуміла, ставлячи питання так, не можна було навіть і мріяти про те, щоб вивести чужоземних колоністів і повернути широкі степи запорозцям, з екстенсивною їх системою господарства.

Як ставилися запорозці до землі, це добре з'ясовує інструкція Коша року 1756 з приводу ревізії мешканців Самарської та Кодацької паланок: тут у п. 2-ім сказано, що „живущимъ“ по різних селищах оголосити, нехай-би вони „тамо жителями не были и утѣсненія остающимся зимовниками козакамъ холостымъ не дѣлали“. Як видно, люди говорили про тісноту там, де жило більше-менше 1,8 душ чоловіків та жінок на 10 квадр. верстов [4]).

Поруч цих намагань уряд штучно притягає приватний капітал на степи і заводить тут господарства: тут мають роздавати землі великими ділянками, зобов'язавши власників залюднити їх селянами, отже розбирати запорозькі землі фактично почали ще значно раніш перед тим як скасовано Січ, і в цій справі державний інтерес збігався із приватно-господарським [5]).

---

3. состоящей отъ слободы Калмазовки близъ Поповой мельницы, гдѣ запорожцы свою слободу заселяютъ,

4. противъ Пещанаго Броду на главномъ городовомъ шляху.

5. на Помочной балкѣ.

Сверхъ же сего находящіеся по рѣкѣ Синюхѣ отъ Екатериненскаго шанца до слободы капитана Одобаша Осичокъ 6 форпостовъ, согнаны и дѣлаютъ въ Польшу и изъ Польши пропускъ свободный. М. Отд. Арх. Главн. Штаба (Лефорт. Арх.) оп. 194, св. 183; с. № 4, арк. 6—7.

[1]) А. В. Флоровскій. Депутаты войска запорожскаго. Зап. Од. Общ., т. XXX, ст. 365—6. П. Китицинъ Голосъ запорожскаго депутата во всероссійскомъ собраніи депутатовъ 1767 г. К. Стар., 1883, т. V, ст. 683—85. И. В. Теличенко. Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екат. Комис. К. Стар., 1891, т. XXXII, 249—50.

[2]) Д. І. Багалій. Заселення південної України, ст. 80. Колонізація, ст. 83.

[3]) А. А. Скальковскій. Ист. Н. С. т. III, ст. 171.

[4]) А. А. Скальковскій. Къ исторіи Запорожья. Внутреннія распорядки. К. Стар. 1882, т. IV, стор. 536.

[5]) Матеріалы для исторіи Запорожья, К. Стар., 1882, т. III, ст. 324. А. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба, К. Стар., 1883, т. XII, 617. А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. II, 261. Е. А. Загоровскій. Очеркъ исторіи сѣвернаго Причерноморья. Од. 1922, ст. 98—99.

Але рівнобіжно з цією урядовою й панською колонізацією відбувається й инша вільна: людність суне на запорозькі вільності і з Гетьманщини, і з земель Новоросійських; сюди, до запорозьких слобід і хуторів, тікають і селяни від панів, і салдати з польових полків, що їх оселили й розквартирували, і сами чужоземці—волохи, серби й инші [1]).

Зайшлі люди почали колонізувати запорозькі землі вже давно. Московський уряд одразу чинив цій колонізації опір. Отож, 1743 року надіслано запитання кошовому отаманові Малашевичеві про захожих на Запорожжя з Польщі. Кошовий відказав, що „на войсковые ихъ вольности казацкіе людей съ городовъ польскихъ“ сила приходить. Тоді Сенат заборонив приймати таких зайд, бо, згідно з укладеною із Польщею вічною згодою, „своевольныхъ и непослушныхъ людей, то есть перебѣжчиковъ съ обоихъ сторонъ принимать отнюдь не велѣно“ [2]).

Ще більше перекинчиків було не з Польщі, а з сучасної Гетьманщини. Це завсіди хвилювало уряд. Отож, року 1742, наказано вислати з запорозької слободи Вільної 323 чоловіка мешканців, що поприходили сюди з різних полків — Миргородського, Полтавського, Лубенського та инших — всіх їх повернуто на попередні місця [3]). Року 1743 Сенат загадав кошовому отаманові „бѣглыхъ малороссійскихъ людей не принимать подъ опасеніемъ Е. И. В. гнѣва“, а коли вони приходитимуть, відсилати їх назад. За підставу для таких заборон була, по-перше, небезпека, що коли сила людей зійде, „службѣ могло послѣдовать умаленіе“, по-друге, те, що коли частина людности вийде, тим, котрі залишаться, важко буде відбувати повинності [4]). Тільки-ж треба сказати, що накази тії нікого не спиняли. Року 1747 Військова Генеральна Канцелярія повідомляла Сенат, що до Кодацьких слобід на Дніпро, Самару й Кільчень попереходила більша частина мешканців старосамарської сотні; пересельців, що „запорожцы содержатъ въ своемъ вѣдомствѣ и отъ податей защищаютъ“ [5]). В наслідок численних скарг од полковників на те, що люди тікають на Запорожжя, звелено Сенатові скласти докладний реєстр про кількість людей, що кинули свої місця після „запретительнаго указа“ року 1743 [6]).

Скарги на те, що людність тікала, або запорозці „забрали її з собою“, дійшли апогею останніми роками в житті Січи й були наслідком колонізаційної діяльности останнього кошового отамана Калнишевського. Той-бо намагавсь піднести хліборобство на Запорожжі, збільшити кількість хуторів, слобід, так-би мовити, утворити нові умови життя [7]).

---

[1]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. с., т. II, 285. А. Пишчевичъ. Примѣчанія. К. Стар., 1884, I, 128. В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ, Лѣтопись Екат. Арх. Уч. Ком., I, 26.

[2]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1662—63.

[3]) Там-же, стор. 1326. [4]) Там-же, стор. 1664, 1715. [5]) Там-же, стор. 1660.

[6]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1670.

[7]) Д. І. Багалій. Заселення півд. Укр. ст. 31. Його-ж — Колонизація Новороссіи, ст. 29. В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ. Лѣтоп. Екатер. Уч. Арх. Ком. т. I, 26. М. С. Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ-Львів. 1911, ст. 501—502.

Академик Гільденштедт, що завітав до Новоросії року 1774, перелічує цілу низку селищ, більш як 10, що їхня людність, з доброї волі чи з примусу, попереходила до запорозців, і нараховує родин щось із 700 таких пересельців (він зазначає між селищами Комісарівку, Верблюжку, Петрівку, то-що) [1]). О. Пишчевич, як ми були вже сказали, оповідає, що запорозці переманювали й забирали до себе навіть пікінерів [2]).

Року 1774 складено реєстр „Елизаветградского пикинерного полку коликое число и кто именно ...пикенеровъ когда и въ какіе запорожскіе мѣста бѣжали". У цьому реєстрі бачимо, що протягом двох років 1773—1774 утекло 127 пікінерів і 174 „военно-служащихъ фамилій", разом 301 чоловіка [3]).

Останніми роками, як існувало Запорожжя, року 1774, до Новоросійської Губерської Канцелярії подано за підписами полковника Василя Лупула-Звірева, згідно з Потьомкіновим наказом [4]), оригінальний розрахунок „на коликую сумму запорожцами разорено и разграблено, такожъ сколько военно-служащихъ, ихъ фамилій, государственныхъ и помѣщичьихъ поселянъ уведено и бѣжало въ Запорожскіе мѣста, съ показаніемъ мужеска и женска полу душъ съ 1767 сего 1774 г. іюля по 21 число". Виявилося, що пограбовано й зруйновано протягом 7 років по провінціях, Катеринінській та Лизаветградській, на суму 193.961 карб. 2 коп.; протягом того самого часу втекло й забрано до запорозців:

	Чоловіків	Жінок
З Катеринінської провінції:		
З державних слобід Нових і Малих Водолаг	3	—
„ панських слобід	414	—
„ Донецького пікінерного полку (пікінерів з помічниками)	1204	—
„ Дніпрянського пікінерного полку породинних	253	—
Разом	2574	—
З Лизаветинської провінції:		
Чорного гусарського полку „фамилій"	8	9
Молдавського гус. гусарів, заступників і фамілиятів	49	—
Лизаветградськ. пікінерного-військово-урядових, фаміл. і приписних	371	132
Державних селян	39	57
Панських селян	364	298
Разом	831	496
Разом з обох провінцій	3405	496

[1]) В. Ястребовъ. Арх. крѣп. Св. Елизаветы, Зап. Од. Общ. XV, 558.

[2]) А Пишчевичъ. Примѣчанія на Новор. край, К. Стар. 1884, т. VIII, 128. А. Шимановъ. Предсмертная поземельная борьба. К. Старина, 1883, т. VII, 619.

[3]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1899—1916.

[4]) А. А. Скальковскій. Хронологическое обозрѣніе исторіи Новор. края, т. I, примѣчанія къ эпохѣ III, IV 3, стор. 254.

„Да и сверхъ того не малое жъ число полковыхъ цѣлыми ротами, а изъ владѣльческихъ слободами со всѣми селеніями людей уведено и на немалую жъ сумму разорено, но сколько точно въ тѣхъ селеніяхъ людей находилось и на каковую сумму... показать неможна“ [1]).

Крім того 4 квітня р. 1775 ген.-майор Чертков склав „Экстрактъ о разореніи запорожцами по всей Новороссійской губерніи“; в ньому зазначено, що втекло та уведено:

З Катеринінської провінції	. . . . .	2493 чоловіка
„ Лизаветинської „	. . . . .	2881 „
Разом з двох	. . . . .	5374 чоловіка

Пограбовано, попалено на суму:

В Катеринінській провінції	. . . . .	95.133 крб. 93 коп.
„ Лизаветинській „	. . . . .	137.562 „ 46½ „
Разом у двох	. .	232.696 крб. 39½ коп. [2]).

На жаль, ми не знаємо, який час охоплює цей „экстрактъ“, що надіслав його ген. Чертков Потьомкінові,—чи тільки один рік, і, таким чином, продовжує реєстр, що був склав полк. Звірев, чи він охоплює більш як один рік і має самостійне значіння.

Аналогічного реєстра втрат і згуб, що заподіяли запорозці, складено і в Ізюмській провінціяльній канцелярії року 1775 [3]).

Легко уявити собі, яку шкоду чинила втеча цих людей і державним поселенням і панським економіям. Виходить, що на просторі запорозьких земель збіглися дві колонізаційні течії: державна й приватногосподарська — запорозька.

Щоб схарактеризувати, як ставилися до запорозців сучасники, надто цікава записка анонімного автора, що її надрукував О. М. Лазаревський. Редактор висловлює думку, що, можливо, що цю записку написано за дорученням од влади [4]); треба додати, що автор її, можливо, належав до поміщицької класи і всеньку його записку перейнято ненавистю до запорозців. Він характеризує земельні суперечки запорозців, як намагання, не маючи на те жадних прав, одібрати землі, що належать „Новоросійській“ губерні; „обнадеживъ себя, что имъ была въ томъ удача“, вони будують проти Бахмута, Тора, Ізюма і давньої лінії й проти полків пікінерського донецького й лизаветградського й гусарського молдавського „полковые избы... начали накликать вольность, обѣщавши приходящимъ къ нимъ людямъ льготъ на два года, почему въ сіе короткое время и населили прежде упомянутыхъ дворовъ болѣе двадцати пяти тысячъ слободы, дѣйствительно изъ Новороссійской губерніи и частію изъ Малороссіи и Слободской губерніи... Когда жъ успѣли запорожцы отнять земли

[1]) Моск. Відд. Архіву Головн. Штабу (Лефортовськ. арх.); опись № 194, св. 183, с. № 4, арк. 6—7. [2]) Там-же, арк. 3—6.

[3]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 1872—1880.

[4]) Кіевск. Старина, 1889 г., т. XXVII, стор. 628. Архивъ истор. и юрид. свѣд., 1861 г., т. II, стор. 5.

и стали Новороссійской губерніи сосѣдями, то завели безпрестанную и конечно вседневную ссору, и чинятъ великіе разоренія... единственно для того, чтобы люди къ нимъ переходили"... „Прежде запорожцы, — пише той-таки автор, — были бѣдны, а нынѣ они богаты, и подчиненные ихъ привязаны во всякой повинности; гдѣ прежде у нихъ были хутора, тамъ теперь великія селенія" [1]).

Те-ж саме почуття роздратування й заздрости почувається в словах иншого сучасника, Болтіна. Він, у примітках до Леклерка, пише, ніби той не має рації, кажучи, що москалі свавільно займали землі, належні запорозцям: „земель у запорожцевъ столько было во владѣніи, что ниже десятую часть изъ нихъ занимать они своими земледѣліемъ и скотоводствомъ не могли..." а роздавали землі на підставі розпоряджень влади, а не самохіть [2]).

Так само вороже поставивсь і граф Захар Чернишов до запорозців, коли вони прохали через нього повернути їм одібрані під селища полкові землі: в бажанні їх одержати назад землі й поселити на них родинних козаків слободами, він угледів погрозу „какъ Малороссію, такъ и Слободскую и Новороссійскую губерніи опустошить" [3]).

Дуже цікава своїм настроєм промеморія, надіслана до Новоросійської Губ. Канцелярії 5 січня 1775 року, так-би мовити, за останніх хвилин існування Запорожжя, з Коша. Тут Кіш уже не виправдується в тім, що він заарештував прапорщика Пономарьова, присланого межувати землі, і що він (Кіш) чинить „обиды подчиненнымъ Новороссійской губерніи", а переходить, можна сказати, в наступ і категорично заявляє, що канцелярія Новоросійської губерні „довольно свѣдома, что поселилась Елисаветградская провинція на землѣ войска Запорожского, равно и Екатериненская, и сколько обидъ от нихъ терпитъ, войсковая канцелярія могла б признать, если б из пребывающихъ в ней нѣкоторые причасни не были самовольному владѣнію земель войска запорожского.... Эти ‚подчиненные', в чужіе добра влѣзши користуются", а коли-б „тѣ Новороссійской губерніи подчиненные на запорожскихъ землях не сидѣли самовольно, и въ оные не влазили, то и переписок бы рѣдко слѣдовало" [4]).

Цю саму думку просто висловив у листі до Потьомкіна кошовий Калнишевський: „не жалуется на насъ тотъ, кто наших земель не захватывалъ и ими не користуется. Только тѣ кричатъ на насъ, кто отъ насъ користуется" [5]).

Коли ми вдамося до народніх пісень про зруйнування Січи, то побачимо, що там ясна думка про свої землі, річки, про те, як „пани — сенатори, пребольші генерали... одібрали всі вольності запорозькі, зачали на плани ділити" [6])... землі, що їх запорозці мали за свої.

---

[1]) Памятники новой русской исторіи, т. II, ст. 301—2. А. М. Лазаревскій. Запорожье въ концѣ XVIII в., К. Стар. 1889, т. XXVII, ст. 636—7.

[2]) И. Н. Болтинъ. Примѣчанія на Исторію древн. и нын. Россіи г. Леклерка. М. 1788, т. I, 382.

[3]) С. М. Соловьевъ. Ист. Россіи, кн. VI, ст. 304.

[4]) Д. И. Эварницкій. Источники, т. II, 2087—88.

[5]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, примѣч. 164.

[6]) М. Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи. Genève, 1881, ст. 20—21.

Отже родючі землі запорозькі й були той ласий шматок, що претендентів на нього де-далі більшало, а життя в запорозьких степах, хоча-б і „в підданстві", себ-то кріпацтві у запорозьких козаків, являло гострий контраст, порівнюючи з гнітом кріпацтва московського, що міцнішало.

Слід відзначити, що втратили запорозці й свою вагу в справі охорони меж, бо за умовами Кучук-Кайнарджійської угоди Московщина набула на півдні нові території. Коли-ж запроваджено „Положеніе о губерніяхъ", що одноманітно нівелювало лад у всій російській імперії, Запорозька Січ з її просторими вільностями, з її народоправством, з її степовим товариством лицарів „бездружинних" була, з погляду державности, явищем неприпустимим.

Участь, що її Запорозьке військо брало в засіданнях Комісії року 1767, виявила, оскільки не відповідало це „товариство" з його ладом уявленням класової держави: депутатам од війська не знайшлося місця, коли розподілювано депутатів на групи, і їх зарахували до категорії селян, ще й призначили на утримання по 37 крб. [1]). Це дуже покривдило депутатів, і депутат Головатий писав з цього приводу до Коша, що „службы нашей и честь совсѣмъ унижены". Так само зрозуміли це і в Коші, тож і заходилися клопотатися, нехай-би депутатів попереводили до вищої групи. Вони покликувалися на те, що у війську „старшина и козаки во всякихъ расправахъ въ равенствѣ изъ шляхтою и ни единого здѣсь служилого человѣка, чтобъ онъ не равенъ шляхтѣ былъ, не имѣется". Все-ж депутатам нічогісінько не пощастило, та від платні, що принижувала їх у власних очах, вони відмовилися, дарма що її й збільшили — спочатку до 50 карб., а згодом аж до 60 карб. Депутати мали за краще здобувати утримання од самого війська [2]).

Цікаву ілюстрацію взаємних непорозумінь дає лист до Коша від членів останньої запорозької депутації, що клопоталася в столиці, щоб повернути землі. Коли Потьомкін запитав у депутатів за писаря Верменка, що зруйнував слободу Лихівку, оселену на землях Орельської паланки, тії заявили, що писар чинив це згідно з розпорядженням од Коша; на це Потьомкін відповідав: „пошлется де грамота въ Кошъ, чтобы самъ кошевой съ писаремъ его Глобою пріѣхалъ въ Москву на отвѣтъ". На це депутати відповіли: „кошевой и старшина сему не причиною, а дѣлается сіе отъ общества" [3]). Ось на цю невідповідальність старшинську, на цю неможливість вимагати виконання й відповіди у окремих осіб і не хтіла пристати державність XVIII в., що у всьому висовувала ідеї абсолютизму й суворої підлеглости. Це відчували провінціяльні адміністратори середини XVIII-го віку й намагалися підсікти підвалину демократичного устрою — змінність і відповідальність перед виборцями виконавчих органів, запроваджуючи інститут незмінної старшини, що од неї, виходить, можна й вимагати й її карати.

[1]) А. И. Маркевичъ. Предположенія о созывѣ Комиссіи для составленія новаго уложенія. Зап. Одесск. Общ., т. XX, Матер., стор. 21—22.

[2]) А. В. Флоровскій. Депутаты Войска Запорожскаго, Зап. Од. Общ., т. XXX, стор. 344—48. А. А. Скальковскій. Ист. Новой Сѣчи, т. II, стор. 300.

[3]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. С., т. I, стор. 91; т. III, стор. 171.

Як зазначено вже вище, 1756 рік був по суті переломний рік в історії Запорожжя, коли долю його було вирішено наперед, тільки-ж конало воно ще років із двацять. Тільки те, що чекали війни з Туреччиною, нарешті, сама війна 1769—1774 рр., затримали неминучий кінець Січи; за цих лихих років уряд знов відчув потребу в „степових лицарях“ [1]), і ця остання доба перед смертю була добою найбільших підлещувань і почестів, що сипалися на Кіш і запорозців. Ціла низка поважних вельмож, як от генерал-аншеф Панін, кн. Прозоровський, Потьомкін і чимало инших, уписуються, звичайно фіктивно, козаками в курені [2]). Катерина дає їм прихильні грамоти [3]), воєводи — Рум'янцев, Потьомкін, Долгорукий вславлюють їхні подвиги на війні [4]), кошового отамана й старшину винагороджують золотими медалями, навмисне виллятими, щоб носити на андріївській бинді [5]), тале-ж це була вже лебедина пісня Запорожжя.

Четвертого червня року 1775 одбулося „атакованіе“ Січи, і серед ініціяторів його ми бачимо „козака“ Грицька Нечосу (Потьомкіна), а серед тих, котрі атакують — „козака“ кн. Прозоровського й заступників перших законних грабіжників запорозьких вільностей — споконвічних ворогів Січи — сербів: Текелія, Чорбу й Лупула-Звірева [6]).

Отак закінчила своє славне існування Запорозька Січ, що став з неї історичний анахронізм в умовах життя XVIII в.

Наталя Василенкова-Полонська.

---

[1]) Н. П. Дашкевичъ. Рыцарство на Руси въ жизни и поэзіи. Чтенія въ Истор. Об-вѣ Нестора Лѣтоп., кн. XVI в., IV, ст. 8—10, 13—20.

[2]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. I, ст. 96—97; т. III, 72—73, 127—128.

[3]) В. А. Бѣдновъ. Послѣдній атаманъ. Лѣтопись Екатер. Уч. Арх. Ком., в. I, 27. А. А. Скальковскій. Дунайцы. К. Стар. 1885, т. XI, ст. 124. Зап. Од. Общ., т. I, 201—2.

[4]) А. А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 101—2; його-таки: Дунайцы. К Стар. 1885, т. XI, 118, 129—130.

[5]) Н. М. Мурзакевичъ. Дѣятели Новороссійскаго края. Зап. Од. Общ., т. VIII, ст. 253—455.

[6]) Всеподданнѣйшее донесеніе Текели объ уничтоженіи Запорожской Сѣчи. Зап. Од. Общ., т. III, 587—89:

МАПА ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛОДІНЬ.

Через технічні умови тут надруковано тільки невелику частину всієї мапи, що охоплює всеньку Україну. Треба застерегти, що велика темна пляма з правого боку мапи зазначає пожовкле місце на оригіналі.

Поясніння до мапи.

Додана тут мапа, як це з усього знати, належить до середини XVIII в., точніш, складено її десь між 1754 (на мапі позначено Слобідський козацький полк, зформований фактично наприкінці 1753 року) й 1774 р., бо на ній не позначено московських прибань за Кучук-Кайнарджійською умовою.

Мапа ця не має ні назви, ні підпису її автора; намальовано її дуже старанно; охоплює вона всі вільності запорозькі, Ново-Сербію, Слов'яно-Сербію і всеньку Україну.

Яка вона цінна, це можна зрозуміти, поставивши її поруч аналогічних мап XVIII в., а саме — мапи, що її року 1751 склав інженір-полковник де-Боксет, Carte de la Pologne Річчі-Заноні року 1772 [1]) та мапи Лизаветградської провінції, що її надрукував В. М. Ястребов у „Запискахъ Одесскаго Общества исторіи и древностей“ [2]) і датував першою турецькою війною, 1772—4 роками.

Найбільш наближається наша мапа до мапи де-Боксетової [3]) тим районом, що вона охоплює, але змістом обидві мапи ці не тотожні. Отже, коли ми їх порівняємо, то побачимо, що наша мапа менша завбільшки, подає докладнішу межу запорозьких володінь, надто на півдні й на сході, тимчасом коли мапа де-Боксетова подає її схематично, первісними рисами. Що-ж до визначення пунктів, то в нашій мапі назов багато більше, ніж у де-Боксета, особливо в Слов'яно-Сербії, та й узагалі на лівім Дніпровім боці. Опріч того, тут чимало назов річок, що їх немає в де-Боксета. Але в районі Ново-Сербії у де-Боксета назов багато більш, не кажучи вже про те, що наша мапа не має розподілу по шанцях та полках. Отже сказане дає нам спромогу зробити певний висновок, що мапи ці повстали незалежно одна від одної.

Мапа Річчі-Заноні змальовує саму-но Правобічну Україну; тут край, що нас цікавить—запорозькі вільності та Нову-Сербію, розділено на дві таблиці в різному маштабі: на таблиці ч. 20 зазначено Нову-Сербію й почасти Слобожанський полк, на 24-ій—запорозькі володіння. Що-ж до першої таблиці, то тут дуже докладно позазначувано полки та шанці і назов тут більше, ніж у нас. На 24-ій таблиці вартості обох мап зрівнюються — наша мапа, правда, назов має менше, проте немає тут і фантастичних назов Заноні — „степ померлих“, „дорога недоѣзжая“, то-що. Знов-же треба відзначити й те, що на нашій мапі є назви, які Річчі-Заноні проминає, напр., Слобода Злинка, Мурзинка, Ненаситецький ретранш., р. Кильтень та інші. Є несхожості й що-до позначення декотрих слобід у Новій Сербії. Все це дає підставу стверджувати, що наша мапа незалежна од мапи Річчі-Заноні.

Що-ж до мапи Лизаветградської провінції, то наша мапа аж ніяк не гірша від неї. Вона має багато більше назов у районі запорозьких володінь (у поселеннях Нової Сербії більше назов має мапа Ястребова), тимчасом обидві мапі мають назву р. Боковенки, допливу Інгулового; цієї назви немає ані в де-Боксета, ані в Річчі-Заноні.

Порівнюючи оці чотири мапи, ми маємо на думці спинитися на одному питанні. У переднім слові до мапи Лизаветградської провінції В. М. Ястребов [4]) пише як про

---

[1]) Carte de la Pologne divisée par Provinces et Palatinats, subdivisée par Districts par Rizzi-Zanoni, 1772.

[2]) Зап. Од. Общ., т. XIV.

[3]) Копію де-Боксетової мапи додано до „Хронологическаго обозрѣнія исторіи Новороссійскаго края“ А. А. Скальковського, т. I, Одесса, 1836.

[4]) В. Н. Ястребовъ. Объяснительная записка къ картѣ Елисаветградской провинціи, Зап. Одесск. Общ. Ист. и Древн., т. XIV, стор. 158—160.

спірне питання, що його треба різнобічно вивчати: од якого Таплика починалася межа, згідно з межовим записом 1705 року й за інструментом року 1740: од Чорного, як гадав був А. А. Скальковський, чи від Сухого; питання це цілком розвязують мапа Річчі-Заноні та наша. Адже на першій мапі річка, що від неї межа ухиляється на південь-захід од Богу, зветься Сухий Ташлик, а на нашій, хоч назви й нема, ясно зазначено не балку, а річку (оригінал нашої мапи пофарбовано). Отже здогад Ястребова, що балка Сухий Ташлик у середині XVIII в. була річкою — стверджується цілком.

Цікаво, що з чотирьох мап, які ми порівнюємо, тільки на нашій позначено Песчаний Брод на Чорнім Ташлику, що через нього точилася боротьба запорозців з новосербами.

Треба завважити, що мапа наша, загалом правдиво окреслюючи картину запорозьких вільностей, має декотрі помилки, напр., переставлено назви Нового й Старого Кодаків, замість Сланкамень, Янова, Бородаївки, Крюкова, Гарбузини написано — Слантамень, Эново, Бородиовка, Крекова, Бузина та инш. Невідомо чому проминуто Запорозький Гард на Бозі та декотрі инші.

Та хоч мапа наша і має деякі хиби, все-ж вона дуже цікава тим, що повніша за инші, знов-же й малюнок на ній виразніший, не кажучи вже про те, що вона доповнює вбогий реєстр мап України XVIII в.

Н. В.-П.

Архів Київо-Межигірської фабрики.

I.

Виробництво фаянсу на Україні вперше почалося на Правобережжі. Найстарші фабрики було заведено тут за останньої чверти XVIII століття. Немає сумніву, що ця промислова галузь виникає в нас у звязку з польською фаянсовою промисловістю. Поширення мануфактур у Польщі за останніх десятиліттів Речи-Посполитої і на цій ділянці позначилося. Першу фабрику фаянсу, що належала королеві Станіславу-Августові, було заведено у Варшаві ще перед 1774 р. Незабаром це підприємство зникло але р. 1783 там-же у Варшаві певним успіхом користується фабрика саксонця Вольфа [1]). Була ще фабрика фаянсу в Гребеницях, що належала Єзерському [2]). Правобережні підприємства безперечно звязано було з отими польськими мануфактурами. Не дарма-ж на фабриці фаянсу в Корці „фабриканти" здебільшого були з Варшави [3]). А втім на Україні ця промисловість з'являється вже на початку 80 рр. Перша українська фабрика фаянсу — то безперечно фабрика в Чуднові, що за неї згадується р. 1783. Вона належала відомому підприємцеві Проту Потоцькому і, певне, не пережила за його фінансову руїну [4]). Визначніше підприємство — то велика фабрика фаянсу (й порцеляни) кн. Чорторийського в Корці, теж заснована за 80 рр. Вона працювала ще за першої чверти XIX століття, але криза 90 років XVIII ст. дуже шкідливо на ній відбилася. До того ще великої шкодиї й завдала страшенна пожежа р. 1797, що мало не знищила цілої мануфактури [5]). Її спадкоємцем почасти була Київо-Межигірська фабрика, що продовжує традиції старовинної правобережної мануфактури [6]).

---

[1]) Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. II (wyd. 2), str. 236—37, 310, 320—21; Селивановъ, Фарфоръ и фаянсъ Россійской Имперіи (Владиміръ 1903), 106—108.

[2]) Korzon, II, 279, 321.

[3]) Andrzejowski, Ramoty starego detiuka o Wołyniu, I (Wilno 1861), str. 36.

[4]) Korzon, II, 261, 321; Hammard, Reise durch Oberschlesien zur russisch-kayzerlichen Armee nach der Ukraine. Erster Band (Gotha 1787,) S. 221.

[5]) Korzon, II, 260—61, 321; Селивановъ, 123—24. Докладніше за неї див. у нашій праці „Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика".

[6]) Перші майстри на Київо-Межигірській фабриці здебільшого працювали перед тим на фабриці в Корці (див. Статистическое описаніе Кіевской губерніи, изданное Фундукленъ,—Спб. 1852—т. III, с. 189; Архів Київськ. Губерніяльного Правління, 1798 р., № 1346).

Окремої монографії, присвяченої Межигірській фабриці, немає. Дуже цікавий нарис у „Статистическомъ описаніи Кіевской губерніи" (т. III, с. 187—210) й до цього часу свою

Перші проєкти що-до заведення фаянсового виробництва біля Київа з'являються десь коло 1796 року. Тоді знайдено було тут порцелянову та фаянсову глину. Уряд та приватні особи заходилися коло утворення нової фабрики порцеляни та фаянсу. Але що глину знайдено було на міських ґрунтах, перспективи нової промисловости інтересували й Київське міське самоврядування. Ці суперечки трохи загальмували справу [1]). Одразу було відкинуто думку що-до виробництва порцеляни. Уряд, виходячи з того, що „фарфоровая посуда покупается повсемѣстно одними знатнимы и достаточними людьми, и слѣдовательно расходу оной не такъ много, а потому и баришей мало ожидать должно, судилъ лутче въ Мижигорьи заводу одной фаянсовой посуды“ [2]). Тільки р. 1798 питання було розв'язано на користь міського самоврядування. Наказ 5|VII р. 1798 дозволяв йому збудувати фаянсову фабрику. Для цього було надано садибу кол. Межигірського манастиря зо всіма будівлями, садками й „состоящими въ окружности онаго принадлежностями“; окрім того, дозволено було дурно користуватися з манастирського лісу, а також здобувати глини (для фабрики) з Петрівської гори та по инших казенних дачах. Щоб забезпечити фабрику робочою силою, наказано було обрати серед петрівських (с. Петрівці) селян, „въ приготовленіи глиняной посуды упражняющихся, надобное безъ излишества число способныхъ работниковъ и мальчиковъ въ ученики (без разбивки семействъ)“ та приписати їх до фабрики. Всі податки за цих селян мало сплачувати міське самоврядування. Воно-ж мусіло видавати робітникам заробітну платню. Фабрику мали збудувати й утримувати на міські кошти („изъ городскихъ доходовъ“). Керування на фабриці доручено було Міській Думі, „подъ особеннымъ присмотромъ Кіевскаго генералъ-губернатора и отчетностью передъ Мануфактуръ-Коллегіей“ [3]). За цим наказом, до фабрики приписано було 228 душ селян з с. Нових Петрівець, 4002 десятини лісу та 31 дес. землі [4]).

Перші кроки фабрики були дуже повільні й не дуже вдатні. Цілком нова галузь промисловости, в якій представники міського самоврядування зовсім були необізнані [5]), конче вимагала пильної уваги й напруженої організаційної роботи. Часто-густо, через різнації в технічних знаннях і досвіді, серед майстрів (прусаки, саксонці, поляки й українці) виникали гострі технічні суперечки, що дуже гальмували справу [6]). Навіть самий

вагу зберегає. З нових публікації — цікава стаття С. Шамрая („Хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 року“ — Червоний Шлях, 1925, IX, стор. 93—111) у загальній своїй частині подала лиш дещо з відомого дотепер матеріялу що-до історії тієї фабрики. Межигірській фабриці присвячений окремий розділ у нашій книзі „Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика“, що оце тепер друкується (ДВУ).

[1]) Стат. опис. Кіев. губ., III, 187—88; I П. С. З., XXVII, № 20791.

[2]) Арх. Київськ. Губер. Правл., № 384. Див. Стат. опис. Кіевск. губ., III, 188.

[3]) I П. С. З., XXV, № 18571. Див. Иконниковъ, А. А. Беклешовъ, 18; його-ж-таки, Кіевъ въ 1654—1855 гг., 78. Розбивка скрізь наша.

[4]) I П. С. З., XXVII, № 20791.

[5]) Див. Арх. Київськ. Губ. Правл., № 384; I П. С. З., XXVII, № 20791.

[6]) Див. Арх. Київськ. Губ. Правл., №№ 381, 383.

характер промислової організації, перед тим невідомої, а почасти й приписка селян (власне, ті обов'язки, що тая приписка покладала на місто) турбували обережних градоправителів [1]). Нарешті, невиразна організація управління (не розмежовано було компетенцій міського самоврядування та місцевої адміністрації) одразу спричинилася до неприємних ускладнень [2]). Головне — підприємство вимагало великих коштів, а місто не дуже охоче їх видавало. Дійсно, широкий маштаб підприємства, а ще більше маштаб отих витрат — виходили по-за межі фінансових засобів міста.

Витрачено було на фабрику за рр. 1798 — 1801 57919 крб. 37 к. (разом за роки 1798 — 1812 Магістрат витратив на фабрику понад 200 тис. крб.) [3]). Проте прибутки забарились. Будування фабрики посувалося надто повільно. Ще наприкінці р. 1799 „помянутая фаянсовая фабрика въ разсужденіи обширнаго еѣ зданія совершенно строеніемъ не конченна, и настоящое производство работъ фаянсовыхъ сосудовъ еще не открито“ [4]). Р. 1800, в звязку з митною війною супроти Англії („нынѣ, по высочайшемъ воспрещеніи привоза изъ заграницы фарфора и всякой посуды съ глазуромъ, збытъ издѣлья отъ онаго въ общую и частную для города выгоду умножится долъженъ“), уряд виявляє чималий інтерес що-до фабрики [5]). Та фабричні вироби на ринку з'явилися вперше мабуть р. 1801 [6]). Але нові зміни в митній політиці після 1801 р., а до того зріст фаянсових заводів на Правобережжі погіршили взагалі не дуже сприятливу кон'юнктуру на ринку. Фабрика давала великі збитки; р. 1801 продано було виробів фабричних тільки на 469 крб. [7]). Це позначилося й на внутрішнім стані фабрики, де часті зміни майстрів ще більш справу ускладняли [8]). Магістрат, що сподівався великих і легких зисків, серйозно думав про ліквідацію фаянсової фабрики, маючи перетворити її на гуральню. Місцева адміністрація енергійно намагається запровадити на фабриці свого керівництва й контролю. Наказ 9/VI 1803 р. передав фабрику „въ непосредственное смотрѣніе и распоряженіе“ Київського цивільного губернатора. Фактично Магістратові було визнано тільки право доглядати за фінансовою частиною фабрики [9]). Дальші події на Заході, головне — запровадкення континентальної системи, дали фабриці змогу поширити продукцію. Р. 1806 ухвалено було утворити оборотний капітал фабрики в розмірі 86 тис. (спочатку — 50 тис.) крб., що складався з щорічних внесків по 12 тис. крб. (з решток „городской суммы“). Тоді-ж-таки Магі-

[1]) Арх. Київськ. Губ. Правл., 1798 р., № 1346.

[2]) Арх. Київськ. Губ. Правл., №№ 383, 384, 386.

[3]) Арх. Губ. Правл., 1822 р., № 6867. Трохи відмінні цифр и подає Андрієвський (Историческіе матеріалы изъ Архива Кіевскаго Губернскаго Правленія, X, 105, 110. 131). Прибуток од самої фабрики за рр. 1801—1805 утворив 17748 крб. 47½ к. (Арх. Губ. Правл., 1822 р., № 6867).

[4]) Арх. Губ. Правл., 1798 р., № 1346.

[5]) Арх. Губ. Правл., № 384.

[6]) І П. С. З., XXVII, № 20791; Стат. опис. Кіев. губ., III, 190—91. [7]) Ibid.

[8]) Стат. опис. Кіев. губ., III, 191.

[9]) І П. С. З., XXVII, № 20791.

страт було усунено від прибутків фабрики, що мали надходити до Київського „Приказа Общественнаго Призрѣнія“ [1]). Особливо пожвавішала діяльність фабрики після того, як континентальна блокада поширилася на Україну. „Предполагая воспользоваться къ усиленію оной (фабрики — *О. О.*, предстоящею нынѣ по политическимъ обстоятельствамъ удобностію) доколѣ иностранный фаянсъ, а особливо англинскій, въ предѣлы Россіи ввозимъ быть не можетъ“, фабрика мала побільшити число варстатів до 80, а для цього Магістрат і цивільний губернатор Панкратьєв просили, щоб збільшено було кількість приписних селян. Наказ 30/III р. 1809 дозволив приписати до фабрики ще 230 душ з с. Нових Петрівець і д. Валок [2]). Дійсно, справи фабрики покращали. За офіціяльними даними, вона „была доведена до такого совершенства, что приносила весьма значущій доходъ“ [3]), хоча навряд їй довелося „выпускать ихъ (вироби—*О. О.*) и внѣ государства“. Зріст фабрики був загальмований через величезну пожежу, що сталася влітку р. 1810 й мало не знищила всі будівлі, начиння й запаси фабрики [4]). Частково роботи фабричні було відновлено ще в-осени 1810 р. [5]). За офіціяльними даними, р. 1811 фабрика була „значительно распространена и усовершенствована“. Працю провадилося тоді на 32 варстатах [6]).

Але пожежа р. 1810 завдала великої шкоди Магістратові. Доводилося підприємство відбудовувати, а це вимагало великих коштів. Знову виникла думка про перетворення фаянсової фабрики на гуральню [7]). Тоді уряд ухвалив узяти до своїх рук підприємство, а разом із тим широко його розвинути. Р. 1811 Магістрат остаточно „удаленъ былъ отъ управленія“ фабрикою [8]). Фактично фабрика стає звичайним казенним підприємством. Керівництво належало директорові фабрики, під безпосереднім доглядом місцевої адміністрації та за контролем Департамента Мануфактур [9]). На репарацію фабрики асигновано було з Державної Скарбниці великі кошти [10]). Широкі проєкти, що їх безумовно було пов'язано з митною політикою імперії за континентальної блокади (зосібна після 1810 р.), почасти загальмовані були через події рр. 1812—15. Проте вже р. 1814 межигірські вироби вперше було приставлено до Петербургу на продаж; вони були „приняты публикою съ большимъ одобреніемъ“ [11]). Після р. 1816

[1]) Журналы Комитета Министровъ, II, 75; див. Арх. Губ. Правл., 1822 р., № 6867.

[2]) І П. С. З., XXX, № 23551; Журн. Ком. Мин., II, 75.

[3]) Журн. Ком. Мин., II, 75.

[4]) Про це докладніше в нашій книзі „Кріпацька фабрика“.

[5]) Кіев. Стар., 1884, VII, 443; див. Чт. Моск. Общ. Ист. и Древн., 1869, III, 293.

[6]) Вардиновъ, Ист. Мин. Вн. Дѣлъ, ч. II, кн. 1, 143.

[7]) Арх. Губ. Правл., 1822 р., № 6867.

[8]) Арх. Ген.-Губ., Госп. Відд., 1839 р., № 275.

[9]) Арх. Губ. Правл., 1822 р., № 6859 (та інші).

[10]) Арх. Губ. Правл., 1822 р., № 6867, Арх. Ген.-Губ., Господ. Відд., 1839 р., № 275. За рр. 1816—19 на „окончательное построеніе“ фабрики було асигновано з коштів „строительнаго капитала“ 140065 крб. 95¼ коп. (ibid.).

[11]) Вардиновъ, ч. II, кн. I, с. 329; Селивановъ, 132.

уряд і громадянство виявляють чималий інтерес до Межигірської фабрики, „этого единственнаго въ своемъ родѣ заведенія“ [1]). Стан фабрики—то одна з чергових тем у тогочасній пресі. „Доброта сей посуды и твердость глазура превосходны, — писала „Сѣверная Почта“ р. 1815 — и по отзыву знатоковъ, оная достигла до всевозможнаго совершенства“ [2]). „Доказательствомъ же, — писав „Сынъ Отечества“ — сколько уважаются теперь здѣшнія произведенія, служатъ покупщики, съѣзжающіеся сюда съ разныхъ мѣстъ Россіи; весьма часто изъ печи нагружаютъ издѣлія прямо на лодки или на возы. Требованіе заказныхъ полныхъ сервизовъ столь велико, что, по неимѣнію достаточнаго числа рукъ, ближе 6 мѣсяцевъ не могутъ быть выполняемы“ [3]). Проте конкуренція чужоземного (і російського) фаянсу була дуже прикра для фабрики. Тарифи р. 1816, надто-ж р. 1819 вельми зашкодили її розвиткові [4]). Посуд, надісланий до Петербурга р. 1816, мав досить обмежений збут, а починаючи з 1819 р., продаж його „вовся остановился“. Зрозуміла річ, це призводило до скорочення продукції. Р. 1820 фаянсу було виготовлено на 80 тис. крб., а р. 1821 — тільки на 60 тисяч [5]). Та зміни в митній політиці імперії після тарифу р. 1822 трохи полегшили стан фабрики. Чи не в звязку з цим того-ж-таки 1822 р. фабрику з усім її майном передано було до офіції імператорського кабінету [6]). Це безперечно визначило дальший шлях фабрики—шлях звичайного казенного підприємства. За 20-х — 50-х років Межигірська фабрика — то (з деякими, правда, відмінами) казенне підприємство (тип досить рідкий на Україні), з кріпацькою організацією праці, з приписними селянами й урядовою адміністрацією. „Правила“ 29/VI р. 1822 й штати 2/III 1844 р. точно встановили склад і компетенцію фабричної адміністрації, визначили організацію її праці, взагалі внутрішнє життя фабрики [7]).

Великі надії, що покладалося на фабрику після тарифу р. 1822, не було здійснено. Що правда, за другої чверти століття в житті фабрики були моменти піднесення. Але порівнюючи стан фабрики на початку й на кінці того періоду, помітно, що вона не розвивалася [8]).

(В тис. крб. срібла)	1823 р.	1846 р.	1824 р.	1847 р.
Продукція . . .	30,7	21.5	27,3	30,7
Збут	27,0	18,0	20,6	21,1

[1]) Див. I П. С. З., XXXII, № 25495. [2]) Сѣверная Почта, 1815, № 12. Див. ibid., № 95.
[3]) Сынъ Отечества, 1816, XXVIII; 13—14. Отечественныя Записки, 1818, ч. I, 253—68. Див. Сѣверная Почта, 1815, № 8.
[4]) Довіз закордонного посуду (здебільшого фаянсу) невпинно зростає після р. 1816. За п'ятиріччя 1817 — 21 рр. він збільшився на 300% (див. дані Сб. свѣдѣній по исторіи и статистикѣ внѣшней торговли Россіи, I, Матеріалы, с. 128).
[5]) Арх. Губ. Правл., 1822, № 6863. [6]) I П. С. З., XXXVIII, № 28878 (21/I 1822).
[7]) Стат. опис. Кіев. губ., III, 195—96; II П. С. З., XIX, № 17687.
[8]) Стат. опис. Кіев. губ., III, 207.

У середині століття, відколи почалася нова доба в митній політиці Імперії[1]), — Межигірська фабрика опинилася в дуже скрутнім стані. Головне — на ринку панував закордонний (здебільшого англійський) або російський фаянс. За 50-х років довіз чужоземного фаянсу значно збільшився[2]). До того ще зростає число фаянсових заводів на Україні та в Росії. Казенна організація підприємства теж ускладняла становище фабрики. Вже „Описаніе выставки мануфактурныхъ издѣлій“ р. 1829 зважало на те, що межигірських виробів бракувало як на виставці, так на ринку[3]). „Дороговизна работы и еще болѣе провоза служили главною причиною малаго его (фаянсу) сбыта“[4]). Наприкінці 40-х років сучасники звертали увагу на серйозні технічні дефекти, що надто заваджали роботі фабрики. Техніка виробництва була безсумнівно застаріла[5]). Лиш у кінці 40-х і особливо за 50-х років, коли ще загострилися оті несприятливі обставини, було вжито серйозних заходів, щоб поліпшити стан фабрики. Запроваджено було парового двигуна, низку ручних робіт було перетворено на механічні, збудовано нової конструкції горни; з-за кордону було виписано майстрів[6]). Але даремно. Епоха кріпацької організації праці вже віджила. Р. 1858 дефіцитне підприємство було віддано на оренду (на 30 років) київським купцям, братам Барським, за 6 тис. крб. срібл. річної плати. Селян було звільнено від обов'язкової праці на фабриці[7]). Але переходова доба шкідливо відбилася на фабриці. Вона не спромоглася перейти на нові рейки й по суті не пережила реформи. Не дивно, що Барським не пощастило. М. Барський писав потім, що „механічні роботи здебільшого провадилося, як і раніше, руками, обпал приносив був страшенні збитки, а час забирав капітал на орендну плату й на сами роботи, що давали тільки величезні збитки“[8]). Р. 1861 вироблено було на 33 тис. крб.[9]), а за правильної постави робіт — фабрика могла виготовляти тисяч на 100 — 150 і навіть більше[10]). Не дивно, що Барським не вистарчило „капіталу“ й вони мусіли зректися цієї оренди р. 1864[11]). Дальша доля фабрики була дуже сумна. То була безперечно агонія цього підприємства. Працю проваджено несистематично. Нові орендарі, не маючи змоги вратувати фабрику, не дуже дбали про її стан. Фабричні будівлі не ремонтувалося. Техніка виробництва не виходила по-за межі передреформної доби. Вже в середині 60-х років вироби фабрики визнано

[1]) Соболевъ, Таможенная политика Россіи во второй половинѣ XIX в., с. 8 і далі.

[2]) Сборн. свѣд. по ист. и стат. внѣшн. торг., I, 213; Обзоръ различныхъ отраслей мануфактурной промышленности Россіи, I, 389.

[3]) Описаніе выставки 1829 года, 220. [4]) Обз. разл. отр., I, 343.

[5]) Стат. опис. Київ. губ., III, 196—97.

[6]) Стат. опис. Київ. губ., III, 197—99, 201—206; Кіевлянинъ, 1864, № 74; 1868, № 18; 1871, № 16.

[7]) Похилевичъ, Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи, 8; Кіевлянинъ, 1864, № 74; 1871, № 16.

[8]) Кіевлянинъ, 1864, № 74.

[9]) Семеновъ, Географическо-статистическій словарь Россійской Имперіи, III, 207.

[10]) Кіевлянинъ, 1871, № 16. [11]) Кіевлянинъ, 1864, № 74.

було на місцевім ринку за дуже кепські, а ціни їхні за надто підвищені, „до размѣровъ почти сскорбительныхъ“ [1]). Фабрика остаточно втрачає колишнє місце на ринку, де широко розходиться російський, надто-ж англійський фаянс, що довозиться через Одесу й, завдяки мережі залізниць, в 60 — 70-х роках захоплює український ринок [2]). Останні спроби відновити діяльність фабрики були за 70-х років [3]). Фабрику було остаточно ліквідовано в середині 80-х років [4]).

II.

[5]) Матеріяли що-до історії Київо-Межигірської фабрики розкидано скрізь по різних архівах і сховищах. Не кажучи вже про зразки виробів фабричних, що їх чимало переховується в окремих колекціях — чудова збірка є у Всеукраїнськім Історичнім Музеї ім. Шевченка (у Київі) [6]),—маємо величезний архівний матеріял що-до фабрики. Безумовно, архіви Київського Магістрату [7]) та „Кабінету його величности“ зберегли чимало важливих даних що-до їхнього підприємства. Відповідний матеріял здибаємо по архівах різних установ — центральних та місцевих — колишньої Імперії, що з ними довелося мати стосунки фабриці за її довгенького таки життя [8]). Мабуть дещо випадково збереглося й по фамільних збірках (у спадкоємців орендарів або урядовців колишньої фабрики). Увесь цей матеріял цілком невикористаний у науці, ба навіть ще й невиявлений і подекуди неприступний.

Найважливіша збірка архівного матеріялу, що до фабрики стосується, є в Київському Центральному Історичному Архіві ім. Антоновича. „Дѣла Кіево-Межигорской фаянсовой фабрики“ — то частина архіву колишньої фабрики, що її переховується в архіві Київського Губерніяльного Правління. Ми знайшли були цей численний матеріял підчас наших студій у Київськім Центральнім Архіві. Хоч і прилучений до загальної маси архіву Губерніяльного Правління — його, вкупі з иншими справами, по роках розбито й до загального хронологічного опису (1899 року) заведено,—архів фабрики, проте, являє окремий фонд. Він звязаний з иншими групами тільки спільною нумерацією. Розташовано його досить таки хаотично. Справи за рр. 1802, 1803, 1811, 1832 рядком із справами р. 1844 опини-

[1]) Кіевлянинъ, 1868, № 18. [2]) Кіевлянинъ, 1874, № 12.

[3]) Див. Искусство, 1911, VI—VII, 259, 273.

[4]) Похилевичъ, Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій, 10 — 11.

[5]) При цій нагоді складаємо щиру подяку директорові Київського Центрального Історичного Архіву ім. Антоновича В. В. Міяковському за його ласкаву допомогу підчас нашої праці в Архіві.

[6]) Див. Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка. Виставка фаянсових та порцелянових виробів Київо-Межигірської фабрики. Київ. 1925.

[7]) В магістратськім архіві (зокрема в справах Комісії для керування міськими прибутками й видатками) є дуже важливий матеріял до історії фабрики за рр. 1802, 1803, 1807, 1809, 1810, 1811, 1812, 1813, 1814, 1815, 1816 та инші.

[8]) Працюючи в Київськім Центральнім Архіві, ми знаходили відповідні справи в таких фондах: архів губерніяльного правління, архів губернатора, архів канцелярії генерал-губернатора (відділ господ.), архів палати цивільного суду, то-що.

лися, ба й заведено їх разом до загального опису. Якісь справи р. 1830 одірвано від маси справ того року й прилучено туди-ж-таки [1]). Справи р. 1845 любісінько перебувають у пачках із справами р. 1848 [2]). До того ще Опис не досить уважно складений, що призвело до курйозних помилок. Приміром, справи рр. 1800—1801 в Опису зазначено чогось під датою р. 1785 [3]). Справи здебільшого скупчено в окремих пачках, що мають свою сигнатуру („Дѣла Кіево-Межигорской фаянсовой фабрики"; є відміни [4]). На кожен рік припадає 1—6 пачок [5]) Разом маємо понад 1000 номерів (1084), заведених до Опису. За деякі роки (напр., 1828) пачки розбито. По-за тим, в архіві Губерніяльного Правління трапляються окремі справи з архіву фабрики. Дещо з них в Опису занотовано [6]). Та значно більше таких справ до Опису не ввійшли. Не зареєстровано також бухгальтерські та інвентарні книги фабрики, здебільшого за пізніші роки. На жаль, частину їх було знищено за архівної руїни рр. 1920—21 [7]).

Найстарші справи маємо за роки 1800—1803 [8]). Далі є велика прогалина, що аж до початку 20-х років тягнеться. Збереглося тільки 7 справ р. 1811 [9]). Систематична частина архіву фабрики починається з р. 1822. Тут, з деякими перервами, архівні справи йдуть до 1857 року (включно). За Описом — рр. 1822, 1824, 1825, 1826, 1828, 1829, 1830, 1831, 1832, 1833, 1834, 1835, 1837, 1838, 1839, 1840, 1841, 1844, 1846, 1847, 1848, 1850, 1851, 1852, 1856, 1857 [10]). Опріч того, ми знайшли справи за 1845 рік (див. вище). Кожну справу заведено до обгортки, на якій зазначено архівне число (очевидно ще фабричного опису) й число загального хронологічного опису (обидві нумерації розбігаються), дату справи (коли почалася й скінчилася) й титул її. За пізнішого часу (напр., 1845, 1848 рр.) справи здебільшого мають окремі описи (реєстри тих паперів, що є у справі), з підписами бухгальтера й писаря. Усі справи зшито й кожен аркуш

[1]) Общая хронологическая опись архива Кіевскаго Губернскаго Правленія, №№ 33476—77 (1802 р.), 33478—81 (1803 р.), 33482—88 (1811 р.), 33443—71 (1832 р.), 33472—75 (1830 р.).

[2]) Арх. Губ. Правл., 1848 р., № 39773 і далі.

[3]) Опис, 1785 р., №№ 379, 381—86. Див. відповідні справи.

[4]) Справи Межигірської фабрики за 1825 р. в Опису прилучено до групи „разныхъ отдѣленій и столовъ" (справи).

[5]) Здебільшого 1—2 пачки; 3—4 зустрічаємо вже за 30—50 років. Справи 1837 та 1846 років складають 6 пачок на кожен рік.

[6]) Нпр., „Объ отчетахъ и оборотахъ Межигорской фаянсовой фабрики за разныхъ годовъ въ 3-хъ томахъ" (Опис, № 34130).

[7]) Вказівка В. В. Міяковського.

[8]) Арх. Губ. Правл., №№ 379, 381—86, 33476—81.

[9]) Арх. Губ. Правл., №№ 33482—88.

[10]) Опис, № № 6859—6904 (1822 р.), 8299—8328 (1824 р.), 9009—9024 (1825 р.), 9809—9829 (1826 р.), 11345—11409 (1828 р.), 12441—12466 (1829 р.), 12673—12703, 33472—33475 (1830 р.), 13323—13339 (1831 р.), 33443—33471 (1832 р.), 15560—15578 (1833 р.), 16731—16765 (1834 р.), 16958—16973 (1835 р.), 20545—20644 (1837 р.), 21979—22021 (1838 р.), 23159—23190 (1839 р.), 26212—26247 (1840 р.), 26997—27032 (1841 р.), 33489—33500 (1844 р.), 36581—36692 (1846 р.), 37841—37879 (1847 р.), 39701—39800 (1848 р.), 42883—42916 (1850 р.), 44302—44329 (1851 р.), 45476—45547 (1852 р.), 50146—50186 (1856 р.), 51398—51420 (1857 р.).

перенумеровано (пагінація правильна). Справи збереглися дуже добре. У гіршому стані справи за найстарші тільки роки. Тут різні папери зібрано просто по місяцях (нпр., справи 1800—1801 рр.[1]).

З пожовклих паперів архіву оживає колишня фабрика. Хай крізь призму казенних інтересів і форм, — а все-ж видко тогочасне життя. Щоденна праця „контори", фабричної канцелярії, журнали „вступающихъ" та „исходящихъ", річні звідомлення, накази Магістрату або Кабінету (головної інспектури), листування з Магістратом або з Кабінетом та губерніяльною адміністрацією, накази директора, формулярні списки урядовців, командирування службовців, пенсіонери, церковні справи, лазарет, школа; — бухгальтерські й касові книги й документи, відомості на платню, інвентарні й матеріяльні книги й документи, господарство фабрики (ліс, садки, то-що); — тарифи й прайскуранти, замовлення й листування в цих справах, комісіонери, щомісячні відомості про збут виробів — на фабриці та в Київськім магазині, довжелезні списки дебіторів (і кредиторів) фабрики; — заготівля й витрачання потрібних матеріялів і припасів, донесіння майстрів що-до праці по їхніх майстернях, горнові записи, праця майстерових і селян, заробітна платня, приписні селяни й т. д., — ось ті моменти звичайного життя фабрики, що їх зберегла до нашого часу отая маса архівного матеріялу.

Історію фабричного архіву ще не досліджено. Тому доля окремих його частин мало відома. Щоб відповідне питання розвязати, конче треба вивчити — головне, за отим-таки архівом — історію самої фабрики. На жаль, збереглася очевидно лише частина фабричного архіву. Найдавніша його частина (перед р. 1810) дійшла до нас в уривках. Проте характерні риси фабричної організації за тієї доби на діловодстві фабрики виразно позначилися. Тоді фабрика допіру заводилася. Ремонтували старі, ще манастирські будівлі, нові будували, ладили різні машини та фабричне начиння. Треба було запросити майстрів, заготовити потрібні матеріяли, привернути приписних селян до фабричної праці. Магістрат (а перед тим Дума) брали в усіх цих справах безпосередню участь. Виробництво фаянсу тоді ще було на другім плані. Канцелярія була невеличка, діловодство — випадкове й хаотичне. Малий розмір цієї частини архіва цілком зрозумілий. Отже маємо не впорядковане діловодство, а окремі канцелярські документи, яких зо дня на день збиралося й досить недбало зберегалося. Поволі праця фабрики поширюється, діловодство ускладнюється, — вигляд архіву инший. Відколи фабрика починає виступати на ринкові, — нові інтереси й потреби, нові турботи заступають колишні дрібні справи й дріб'язкові непорозуміння, що їх рясно збереглося по найдавніших паперах архіву. Характер промислового п і д п р и є м с т в а — та ще й невдалого — безумовно позначивсь на архівних матеріялах того часу. Певний звязок діловодства фабричного з діловодством Магістрата характерний для тієї доби. Архів

[1]) Арх. Губ. Правл., № 384 („Дѣла Кіево-Межигорской фабрики за м-цъ мартъ 1801 года").

тогочасної фабрики подає чималий матеріял що-до буденного життя на фабриці та ще до її зносин з господарем — Магістратом. Стосунки фабрики з ширшим світом через Магістрат проходили й менше відбилися на архіві фабричнім. Що правда, не відмежовано було компетенцію кремих установ і властей що-до фабрики. Втручання в її справи з боку київської адміністрації, надто-ж після р. 1803, ускладняло організацію діловодства. На великий жаль, ця частина архіву збереглася дуже зле[1]) Та ще в гіршому стані друга частина архіву, доба 1810 — 1822 років. Скоро після пожежі Магістрат було цілком усунуто від керування на фабриці, і вона перетворюється на казенне підприємство. Фабрику відбудовувалося після руйнації й значно поширювалося. Це безперечно відбилося й на діловодстві (очевидно, ще перед р. 1822 його було впорядковано). Але ця частина архіву, за вийнятком кількох справ р. 1811, за-для нас просто невідома, хоча все-ж можна гадати, що взагалі вона десь збереглася. Третя частина архіву — доба кабінетського господарювання (1822 — 1857 роки) — найбільш цікава. Фабрика то-ж була державна установа, що мала певні штати і працювала за певним регламентом. Форми діловодства усталюється. Воно своєрідно поєднує канцелярію установи з конторою фабрики. І ця частина архіву найліпше збереглася. Що правда, справи за деякі роки ще не знайдено, але можна сподіватися, що вони не загинули й десь переховуються в тому-ж-таки архіві Губерніяльного Правління[2]), хоча втрата окремих справ — і подекуди в дуже значній кількості — цілком імовірна[3]). Нарешті, доля фабричного архіву, починаючи з р. 1858, цілком невідома. Гадаємо, що ця частина архіву не збереглася. То була вже доба приватного підприємництва, оренди — більшменш невдалої, коли фабрика не кожного року працювала, а за останнього десятиліття (1875—1885) навряд чи й працювала. І це вже був новий архів, архів приватного підприємства, що занепадало поступінно й неухильно. Гадаємо, що він не зберігсь. Архівні справи тодішньої фабрики можуть бути в архівах відповідних фамілій; можливо їх зовсім знищено; за деякі роки, може, їх і зовсім не було, бо не було жадного діловодства на фабриці. Архіву фабрики, в точнім розумінні цього слова, вже не було.

Повстає питання, коли саме й яким чином архів Межигірської фабрики був переданий до архіву Губерніяльного Правління. Треба застерегти, що це питання надто складне й вимагає спеціяльних архівних розвідок, головне чи не в архіві Кабінету. Зараз наведемо тільки коротенькі

[1]) Пожежа р. 1810 мабуть архівові не зашкодила, бо влітку того-ж-таки року, після пожежі, „архива фабрики" перебувала на місці, й ніде немає вказівок на те, що її було ушкоджено (Архів Київської Міської Управи, справи Київського Магістрату що-до Межигірської фабрики за 1810 рік).

[2]) За описом архіву Губерніяльного Правління, бракує справ фабрики за отакі роки (доба кабінетська): 1823, 1827, 1836, 1842, 1843, 1845, 1849, 1853, 1854, 1855. Справи за 1845 р. ми знайшли серед справ р. 1848.

[3]) За деякі роки архів фабрики зберігсь очевидно не в повнім складі. У справах, напр., 1845 року констатуємо, порівнюючи з нумерацією опису (мабуть фабричного ще) чималі прогалини.

уваги. Архів фабрики ввійшов до архіву Губерніяльного Правління після р. 1857, бо від того року маємо в архіві останні справи Межигірської фабрики [1]). Але сталося це мабуть незабаром після того, як р. 1858 фабрику було передано на оренду Барським. Справді, ліквідувалося казенне підприємство, й цілком зрозуміло, що його архів мусів був перейти до Центрального Архіву губерні, отже до архіву Губерніяльного Правління („Губернскій Архивъ") [2]).

Один з нечисленних фабричних архівів, що збереглися від передреформного часу, архів Київо-Межигірської фабрики являє надзвичайний інтерес як для історії українського господарства, так і для історії українського мистецтва. Проте до цього часу на нього не звернуто належної уваги, хоча про існування його знали. Мало не всі праці про Київо-Межигірську фабрику було оперто на досить таки обмеженім друкованім матеріялі. Не маємо й публікацій архівного матеріялу що-до фабрики [3]). Вперше архів фабрики був використаний — але уривково й надто побіжно — в нарисі, присвяченім тій фабриці в „Статистическомъ Описаніи Кіевской губерніи" (за редакцією Журавського), що його видав був Фундуклей [4]). З дослідників мало хто до цього архіву вдавався. Відомо, що ним цікавився і (р. 1919) працював там небіжчик В. Л. Модзалевський. На жаль, цю роботу не було доведено до кінця [5]). Останнього часу архівом зацікавилися ширші наукові кола: деякі семінари дослідчого характеру — історично-економічні (семінар з економічної історії України, що ним автор цієї статті керує) та історично-мистецькі — й окремі особи. Цілком природньо повстає думка про реставрацію архіва Межигірської фабрики, збирання й систематизацію його матеріялів. Бо тільки тоді можна буде широко розгорнути студії над історією цього цікавого підприємства.

Проф. Олександер Оглоблін.

---

[1]) Див. Опис за рр. 1857—1862.

[2]) В архіві Губерніяльного Правління р. 1860 є справа „О принятіи отъ титулярнаго совѣтника Бабушкина (останній завідувач над фабрикою — *О. О.*) имущества, принадлежащаго Кіево-Межигорской фаянсовой фабрики" (№ 54763). Виявляється, що Бабушкін тоді здавав майно (в данім разі—ліс), яке фабриці належало. Мабуть так само здав він і архів фабрики. Але з тієї справи видко, що архів фабрики тоді (1860 р.) або ще не був переданий до Губерніяльного Архіву, або-ж не був сполучений з иншими фондами того архіва. Передано було його разом, за виїнятком хіба справ за роки 1800—1803, а також 1811 р. (може ці справи раніш, напр. за середини 40-х років, випадково увійшли до складу архіву Губерніяльного Правління).

[3]) За виїнятком хіба публікацій С. Яремича про плани Кедріна („Искусство", 1911, VI-VII, 274—92).

[4]) Статистическое описаніе Кіевской губерніи, т. III (СПБ 1852), с. 187—210.

[5]) Вказівка В. В. Міяковського.

МАТЕРІЯЛИ ТА ЗАМІТКИ.

Про слов'янські погляди М. П. Драгоманова.

У багатогранному духовному обличчі М. П. Драгоманова є риса, що про неї досі мало говорилося і писалося: це—„слов'янофільство", проповідь як-найтіснішого духовного братерства слов'ян. Перед тим як Драгоманов остаточно виїхав за кордон (це було у перший рік мого студентства, коли я жив у Ю. Ю. Цвітковського, де часто збиралися члени „старої громади" — складати український словник, і часто бував у свого учителя П. І. Житецького), мені не раз доводилося з великою втіхою помічати у нього прихильність до слов'ян. Я й сам був тоді цілком захоплений слов'янофільством, тож з особливою втіхою бачив це в людині, яка тоді на багатьох з нашої університетської молоди мала такий великий вплив; такий послідовник слов'янської ідеї, як М. П., був тоді для мене особисто дуже сильним спільником, який зміцнював мій слов'янський напрямок. Не голословне, а більш-менш документальне свідчення Драгоманова ми знаходимо, між иншим, в його невеличкій статті, — що тепер надрукована у празькому часопису „Slavia" — rok IV, Seš. I, 1925, ст. 320—324. Це була його промова у болгарській столиці Софії, де він був професором, „по случаю школьнаго праздника 11 мая 1892 г." (день слов'янських братів-первоучителів Кирила і Методія). Знайшов і надрукував цю цікаву статтю проф. Шишманов; вона дуже яскраво виявляє слов'янські погляди Драгоманова, їх велику щирість. Вказавши на міжслов'янське значіння взаємної роботи слов'ян (чех К. Йіречек працює для болгар на болгарському ґрунті, московський учений В. Каченовський записує болгарські пісні, другий московський-таки вчений А. Пипін пише всеслов'янську історію літератури), Драгоманов говорить: „Такого ряда явленія славянской солидарности въ области литературы совершенно естественны, и количество ихъ можетъ только возрастать; такъ, независимо отъ того, что теперь умственные интересы становятся вездѣ международными — спеціально въ славянскомъ мірѣ нельзя сдѣлать шагу въ изученіи исторіи и культуры одного племени, чтобы не быть принужденнымъ вступить въ область и другого. При такой же неизбѣжной солидарности въ научно-литературномъ трудѣ и другія проявленія братства между славянскими народами не замедлятъ явиться сами собою, и такимъ образомъ наука и литература въ каждомъ славянскомъ народѣ рано или поздно создастъ между всѣми ими лучшія отношенія, нежели теперешнія"...

Другий такий самий документ це лист Драгоманова з Німеччини р. 1873 до київського приятеля. Про цей лист робив реферата в Історичному товаристві „Нестора лѣтописца" д. ч. його Л. П. Добровольський (у бе-

резні 1926 р.). Між иншим у цьому цікавому листі (його буде надруковано) дуже важні є місця для характеристики слов'янських поглядів Драгоманова, того, як негативно ставився він до німців з їх жорстоким шовінізмом, з їхньою погордою проти слов'ян, що їх вони уважають за нижчу від себе расу, з тим утиском, яким вони катували давніш і катують ще й тепер нещасливе слов'янське плім'я. (Тепер, наприклад, хоч-би лужицьких сербів. *А. С.*).

Здається, що про щирість і глибінь слов'янських поглядів Драгоманова свідчать і вказані документальні дані і сами факти з практичного його життя: він охоче зайняв посаду професора у болгарському університеті в Софії і займав її до смерти. Він викладав по-московському, бо слов'янські мови споріднені близько поміж собою. Це цілком збігалося з його широким вільнодумним світоглядом.

Проф. А. Степович.

До історії українських кінематографічних фільм.

В-осени цього 1926 року на всіх стовпах та по стінах у Київі поналіплювано отаку величезну і крикливу афішу:

з 19 ЖОВТНЯ

Життя, сумний шлях, творчість та епоха
і с т о р и ч н о д о к л а д н о
подані в дивному виробові [1])
Велетенська постановка

Т А Р А С Ш Е В Ч Е Н К О

Українська Академія Наук
на чолі з академіками
Г р у ш е в с ь к и м, О н и щ у к о м і Н о в и ц ь к и м
прийняла участь у постановці в е л и к о ї картини.

Київським і Одеським Музеєм Академії були доставлені
історичні м е б л і, п о с у д та реквізит епохи Шевченка.

Художнє оформлення характера загального виконано
проф. К р і ч е в с ь к и м

Музика українських композиторів.
Каса з 4 годин. Вхід по сеансам.

Такі самі оповіщення друковано по газетах. Не знаємо, кому належить ідея такої афіші, але мусимо зазначити, що Академія Наук не брала абсолютно ніякої участи в поставленні цієї фільми „Тарас Шевченко", не ставила ніяких академиків і нікого иншого „на чолі", не одержувала жадних меблів і посуду з київського та одеського музеїв і взагалі довідалася про цю фільму тільки із стінних оповіщень.

Акад. А. Кримський.
Неодмінний Секретар Української Академії Наук.

[1]) По-українському слово «дивний» відповідає російському «странный». Та мабуть автори афіші розуміли тут «дивний», як «удивительный».

РЕЦЕНЗІЇ.

Акад. Д. І. Багалій — *Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода.* Державне Видавництво України. Стор. 397. Харків, 1926.

Заінтересування серед наукових кругів та й просто серед освіченого громадянства до життя і творів знаменитого «старчика» позначалося немов хвилі на рівному морі. Були в йому свої припливи й свої одпливи. 1817 рік, коли вперше з'явилися друком матеріяли про особу та творчість Сковороди; 30-ті роки, коли Срезневський дав був першу спробу його філософської характеристики та літературної оцінки; 60-ті роки, коли першу збірку його творів надруковано; 1894 рік — столітній зо дня смерти Сковороди, що приніс перше науково-критичне — на жаль, не докінчене — видання його творів і цілу літературу про його, і, нарешті, друге десятиліття XX віку, що закінчилося на наших очах святкуванням 200-літніх роковин з дня народження Сковороди (1922 р.)—такі верстові стовпи на тому шляху заінтересування до українського філософа. Навіть у самих цих датах не можна не помітити деякої закономірности. Інтерес той мало не завжди збігається з піднесенням громадської думки взагалі, з моментами, коли після пригнічення та реакції громадська думка шукала виходу з тісних заулків на широке плесо вільного досліду, на шляхи невпинного розвитку. І це мабуть не випадковий збіг, що діяч досвітньої пори нашого відродження немов-би сам відроджувався за схожих історичних обставин. Величня і з багатьох поглядів загадкова—чи бодай така, що на загадкову скидалась—постать старчика Сковороди раз-у-раз присвічує на перших кроках до поліпшення народньої долі і сама немов робиться такого поліпшення символом і ознакою та предотечею...

Надто може характерних з цього погляду рис набуває заінтересування до Сковороди за наших часів. Що, здавалося-б, може бути спільного поміж архаїчною фігурою XVIII в. та нашим часом, коли закладаються нові підвалини до соціяльного життя, коли світ стоїть може на порозі до свого оновлення? А тимчасом ми бачимо, що заінтересування це зросло, коли рівняти навіть до ювилейного 1894 р. Нам відомо, що ціла низка учених працює, щоб висвітлити значіння Сковороди та його діяльности; опріч надрукованих вже праць, ми знаємо цілу літературу монографій про Сковороду в рукописах, що за-для великого свого обсягу та теперішнього друкарського скруту досі не побачили, але—надія в бозі—може таки побачать колись світ (проф. М. Гордієвського, В. П. Петрова, проф. Васильківського, П. Пелеха й ин.). Очевидно, самою ювилейною датою цього пояснити не можна. Очевидно, є щось у самій оцій постаті, що притягає увагу дослідників саме під критичний час переоцінки цінностей і перебудування життя. Очевидно, есть наймення, що сами стають гаслами оновлення. І ми зрозуміємо це, коли згадаємо, що з найменням «Жан-Жака» (Руссо) на устах—з найменням, що дуже по суті споріднене і з нашим «Варавою»—робили свої соціяльні експерименти діячі великої французької революції... Не тільки мабуть зміст філософсько-етичної науки Сковороди, а й доля тієї науки у дальших поколіннів має певну аналогію з наукою й долею її у женевського філософа.

Обернемось проте до праці акад. Д. І. Багалія.

Акад. Д. І. Багалій — не вперше виступає в Сковородинській літературі. Величезні, сміливо можна сказати — ще не перейдені заслуги він положив був за першого ще Сковородинського ювилею (1894 р.), видавши під своєю редакцією й науково обробивши частину філософсько-літературної спадщини Сковороди. Він, можна сказати, одкрив тоді Сковороду перед широким громадянством і дав матеріял иншим дослідникам, що змогли науково

працювати над Сковородою тільки дістався до рук Багалієве видання. Та й тим він не вичерпав свого інтересу до особи й творів знаменитого старчика і потому не тільки врядитоди, а регулярно робив більш-менш докладні екскурси в сферу Сковородинської літератури (відповідні розділи в історії Харківського університету та в історії Харкова, історична паралеля «Сковорода и Толстой» (1911) «Изданіе сочиненій Г. С. Сковороды и стоящія въ связи съ ними изслѣдованія о немъ» (1914), розділ в «Історії Слобідської України» (1918), «Український філософ Г. С. Сковорода» (1922) і багато инших заміток). Більше того: акад. Багалій почуває немов якийсь свій обов'язок дати повний образ незабутнього діяча на ниві освіти так тісно звязаного з тією Слобожанщиною, яку наш автор обрав переважно за об'єкт своїх наукових дослідів. «У своїй оцій розвідці,—пише в передмові акад. Багалій,—я хочу нагадати, що зроблено в науковій літературі про Г. С. Сковороду, як освітлено в ній і його власну особу, і його працю. А разом з тим я зведу тут до купи свої власні досліди про Г. С. Сковороду, — тим більш, що вони були розпорошені по різних виданнях, не виходили окремими книжками, а тимчасом зведені до купи показують найважливіші сторінки з життя та філософсько-літературних праць «старчика» Г. С. Сковороди» (стор. 7).

Монографія акад. Багалія з двох складається частин. Перша—обіймає життя й діяльність — особу Сковороди. Друга — присвячена його творчості, філософічній та літературній. У першій частині (чотири розділи), після загальної передмови автор дає критичний життепис Сковороди на тлі соціяльних стосунків того часу (I розділ); переглядає критично погляди сучасників і пізніших письменників на особу Сковороди (II розд.); спеціяльно спиняється на питанні про монолітність його особи, яка (монолітність) виявилася в тісному сполученні теорії й практики, життя і науки (III розд.); нарешті робить цікавий дослід про вплив українського філософа на всі стани тодішнього українського громадянства (розд. IV). Вичерпавши таким способом біографічний матеріял усіма сторонами, акад. Багалій у другій частині (6 розділів) переходить до оцінки самої творчости Сковороди: маємо тут—оцінку виданнів Сковородиних творів (розд. I), зміст філософічних творів Сковороди (розд. II), літературна спадщина його та її впливи в українському письменстві аж до останніх часів (розд. III), критичний огляд тих оцінок, що давали Сковороді попередники (розд. IV), погляд на загальну філософську концепцію Сковороди (розд. V) і нарешті повну бібліографію Сковородинської літератури (розд. VI).

Вже самий перелік тем, оброблених у монографії акад. Багалія, характеризує до певної міри її зміст. Здається, жадного нема питання, звязаного з життям і творчістю Сковороди, якого-б не торкнувся, не висвітлив критично й не дав-би спроби на вичерпуючу відповідь акад. Багалій. Це справді, як каже автор у передмові, підсумок і його власної довголітньої праці над Сковородою і всього того, що зробила наука поперед його і разом з ним з часу першого наукового видання творів Сковороди—1894 р. І як такий підсумок, остання праця акад. Багалія становить сама виразну витичку в науковій Сковородинській літературі. Загадкова постать після його всебічного розгляду перестає бути загадковою, набирає ясного обличчя на тлі громадського життя тих часів. Безперечно, що всім дальшим дослідникам доведеться в значній мірі базуватися на цій монографії і з нею рахуватися. Можливі, певна річ, ріжні погляди на особу й науку Сковороди, як можлива й ріжна їх оцінка,— і тут широке для досліду поле. Але фактичну сторону вичерпано в акад. Багалія дійсно таки до краю і до неї ледве чи доведеться вертатись чи поновляти її його наступникам. І ця синтетична заслуга автора напевне надовго лишиться в повній силі.

По-за повнотою й рясністю зібраного матеріялу має велику ціну й самий спосіб його обробки. Строгий науковий метод, широкий критичний апарат і обережність не тільки що-до висновків, а навіть у самих виразах, спокійний тон і об'єктивний виклад навіть там, де авторові доводиться з инако-мислящими полемізувати —це звичайні риси наукового пера акад. Багалія. В даному разі вони ще побільшують цінність його останньої монографії й зносять її на ступінь замітного з'явища в нашій науковій літературі, а також і цінного літературного твору, самого по собі взятого. Не можна обминути тут і найповнішої досі бібліографії Сковородинської літератури: акад. Багалій завів до свого покажчика 222 номери, і вже сама ця цифра показує, з яким широким обсягом праць мав діло автор, занотову-

ючи навіть ті праці, де тільки-но згадано про Сковороду. Щоб перевірити точність і повноту вказівок, треба було-б самому переробити цю грандіозну роботу; переглядаючи покажчик, міг я тільки хіба дрібниці завважити: напр. не знаходимо тут самого акад. Багалія «Історії Слобідської України»; проминуте 1 і 2 видання моєї «Історії українського письменства» (1911), і мою-ж-таки передмову до видання творів Котляревського (Київ, 1909 і 1918); додати можна ще: Білий Вол. — Г. С. Сковорода. Життя й наука. Київ, 1924. Котович А. — Г. С. Сковорода. Львів, 1924. Пролісь М. — В тенетах далечини. Пам'яти Г. С. Сковороди. Прага, 1924 (відбитка з «Нової України»—повість із життя Сковороди) і дещо дрібніше. Дрібні додатки ці й можна буде поробити в новому виданні, якого ця коштовна монографія напевне діждеться.

Акад. *Сергій Єфремов.*

Акад. Володимир Перетц. *Слово о полку Ігоревім Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку.* Вступ. Текст. Коментар. V — IX + 1 — 356 in 8. У Київі 1926 р. Українська Академія Наук. Збірн. Історично-Філологічного Відділу № 33. Ціна 4 крб. 25 коп.

Вся праця акад. В. Перетца поділяється на три частині: Вступ (1—88), текст Слова (89—130) і Коментар (131—330). Окрім того, наприкінці книжки, як додаток, подано південноруські літописні оповідання про похід Ігорів (331 — 351): 1) Київський літопис (Іпатський список), 2) Густинський літопис, 3) «Кройника» Теодосія Софоновича 1672 р. і 4) «Исторія Россійская» В. М. Татіщева.

У передмові «Од автора» В. Перетц каже, що його книга, «нехай вона й тісно з науковою традицією в студіях над «Словом» звязана, — усе-ж часом різко за межі цієї традиції виходить. Цілу низку питань я ставлю й почасти розвязую по-новому. Отже, я подаю дані, щоб по-новому, не по-традиційному освітлити соціяльне оточення, що в ньому утворилося «Слово», далі зроблено спробу принаймні схематично позначити історію «Слова»; знов-же по-новому запропоновано вирішити питання про звязок «Слова» з усною пісенною традицією (давніш його освітлювано з народницько-сентиментального погляду)». У тексті «Слова» автор дещо повиправляв, чимало поширив, порівнюючи до попередньої літератури про «Слово»,—коло стилістичних паралелів, бо «саме вивчаючи стилістику «Слова», можна зрозуміти цей витвір у с н о ї (чи так?) творчости давньої України-Руси й оцінити його стосунки до народньої поезії».

Що-до першого твердження авторового, то, на мою думку, у першому розділі «Вступу»— «Феодальна Україна - Русь XI — XIII вв.», де автор мав по-новому освітлити тее оточення, що в ньому утворилося «Слово», ми по суті не знаходимо нового. Йдучи за відомими істориками—Павловим Сильванським, Покровським та инш., автор малює відому уже картину соціяльно-економічного життя України—Руси XI—XIII вв., хіба тільки накидаючи на нього деяких темніших фарб, зазначаючи в ньому, напр., «кровожерність страшенну, що прикро вражає сьогочасну людину» (?) (19). І хоч автор не сперечається з Дашкевичем, що становище жінки у нас за періоду передмонгольського було вище як на заході (13), він усетаки вважає за можливе сказати, що Україна - Русь за цих часів, «завдяки неминучим історичним умовам свого існування й економічним умовам, була навіть іще некультурніша як середньовічна феодальна Европа XII в.» (21). Із цим навряд чи можна погодитися, беручи на увагу думку самого-таки ак. Перетца про становище жінки в Україні-Русі за тих часів, знов-же й такі хоча-б пам'ятки, як «Навчання» Володимира Мономаха. Певне, що ідеалізувати київських князів ми не будемо, але й уважати всеньке суспільне життя того часу за якесь дикунське ми не повинні, тим більш, що тут виходить ніби суперечливість у поглядах ак. Перетца: з одного боку він каже, «що, нехай які незвичайні форми та ідеї має літературна пам'ятка,—усе-ж її завсіди можна як слід освітлити, розглядаючи її серед тих обставин історичних, що в них вона утворилась, що смаки й інтереси їх вона вислорлювала, що кожен письменник, новітній чи стародавній, однаково, — дарма що сам він того й не помічає, бував носієм тих чи инших понять та ідеологій свого часу (3)», а з другого боку з його слів, — «Слово о полку Ігоревім» «в умовах того (н е к у л ь т у р н о г о, к р о в о-

жерного — *М. М.*) життя — це немов оаза ясна та прохолода серед пустелі, кривавим туманом повитої... Вона здається нам через те цінніша, що свідчить про силу й височінь людського духу, здатного художньо творити навіть за найтемніших періодів людського життя, навіть за найтяжчих років для свідомої, що мислить, людини» (21). І хоч далі автор і каже, що співець «Слова» цілком належить своїй добі, що наївно було-б його ідеалізувати, гадаючи, наче він мав сьогочасні поняття, що для нього звичайно найближчі над усе були інтереси його кола, інтереси князівські, а не інтереси народньої маси..., все-таки якось неясно, як-же за часів дикунського життя міг повстати такий твір, ця «оаза ясна та прохолода серед пустелі, кривавим туманом повитої», як з марксівського погляду, якого додержується тут автор, можна пояснити те, що один якийсь автор зміг піднестися на надзвичайну «височінь людського духу».

У II розділі «Вступу» автор розповідає відому історію, як відкрито «Слово». У III розділі автор, переглянувши думки попередніх дослідників про час, коли повстав Мусін-Пушкінський рукопис, робить висновок, що цей рукопис належить десь до початку XVI в. (27), тільки-ж певних даних про це він не подає (27).

У IV розділі автор порівнює видання «Слова» 1800 р. і Катеринінську копію й, ґрунтуючися на аналізі текстів, надає більшої ваги цій останній, виходячи між иншим і з тої думки, що саме те, що «над копією К. не мудрували, а коли й мудрували, то небагато, і надає ваги її свідченням, надто там, де в П. живовидячки знати руку видавцеву. В К. є помилки, але немає навмисних перероблювань. Про П. цього сказати не можна». В розділі V автор каже про «Долю Слова в рукописній традиції». Тут схематично, припускаючи часті можливості, автор малює нам долю «Слова» в рукописній традиції, користуючись з уже відомих указівок на його поширення в стародавній літературі. В розділі VI автор розглядає ті пам'ятки, що їх було вміщено разом із «Словом» у рукопису, який здобув М.-Пушкін. У VI розділі автор вирішує питання, коли написано «Слово», і, згідно з деякими попередніми дослідниками, висловлює думку, що «Слово» написано р. 1187, не вважаючи між иншим на думку А. Лященка, що воно написано в-осени 1185 р., бо в «Слові» є вираз «древо не бологом листвие сронї» (50). Але цей вираз у промові Святославовій, з приводу поразки Ігоревої, і не дає ніяких даних, щоб вирішити питання, коли повстало «Слово»: може, як-раз, коли було побито Ігоря, весною пройшов якийсь надзвичайний ураган, що позбивав листя з дерев, і це зайвий раз, на думку авторову, свідчило, що навіть природа відгукувалася на нещастя Ігореве, бо коли листя падає в-осени, то в цьому нічого дивного немає.

У розділі VIII ак. Перетц подає відомі з попередніх праць дані про автора «Слова». Те-ж ми бачимо і в розділі IX, де говориться про «Предтеч» Слова.

Цікаві думки висловлює ак. Перетц у розділі X — «Слово й народня словесність»: тут він не погоджується з тими звичайними поглядами, наче-б автор «Слова» скористувавсь у своїому творі з поетичних засобів т. з. народньої словесности. «Час уже щиро признатися, що народньої поезії за часів «Слова» ми не знаємо. Вчені допускалися великої методологічної помилки, коли, бажаючи довести залежність «Слова» од народньої поезії XII в., порівнювали його до записаних пісень XVIII та XIX вв. (65). Автор додержується протилежної думки: не народня усна словесність вплинула на «Слово», а навпаки «Слово» (та, мабуть, й инші схожі на нього пам'ятки Украіни-Руси, котрі до нас не подоходили) впродовж віків безпосередньо або через низку наслідувань (згадаймо про Сказание і поведание о Мамаевом побоище й инші) передавало свою поетичну фразеологію народній усній творчості, — та бо завсіди переймала, як узагалі будь-яка творчість ширших, мало культурних мас, що розвивається поруч творчости шарів культурних» (67). Цю свою думку ак. Перетц підтверджує різними фактами літературними, побутовими і т. ин. Героїчний епос, т. зв. биліни, утворивсь серед культурних шарів і перейшов до т. званої народньої словесности; багато різних вірувань, медичних поглядів, самий одяг — усе це перейшло в т. з. народ од культурних шарів. Бувало й навпаки (слов'янофільство, романтизм, народництво, скажім Ремізов і т. д.), але все це утворювалося штучно, ідейно й довго не трималося, а за часів автора «Слова» не було, каже ак. Перетц, умов для таких ідейних течій у бік народнього, хоч в иншому місці він і зазначає, що наприкінці XII в. питання

про давню поганську релігію вже не було таке дошкульне (як раніш, *М. М.*); отож, зрозуміло, й до давніх богів вища в давньоруському суспільстві верства ставитись, як колись, вже не могла» (72). Але крім того, може вже надокучила церковщина та візантійщина, отож і звернулись до свого, рідного, шукаючи там поетичних засобів. Будь-що-будь, це питання дуже складне й так одразу його вирішити не можна, ба й не можна погодитись з автором, ніби в народній поезії сюжети змінюються мало, а засоби їх втілювання, словесний зодяг їхній (саме те, що особливо важить, як порівняти їх до «Слова»), раз-у-раз змінюються (65), бо, навпаки, ми знаємо, що в народній поезії саме підлягає більшій зміні зміст, ніж форма: напр., колядки пристосовувались до історичного життя, козацькі пісні до жовнірського і т. д., як правдиво каже проф. Колесса. Та й сам автор припускає сталість форм народньої поезії для деяких її видів, напр тих, котрі сполучені з обрядом, з дійством, хоч і відзначає, що й вони набрали «елементів християнства», але це вже, здається стосується до змісту. Крім того, ак. Перетц далі сам каже: «Але нехай навіть стійка маніра компонувати, нехай сталі епітети, порівняння, одне слово, всенький словесний апарат, що за його допомогою або його засобами поет у старовину втілював свої думки й почування. Хто-ж утворив увесь цей рясний та різноманітний запас словесної орнаментації? Мляві переказувачі чужої творчости, — чи творці, поети?» Але це вже торкається загального питання про процес утворення т. зв. народньої поезії.

У розділі XI — «Поганські боги в „Слові“» автор подає багато матеріялу, щоб з'ясувати т. м. суть тих поганських богів, що їх називає автор «Слова», одначе кінець-кінцем він не висловлюється ясно, як-же треба дивитися на цих богів у розумінні стилістичному: чи їхні імення це тільки така сама-ж літературна прикраса, як Аполлони, Венери і т. д. в т. зв. неокласичній літературі, чи вони певною мірою відбивають погляди самого автора і являються чимсь живим, справді поетичним у цьому творі. Навівши про це погляд Барсова, що не вважає цих богів тільки за літературну окрасу, автор каже: «може таке толкування й скидається на правду, психологічно й естетично, але, на жаль, не можна зібрати жадних літературних даних, ба навіть хоч трохи твердіших аналогій, щоб його довести» (71), і в иншому місці він пристає на думку Анічкова, хоч з застереженням Коршевим, а саме, що автор «Слова» вживав ім'я Велесове за-ради штучного риторизму (77), але коли «психологічно й естетично» цих богів не можна вважати за літературну прикрасу, коли ми знаємо, що літописець християнин захоплено розповідав про нехристіянські вчинки християнки Ольги над деревлянами, значить, поетична, в основі своїй поганська творчість за тих часів мала таку велику привабливість, що могла впливати не тільки на дружинника, ба навіть і на ченця. Та й сам автор в иншому місці Хорса вважає за «персоніфікацію» сонця (79).

Нарешті, в розділі XII автор розглядає стосунок «Слова» до західньо-европейського середньовічного епосу і робить висновок, що це питання ще не розвязано як слід у нашій критичній літературі: його можна розвязати остаточно тільки за допомогою германістів та романістів.

Текст «Слова» в книжці ак. Перетца перше подано слов'янським шрифтом у такому реконструйованому вигляді, який, треба гадати, був у спискові на початку XV в., в 8-ку, по 18 рядків на сторінку (загалом близько 900 знаків у листу). В цьому рукопису слова «О бояне... шеломомь Дону» «були на другому місці, а в нашому виданню, каже автор, поставлено їх куди слід, як і инші три місця, позначені зірочками (*) й застережені в примітках до тексту 243, 349, 441». Автор гадає, що слова «О бояне... шеломомь Дону» стояли в давньому рукописі після слів «Наведе своя храбрыя плъкы на землю Половѣцькую за землю Руськую», бо далі в цих словах (о бояне...) саме згадується про ці полки: «аби ти сіа плъкы ущекотал». Це має рацію, тим більше, що така перестановка відповідає й розподілові по аркушах частин «Слова».

Звичайною-ж гражданкою видрукувано тее читання, що в основу його покладено текст I видання 1800 р. та Катеринінську копію з деякими поправками авторськими.

Не маючи спромоги переглядати всі поправки авторові, бо довелося-б написати чималеньку працю, зупинюся на деяких з них, котрі спірні.

Відоме темне місце — и на Канину зелену паполому постла (як стоїть у П. і К.), автор так і залишає, посилаючись на те, що на північ од Чернігова в Лавр. літопису під 1152 р. згадується річка або струмок Канин (204), що зазначав ще Снегірьов (Ист. сб. р. 1838 р.); залишає автор, виправляючи тільки слово «повелѣя» і дальше місце так, як воно читається у П. і К — Съ тоя же Каялы Святоплъкъ полелѣя отца своего междю Угорьскими иноходьцы ко святѣй Софіи къ Кіеву», кажучи, що тут мова мовиться вже про иншу подію, не про Нежатинську битву, де вбито В'ячеслава й Ізяслава, а про подію р. 1096, коли бився із Половцями кн. Святополк, і було вбито його тестя (в літописах, каже автор, тесть зветься батьком), Тугоркана, що його Святополк узяв і, привізши до Київа, поховав. Але, нам здається, так толкувати не випадає передусім тому, що фраза «Съ тоя же Каялы...» тісно звязана з попередньою; по друге, нащо було авторові «Слова» згадувати про якусь давню подію 1096 р., що не мала ніякого відношення до подій, звязаних із походами Олеговими. Тому нам здається, що та кон'єктура, яку запропонував був тут Барсов, вдатна. Тим більше, що й старший син Ізяслава теж звався Святополк, і може тут не треба тільки за Барсовим міняти Святополка на Ярополка. Правда, Барсов каже, що на місці бойовища був Ярополк, а не Святополк, що сидів тоді в Новгороді, але може тут переплутав і сам співак «Слова», бо-ж подія відбулася років 9 тому, як писав про це автор «Слова».

Друге теж дуже темне місце — Бѣша дебрь Кисаню и несошлю къ синему морю» — автор за Макушевим, з невеличкою одміною, читає так: Бѣша дебрьски сани и несоша є къ синему морю», вважаючи с а н и за зміїв, ґрунтуючися найбільше на тому, що, згідно з загальною композицією сну Святославового, тут можуть бути речі неприємні, а бачити змію у сні, за сонниками, якими користується автор, з'ясовуючи зміст Святославового сну, віщує лихо. Але не кажучи вже про те, що сама з м і я ніяк тут не викликається всім змістом Святославового сну, бо багато ще инших речей, що можуть приснитися, віщують також за сонниками лихо, тут незрозумілим являється це є. Тому ми гадаємо, що краще тут теж пристати на кон'єктуру Барсова, що в с а н и бачить галицьку річку Сан, і це гармоніює з попереднім теж галицьким Плѣсньском. Трете темне місце—И с хотию на кровать и рек— автор знов не пояснює, подаючи, правда, в примітці, що може випадає виправити: «и се хоти юна (на крови) ти рече (119)». Тільки-ж ця виправка знов ані трохи не краща, коли не гірша як Барсова. Адже-ж як на кривавій ниві могла казати чоловікові жінка про те, що його дружина загинула, та й Хотій—Фотій імення поширене серед українців.

Аж ніяк, здається, не можна пристати й на тую кон'єктуру темного місця, що її пропонує ак. Перетц: «Рек Боян и Ходына, Святъславля пѣснотворца старого времени Ярославля: Олгова коганя хотій! Тяжко ти...», читаючи його так: «Сказав Боян і Ходина, Святославові співаки давнього часу Ярославля: любка державця Олега: тяжко голові без пліч, лихо тілу без голови», бо знов незрозуміло, з чого тут випливає ця «любка державця Олега».

У «Коментарі» подано великий і цінний порівняний матеріял до висловів у «Слові», але дещо цікаве проминуто. Приміром, до того місця «Слова», де говориться про Всеслава що він «людем судяше, князем грады рядяше, а сам в ночь влъкомь рыскаше: ис Кыева дорискаше до кур Тмутороканя: великому Хръсови влъкомь путь прерыскаше» — можна навести таку цікаву паралелю з «Притчі царя Соломона про царя Китовраса: «Бысть во Іерусалимѣ царь Соломонъ, а во градѣ Лукордѣ царь Китоврасъ; обычай же той имѣя царь: во дни царствуетъ надъ людьми, а въ нощи обращашеся звѣремъ Китоврасомъ и царствуетъ надъ звѣрми, а по родству братъ царю Соломону» (Притча царя Соломона о царѣ Китоврасѣ, Пам. стар. рус. лит. В. III, стор. 59).

У цьому уривкові, як і в відповідному місці в «Слові»,—так нам здається, всупереч думці ак. Перетца (297),—відбилась жива віра в те, що з Всеслава був перевертень. Адже-ж сам автор каже, що «християнство подостатком давало ґрунту, щоб підтримувати цю віру» (298).

Наводячи різні паралелі до виразів «Слова», ак. Перетцъ, на жаль, не робить висновків, у якому-ж стосункові вони знаходяться до «Слова»; особливо це треба сказати про Святославів сон. Може кількість паралелів можна ще збільшити, але цікаво було-б знати, в якому стосункові стоїть до них усенька композиція образу Святославового сну. Автор подає для таких висновків матеріял, але найкраще було йому-б самому їх поробити.

Взагалі праця шановного ак. Перетца, подаючи повні підсумки попередніх дослідів над «Словом», вносячи в літературу про нього і своє нове, ставлячи, хоч і не завсіди розв'язуючи, багато нових питань, це не аби-яка праця про цей славнозвісний твір Київської України-Руси. Додати треба, що разом із цією книжкою вийшли ще інші розділи її надруковані в XXVIII —XXX Изв. О. Р. Я. С. Рос. Ак. Н. (окрема відбитка «К изучению Слова о полку Игореве» Лнр. 1926, ст. IV—149).

З «Післямови» (ст. 353) ми, між иншим, довідуємося, що працю свою акад. Перетц попереду написав був по-московському, а українського переклада зробив співробітник Академії Наук П. Г. Іванець. Треба визнати, що перекладено добре: щиро народня, барвиста, соковита мова перекладу робить те, що, читаючи переклад «Слова»; не почуваєш, щоб це був переклад. Той блискучий літературний стиль, яким визначаються писання акад. Перетца, нічого не тратить в українському вбранні.

Михайло Марковський.

Ювилейний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в пятьдесятиліття основання. 1873 – 1923 — Записки Наукового Товариства ім. Ш-ка, т. CXLI—CXLIII. Праці філологічної секції під редакцією Кирила Студинського. У Львові 1925.

У книзі—17 більш-менш цікавих і важливих статтів. Перша стаття —польська відомого славіста Бодуена-де Куртене. Автор на ст. 1—19 викладає питання o objektywnej i subjektywnej odrębności України з погляду мовного, племінного, народнього і державного. Автор, як лінгвіст, найбільше спиняється на мовній стороні питання. Білоруську мову зачисляє він до великоруських «акающих» говорів, уважає її за їх дальше продовження й розвиток, а тому протиставить її разом із великоруською українській [1]), обидва-ж ці відділи, каже він, утворюють групу «руську», або східньослов'янську. Різницю між великоруською (з білоруською) мовою і українською прирівнює він до різниці між словінською і сербо-хорватською. На ст. 4-й він одначає ті риси, котрі об'єднують цю «руську» групу і котрими одрізняється вона од усіх опрочих слов'ян. Ці риси такі:

1) Розвиток передслов'янських tj, dj—праслов'янських t', d' в č, ž: sveča (свѣча, свеча, свіча), meža (межа).

2) Такий самий розвиток передслов'янських tort, tolt, tert, telt (or, ol, er, el між двома приголосними boro, olo, ere, ele: borod (бород), golov (голов), bereg (берег), molok (молок).

3) Однаковий рефлекс праслов'янських юсів в у, a: put' (путь із пѫть), p'at' (пять із пѧть).

4) Збереження праслов'янського наголосу—рухомого: голова́—го́лову, на́чала, нача́ла, начала́.

5) У дієслівній відміні — збереження праслов'янського u (y) в дієслові: хожу, несу (окрім, певна річ, архаїчних: дам, ѣм...).

Дивно, що автор чомусь не пригадав про таку ще важливу рису, як: озеро олень, то-що у східніх слов'ян і езеро, елень, то-що в инших слов'ян.

Далі автор вичисляє ті мовні риси, котрі відрізнюють українців од усіх инших слов'ян, ба навіть од великорусів із білорусами, і, кінець-кінцем, робить такий висновок: українці серед східньослов'янської, руської групи займають таке самісіньке самостійне місце, як, напр., чехи або словаки в західньослов'янській. Та есть важне й цікаве явище: між українською мовою та великоруською з білоруською є чимало всяких мішаних перехідних або переступних говорів, а між українською й, напр., польською таких говорів немає (gwary są albo wyraźnie polskie, albo wyraźnie ukraińskie).

---

[1]) Ze stanowiska czysto objektywnego zbiorowisko językowe białoruskie jest dalszym ciągiem pasa południowego zbiorowiska językowego wielkoruskiego (gwary акающія), w różnicy od pasa północnego (окающія gwary).

Досить корисна для початкуючих славістів буде і синтетична стаття акад. Ст. Смаль-Стоцького про розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення 1—42 ст., а так само і стаття Ів. Брика «Йосиф Добровський і українознавство» ст. 1—35. Цікаво, між иншим, одзначити, що Смаль-Стоцький не згоджується з поглядами Шахматова і Ягіча.

Першому він закидає нахил його до різних складних і часом дуже сміливих гіпотез, другому — його надміру вже авторитетний, часто нетерпимий тон: він, Ягіч, висловлює свої погляди як останнє слово науки, «буцім то між язикознавцями не може бути жадного спору. Таке, між инш., його твердження, що всі руські наріччя становлять цілість, і це між язикознавцями не є жадне спірне питання». А коли автор у своїй граматиці инакше висловився про це, Ягіч назвав цей його погляд тенденційною спробою... Та не завсіди С.-Стоцький має рацію... Так, він, між инш., уважає, що Шахматову треба було-б у своїх дослідах стояти на реальному ґрунті мовних фактів і «від з н а н о г о п о с т у п о в а т и до незнаного». Тимчасом лінгвістична метода небіжчика-академика як-раз і була така. Він у своїх розвідках звичайно починав од того, що студіював теперішні живі говори і вже тоді, на підставі писаних пам'яток, що їх вивчав систематично, робив висновок, як вимовляли були колись певний звук. Так Н. Дурново у статті «А. А. Шахматовъ, какъ изслѣдователь русскаго языка» (Изв. и т. д. Рус. яз. и словесн. Р. Акад. Наукъ, т. XXV, 1920, стр. 402—413) каже: «Для изученія исторіи языка, по Шахматову, необходимо самое тщательное изученіе живыхъ говоровъ, необходимо обращать вниманіе на самые тонкіе оттѣнки произношенія, которые могутъ пролить свѣтъ на особенности произношенія древнѣйшихъ эпохъ. Какъ бы блестящимъ подтвержденіемъ этой мысли явилось одно изъ послѣднихъ открытій А. А. Шахматова—объ отраженіи различнаго вида общеславянскаго ударенія на произношеніи звука *о* въ великорусскихъ говорахъ».

Важливе питання порушує акад. М. С. Грушевський на ст. 1—13: «Впливи чеського національного руху XIV — XV вв. в українськім житті і творчости, як проблеми досліду». Цей великий рух, що мав не тільки церковний і національний характер, але значною мірою і соціяльний і що швидко перекинувсь у Польщу, а через її й на Русь, не аби-який слід залишив, між иншим, і на літературі як польській, так і руській, себ-то українській, а потім і російській. Я ще, здається, у 1896 р. це питання порушував був на X археолог. з'їзді (в Ризі). Див. кн. «X археологическій съѣздъ въ г. Ригѣ съ 1-го по 20-е августа 1896 года. Составъ предварительнаго комит., вопросы и запросы, заявленные къ съѣзду» Москва, 1896 р. Там на ст. 22 під № 136 поставлено таке запитання: «А. І. Степовичъ: Любопытно и важно было бы собрать всевозможныя данныя о непосредственномъ вліяніи чешской литературы на русскую» (під «русскою» розуміли тоді і північноруську літературу і українську, що з неї різні праці частенько переходили до першої на північ і там уже їх трохи перероблювано). Відтоді багато вже часу минуло. Дещо в цій справі вже й зроблено, проте це питання треба-б іще більш поширювати й поглиблювати, а потім кому-небудь синтетично об'єднати всі здобуті наслідки і поробити належні висновки, що їх можна було-б прийняти у науку... У примітці на ст. 10, крім В. Б. Антоновича, можна було-б ще вказати й статтю П. В. Голубовського. В. П е р е т ц на ст. 1 — 6 вмістив невеличку статтю: «Ще раз дума про Олексія Поповича». Він подає цікаві думки й наводить місця близькі до Іпатського літопису; ці гадки поки що гіпотетичні, але дуже корисні. Для історії нашої освіти важливі відомості знаходимо в роботі Ад-ра Б а р в і н с ь к о г о «Заснованнє катедри історії України в Львівському університеті (ст. 1—18). Він з'ясовує, чом В. Б. Антонович одмовивсь зайняти цю катедру і запропонував оддати її своєму «найкращому» учневі М. С Грушевському. Іван З і л и н с ь к и й у своїй роботі «До питання про діялектологічну класифікацію українських говорів» увесь час полемізує з молодим ученим В. Ганцовим, що діялектологічні праці його він, на мою думку, надміру вже мало цінить і судить їх занадто суворо... Заслуговує на увагу і стаття Я. Лося. Na marginesie (на берегах книги) Rozmowy mistrza ze śmiercią», де він розглядає цю цікаву пам'ятку XV в. найбільше з лексичного боку, що дає змогу більш-менш правдиво визначити його походження. Між словами є багато «русизмів» або таких, що, може, колись були і в польській мові, але тепер їх не вживають і їх можна вияснити тільки за допомогою русь-

ких» наріччів. Деякі місця «Rozmowy», перекладеної віршами з латинського прозаїчного, ще й коротшого, оригіналу, попсували або викинули ще мабуть переписувачі і їх можна виправити або доповнити з руської переробки пам'ятника («można dopełnić z tekstu ruskiego»). Автор це й робить і часто дуже вдало. Ця руська переробка XVI в. збереглася в рукописі московської духовної академії цілком, тимчасом у польському оригіналі немає кінця («końcowy ustęp Rozmowy znajduje się w przeróbce ruskiej ze schyłku w. XVI, zachowanej w rękopisie Mosk. akad. duchownej»). За допомогою форм «znanych w dialektach ruskich» автор пояснює, напр., такі слова: «roki n i e t u (нѣтъ, нѣту) czasu mego», «każdy lekarz c h w a ś c i (=рос. хвастаетъ: автор говорить: przypomina się ruskie: хвастаться—przechwalać się»; вірш «odejmę mu torłop kuni, a nie wiem, gdzie się o k u n i» можна пояснити з «dialektów ruskich»: торлоп куній=futro kunie, а «окунѣть=выкунѣть (отъ куницы), выцвѣсти, перешерститься (Д а л ь, Словарь), перелинять и перебраться въ зимнюю шерсть, ость и пухъ; затѣмъ говорится и о другихъ звѣряхъ. «Oba te wyrazy, говорить автор, dostały się więc do naszego zbytku ze w s c h o d n i c h ruskich prowincyj i znaczą: zdejmę z niego futro i nie wiem, gdzie się będzie mógł okryć!». Вірш «Ostań tego, tobie w i e l ę» автор вияснює: ruskie: в е л ѣ т ь= kazać (наказати, *A. C.*) polecić (?). Вірш: będziesz mieć dosyć t e s z n i c e; пояснінння для підкресленого слова автор шукає «w formach ruskich: тошно, тошнитъ». Наприкінці статті автор говорить: «Końcowa część «Rozmowy», zachowana w rękopisie ruskim, brzmiała mniej więcej tak po polsku» і наводить цей кінець у своїй реконструкції. Що-до походження «Rozmowy», то він каже: «pewne w p ł y w y r u s k i e pozwalają przypuszczać, że autor Rozmowy pochodzie z okolic najprawdopodobniej P o d l a s i a». Нам здається, що «русизми», на які посилається Лось, напр. т о р л о п ъ, н ѣ т ъ, х в а с т а т ь указують на щ е б і л ь ш с х і д н е місце, де польський письменник переробляв латинський оригінал. Може вони промовляють і за те, що він мав під руками якийсь «р у с ь к и й» оригінал, що, може, вже загубився і до наших часів не зберігсь? Бо ці «русизми» здаються нам не просто «русскими» як каже автор, а саме «великорусскими»...

Крім суто філологічних статтів Є. Т и м ч е н к а (Льокатив речівниковий в українській мові, 1—17 ст.) і Івана П а п к е в и ч а (Кілька заміток о останку аориста в закарпатських говорах, 1—5 ст.), усі інші мають історичний або описовий характер. Отож, А. Б р ю к н е р у статті Rozdział z «Nestora» 1—15 ст. полемізує з О. Шахматовим і Є. Перфецьким з приводу звістки в Несторовому літописі про те, що деревляни забили князя Ігоря, а за їхнього князя Мала каже, що його зовсім і на світі не було, а ім'я це взято з першої частини слов'янського виразу «małżena (=жена), t. j. żona za małem wziąta, nie niewolnica ani utyczka ani nałożnica». Іван О г і е н к о подає свої думки про «Початок друкарства в Уневі» (Галичина), 1—20 ст.: унівську друкарню заснував єпіскоп львівський — архімандрит унівський Арсеній Желиборський десь року 1647; першим видрукувано псалтиря р. 1648. С. Є ф р е м о в показує Сковороду «на тлі сучасности» (ст. 1—10), найбільше як «старчика» як особу, котра самим своїм життьовим побутом на довший час одбилася в народній пам'яті... Іванові В р и к о в і належить стаття «І. Добровський і українознавство, ст. 1—35. До етнографії стосуються статті празьк. проф. Юр. П о л і в к и «Slovenská pohádka o dvanácti měsíčkách a její paralely», 1—24 ст. і Іларіона С в е н ц і ц ь к о г о: «Образ міжнароднього походу колядної словесности», ст. 1—10, де вияснюється походження її з взаємин церковно-релігійної поезії християнського світу і передхристіянської та людової літератури — це-ж-таки та область, у якій автор давно вже між иншим провадить свої студії: такі були його статті про «Благовіщенську містерію» 1907 р. і «Похоронні голосіння» 1910, що являються, як він сам каже про них, «закінченими частинами одної великої теми про розвиток у церковній літературі трилогії материнства». Цю тему й трактуватиме його майбутня робота, що головні її висновки й подано в цій статті про колядки-щедрівки. Коли цю працю буде закінчено, тоді буде цілком розроблено і названу велику літературно-культурну тему: Благовістя — Різдво Христове — Положення до гробу. Стаття Юр. Полівки дуже цікава через зібрані в нього паралелі до словацької казки про дванацять місяців. Опріч різних инших паралелів, автор попризбирував чимало й українських з Катеринославщини, Харківщини, з Бучацької округи Галичини, з округи Борщівської, Олександрійської і инш. Багато

паралелів польських, білоруських, великоруських — з Курщини, Вологодщини. Паралелі автор силувавсь підбирати обережно, щоб не заплутатися, як він сам каже, у величезному морі різних погадок, що так і лізуть з пам'яти до пера (abychom ne zabloudili v tom ohromném moři přerozmanitych povídek, které se vynořují v naší paměti a tako řka se nám vnucují do pera.

Проф. Андроник Степович.

---

1) **Науковий ювілейний збірник** українського університету в Празі, присвячений п. президентові Чешськословенської республики пр. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 75 літних роковин його народження. Част. І. Прага 1925, ст. 432.

2) **Добірні думки** пр. Т. Гаррік-Масарика. З нагоди 75 літ життя. Прага. Укр. громадський комітет в Ч. С. республ. 1925, ст. 470.

У чеській Празі, як бачить читач, вийшло аж двоє збірників українських учених та діячів, присвячених президентові Чеськословацької республіки Масарикові з нагоди його 75-ліття. У громадському збірнику знаходимо передмову, а за нею вірші О. Олеся «Т. Масарикові». Далі йде низка статтів, що в них діячі громадські і вчені то оповідають про життя й діяльність Масарикову (ст. Григор'єва), то викладають суть його філософії (проф. д-р Я. Ярема), а вже по тому йдуть самі «добірні думки», вибрані з численних творів юбіляровых, що з сина панського візника, колишнього кріпака зробивсь президентом нової слов'янської держави, і став отже на чолі найкультурнішого слов'янського народу. Усі знають, якого лиха зазнав цей славний західньо-слов'янський вчений філософ, аж поки доля вередлива повернулася до його чолом і зробила так, що дійсність «перевищила всякі казкові мрії». Адже ковальський учень, проклятий од католицької церкви «безбожник», виключений колись із чеського громадянства «жидівський запроданець» (це все так-таки й було з Масариком!) тепер підніся на не аби-яку височінь: його любовно прийняв увесь чеськo-словацький народ і став він над ним поважаним на всенький світ головою... Чим це й справді не казка?

З «добірних думок» Масарикових вибрано 18 найважливіших, і всі вони подані в доброму українському перекладі, отже тепер читач, котрий не знав Масарика з його оригінальних творів, може познайомитися з його найголовнішими думками й гадками з зазначених 18 вибірок що-найрізноманітнішого змісту: тут є й національне питання (напр. «Чеське питання», «Проблема малих народів» і ин.), і соціяльно-економічні («справедливість і вигода 8-годинної праці». «Вільномишлення та соціялізм», «Про господарську й соціяльну боротьбу»), і філософські («Ідеали гуманности», «Перегляд найновішої філософії віри», «Релігія та суспільство»), і політичні («Демократизм в політиці», «Політика, як наука», «Наше відродженне і наша реформація» і ин.), і історично-філософські («Розрахунок імовірности та Юмів скептицизм»). Після «добірних думок» уміщено тут іще 4 «послання й промови». Два послання — до народнього зібрання і 2 промови—на курсах старшинських. На ст. 459—468 подано, як здається, досить повну бібліографію Масарикових творів в абетковому порядкові. З неї ще краще можна бачити, яка величезна громадсько-наукова праця цього невтомного трудівника.

Взяти хоча-б його «Rusko a Europa» — Studie o duchovnych proudech (течіях) v Rusku. Sociologické skizzy k ruské filosofii a náboženství, 1919—21 г.—велика й дуже важлива та глибокодумна книга (у част. II кн. 1 — 2 аж 730 ст.!), що чималою мірою допомагає зрозуміти це цікаве й поважне питання. Масарикова книга про славнозвісного чеського письменника й публіциста Карла Гавлічка-Боровського (1821—56), що його закатував австрійський уряд (Karel Havlicek 1896, стор. 496, 2 видання 1904), стала в великій пригоді громадянству. Року 1920 вийшла вона вже третім виданням (520 ст.). На жаль, наше громадянство сливе зовсім не знає Масарикових творів, бо не маємо ми з них перекладів; навіть російських перекладів обмаль, і виходять вони часто з значним опізненням. Так, глибокодумну книжку Масарика «Socialní otazka» (про марксизм) р. 1898, 701 стор.

перекладено допіру р. 1900 («Философскія и соціологическія основанія марксизма. Этюды по соціальному вопросу». Відома Масарикова книжка про самогубство, як масове суспільне явище (Samovražda... 1884, ст. 351), що в німецькому перекладі з'явилася вже р. 1886, здається, й досі не має російського перекладу..., так само як і книжка про відомого російського філософа Кіреєвського р. 1889, ст. 160.

Цікаві Масарикові спомини, що їх почато друком у виданні «Naše revoluce» з р. 1924 (незабаром вони мають вийти окремою книгою) неодмінно випадало-б перекласти, як дуже цікавий історичний документ... Для славістів багато важать ті статті Масарикові, що в них він спитується безсторонньо розглядати славнозвісне й досі дуже гостре питання про відомі «старочеські» рукописи—Зеленогірський та Кролодворський; вони свого часу чимало прислужилися чесько-слов'янському відродженню, але тепер мають, здається, самий вже історичний інтерес (та ще, може, й суспільно-психологічний?). Про зазначені рукописи й взагалі про це питання див. хоч-би «Очеркъ исторіи чешской литературы» Степовича (Київ) або його-ж таки доповідь на Харківськ. XII археолог. з'їзді «Къ литературной исторіи Краледворской рукописи» у вид. «Труды XII археологическаго съѣзда». Москва 1905 р. і окр. одбитка 20 стор. in 4°. Масарикові статті про ці рукописи видрукувано ще у 80-х рок. минулого віку в його часописі «Athenaeum», але писав він їх і згодом. Взагалі вони багато важать у цьому питанні.

Другий збірник, університетський, «Vědecký jubilejní sborník ukrainského university v Praze, věnovaný p. presid. Československ. republiky pr. d-r T. G. Masarykovi» містить у собі передмову-присвяту шановному вченому юбілянтові, що її підписав «сенат укр. університету» 7 березня 1925 р., а далі 12 великих і малих статтів різних ученних. Перша стаття В. Тимошенка — промова з приводу п'ятої річниці, відколи помер М. І. Туган-Барановський під заголовком: «М. І. Т.-Барановський і західньо-европейська економічна думка», 3—16 ст.; автор дуже високо ставить небіжчика; він гадає, що «ні один слов'янський економіст до сього часу не ввійшов у такі тісні стосунки з життем економічної науки західньої Европи, надав їй стільки власних думок, як се зробив М. І. Значною втратою була смерть М. І. не тільки для російської економічної науки, на ниві котрої М. І. працював 30 років, але і для західньо-европейської, себ-то всесвітньої економічної науки. Смерть його була тяжким ударом і для української економ. науки, до якої прийшов М. І. в останні роки свого життя, вірніше—яку він возглавив, ставши на чолі соціяльного відділу Української Акад. Наук і бувши першим деканом факульт. права і суспільних наук в державн. укр. університеті в Київі». Нам здається, що ці слова справедливо оцінюють значіння наукової роботи Туган-Барановського у всесвітньому маштабі... Д-р Іван Мірчук подав статтю філософського змісту: «Метагеометрія та її значіння для теорії простору у Канта (16—79 ст.), а О. Мицюк — статтю «О дефініції вмінямости» (79—118 ст.). Цікава праця О. Лотоцького «Свиток Ярославль», де він визначає історичну вагу південно-руського списку цього цікавого пам'ятника проти північно-руського (118—139).

Д-р Агенор Артимович подав «Symbolica critica ad Olbiopolitanorum decretum, quo honoratur Niceratus», 139—142 ст., а Дм. Дорошенко — величезний «Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки, 142—239 ст. Проф. Олексі Одарченкові належить ст. «Виникання мінової цінности номінальної валюти», 239—268 ст., а Ф. Слюсаренкові — «Грецько-скитські взаємовідносини II стол. перед Христом». 268—291 ст., А. М. Андрієвському — «Геттітський Кодекс і українська правна культура», 357—374 ст. Більш громадського інтересу мають статті: В. Біднова «Аполлон Скальковський, як історик Степової України» 374—406 ст., і пр. Ростислава Лащенка «Ідея права власности на землю на Україні», 374—406 ст. Для філолога важлива і цікава стаття проф. Олександра Колесси «Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XI—XVI вв. (406—432 ст.) з знімками евангелій XII—XIII вв. Цей цікавий рукопис зберігався іще в XV віці у Городищенському манастирі на Волині, про що свідчить уміщена на ст. 19 Город. евангелії записка Мушатича. Далі втрачається слід, де зберігався цей рукопис, аж р. 1888 він з'явився на археологічній виставці в Ставропігійськ. інст. у Львові, і тоді-ж з'явилася про його замітка А. С. Петрушевича в його виданні «Каталогъ церковнославянскихъ рукописей и старопечатныхъ книгъ кирилловскаго письма, находящихся на археологическо-библіографической выставцѣ въ Ставропигійскомъ заведеніи. Львовъ 1888 г.». До Львова, як

виявляється, рукописа надіслано з манастиря оо. василіян у Бучачі, де він довший час зберегався, а як туди попав — невідомо. Звідси і назва його «бучацький» у Петрушевича і пізніших учених. Є думка, що, може, городиська евангелія, по тому як Городищенський манастир підупав, потрапила передусім до Христинополя, а вже геть згодом до Бучацького василіянського манастиря, куди з виставки вона знов повернулася. Тепер вона переховується у багатій і дуже цінній книгозбірні манастиря св. Онуфрія у Львові, що свідчить про високу колишню культуру українських манастирів. Палеографічного описа бучацької евангелії зробив 1911 р. І. Свенціцький (Зап. Наук. Товар. ім. Шевченка т. CV ст. 5—17). Тільки-ж О. Колесса гадає, що праця ця невдала, і в своїй статті сам подає «Палеографічний опис і аналіз письма» і додає зразки тексту на ст. 406—418; на цих сторінках він розглядає мову і правопис евангелії. Висновки, що їх поробив автор (я уважаю їх за слушні), такі. Цей пам'ятник написано в XII або в першій половині XIII в. Мова й правопис рукопису не лишають сумніву, що його треба зарахувати до пам'яток староукраїнських (точніш треба-б було сказати: давньо-церковно-слов'янських українського ізводу, або редакції. *А. С.*). Ціла низка таких прикмет, що або характеризують як-раз пам'ятки українського походження, або котрі виступають уже в давніх текстах староболгарських або инш. слов'янських територій, але, знаходячи підтримку в аналогічних проявах української мови, — найбільше поширені в пам'ятках староукраїнських.

З великим інтересом чекатимемо продовження цього цікавого наукового збірника, а вже аж тоді дамо йому повнішу оцінку, надто що-до перекладу з Масарикових творів.

Проф. Андроник Степович.

Котрі пам'ятники належать українцям і котрі білорусам? З приводу книги **Ластовського** *„Гісторыя Беларускай (Крыўскай) кнігі“* = Історія білоруської книги від кінця X до початку XIX в. Видано коштом білоруського центра в Литві, in folio, стор. 776. Ковно 1926 р.

З передмови автора книги видно, що він ставить собі високе національне завдання— видаючи цю книгу, збити думки, які до сьогодні ширив щасливий переможець (Московщина), що «ліпші сторінки поневоленого брата вписував до своєї історії». Ще недавно, каже д. Ластовський, читали ми в шкільних підручниках, призначених для 120 міл. Росії: «Білоруси— наймолодша галузь російського народу; білоруси затуркані, понурі, малоздатні до культурного розвитку, але добрі хліборобы; білоруси письменства не утворили» і т. д. і т. д. І суспільство, гадає Ластовський, було щиро переконано, що білоруси справді своєї письменности не утворили.—«Ця книжка має на меті показати, що кривська письменність починається від X в., а багатством пам'яток займає перше місце на східній слов'янщині, і через це не тільки заслуговує, але її неодмінно треба запровадити до курсу катедри слов'янознавства, надто до курсу катедри східньо-слов'янського мовознавства й письменства». «Праця ця є п е р ш а спроба дати огляд кривських пам'яток; вона не претендує на повний перелік цих пам'яток, бо тоді треба було-б багато томів, таких як цей: самі документи метриків в. кн. Литовського — зібрано в 556 тт. Виленський центральний архів має декілька мільйонів документів; далі, багаті скарби документів є у Вітебську, Мінську, Смоленську, Новгороді, Москві, Петербурзі, Київі, Казані, Тіфлісі, ба навіть у Томську а в Польщі - в Кракові, Люблині, Варшаві». В цьому виданні,—завважує Ластовський,—він згадує лиш про ті пам'ятки, котрі повстали на території поміж Німаном, Вислою, Дніпром, Прип'яттю, Двиною, в Сіверській землі, Пскові і Великому Новгороді — «тудѣ бо живяху Кривичі»—як каже літописець.

Знадвору книга справляє надзвичайно гарне враження: такий великий формат, чудовий папір, широкі береги, книга таки грубенька. Автор перераховує 900 пам'яток, що їх він потім на прикінці книги, за змістом, згуртував у 20 відділів. Окрім того Ластовський (на 79 сторінках) подає словник деяких виразів — витягів з пам'яток. Дає він покажчика

іменнів та речей, і наводить список авторів (170), «що твори їхні або думки—використано, опрацьовуючи книгу».

Але щó впадає у вічі, так це сила писаних пам'яток (я завважив їх по-над 70), які ми українці звикли вважати за свої, не тільки йдучи за своїми шкільними підручниками та хрестоматіями[1]), але й з університетських студій [2]) А д. Ластовський тимчасом категорично вважає їх за білоруські пам'ятки. Він уміствив у своїй книзі саме ті й ілюстрації, якими українські вчені ілюстрували пам'ятки українського тексту: 1. Битва під Оршею (ст. 279); 2. Сторінка граматики Л. Зизанія 1596 р. (463 ст.); 3. Мелетій Смотрицький (511 ст.); 4. Сторінка словника П. Беринди, друк. 1653 р. (ст. 573), і т. д.

Автор уживає різної аргументації, зараховуючи ці пам'ятки до білоруської скарбниці, і для українців лиш на 538-ій сторінці стає яскраво зрозуміла причина, через яку Ластовський таку силу українських пам'яток давнього письменства так категорично зарахував до білоруських пам'яток. Бо от, міркуючи, чому «Вірші на жалостний погреб Петра Конашевича» — К. Саковича ст. 534 є пам'ятка письменства білоруського, Ластовський каже: «До половини XVII в. старокривська мова була мовою руського письменства на просторі від Смоленська до Львова, — в пам'ятках, писаних і друкованих цією руською («русскай») мовою на Україні, українські провінціялізми до другої половини XVII в. не змінюють ще самої мови, її характеру. Допіро від другої половини XVII в., завдяки Київо-Могилянській Академії, починає, на основі слов'янської і старокривської, виступати в писаних пам'ятках українська мова з її окремішностями («асобнасьцямі»). Він каже, що коли «Вѣршъ» Саковича писані в Київі ще в добу панування старокривської мови в українській письменності, то через те в них іще немає українських окремішностів («дзеля гэтага ў іх яшчэ няма украінскіх асобнасцяў»), 537 — 538 ст. З другого боку, міркуючи над тим, чому напис на чарці Володимира Давидовича є пам'ятка білоруська, Ластовський робить отаке узагальнення: «Після татарської навали людність київських земель нарінула на захід і північ Через це пам'ятки Чернігівщини до XIII в. безумовно належать до пам'яток кривської культури (41 стор.). Коли це місце порівняємо з сторінкою 538, то треба буде зробити висновок, що сталої тямки у Ластовського про українську давню письменність немає. Бо до сторінки 538 Ластовський, зараховуючи пам'ятки до білоруської письменности, найчастіше вживає от якої аргументації: «українських окремішностей в цій пам'ятці немає». І нам лишається дивуватися, чому Ластовський щойно на ст. 538 виявив своє credo про українську мову.

Та д. Ластовський навіть «Слово о полку Ігоревім» уважає за білоруську пам'ятку. — Для нас,—каже Ластовський, — найбільший інтерес являє тая частина, в котрій перераховуються кривські князі: Всеслав Полоцький, Ізяслав, син Васильків, Брячислав і Всеволод, внуки Полоцького Всеслава, а також міста: Полоцьк, Мінськ. З усіх княжих іменнів XI в. найбільшу увагу в «Слові» присвячено, мовляв, Всеволодові Полоцькому; і от, «через те, що воно повстало на нашій території і в ньому оспівано події нашої історії, воно повинно бути зараховане до пам'яток кривської письменности» (50 стор.). Безумовно, спокусливо мати своєю пам'ятку, що її порівнювано з величними творами Гомера, Осіяна [3]), або яка «золотить» золотий вік українського старого письменства [4]). Але щоб якій-небудь иншій нації, а не нашій, уважати його за свій, потрібно для цього мати належні підстави. До сьогодні, скільки мені відомо, більш ніж 60 осіб працювали над цією пам'яткою: видавали її, перекладали всю або окремі її частини, з'ясовували зміст темних у ній місць, відбудовували її форми. Цю працю над «Словом» провадили: українці, великоруси, чехи, поляки, серби, болгари, словенці, німці, французи. — І українці повинні пишатися з того, що велика кількість цих працівників над «Словом» у дуже підхвальних виразах висловила свій присуд, що «Слово» є пам'ятка українська: — «Образъ выраженія пѣсни и самыя слова—„кресить“,

[1]) Др. М. Пачовського, Барвінського, Огоновського, Возняка.

[2]) Праці з історії української літератури і філології — Возняка, Грушевського, Огоновського, Кримського.

[3]) Полевой, Исторія литературы.

[4]) Грушевський, Історія літератури.

„болонье", „смага", „година", неизвѣстныя Великороссіянамъ и теперь употребляющіяся въ Малороссіи, показываютъ, что сочинитель принадлежалъ къ нынѣшней Малороссіи», — каже один [1]). «Эта пѣснь одинъ живой голосъ изъ пестрой свѣтской жизни древней Кіевской Руси, дошедшей до насъ» — каже другий великорус [2]). «Слово возможно понять какъ слѣдуетъ только на украинской почвѣ и въ связи съ украинскою поэзіею вообще», визнає третій [3]). З приводу Максимовичевого мистецького перекладу «Слова» українськими віршами різні рецензенти писали, що всеньку силу поезії «Слова» можна було передати тільки українською мовою; московською-ж, наприклад, цього навіть не можна осягнути [4]). Барсов пише працю на три томи під заголовком: «Слово о полку Игоревѣ, какъ художественный памятникъ Кіевско-дружинной Руси» [5]); Міллер пише працю під епіграфом: «Дѣвицы поютъ на Дунаи, вьются голосы черезъ море до Кіева». Або: «mögen die Gelehrten auch noch so heftig über den sprachlichen Charakter des berühmten Igorliedes streiten, es steht fest, dass diese eigenartige frische und lebensfrohe Poesie niemals aus moskovitischen Boden hervorspriessen konnte» [6]). А вже-ж зайва річ доводити, що українські дослідники вважають цю нам'ятку за належну народу українському; спорідненість своєї душі з українською нам'яткою «Словом» вони засвідчили наочно для читача тим, що з-під пера українських учених вийшли найдосконаліші праці про «Слово»: Максимович дав непорівнянний перетвір його на українські вірші, над усталенням тексту найплідніше працював Огоновський [7]); праця Перетца над «Словом» є недосяжна [8]). А от тимчасом як трохи чи не всі европейські народи дали праці про «Слово», з яких українські найбільшу звертають на себе увагу,—білоруси до сьогодні ще не студіювали цієї пам'ятки, ба навіть сам Ластовський присвячує «Слову» допіро 3 сторінки, тимчасом як деякі інші пам'ятки, меншої ваги, займають у нього значно більше місця — 6 сторінок Аврам Смоленський, цілих 9 Меркурій Смоленський. Ластовський безкритично, може, йде за непевними твердженнями одного-двох працівників про білоруський правопис у цій пам'ятці, цілком зігнорувавши категоричне твердження десятків інших, що поетичний твір «Слово о полку Ігоревім» змальовує українське життя XII в.

Видаючи таку грубу книжку, що повинна мати велике практичне значіння, Ластовський користався занадто невеликою бібліографією, так що й поминув усі українські видання, ба й перебувся без таких, надзвичайної ваги, праць московських учених, без яких, на мою думку, ніяк перебутися було не можна: проминув працю Буліча, що вже самим своїм обсягом мусіла притягти увагу Ластовського, а головне своїм змістом: проминаючи позитивні одзиви про неї акад. Перетца, вкажемо на те, що навіть такий суворий рецензент, авторитетний у питаннях лінгвістики, як акад. Соболевський, кінець-кінцем жадних помилок (хоч хтів) не знайшов [9]). Або знов Ластовський зігнорував праці: К. Харламповича [10]) Сімоні [11]), Вишневського [12]), Марковського [13]), Голубева [14]) і т. д. і т. д., а саме в них Ластовський і міг-би знайти цінний матеріял для висновків своєї книги, через віщо питома вага її лиш збільшилася-б.

Частенько Ластовський робить свої висновки всупереч навіть з тими дослідниками, на авторитет яких він часто покликується і думка яких, здавалося-б, саме для нього обов'язкова, напр. Карського, Сахарова. Отож Карський, обговорюючи в своїй праці питання про білоруський словник, каже: «Словарей стараго западно-русскаго языка мы не имѣемъ.

---

[1]) Калайдович. [2]) Майковъ — у передмові до видання «Слова». [3]) Белинскій і Буслаевъ.
[4]) Рецензії зібрані в Смирнова, «Филолог. Записки», 1876 р. [5]) Видання 1887–90 р.
[6]) Альфред Онзен, «Taras Schevtschenko, Ein ukrainisches Dichterleben. Wien 1916.
[7]) Грушевський.
[8]) Перетц — Слово о п. Іг. У Київі, 1926. Вид. Україн. Акад. Н.
[9]) С. К. Булич, Очерки исторіи языкознанія въ Россіи Спб. 1904 г. (1.100 стор.).
[10]) Западно-русскія православныя школы XVI в. и нач. XVII в. Казань 1898.
[11]) П. К. Симони «Русскій языкъ въ его нарѣчіяхъ и говорахъ».
[12]) Д. Вишневскій, Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII в., 1903 г.
[13]) М. Марковскій, Антоній Радивиловскій, южно-русскій пропов. XVII в. Кіевъ, 1894 г.
[14]) Проф. Голубевъ, «Исторія Кіевской Духовн. Акад.» Вып. I періодъ до Могилы К. 1886.

Нѣкоторые (розбивка наша. *Г. О.*) западно-русскіе матеріалы имѣются, больше впрочемъ въ объясненіяхъ, въсловаряхъ Памвы Берынды и Л. Зизанія, перепечатанныхъ И. Сахаровымъ въ „Сказаніяхъ русскаго народа", II т. Спб. 1849» (I т. 428. Карський). І Карський у своїй праці не зазначає цих словників, як джерел для білоруської мови. Сахаров-же про словник П. Беринди ось що завважує в передмові до видання словника: «Выбирая слова изъ толкованій и проповѣдей Максима Святогорца, Максима Ритора, онъ [1]) объяснялъ ихъ малорусскимъ нарѣчіемъ, господствовавшимъ тогда въ Кіевѣ» [2]). Ластовський, не зважаючи на такі категоричні, здавалося-б для нього обов'язкові, заяви, твердить саме навпаки в своїй праці, а власне ось що: «Як у тексті, так і правопису словника Беринди жадних окремішностей (асобнасьцяў) української мови немае» [3]) і на стор 573 навіть містить саме тую сторінку з словника Беринди, яку примістив у своїй історії літератури М. Возняк.

Або про залюднення київської области білоруськими елементами Карський каже ось що: «Очень можетъ быть, что послѣ паденія татарскаго ига вмѣстѣ съ отхлынувшими изъ Полѣсья малороссами, спасшимися сюда во время татарщины, попали въ сѣверныя области Волыни и Кіевщины и нѣкоторыя отрасли дреговичей» [4]). Отже Ластовський про залюднення білорусами Київщини після татарської навали каже таке: «Р. 1362 в. кн. Ольгерд прогнав татар і прилучив київську землю до в. кн. Литовського. Відтоді Київська Придніпрянщина помалу залюднюється переважно виходнями з кривських земель» (536 стор.). Очевидячки, між обережним припущенням у Карського і категоричним твердженням у Ластовського одміна дуже велика, а реальної підстави у Ластовського, крім матеріялів, що ними оперував і Карський, нема.

У багатьох випадках національне походження якогось старого автора буває за підставу для того, щоб Ластовський уважав пам'ятку за білоруську. Але візьмім, наприклад, Саковича, автора «Віршів на погреб Конашевича»: що в нім білоруського? Він, як читаємо у самого Ластовського, «сын православного священика з Галичини (з околиць Рави), вихованець Острозької школи (теж, здається, української, а не білоруської!), потім дяк у Перемишлі, потім чернець Київо-Печерського манастиря, од р. 1620 ректор Академії. — Себ-то з походження він українець, освіту одбирав в українській школі, всеньке життя працював між українцями (був у таких умовах, що не міг забути рідної мови). І, не вважаючи на це, «Вірші» Саковича Ластовський не визнає за українські, бо до половини XVII в. існувала, на його думку, лиш письменна мова «старо-кривська». І йому нема діла до того, що за українську пам'ятку вважають «Вірші» Саковича українські вчені (Грушевський VII т. 370 ст., Возняк 259 ст. II т., та инші).

Лаврентія і Степана Зизанія Ластовський визнає за білорусів і праці їх зараховує до білоруського письменства. Але-ж про граматику Лаврентія Зизанія, р. 1586, як про пам'ятку українську, дав цінну монографію М. Возняк. Аналізуючи мову граматики, Возняк каже: «Характеристична для білоруської мови заміна «ѣ» через «е» майже не слідна в Лаврентіевім викладі», хоч «в часи укладення граматики Лаврентій вчителював в осередку білоруського руху, в Вільні, і що вплив білорущини на нього був-би зрозумілий». Деякі правила в його граматиці, подібні до білоруських, Возняк пояснює тим, що північно-українські говірки подібні до білоруської мови, але у Л. Зизанія, напр., нема білоруського переходу «а (я)» на е, ненаголошеного «о» на «а» (стор. 63). Далі Возняк наводить цілу низку ужитих у Л. Зизанія слів, як українських. «Лексис» Л. З., як відомо, невеликий, 13 сторінок, по 2 стовпчики на сторінці, в кожному стовпчикові більше-менше 40 слів, разом, отже, трохи більше як 1.000 слів. Мова мовиться, отже, про те, з яких слів переважно складається більшість цих 1.000 слів. Крім Огієнка [5]), Возняка, трактували про нього, як українське джерело, Буліч, Харлампович, Карський. І справді, безпосередньо знайомлячися з словником Л. Зизанія, переконуємось, що висновки попередніх дослідників правдиві.

Памва Беринда, хоч походженням волох, але все життя працював на українському терені; на запрошення від єпископа Балабана він веде друкарську справу в українських

[1]) Беринда. [2]) 6 стор. II т. [3]) 572 стор.
[4]) Карскій, I т. 95 стор.
[5]) Огієнко, «Огляд укр. язикознавства. (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. 1907, V т.).

осередках Сташині, Крилосі, врешті в Київі. Як результат своєї мало не 30-річної праці, він видає свого словника. Українські вчені Грінченко, Огієнко, Возняк, ґрунтуючися на відповідних студіях, роблять таку оцінку цьому словнику, як скарбниці у к р а ї н с ь к о г о слова: «Лексикон Беринди дає дуже цінний матеріял для студій над історією української мови» (Возняк). «Слова для пояснення ц.-слов'янських слів часто зовсім ідентичні з теперішніми українськими словами»[1]). Словник П. Беринди має трохи більш як 6.000 слів (108 ст. по 2 ст. на сторінці, в одному стовпцеві по-над 30 слів). Беринда в передмові згадує про словник Л. Зизанія «его же здѣ привнесеніе и исправленіе явственно буди». Але Беринда більш «привносе» до свого словника словник Л. З-ія, себ-то дословно його переписує, ніж виправляє його, — виправлення виявляються в тому, що замість однини бере множину або навпаки (распри — распря), замість одного закінчення («тато») бере инше («тату», і т. и.).

Науково опрацьований матеріял про граматику «Адельфотес» дає студія др. К. Студинського[2]). Ця праця є твір учнів братської школи у Львові, а не Арсенія. Звичаєм тих часів, у книжці містять панегірики: Йоахимові, Арсеніеві, М. Рогозі. Надто імення Йоахима та Рогози не були порожнім звуком для братчиків, що до них звертаються автори книги: Йоахим управнив братство, а це було актом надзвичайної ваги в життю братства, ім'я М. Рогози було тісно сплетено з життям братства: боротьбою його з єпископом Балабаном, відозвами його, що в них він заохочував Р у с и н і в нести дари на освіту, друкарню, церкву,—і автори книги (видко у к р а ї н с ь к о ю, а не к р и в с ь к о ю мовою) к л и ч у т ь своїх Русинів «щоб спішили цілувати руки святителя», що жезлом пастирства свого виведе їх від усякого лиха і принесе їм долю. Мову, що нею школа зверталася до оточення, в якому вона жила і від якого залежала усіма сторонами, повинно було розуміти це оточення. Отже, очевидячки, повинна вона була бути в тій чи иншій мірі у к р а ї н с ь к а, а не к р и в с ь к а. І др. Студинський справді доводить у своїй праці, що мова Адельфотес є «церковно-слов'янська в місцевій (галицькій) редакції»; ця «слов'янщина» в світському письменстві відрізнялася і від мови білорусів, і мови великорусів.

Про пам'ятки Смотрицьких— про родину Смотрицьких—Гарасима й його сина Мелетія, д. Ластовський, не зважуючись обернути їх у «кривські», робить припущення, що, може, вони й українського походження. Українські джерела безперечно доводять, що Смотрицькі зроду українці. До того-ж Адельфотес, виданий у Львові в 1591 р., що вплинув на граматику Л. Зизанія 1596 р., вплинув і на граматику Мелетія Смотрицького, яку видано в Єв'ю, 1619 р. Особливо вплинув Адельфотес на граматичну термінологію цієї граматики[3]).

Д. Ластовський дуже легко й зухвало викреслив десятки тисяч сторінок, які є духовий скарб у к р а ї н с ь к о г о народу і в яких є безперечні українізми.

Григор Омельченко.

Ф. Калинович. *Словник математичної термінології*, ч. 1. Термінологія чистої математики. У Київі 1926.

«Словник» це солідна збірка математичних термінів, що найбільше стане в пригоді працівникам у царині т. зв. найвищої математики; цьому сприяє і зміст його (велика, порівнюючи, кількість термінів із різних спеціяльних галузів математичної науки), знов-же й те, що в ньому є російський, німецький та французький покажчики.

Отож не можна погодитися з автором передмови, що «головна мета його (словника. *М К.*) дати по змозі одностайну шкільну термінологію»; цього можуть досягти, мабуть, тільки дуже популярні шкільні підручники вкупі з довгою практикою шкільного навчання. Так само гадаю, що занадто сміливе є твердження, ніби-то «термінологію з вищої математики».. «здебільша треба було творити наново». Як-раз «Словник», що має в своїй основі «Матеріяли до математичної термінології» д-ра В. Левицького, математичні роботи К. Глібо-

---

[1]) Огієнко, «Огляд укр. язикозн. (Зап. Н. Т. ім. Шевченка, 1907 р. V т.).

[2]) Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка 1895 р., т. V.

[3]) Буличъ, Церк.-слав. элементы въ соврем. лит. и народномъ языкѣ, ч. I.

вицького, В. Левицького, М. Чайківського та инших галичан — піонерів на цім полі і нарешті галицько-українські шкільні підручники,—своїм змістом доводить противне. Справді, багато, хоч наче й непомітно зробила Галичина в цій царині до 1914 року. Тільки відміни колишньої галицької літературної, а особливо шкільної мови від наддніпрянської викликали на нашім ґрунті деяку переробку галицького надбання, заразом той термінологічний матеріял, розуміється, збагачено почасти, природня річ, через математичні роботи в українській мові, а почасти й штучно, в Математичній Секції, спеціяльно для «Словника». До речи й термінологічні збірники Товариства Шкільної Освіти вид. 1917 року, що на їх покликується автор, а саме «Програма систематичного курсу аритметики» (Шарко), «Проект алґебричної термінології» та «Проект ґеометричної термінології» (Кравчук)—теж мали за основне джерело згаданий галицький доробок і свідомо скрізь, де можна було, спитувалися не ламати традиції.

Велика цінність «Словника» як-раз полягає в тому, що він зібрав, за малим не **в с і** українські математичні терміни **з л і т е р а т у р н и х** джерел до 1921 року (джерела народні ще далеко не вичерпані). А як «Матеріяли» В. Левицького та брошурки Товариства Шкільної Освіти стають уже раритетами, а нові роботи в цій царині, що їх видано по-за межами УСРР (брошура М. Чайківського та додатки до деяких підручників), мають дуже обмежені завдання, — з «Словника» нині єдина математична термінологічна збірка до загального вжитку. Коли вийдуть його дві дальші частини, то кожен, хто володіє українською літературною мовою, дістане цілковиту змогу виробляти собі й далі вдосконалювати українську мову **м а т е м а т и ч н у**; це є завдання сучасного покоління математиків, і за 15—20 років воно повинно бути цілком розвязане.

Не промину мовчки й тих хиб у книзі, правда дрібних, що впадають в око математикові, хоч почасти могли-б і не притягти уваги критика-філолога: не раз упорядчик покликується не на первісні джерела, напр., у словах: «зрівнання сучинників», «поле», «стовпець визначника», «злука подібних членів», «спрощення», «зміст кратної прогресії», «суперечний» та в багатьох инших; чимало слів перекладено на чужі мови неправильно або невлучно, приклади:

Абс. найменший — абс. малый,
Безмежний — indéfini,
Закон перемінний — loi commutatif,
„ розлучний — „ distributif,
Зрівнання сучинників — comparaison des coéfficients,
Лінійка логаритмічна — logaritmisches Lineal,
Множина упорядкована — расположенное множество,
Обсяг — circonstance,
Ознака пристайности — condition de l'égalité,
Положення (позиція. *М. К.*) обернене — inverse Thesis, thèse inverse,
Шостистінник — Würfel;

можна завважити, нарешті, непогодженість між рекомендованими термінами, напр., «ряд збіжний одностайно (gleichmässig)» і «збіжність одностайна (monotone)», та велику силу друкарських помилок (надто в російських та французьких словах), що є навіть на сторінці п. з. «Головніші помилки».

Михайло Кравчук.

С. Ю. Семковский [1]). *Диалектический материализм и принцип относительности.* Государственное Издательство, 1926 г. 236 стр., цена 2 руб. 25 коп.

Довголітній досвід навчив мене скептично ставитися до книг, що в них не-фахівці фізики торкаються питань, що належать до цієї науки. Такий скептицизм мало не завсіди

[1]) Член-кореспондент Української Академії Наук.

виправдується, і відповідні книги не витримують критики, надто тоді, коли мова в них за питання н о в і й заразом складні, коли, щоб правдиво їх зрозуміти й справедливо оцінити, треба мати широкі й глибокі знання, між иншим знати й усеньку історію того, як повстали та розвивалися ці питання. Сюди належать, наприклад такі питання, як будова атому, наука про кванти, принцип відносности й багато инших. Виявляється, минаючи дуже рідкі винятки, що такі книги мають у собі велику силу прогріхів, а иноді й найприкріших помилок, заснованих або на непорозуміннях, або на неправдивому розумінні тих чи инших тверджень, висновків, фактів, то-що. Усі знають, як багато наук, навіть не-прикладних користуються з фізики, і через це у відповідних підручниках раз-у-раз трапляються, наприклад, вступні розділи, що в них викладено необхідні надалі питання фізики. Ще більшою мірою це стосується до книг, різним відділам техніки присвячених. Силу, велику силу всякої нісенітниці можна в цих «вступних» розділах здибати. Сказане стосується й до багатьох книг філософського змісту, надто до тих, що їхні автори працюють (часом доводиться сказати «бавляться») над збудуванням нового світорозуміння, до того вони мають за неможливе цілком нехтувати (дякувати й за це!) здобутками фізики. Наведу один тільки приклад. Недавнечко довелося мені прочитати книгу дуже видатного вченого, що з фаху він ані філософ, ані фізик. Цю книгу цілком присвячено як-найзагальнішим та як-найабстрактнішим питанням світорозуміння й світогляду; багато в ній сказано і за нові досягнення в фізиці. Щоб схарактеризувати її, досить зазначити, що автор термінові «діяння», наприклад, коли мовиться за принцип найменшого діяння або за кванту діяння (Планкова постійна), надав звичайного розуміння чогось, подібного до роботи, і на думці не маючи, що мова мовиться за величину цілком своєрідну, за розмір енергії × час або кількість руху × довжину. Усе, що автор каже за кванти — це суцільне непорозуміння.

Не дивниця, що, одержавши книгу проф. С. Ю. Семковського, я, насамперед поставився до неї дуже скептично, сподіваючися знайти в ній звичайні нерозуміння, непорозуміння, то-що. Правильне бо розуміння тут (принцип відносности) дається тільки важкою працею та довгочасним роздумуванням тому, хто має досить глибоку й різнобічну підготову. Отже який я був радий і здивований, коли, вже вперше позверхово ознайомлюючися з славнозвісною книгою С. Ю. Семковського, пересвідчився, що все, сказане вище, до неї аж ніяк не стосується. Відразу я міг пересвідчитися, що автор правильно викладає найскладніші питання та—це мене особливо здивувало—що він знайомий з усіма найостаннішими працями геть аж до того моменту, коли рукописа його книги остаточно впорядковувано, перед тим як здати його до друкарні. Враження було таке сильне, що другого-таки дня, підчас лекції, я щиро радив книгу С. Ю. Семковського моїм слухачам.

Трохи згодом я докладно вистудіював усеньку книгу, і перше враження не тільки виявилося правдивим, але ще дужче заглибилось. Що найбільш дивує, дак це величезна обізнаність авторова з літературою, його ознайомлення з різнобічною, теоретичною, досвідною й філософською літературою теорії відносности, і з найостаннішими працями що-до перевірки провіщень цієї теорії. Не проминуто досвіди Томашкові й спостереження Адамсові над так званим червоним переміщенням у спектрі супутника Сиріуса, опубліковані допіру 22 серпня р. 1925 (до автора, у Харків, вони дійшли, безперечно, ще пізніше). Жадних хоч трохи серйозних помилок у цілій книзі не виявилось. Деякі дрібні неточності мають характер помилок пера.

Автор поставив собі за завдання довести, що принцип відносности не суперечить діялектичному матеріялізмові, а цілком з ним погодженний. З цього погляду всенька книга має характер полеміки проти проф. А. К. Тімірязева, що в низці статтів спитувався був довести, начеб-то правдивий — саме протилежний погляд: про цілковиту непримиренність принципу відносности з основними твердженнями діялектичного матеріялізму. З цього приводу я, звичайно, жадної думки висловити не можу, бо де питання не належить до мого фаху. Я повинен обмежитися на розгляді питань виключно с у т о - ф і з и ч н и х, що їх більш-менш докладно торкнувсь у своїй книзі проф. С. Ю. Семковський.

Загальну характеристику вже подано раніш: величезна ерудиція, надзвичайна обізнаність з літературою, правдиве розуміння й брак серйозних прогріхів. Мені лишається висловитися про окремі розділи й зазначити тії місця, що їх у новому виданню випадало-б змінити або доповнити.

Розділ перший. Принцип відносности. Чудова стаття, що в ній як-найяскравіше що-йно наведена характеристика виявляється. Зазначу проте такі дрібниці:

На стор. 19 автор надто аподиктично вказує на пересування перигелія орбіти Меркурія, як на потвердження одного з провіщень Ейнштайнової теорії. Сам-бо автор в иншому місці вказує на працю Гроссмана (стор. 194). На тій самій стор. 19 читаємо: «Повидимому, прежде всего будет отброшен космологический вывод Эйнштейна о конечности мира». Якщо автор має на оці існування внутрішньої кривини простору, то з ним важко погодитися.

На стор. 33 у примітці очевидна помилка: «отрицательная» величина, замість «мнимая».

На стор. 34—37 автор каже за відносність часу й розмірів тіл. Шкода, що він не з'ясував, як спостережники, що пробувають на одній системі, визначають рух годинника й розміри тіл, що знаходяться на иншій системі. Адже це дуже просто й зрозуміло. Замість цього автор каже за «перспективну» зміну; вислів дуже влучний, але його слід було ввести після того, як дано необхідні поясніння. Без цих пояснінь вказівка на перспективність, тоб-то на деяку аналогію з перспективою, лишається надто туманна й нічого не пояснює.

У розділі другому, що сливе жадних зауважень не викликає, того самого питання автор торкається на стор. 52.

На стор. 51 видима помилка: «электрическое» поле, замість «магнитное»; те саме на стор. 217.

Розділи третій і четвертий виходять по-за межі моєї компетенції. Завважу тільки, що радій відкрито не 1900 р. (стор. 61), а р. 1897.

На стор. 77 автор каже за славнозвісну формулу, що допомагає вираховувати відносну швидкість. Шкода, що він не пояснив позірної парадоксальности цієї формули; таке пояснінння я навів у своїй книзі про принцип відносности (стор. 50).

Розділ п'ятий. «Относительное и абсолютное движение»,—бездоганний, написано його надзвичайно цікаво, й жадних зауважень він не викликає.

Розділи шостий, сьомий і восьмий, по суті, також не належать до моєї компетенції.

Розділ дев'ятий. «К спору об эфире». Це один з найкращих у книзі розділів. Як-би в ньому не було полеміки проти проф. Д. К. Тімірязева, я гаряче радив-би надрукувати його в якомусь журналі. Початок суперечки, її перипетії й сучасне її становище—усе це викладено зразково. Завважу тільки он що. На стор. 164, кажучи автор за електронову теорію, прибільшує її історичне значіння. Він гадає, ніби це вона поставила під запитання непорушність хвилевої теорії промінястої енергії та що відкриття променя β проклало шлях до відродження корпускулярної теорії. Це не так. Корпускулярна, тоб-то квантова теорія світла не звязана з електроновою теорією ні по суті, ні навіть історично. Вона повстала з Планкової теорії (1900) про чорне промінювання та з формул, що їх дав Ейнштайн для цілої низки явищ—фото-електричних, фото-хімічних та инших.

На стор. 168-ій Зоммерфельда названо найвидатнішим фізиком-експериментатором, тимчасом як цей великий теоретик, здається, протягом цілого життя жадного досвіду не зробив. На стор. 169 автор каже за «хвилеву (етерову)» теорію. Але-ж під «хвилевою» тепер завсіди розуміють електромагнетну теорію Максвела, а вона будь-що-будь не «етерова», бо власне саме вона, після Герцових експериментів, розбила теорію етерову.

Розділ десятий. «Экспериментальная проверка теории относительности». До цього розділу стосується все сказане за розділ дев'ятий. Він викладає трое досить складних питань, зразково ясний і на-прочуд повний. Завважу тільки ось що. На стор. 184 не зовсім точні дати, що стосуються до історії бровнівського руху. Поміж відкриттям (1827) та з'ясуванням цього явища (1880, точніш—1905) минуло більше, ніж 50 років. Воно не «легло в основу молекулярной физики», тільки ствердило її основні тези.

Термін (стор. 186) «аномалии в пути электронов»—невдалий, мова йде за вплив залежности маси електрону від його швидкости на форму орбіти електрону.

На стор. 192 видима помилка: замість «к центру солнца» має бути «от центра солнца».

Останній розділ стосується виключно до полеміки з проф. А. К. Тімірязевим.

Усі ці завваження, проте, ані трохи не зменшують книзі проф. С. Ю. Семковського її високу вартість. Багато з цих завважень належать до категорії причепок, і всі зазначені дрібні огріхи легко дасться виправити в новому виданні цієї книги, що їй не можна не побажати заслуженого блискучого успіху.

Почесний академік (Російської Академії Наук) *О. Хвольсон.*

М. Ф. Болтенко. *„Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков“* с 1 планом и приложениями. Одесса 1925. Окр. від. з Вісника Одес. Ком. Краєзнавства № 2—3 1925 р. при УАН. Ст. 22.

Усатівське поле мальованої кераміки давно приваблює до себе увагу дослідників передісторичного минулого України. Це пояснюється не тільки тим, що тепер узагалі цікавляться всіма виявами мальованої кераміки у нас і в цілому світі, ба є й окремі моменти, котрі підносять, так-би мовити, загострюють інтерес до неї. Спеціяльний інтерес до цього нового поля збільшується завдяки кільком специфічним його особливостям та через проблеми дослідів над культурою мальованої кераміки в Дністрянсько-Дніпрянському куті. Що-ж до питань, спеціяльно з Усатовим звязаних, то треба з'ясувати:

1. Кому належить поле і культура: рибалці, хліборобові чи скотареві?
2. Чи було її обнесено огорожею з каміння, чи ні.
3. Чи існував якийсь органічний звязок поміж масовою усатівською керамікою і мальованою, чи ні.
4. Культурний зміст і рівень усатівського варіянту культури.

З питань загального характеру найпекучіші були й є:

1. Яку форму мають житла в Усатові.
2. Чи поширюється район точкоподібних споруджень трипільського типу на Усатово.
3. В яких стосунках перебуває мальована Усатівська кераміка до инших осередків мальованої кераміки.
4. Доба Усатова.

На превеликий жаль, досі опубліковано, хіба випадкові частини матеріялу, тож наукового інтересу це завдовольнити не могло, отже тільки трохи гапізнена, коротенька, але цілком ґрунтовна публікація, що її оголосив сам дослідник, що провадив дослід і спостереження, цей інтерес завдовольняє. Вона дає змогу уявити, зрозуміти та зважити здобуті матеріяли. У своїй розвідці М. Ф. Болтенко освітлює такі риси цієї стоянки: ситуацію, стратиграфію, конструкцію, вміст культурного шару.

Усатів—село за кілька верстов од Одеси. Ситуацію поля культурних решток описано невиразно. В описі переважають ознаки планографічні, а не топографічні. Будь-що-будь, з опису можна вивести, що передісторичне поле Усатова східнім прикрим спуском упирається в Хаджибейський лиман, на північ межує «усатівська балка» з струмком, що дає місцевій людності воду для питва. Балка ота, з'єднуючися з лиманом, утворює широку низину. Шпиль, відкритий до вітрів, сильно вимивається водою. Рослинність на ньому мізерна. Опис топографічний у автора, повторюємо, треба багато де-в-чому доповнити. Культурні рештки займають площу завбільшки—46.563 кв. мтр. По-за полем культурних решток (на якому віддаленні?) на З.-Пд.-З. розкинулася група могилок, невисоких, плескуватих до 10 та Пд.-Зах. теж в 9 могилок.

Велику увагу присвячує автор, і цілком доцільно, стратиграфічному окресленню поля розкопів у 2-х пунктах його розробки, використовуючи археологічно здобутки геологічного досліду В. І. Крокоса, вміщеного в журналі Науково-дослідчих Катедр в Одесі № 5 — Розкопи А і В виявили два відмінні графики нашарувань.

Порівнюючи їх, автор робить висновок, що вони різняться меншою могутністю всіх шарів, ба навіть тим, що немає низки їх.

Це примушує автора здогадуватися (здогад цей висловлено почасти в умовній, почасти в категоричній формі), що:

1. Шарів A_4, A_5, A_6 в розкопі В—немає. Чи не знищено їх навмисне, штучно (ст. 6).

2. Культурний шар у розкопі А лежить на шарі A_4, себ-то блідо гумусовому переходовому поземі.

3. Склад культурного прошарку темно-пухкий гумусовий суглинок з великою кількістю летючих частин і рідкими зернами (якого походження?) породи (завгрубшки 20—35 см.).

4. Вкрито шар темним гумусовим суглинком (14 — 20 см.).

Нормальне нашарування розкопа «А» в розкопі «В» заступається ненормальним здиманням нашарувань. Поміж материковою породою (B_6) та культурним шаром (B_2) усуваються аж 3 шарів B_3, B_4 та B_5, що складаються з двох вапнякових штучних прошарків з темним гумусовим неясно зерновим суглинковим прошарком поміж них (завгруб. 20 см.).

Автор шари B_3—B_6 має за штучну субструкцію і тільки спиняється перед питанням, чи маємо ми тут два способи будувати, чи один.

На нашу думку, в автора немає даних уважати, ніби шар B_6 штучно прокладено. Принаймні, цього не видно з його опису. Слушніш буде вважати цей шар за природній відповідний до A_4. Говорити про те, що шари A_4—A_6 навмисне понищено, підстав немає, так само передчасно звязувати обидва кам'яно-вапнякові прошарки в одну субструкцію.

До відслонення пам'ятника в цілому з оточенням не можна вирішувати справи про спосіб його зложення. За реальний здобуток досліду стратиграфічною стороною треба вважати те, що фіксовано рівень, на якому лежать поле передісторичного житла.

Що в конструктивному відношенню дали розкопи?

Розкопи, як це змальовує М. Болтенко, дали такі види пам'яток: огорожу (див. план II і IV), настілку (III), грядку (I), долівку (B_3) і підстілку під неї (B_5) та споруджения невиразної форми і невідомо для чого призначене.

Огорожа складається з 2-х уривків стіноподібного нагромадження каменю. На превеликий жаль, у коротенькій інформації автор нічого не каже про розмір каменів, спосіб, яким їх сполучено поміж собою, грубину спорудження, його височінь, підстілку. Спостереження, що шар не поширюється за стіну, дуже цінне, але його треба більш угрунтувати новими розкопами. Не можна точно з'ясувати й те, для чого призначувано огорожу, бо бракує й планової цілости. Сьогочасна археологія знає типи камінних будівель і споруджень доби мальованої кераміки з Півн. Греччини (Rini, tsangli, Rohmani), але там стіни завгрубшки не перевищують 0,5 мтр., тимчасом як тут в Усатові грубина огорожі досягає 4 арш. (до речи, чом не в метрах?).

Визначити, для чого призначувано «настілку» без субструкції та «грядку» тепер теж не можна, коли на це не дає вказівок спеціяльний інвентар. На превеликий жаль, за браком місця, автор не перераховує інвентар, звязаний з типом пам'яток.

Безперечно, що найвиразніший і найважливіший здобуток Болтенкових розкопів це є кладка № 5.

Вона своєю конструкцією є складне спорудження з поверховим пологом долівкуватих кам'яних настілів і значним попелястим культурним шаром та згромадженням каміння на поверхні горішнього з них.

Долівку цю певно влаштовувано так:

На рівні давнього ґрунту $B_6 = A_4$ з вапнякових плит, покладених широким боком, викладено простір від 5 — 8 — 25 см. завгрубшки. На цей шар, можливо, зокола нагорнуто землі ($B_4 = B_6$), розрівняно і на ній зроблено точок з роздрібленого, притрамбованого вапняку, площиною в кілька десятків метрів. На точку в куті B_3, що торкається B_2, виявлено підвищення з щільно покладених один на один каменів завдовжки 2 арш. 10 верш. та 1 арш. 14 верш. заввишки. Границь точка по поземі поки не докопано. Культурний інвентар точка, що найбільшими знахідками оточує кам'яне підвищення, складається: з попелястого шару, черепків мальованого посуду, більший відсоток ніж по инших місцях, кремінних виробів, бусигайки, свердлене кільце, глиняні фігурні фрагменти, шматок антимоніту, кістяне веретено, «друшляк», сільничка.

Перед нами безперечно спорудження того самого типу, що й Хвойчині точки, тільки-ж не того типу, що на нього покликується М. Ф. Болтенко (землянка Труды XI Арх. Съѣзда, т. I, стор. 759), а типу будов наземних тут, певне, типу жител.

Отже, грунтуючися на дослідах Болтенкових, можна напевне сказати, що точкоподібні рештки будов Трипільської культури в околицях Одеси існують. Споруджено їх з тими самими будівельними звичками, що і в Надбожжі, Наддністрянщині і Наддніпрянщині. Тільки будівельний матеріял—глину, цілком природньо, замінено на будівельний вапняк з одеської околиці (порівн. дані сучасної етнографії. Ф. Вовк. Украинскій народъ т. III стр.).

Що дало Усатівське поле, щоб схарактеризувати культуру її виявлення?

Усатівське поле, за М. Ф. Болтенком — А. І. Гуковським було оселено широко, нерівномірно. Як довго — цього досліди ще не з'ясували. Не може бути сумніву в тому, що розкопана площина заховала в собі рештки скотаря (довід на це кістки «Ovis aries» (вівця), корів, коней, розколоті до вжитку мозку). Переважно з деякою домішкою великих представників Bovidae, лисиці, що її здобували мисливством та рибальством. Здогад, що його висловив був Б. В. Варнеке, ніби поле має масовий рибальський характер, заперечує фактам (масовий кістковий матеріял з незначною домішкою рибних решток) і його треба рішуче відкинути. Адже-ж і предмети, що їх Б. В. Варнеке зве грузками, нічого не мають спільного з тими предметами, котрі сьогочасна археологія і етнологія можуть назвати грузками від рибальської сітки. Справжні грузки та вказівка на знахідку справжніх грузків є у М. Ф. Болтенка (ст. 112).

Усатівське поле дало значний матеріял для характеристики культури усатівського неолітика.

Отож, із цього кола походять кремінні вироби: кремінний ніж, кремінна пилка і сила скалок, що їх могли використовувати як приладдя. Кремінь, як це показали акад. А. Ферсман і проф. Сидоренко, в Усатові трапляється: кримський і волинський. Трапляються тут-таки й шматки карпатської яшми, півопала та руди сурмяного блиску Малоазійського походження (визначив М. Сидоренко). Хоч як ми шануємо природничі визначення, все-ж ми цілком поділяємо Болтенкове застереження, що, не вистудіювавши кам'яні породи в околицях Усатова (почасти кремінь), оперувати визначеннями поважних дослідників треба умовно і обережно.

Чимало місця в своїому нарисі М. Ф. Болтенко присвячує на те, щоб розглянути керамічні форми Усатівського поля. Крім фігурних фрагментів та виробів, що їх розглядаємо окремо, усатівська стоянка має великий череп'яний інвентар. Посуд надзвичайно понищено, дрібно фрагментовано. Технологічною стороною його можна поділити на дві групи: 1. Посуд з болотяної глини, з домішкою ракушок, різнокольоровий, в випалі поганий, що сильно вбирає воду. Коли постукувати, черепок дає кістяний звук. Частина черепків має шпаровану поверхню. Оздобу наносили мотузочком і мотузочком-же наносився той орнамент, що М. Ф. Болтенко зве серпуватим, а інші одесити - ракушчатим. З инших форм і способів орнаментики треба відзначити орнамент дряпаний, горбчатий, стрільчатий та кружковий карбований.

Посуд мальований. Черепок відмулений, дзвінкий, добре випалений. Підмальовка ясно жовта та червонява. Розмальовка т. рудим і червоно-рудим. Типи: чаші, високотипний посуд типу глеків. Розпис геометрійний трьома рівнобіжними рисами, середня з них червонява, а бічні темно-руді. Спіральних мотивів, характерних для Трипільсько-Дунайського кола Трипілля — в Усатівських знахідках немає. М. Ф. Болтенко цілком правдиво наводить найближчу паралелю в херонейському стилі середньої Греччини, але передчасно поширює аналогії на Анау I, Сузи, Ерріду і Ур. На нашу думку, найближчу аналогію до усатівської кераміки дає Rini в Півн. Греччині.

Треба спинитися на статуетках з Усатова. До усатівських статуеток власне треба застосувати один торс від статуетки типу культури В, себ-то схематичної фігури з зазначенням грудей і, що найцікавіше, з намистом зробленим проколом. Наведені аналогії, нехай вони і неповні (М. Ф. Болтенко не використовує масового матеріялу українсько-галицького), примушують автора здогадуватися, що статуетки ці мають звязок з Середнім Дунаєм, Мікe-

нами, Кікладами, Троєю, Угорщиною. Коли з аналогіями Дунайськими погодитися можна, то мікенські й кікладські та троянь і треба залишити як дуже віддалені і не безпосередні. Постаменти — найближчу аналогію можуть мати в Бутмірі, але від неї треба утриматися, бо призначення їх невідоме. Коли це підставки, а не статуетки, то аналогії будуть у Півн. Греччині. Взагалі-ж ми вважаємо за рисковане або за надто недоцільне формально зовнішньо порівнювати деталі речи, бо риси, що кладуться в основу порівняння, можуть мати дуже велике поширення незалежно від культурних сполучень людности якоїсь околиці.

Нарешті, що-до хронології, то М. Ф. Болтенко схиляється гадати, що Усатово належить до початку залізної культури і має в собі мінойські переживання і риси гальштадської кераміки (ручки). Умовно схиляючися до першого, дарма що воно потрібує глибшого угрунтування, відкидаємо вповні останні як цілком випадкове порівняння.

Закінчуючи наш нарис, маємо за необхідне підкреслити, що розвідка М. Ф. Болтенка, уважного і обережного дослідника і доброго техника, нарешті дає можливість пізнати факти Усатова в справжньому науковому освітленню, поминаючи низку рекламних, мало певних, розвідок про нього проф. Варнеке, що на деякий час стали поміж матеріялом і дослідником і загрожували затерти навіть ім'я безпосереднього автора усатівських дослідів.

Петро Курінний.

До питання про Потебню й Лотце. *А. А. Потебня. Пол. Собр. Соч.* Под ред. Ком. по изд. соч. А. А. Потебни при У. А. Н.

Т. І. Мысль и Язык. Изд. V, пересмотр. и исправл., с вводной статьей В. И. Харциева. Гос. Изд. Укр. Харьков 1926.

Наша замітка-рецензія на 4-те видання «Мысли и Языка», вміщена свого часу в IV книзі «Записок» У. А. Н. («Потебня й Лотце»), викликала жваву дискусію й спричинилася до появи великої статті В. Харціева в «Червоному Шляху» за 1925-ий рік, газетної замітки Ст. Юхимовича, згадки І. Айзенштока в рецензії на розвідку Райнова про Потебню і, нарешті, відповіди Редакційної Колегії в «Вступних увагах Редколегії до 5-го видання».

З приводу нашого зазначення, що в книзі Потебні є цитати з Лотце, як цитати в Потебні не означені, і з приводу наведених у нас відповідних абзаців з Потебні й Лотце,— В. І. Харціев, заперечуючи, що ми маємо в цих абзацах «цитати без лапок», висловив такі зауваження, що «думки Лотце були у даній разі лише матеріялом для Потебні» (ст. 160), що «у Потебні не переклад, а своє власне розуміння Лотце і своє власне висловлення, редагування». Аналогічне твердження висуває й редколегія у своїй передмові до нового, V видання «Мисли й язика». Як гадає Редколегія, в наведених у нас прикладах «можна вбачити певну залежність Потебні від Лотце, схожість думок у обох, тільки не цитування без лапок» (ст. VII).

Коли так, то нема чого й сперитися. Бо-ж справді, всенька дальша суперечка тільки «безпідставне непорозуміння», суперечка про слова: чи в даному місці є «певна залежність Потебні від Лотце», чи «цитата без лапок»? Що таке певна залежність і де вона кінчається, переходячи в цитатність? Чи не переходить ця певна залежність иноді в повну й чи не наближається схожість до тотожности? Ми дозволимо собі навести декілька прикладів [1]).

---

[1]) Порівнюючи паралельні тексти з Потебні й Лотце, варт мати на увазі те зазначення, що його робить Редколегія у «Вступних увагах», де вона характеризує манеру Потебні цитувати: «Потебня взагалі цитує трохи своєрідно, як що-до своєї ортографії й пунктуації при передаванні чужих текстів, як і що-до можливого скорочення кількости слів у цитованім тексті, зберегаючи, розуміється, яко-мога ідентичне значіння» (ст. VII).

I. Поэтому, в противоположность теперь уже невозвратно отвергнутому мнению, что род человеческий только после долгого размышления и выбора между несколькими средствами сообщения дошел до мысли о звуковом языке и на ней остановился, мы должны принять, что, напротив, предустановленная физиологическая необходимость принуждает душу выражать в звуке по крайней мере общий характер ее внутренних состояний. М. и Я. V вид., ст. 63.

II. Лай или вой собаки, разделенный на бесконечно малые частицы, заполнил бы каждую из этих частиц чистою гласною или согласною; но органы собаки при этом не остаются ни на одно ощутимое мгновение в одном положении, и звук, только-что появляясь, уже переходит в другой и т. д., стор. 67.

III. Получаемые извне чувственные восприятия имеют, без сомнения, различные степени силы, потому что ни одно из них не изображает вполне безразлично своего содержания, но каждое чувствуется нами, как большее или меньшее потрясение нашего существа, соразмерное интенсивности этого содержания. Стор. 91.

Wenn eine Ansicht, deren Wiedererneuerung wir wohl jetzt nicht mehr befürchten dürfen, die Sprache als eine Erfindung in dem Sinne betrachtete, als hätte das menschliche Geschlecht mit Ueberlegung unter mehreren Mitteln der Mittheilung dieses gewählt, so zeigen die vorigen Bemerkungen, wie im Gegentheil eine naturgemäss vorausbestimmte physiologishe Notwendigkeit die Seele zwingt, wenigstens den allgemeinen Charakter ihrer inneren Zustände durch Töne auszudrücken. Mikrokosmus. Leipzig. 1858, B II, s. 214.

Obgleich wir in dem knurrenden Gebel, oder Geheul des Hundes, wenn wir es in unendlich kleine Zeitaugenblicke zerlegt denken, fast jedes dieser Zeittheilchen durch einen bestimmten Vocal oder Consonanten ausgefüllt hören, so beharrt doch fast nie die Mundstellung des Thieres eine messbare Zeit lang in derselben Lage, und jeder bestimtt characterisirte Laut geht in dem Augenblick, in welchem er hervortreten will, wieder in einen andern über. B. II. s. 217.

Den Empfindungen, d. h. jenen Vorstellungen, welche durch die gegenwärtige Einwirkung eines äusseren Reizes in uns erregt werden, kommt ohne Zweifel eine gradweis verschiedene Stärke zu, denn keine von ihnen ist eine reine und gleichgiltige Darstellung ihres Inhaltes, jede wird viel mehr zugleich als eine grössere oder geringere Erschütterung... unseres eigenen Wesens von uns gefühlt. B. I, S. 222.

Редколегія вважає, що це будуть не цитати без лапок, а тільки певна залежність і «схожість думок». Суть справи не міняється: питання не в тому, як цю подібність назвати, а в тому, щоб цю «певну залежність» у тексті «Мысли и Языка» виявити і в дальших виданнях подавати не просто передрук тексту з попередніх видань розвідки, а текст коментований і опрацьований, щоб кожен читач міг, не вдаючися до «Мікрокосму» Лотце, бачити, що належить самому Потебні, а що писано в «певній, як зазначає Редколегія, залежності від Лотце". Цього вимагає пошана до автора твору «Из записок по русской грамматики».

Віктор Петров.

З приводу мови в *„Кам'яних будівельних матеріялах Київщини"* **акад. П. Тутковського,** Київ 1925 (Труди фіз.-мат. Відд. Укр. Акад. Н., т. I, вип. 6, ст. 1-91) [1]).

Розглядати зміст геологічної праці акад. Тутковського ми не думаємо. Нашу увагу спинила лиш тая філологічна форма, в якій ця праця з'явилася перед широким світом.

Найпередше треба зазначити надзвичайно часту непослідовність в ортографії власних іменнів: прізвищ, географічно-геологічних назв і т. и. От, на ст. 5 прізвище відомого геолога пишеться і Феоф*и*лактов—і Феоф*і*лактов; на ст. 8 Феоф*і*лактова, на ст. 11: Феоф*и*лактовим. Або знов: один і той самий учений пишеться раз: Стр*е*льбицький (ст. 8), другий раз—Стр*і*льбицький (ст. 30). Річка зветься в «Будівельних матеріялах Київщини» на тій самій сторінці і Тр*е*стяниця і Тр*о*стяниця (ст. 10). На ст. 11 і 12 річка зветься Здр*и*вля, на ст. 22 і 24 вона вже Здр*і*вля. Ріка Соб (на ст. 60) має родовий відмінок і жіноч. роду: Соб*и*, і чоловічого роду: Соб*а*. На ст. 8 читаємо: «містечко Нор*і*нськ на ріці Нор*и*ні». Житомир і його прикметник має у акад. Тутковського аж три ортографії на протязі 7 рядків однієї сторінки: Ж*и*том*и*рський, Житом*і*рський, Ж*і*том*і*рський. На ст. 26 фігурує річка Пл*і*ська і село Пл*і*сецьке, на ст. 29 та 109 село вже зветься Пл*и*сецьке. Одне село, що розклалося на п'ятьох горах, пишеться у акад. Тутковського: Пят*і*горка (ст. 42 двічі) [2]) а для другого він дає ортографію: «Пят*и*гірської волости» (стор. 56), від Пят*и*гір (ст. 57), На ст. 45: біля Немир*і*нців, а в сусідньому рядку: у Немир*и*нцях. Повіт на ст. 24 пишеться: Вас*и*льківський, а на ст. 49 маємо для села ортографію: Вас*і*льківці. На ст. 77: в містечку Шаул*и*сі, а кількома рядками низче: в Шаул*і*сі; так само й на ст. 78: в містечку Шаул*і*сі—і: містечком Шаул*и*хою. На ст. 77: село—М*о*шурово, але річка—М*а*шурівка. Додати варто, що навіть од усім відомої Полтави прикметник буває у акад. Тутковського і По*л*тавський, і По*ль*тавський (ст. 24), а в порівнянні з усім попереднім — то вже зовсім дрібниця, що на ст. 32 волость пишеться «Паволо*ч*ська», хоч п'ятьма рядками низче «Паволо*ц*ька».

Така сама непослідовність—в написанні геологічних термінів (і це в спеціяльно-геологічній праці!). От, на ст. 34 «Будівельних матеріялів» знаходимо у акад. Тутковського: кристал*і*, а на ст. 28: кристал*и* (і на ст. 36: кристал*и*, кристал*а*ми); здрібніла форма у акад. Тутковського: і кристал*і*ки, і кристал*и*ки (ст. 39; на ст. 38 кристал*і*ки двічі). На ст. 10: амфібо*ль*овий—і амфібо*л*овий. На ст. 34 ву*ль*каничних, на ст. 48: ву*л*каничної, ву*л*канів. Паралельно вживає акад. Тутковський форм: гідротехн*і*чний (ст. 8)—і гідротехн*и*чний (ст. 25), механ*і*чної (ст. 73) — і техн*и*чне (ст. 76). Прикметник од «кристал» має в genit plur. і кристаличн*і*х (ст. 9), і кристаличн*и*х (ст. 10). Для геологічного терміну «масив» маємо в «Будівельних матеріялах» акад. Тутковського аж три правописи: мас*и*в (ст. 13), мас*си*в (ст. 14) і мас*сі*в (ст. 7). На ст. 14 і 15 читаємо: пеґмат*и*товий, на ст. 16: пеґмат*і*товий, на ст. 17 пеґмат*і*ти. Мінерал лабрадорит виступає аж під трьома написаннями: лабрадор*і*т (ст. 10, ст. 5), на ст. 9 лабрадор*и*т, і на тій самій сторінці: л*я*брадор*и*т (двічі). На ст. 9: нер*и*тові породи, а п'ятьма рядками низче: нор*і*та. Один раз бачимо написання пр*и*мітивний (ст. 29), другий раз — пр*і*мітивний (ст. 21, ст. 74). На ст. 37 маєм кварц*а*, а в дальшому рядку: квар*ця* (прикметник на ст. 9: кварц*е*вий). На ст. 4 попереду: е*фф*узивні (з двома фф), далі ж: е*ф*узивних (з одним ф), і на ст. 34 знов: е*фф*узивних (з двома фф). На ст. 10 пишеться: «камен*а*рень нема»—і «камен*я*рень нема». На ст. 39: колод*е*зь, колод*е*зями—і тут само: в колод*я*зі. На ст. 86: «для облиц*е*вок»; на ст. 87: «для облиц*о*вок». Поруч усіх таких непослідовностей меншу притягують увагу такі lapsus'и «Будівельних матеріялів» як пара*ллеп*іпедальний (ст. 77) при: пара*ллеле*піпед (ст. 14), або геологічний вислов: бре*чк*ієвата відміна (ст. 43) при бре*кч*ії (ст. 43) [3]).

Здається, що найтяжче дає собі раду акад. Тутковський з буквою *і*. От на ст. 38 та 40 читаємо: прямов*и*сний, а на ст. 12: прямов*і*сно. В тому ж дусі на ст. 15: «одним з воло-

---

[1]) Рівнобіжно дано й французький титул: «Tome 1. Fasçicule 6». Французьке слово «fascicule» треба писати без седіля (не «fasçicule»).

[2]) Паралелею до цього *і* в «Пят*і*горці» (ст. 42) являється *і* на ст. 44 в вислові: «шост*і*стінну форму».

[3]) При нагоді завважимо, що італійське слово breccia вимовляється в італійців ані «брекчія», ані «бречкія», тільки «бреччя» (близько до «бречча»).

*и*льників» (зам. волод*і*льників). На ст. 9: звітр*и*лі скиби, хоч на ст. 14: звітр*і*лі скелі (і на ст. 10: звітр*і*лого). Прикметник «синявий», коли з'єднується з чорним, то пишеться в «Будівельних матеріялах»: с*и*няво-чорні (ст. 18), а коли з білим, то с*і*няво-білі (ст. 6). Маємо надруковану літеру *и* в назві села Сл*и*пчиці (ст. 21, зам. Сл*і*пчиці), розгр*и*бається (ст. 81 зам. розгр*і*бається) і букву *і* в «цілковіт*о*ї» (ст. 81, зам. цілковит*о*ї). Ортографія в*і*дра (знаряддя, дуже потрібного в каменярнях) чергується в «Будівельних матеріялах» з в*е*дром: «вичерпують в*е*драми (ст. 20) і в*і*драми (ст. 25 та ст. 28), після чого знов в*е*драми (ст. 31).

Буква *і* неправильно чергується у акад. Тутковського ще й з буквою *о* (особливо в непрямих відмінках), або навпаки. От, на ст. 53 читаємо: в «прог*і*ні», хоч на ст. 54 правильно: в прог*о*ні. Маємо у акад. Тутковського і правильне пор*о*да (ст. 36, ст. 37), і неправильне пор*і*да (ст. 35, ст. 37). Двічі стрічаємо: на невеликій простор*і*ні (ст. 35 і 56, зам. простор*о*ні). Відмінки од «викрій» мають в «Будівельних матеріялах» аж три «ортографії»: на ст. 7—викро*ї* і викр*и*ї, а на ст. 78: «в декількох викр*і*ях» (і на ст. 85: «у викр*і*ї»). Таких прикладів, де акад. Тутковський переносить звук *і* (зам. *о* або *е*) з називного відмінка в інші, де *і* не повинно бути, навести можна дуже багато. Од назви міста «Васильків» у нього і родовий відмінок пишеться: Василь*к*і*в*а (ст. 74, так само там: села Лоташ*і*в*а*). Од «Плиськів» у нього родовий відм.: Плиськ*і*в*а* (ст. 63, хоч тут таки: біля Орат*о*ва). На ст. 69: села Малого Бузук*і*в*а* (хоч тут таки Нагут*о*ва). На ст. 39 е: Бердич*і*в*а*, а нижче: в Бердич*е*ві. На ст. 8 од «Бишів» написано род. відмінок: Биш*і*в*а* (хоч на ст. 63 од «Дашів»—р. відм.: Даш*е*ва). Містечко «Стеблів» дає у акад. Тутковського правильний род. відм.: Стебл*е*ва (ст. 52), але Горбилів—Горбил*і*в*а* (ст. 21). Те саме поплутання—в закінченні -*і*вка, що замість н*ь*ого неправильно пишеться й -*о*вка. На ст. 22: Ворс*о*вкою—і Хведор*і*вкою; на ст. 20 село з*в*еться Юр*о*вка, хоч на ст. 36: Юр*і*вка. На ст. 25 при «Василь*к*і*в*ському повіті» пишеться «Хваст*о*вська волость». Волость Коростиш*і*вська пишеться у акад. Тутковського правильно з *і* (ст. 20), але неправильно й непослідовно вжито літери *е* для волости «Виш*е*вської» (ст. 19) та «Даш*е*вської» (ст. 63). Повіт міста Канева один раз названо Кан*і*вський (ст. 55), другий раз—Кан*е*вський (ст. 58). Од села Жаданівки прикметник один раз: Жадан*і*вський (ст. 62), другий раз: Жадан*о*вський (на тій самій ст. 62). До такого ж типу йдуть написання: ш*е*стьох (ст. 67, ст. 83) паралельно з ш*і*стьох (теж на ст. 67).

Хаотичну непослідовність бачимо ми у акад. Тутковського в відмінюванні слів на *ь*. Сюди належить, приміром, ортографія: «загальної грубост*і*» (ст. 10), коли рівночасно пишеться: «р*і*жної грубост*и*» (ст. 5); або «відносної кількост*і*» (ст. 6) та незначної кількост*і* (ст. 11), коли тут-таки поруч ми зустрічаємо: «жодної правильност*и*», «нерівної великост*и*» (ст. 13); а це ж усе однакові родові відмінки. Інші приклади на те саме: «незначної грубост*і*» — при «досягає грубост*и*» (ст. 27, ст. 81). Навпаки, там де треба було б написати *і* (в місцевому відмінку) ми знаходимо в «Будівельних матеріялах» літеру *и*: «в залежност*и* (ст. 5). Або в множині, на ст. 3, попер*е*ду як слід: помилкові відомост*і*, точні відомост*і*, а далі на тій самій сторінці: такі відомост*и*, неоголошені відомост*и*. На ст. 22: «усі відомост*и* — про сумежні місцевост*і*»; на ст. 77: «великі нерівност*и* — і нижче: «підземні нерівност*і*»; на ст. 80: «нерівност*і* великі» — і «нерівност*и* досягають 24 сажнів».

Трапляється *і* замість *и* ще й у флексіях инших відмін, як, от, «облицовк*і*» (ст. 36), «кристалик*і*» (ст. 87).

Велику й прикру непослідовність являють нам «Будівельні матеріяли» ще й в багатьох инших пунктах, хоч би отаких. Слово «пів» (= 1/2) буває написано й правильно: «п*і*в*о*пал» (ст. 37 двічі), але не раз трапляється і в неможливій формі «п*і*л»: навп*і*л*п*розорий кварц (ст. 10), кварц навп*і*л*п*розорий (ст. 15).

Прийменник «роз» часом має в «Будівельних матеріялах» російську ортографію з *а*: камінь пор*а*збитий (ст. 86). А часом він непослідовно плутається з «рос»; иноді пишеться роз*п*оділ (ст. 6, ст. 13), иноді ж: рос*п*оділ (ст. 39); роз*п*овсюдження (ст. 59)—і рос*п*овсюдження (ст. 5).

Дієслівні форми трапляються в «Будівельних матеріялах» цілком неможливі, як от «здобуваємий» (ст. 16).

Для всякого ясно, що видання, які носять марку Академії Наук, не повинні виходити в світ в а н т и г р а м а т и ч н і й формі, хоч би вони мали зміст і не філологічний.

Акад. А. Кримський.

До статті Д. Щербаківського: «М. Т. Біляшевський і українське мистецтво» на стор. 43 у примітці додати: «Виявляється, що за ці півгодини М. Т. зумів умовити церковного старосту продати вишивку Музею».

До статті М. Могилянського: «Процес творчости у М. М. Коцюбинського» на стор. 220 додати примітку: «Всі матеріяли, що ними я користувався в роботі (кешенькові записні книжечки Коцюбинського), знаходяться в Архіві М. М. Коцюбинського в Чернігівському Держ. Музею. Управлінню музею та його директорові т. М. Г. Вайнштейну за ласкаву допомогу в моїй праці складаю тут щиру подяку».

У статті М. Марковського: «Енеїда» виправити:

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Треба:
130	1 зверху	Ценул	Цекул
—	5 „	Парид у Осипова	Парис у Осипова
—	12 „	в Осипова	як і Осипов
—	примітка 1 рядок 3 зверху	її канти	не треба зовсім
131	24 зверху	в списку	в списку Ж.,
133	примітка 4 рядок 5 знизу	Унгенавютер	Ungenannter
136	9 знизу	Rönnten	Könnten
139	23 знизу	Памили	Камили
141	примітка 2 рядок 3 знизу	Осипов	Основа
—	там-таки, рядок 4 знизу	пищій	нашій